

ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્ય

卐

લેખક :

શ્રી વિષ્ણુદેવ સાંકળેશ્વર પંડિત

એમ.એ. વેદાન્તશાસ્ત્રી, વ્યાખ્યાન દિવાકર

સ મ પ ણુ

અભિનવ સમિચ્છાનંદતીર્થ સ્વામિ મહોદય;
 દારિકા-શારદાપીઠે બિરાજે શિવ શંકર;
 તેમની ઐરણ્યી આ અંથ મેં ભાવથી લખ્યો;
 તેમનાં ચરણોમાં તે સમર્પણુ કરી રહ્યો. (૧)

શુરો ! આ પુષ્પ હૈયાનાં; શુભ્યાં પ્રકરણુ સૂત્રથી;
 ‘ભગવાન શંકરાચાર્ય’ સ્વીકારો ત્રેમભાવથી
 વિષ્ણુદેવે ધરી માળા મતિ-શ્રદ્ધા શુધી વણી;
 સાચવી મૂળની શૈલી વણી અભિનવે વરી. (૨)

શ્રી ૫. ૫૧ શ્રી ગારદાપીઠાધીશ્વર શ્રીજગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય
શ્રીઅભિનવસમિચ્છદાનંદતીર્થ સ્વામીજી મહારાજનો

આશીર્વાદ

આચાર્યોઃ શંકરાચાર્યોઃ સન્તુ મે જન્મજન્મનિ.

શ્રીભગવાપૂજ્યપાદ શ્રીજગદ્ગુરુ ભગવાન્ આદ્ય શંકરાચાર્ય
મહાગજના જન્મ, ઉપદેશ, કાર્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન બધા દિવ્ય અને
અલૌકિક છે. એઓશ્રીની પ્રતિમા ભાગ્યેજ દુનિયામાં કોઈ બીજા
તત્ત્વજ્ઞાનિમાં જોવા મળશે. જે સમયે ભાગ્યમા સર્વત્ર ચાર્વાક, બૌદ્ધ
લોકાયતિક વિગેરે વેદ વિરુદ્ધ અને કેટલાક તાત્ત્વિક મનો વધી પડ્યા હતા,
તે સમયે આદ્યશંકરાચાર્ય મહારાજનો અવતાર ન થયો હોત તો અને
અવતાર લઈ નાસ્તિકવાદનું ખંડન ન કર્યું હોત તો આજે ભારતમાં
વૈદિક (કે હિંદુ) કહેવા માટે એક પણ બચત કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે.

તેથી તેઓશ્રીના ચરિત્ર, અને ઉપદેશને સમજવું, અને મનન
કરવું, તેમાં પણ આ સમયમાં અત્યંત આવશ્યક છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર પઠિત વિષ્ણુદેવ સાકળેશ્વર શર્માએ
શ્રી ભગવાન્ શંકરાચાર્યના જીવન, કવન ને સંપ્રદાય સંબંધી આ
ગ્રંથ રચના કરી છે, તેથી ઘણો જ આનંદ થાય છે.

ભગવાન્ આદ્યશંકરાચાર્યના સંબંધનું સાહિત્ય બીજી ભાષામાં
મારા પ્રમાણમાં હોવા છતાં ગુજરાતીમાં બહુ ઓછું છે, તેથી આ
ગ્રંથ તે ન્યૂનતાને દૂર કરે છે.

શ્રીમદ્ભગવત્પાદના જીવન, સંપ્રદાય અને સમય ચર્ચા વિગેરે વિષ
યોન બહુ પરિશ્રમપૂર્વક સંપાદન કરી લેખકે સુંદર અને મરળ શૈલીમાં
આમાં રજૂ કર્યા છે, તેથી આ પુસ્તક સર્વજ્ઞોએ જનશે તેમાં શંકા નથી.

શ્રી શારદાખીડ તરફથી ધર્મ, સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન મળી અથો
કેટલાક વર્ગોથી પ્રકટ થઈ રહ્યા છે આજનાલ જનતામાં તથા ભારતમાં
પણ જડવાન અને વિનાશિતા વધના દેખાય છે, તેથી જનતાને રાજસ
તથા તામસ માહિત્ય અત્યંત પ્રિયકર લાગે છે માહિત્યક વસ્તુઓ
ઉપર અભિરુચિ ઓછી થતી જાય છે તેના પરિણામે દેવી સપત્તિનો
હુસ અને આસુરી સપત્તિનો દિન પ્રતિદિન વધારો થતો દેખાય છે.
સ્વલક્ષ્મિ, પ્રમાદ, નાસ્તિકતા, ઉન્નતતા અને આલસ્ય વગેરે પણ
જનતામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે આ બધા સારા લક્ષણો નથી.

સમાજની સર્વાંગી ઉત્થિ માટે સ્વચ્છ, હિતકર સુસાહિત્યનું
નિર્માણ અને પ્રચારન અત્યંત જરૂર છે આ દિશામાં શ્રી નમ્મમારતી
પરનકમાલા અને શ્રી જગદ્ગુરુ અન્યમાલા તરફથી પ્રયત્ન થાય છે
આજસુધી નાની મોટી ચોપડીઓ પચાસથી પણ વધારે આ માલા દ્વારા
પ્રકટ થઈ ગઈ છે તેજ અન્યમાલામાં આ અંથ પણ શિખામણિ
અર્થાત્ મેડુ તરીકે પ્રકટ થાય છે

આ અંથની વિશેષતાના સંબંધમાં વાચકો પોતે સ્વયં અનુભવ
કરશે, તેથી અંથ વધારે લખવાની જરૂર નથી

‘સવ’ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રેમિઓ આને વાંચી શ્રેય પ્રાપ્ત કરશે એમાં
શંકા નથી

ભગવાન સત્રંગે કલ્યાણ મંગલ પ્રદાન કરે.

સુ દારકા,
સં ૨૦૧૫ આશ્વિન શુ ૧ }

હિતિ શિષ્યમ્ ।
શ્રી:

આમુખ

વર્ષો પહેલાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજી-મહાપ્રભુજીના જીવન, કવન અને સંપ્રદાય વિષેનો મારો અંથ પ્રગટ થયો; તેને વધાવી લેતાં, વડોદરાના પ્રાચ્ય વિગ્રામંદિરના અધ્યક્ષ શ્રી ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી કે; ‘ભાઈશ્રી વિષ્ણુદેવ પંડિત તરફથી અન્ય આચાર્યો વિષે ખાસ કરીને આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્ય વિષે આવો જ માહિતીપૂર્ણ અંથ પ્રગટ થાય તો સારું.’

તેમની એ ભાવનાએ મારી આશાવેલીને પરિપુષ્ટ કરી હતી: ત્યાં તો ‘ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય’ નામની ચલચિત્રના સંવાદો, વાર્તા ગુંથણી અને પ્રવેશદોષ વગેરે આવરી લેતી માહિતીઓ પૂરી પાડવાની જવાબદારી મારે શિરે આવી પડી અને તેમાં પૂરી સફળતા સાંપડી શકી. ધાર્મિક ચિત્રોમાં એ ચિત્રે અનોખી ભાવ પાડી હતી.

એજ પ્રમંથને અનુમતી, દ્વારકા શારદાપીઠના જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય શ્રી અભિનવ સમિત્યદ્વાનંદ તીર્થ મહારાજ સાથે ચર્ચા કરતા, મારા હૃદયની ભાવના તેમની આગળ પ્રગટ કરી અને તેમણે મારી અભિલાષાને ખૂબજ પ્રેમથી વધાવી લીધી ‘ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય’ અંથને પ્રગટ થવામાં આમ નવભારતી માસિકને મુખ્ય નિમિત્ત મળેલું છે અને નવભારતીમાં બે વર્ષો સુધીના અંકોમાં આ અંથ નિયમિત રીતે પ્રગટ થવા લાગ્યો અને હવે આ અંથ પુરસ્કાકારે વાચકોના હાથમાં આવશે, એથી મને ખૂબજ આનંદ થાય છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય જેવા અત્યંત પ્રતિભાવાન અને વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનના પુરસ્કર્તા આચાર્ય વિષેની માહિતી આપણને તેમના જીવનકાળથી જ મળતી આવે છે. તેમના જીવલસાથી અને મુખ્ય શિષ્ય નેમજ સહૃદયાનુભાવક શ્રી ચિત્સખાચાર્ય મહારાજે શ્રી શંકરાચાર્યની પરમ પુણ્યસ્મૃતિમાં અહત્ શકર વિજય નામના અંથની રચના કરી છે, જે

અત્યંત પ્રમાણુભૂત ગ્રંથ છે. તે ઉપરાંત આચાર્યશ્રીએ ભારતમાં ચાર મુખ્ય પીઠ સ્થાનોની સ્થાપના કરી છે; અને તે પીઠોપર આવનાર આચાર્યો 'શ્રી શંકરાચાર્ય'નું મિરુદ્ધ ધારણુ કરે છે અને આ પરંપરા આજ મુધી એકધારી ચાલી આવે છે. એ પ્રમાણુ દ્વારકા શારદાપીઠ પર બિરાજમાન આજના શ્રી શંકરાચાર્ય અભિનવ સમ્યક્દાનંદ તીર્થ મહારાજ સીતોત્તેરમાં શંકરાચાર્ય છે. એ પીઠની પરંપરામાં અનેક પ્રતિભાવાન, અલૌકિક પ્રગ્ધવાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ચલા છે અને તેમણે પીઠસ્થાનો અને પરંપરાના સારામાં સારા સંરક્ષણુ કરેલા છે.

આ ઉપરાંત, શ્રી શંકરાચાર્યની પોતાની જ સાહિત્યસમૃદ્ધિ વિશેષ તેજસ્વી અને વિપુલ છે તેમજ તેમના પ્રસ્થાનત્રયી પરનાં બાધ્યો-પર બીજા અનેક તત્ત્વજ્ઞાની વિવેચકોએ ટીકા, ટિપ્પણુ, વિવેચનો, વાતિક વગેરે વિપુલ પ્રમાણુમાં રચેલાં છે; જેનું પ્રામાણુ પરંપરાગત પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે; તે સાથે અદ્વૈત વેદાન્ત પર જે રચતંત્ર ગ્રંથો રચાયા છે, તે બધાના મૂલ આધારમાં શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રસ્થાનત્રયીના બાધ્યો જ છે અને તેથી પરંપરાના સંરક્ષણુમાં જ આ માહિત્યે ગોપણુ આપ્યું છે અને એ રીતે પ્રાચીનયુગ અને મધ્યયુગની પરપરા સારી રીતે સધાતી આવી છે, તે છેક અર્વાચીન યુગ સુધીની પરંપરાને સંકળી લે છે.

અર્વાચીન યુગમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પર લખાએવ વિપુલ ગ્રંથ માહિત્યમાં શ્રી શંકરાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન મવં મોખરે છે અને તેથી જ બધા વિવેચકોએ શ્રી શંકરાચાર્યના જીવન, કવન અને સંપ્રદાય વિષે પોતપોતાની રીતે સારો પ્રકાશ ફેંક્યો છે.

આમ શ્રી શંકરાચાર્ય જગવાનના જીવન, કવન અને સંપ્રદાય સંબંધી કોઇ સંકા કે સંદેહને સ્થાન રહેતું નથી, છતાં પણ સામાન્ય જનો સુધી તેમજ ભારતની વિધવિધ બાધાઓ સુધી શ્રી શંકરાચાર્ય સંબંધક સાહિત્ય પૂરતા પ્રમાણુમાં નથી; તેમજ તેમના સંબંધી બીજા

રીતનું અગ્રાન એવા પ્રકારનું છે કે, એક મહાન રાજ્યભવનમાં વિપુલ સાધનસામગ્રી હોય, છતાં પણ એક દીપકના પ્રકારનો અભાવ હોય, તો તે બધી સામગ્રીઓ જોવાને મળે નહિ; એજ રીતે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય-વિષયક વિપુલ સામગ્રી સમગ્ર રીતે ઉપલબ્ધ હોવા છતાં તેનાં નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ, વિચાર અને વિવેચન વગેરેનો અભાવ છે, તેથી તેમજ પોતપોતાની ભાષામાં સાહિત્ય ઉપલબ્ધ નથી; એવા નજીવા કારણે કેટલાક સંશયો પ્રવર્તે છે; તે બધાનું નિરસન કરવાની એકમતી શુભ ભાવનાથી તેજજ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના જીવન-કવન અને સંપ્રદાયને ગાંધ, વિચારી, મારી અલ્પ મતિને શુદ્ધ નિર્દોષ બનાવવાની શુદ્ધ નિષ્ઠાથી ‘ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય’ નામે આ ગ્રંથ પ્રગટ થવા પામ્યો છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તેમ જ તેમનેજ બધા રીતે અનુસરતા ભારતીય અર્વાચીન વિદ્વાનો તરફથી એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે, ‘ઇતિહાસની દૃષ્ટિ ભારતીય પ્રાચીન વિદ્વાનો પાસે હતી નહિ અને તેથી પ્રાચીન યુગની તવારીખો સચોટ અને વળ્લૂવાળી મળી આવતી નથી. આને લીધે શ્રી શંકરાચાર્યના સમય વિષે અને તેમના જીવન વિષેની હકીકતો વ્યવસ્થિત જોવાને મળતી નથી.’ આ પ્રકારના આક્ષેપો વળ્લૂદ વિનાના છે, એ બતાવવાની પવિત્ર ફરજ ભારતીય વિદ્વાનોની છે અને કેવળ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિધાનોને નહિ અનુસરતાં બીજાં ઉપલબ્ધ સાધનોનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

આજકાલ બીજી પણ એક માન્યતા એવી પ્રવર્તે છે કે; પુરાણો, પ્રાચીન કથાઓ અને ધાર્મિક પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો વગેરે સાહિત્ય રાષ્ટ્રના ઉત્થાનના કાર્યમાં સીધું ઉપયોગી નથી; એ બધું કેવળ ઇતિહાસ બની જાય છે અને તેથી તેનો ફાર્ક પ્રત્યક્ષ લાભ જોવાને મળતો નથી. ભૂતકાળના સુણુમાન ગાવા સિવાય બીજું કંઈ વળ્લૂદ નથી.

આ પણ એક બમક માન્યતા છે કેવળ વર્તમાનકાળની ભૌતિક સંપત્તિ પર જ જીવવાની દૃષ્ટિ તો સાવ દૂંટી અને મંકુચિત લેખાય દરેક રાષ્ટ્રનો જૂતકાળ તેના બવિધકાળની પ્રેરણારૂપ બની રહે છે અને જૂતકાળની પ્રતિદર્શમાં તો વર્તમાનકાળનું જીવન પણ તેજસ્વી બની ંદે છે આ બમક માન્યતાનું જૂર પણ અર્વાચીન ભારતીયજનોમાં સ્થાન કરીને બેઠું છે અને તેથી જૂતકાળના ભવ્ય પ્રાચીન સાહિત્ય વિષે ખૂબ જ ઉપેક્ષા મેવવામાં આવે છે, તેમજ સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથો પણ સાગી રીતે પ્રચારમાં આવી શકતા નથી.

પ્રાકૃત ગ્રંથ લખવામાં પ્રાચીન-અર્વાચીન અનેક ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે અને તે બધા પ્રમાણોને નામનિર્દેશ માથે નોધેલા છે. તે ઉપરાંત જીવનવિષયક મળેલી માહિતીઓ કમબદ્ધ જેકરીને તેને ન્હ પ્રકરણમાં આવેખી, પહેલો વિભાગ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા વિભાગમાં શાકર-દર્શન મિદ્ધાતત્ત્વ નિરૂપણ કરતાં શ્રી શંકરાચાર્યના જ ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, તેમજ નમૂના તરીકે 'ઉપદેશ મહત્ત્વો' ના અનુવાદ આપ્યો છે. તેજ રીતે ત્રીજા વિભાગમાં સપ્રદાય વિષયક સર્વ માહિતીઓ એકરી કરીને તેના સાગ રૂપે ત્રણેક પ્રકરણો આવેખ્યા છે શ્રી શંકરાચાર્ય વિષે ગુજરાતીમાં થોડાક ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે, તેજ રીતે હિંદી, અંગ્રેજી અને મઝૂતમાં વિપુલ સાહિત્ય છે, પરંતુ એજ દેકણે સર્વને આવગી સે, તેવો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી, તેની ખોટ આ ગ્રંથ પૂરી પાડશે તેવી ભાવના છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના નિધવાન-અજ્ઞામક અને પ્રાપ્તપક શ્રી રામચંદ્ર બગવંત આદ્યનેતુ નામ ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં મોખરે છે. તેમણે એક શુભ નિષ્કાથી સંસ્કૃતના અખાપનતુ કાર્ય હેદના ત્રીસ-પાત્રીસ વર્ષોથી આશુ રાખ્યું છે અને તેથી ગુજરાતમાં અનેક યુવક-યુવતીઓમાં સંસ્કૃત પ્રેમ જાગડવામાં તે યુરુ સ્થાને છે. કાશીથી અમદાવાદ આવીને, મેં અંગ્રેજીના ઉચ્ચ અજ્ઞાસને માટે કેવેજમાં

પ્રવેશ મેળવ્યો; ત્યારે મારા પ્રાધ્યાપક તરીકે શ્રી આકવલેને મળવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે પણ મને પ્રેમથી નિકટનો ગણી લીધો અને ઝુજરાતી ભાષા દ્વારા મારી જે સાહિત્ય મેવા પ્રગટ થવા લાગી તેના પ્રતિ તેમને અહોભાવ અને આદર જોતાં, મને પ્રેરણા મળતી રહી છે એજ કારણે પ્રાકૃત ગ્રંથ પર પ્રસ્તાવના લખવાને માટે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી; ત્યારે તેઓશ્રી અમરનાથની યાત્રાને માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. મેં ધીરજ સેવી અને તેઓશ્રી યાગ્રાથી પાછા ફર્યા, ત્યાર પછી તો અધ્યાપન અને લેખનની પ્રવૃત્તિમાં એટલા તો રમ્યમયી હતા કે, પ્રાકૃત ગ્રંથને જોવા અને પ્રસ્તાવના લખાવવા માટેનો મારે આગ્રહ જતો કરવો જોમએ, અને મેં તેમની ઉપરજ છોડી દીધું. તે પછી એકાદ સાંજે તેમને મળતાં, તેઓશ્રીએ મારા ગ્રંથ સંપૂર્ણ વાંચી લીધો હતો, આવશ્યક નોંધ પણ લીધી હતી અને તેમને આનંદ પણ થયો હતો; તેને પરિણામે ‘પ્રરોચના’ તેમની પ્રસાદી રૂપે મને મળી; તેને મારું ધનભાગ્ય લેખું છું; કારણ કે તેમણે પ્રામાણિક તટસ્થ વૃત્તિ સેવીને પણ મારા લેખનકાર્યનો સત્કાર કર્યો છે.

દ્વારકા શારદાપીઠના શંકરાચાર્ય શ્રી અભિનવ સમિચદાનંદ તીર્થ મહારાજના નિકટ પરિચયમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. તેમનું શુદ્ધ નિર્મળ આરિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાનને અનુરૂપ પ્રગ્ણ અને પરંપરા પ્રતિની શુભ નિષ્ઠા વગેરે જોતાં તેમના પ્રતિ મને આદર જાગ્યો છે અને તે રીતે આ ગ્રંથનું સમર્પણ તેમને જ કરીને મારી જાવનાને વિશેષ ઉજ્જવલ જનાવવાનું કાર્ય કરીને મારી જાતને હું દૃનકૃત્ય સમજું છું.

ધનશ્યામ નિવાસ
સ્વામિનારાયણ મંદિર રોડ,
અમદાવાદ. ૧

}

વિશ્ણુદેવ પંડિત
તા. ૧૮-૯-૧૯૫૯

અનુક્રમ

સમર્પણ, ૧

આમુખ, ૩

શુભારંભ, ૧

પ્રરોચના, ૫

વિભાગ પહેલો—જીવનચરિત્ર

૫૪

પ્રકરણ પહેલું	મધ્યયુગના માતૃકા	૧-૧૨
„ બીજું	સંપ્રદાયોની પૂર્વપીઠિકા	૧૩-૨૪
„ ત્રીજું	ગુરુ પરંપરા	૨૫-૩૬
„ ચોથું	અદ્વૈત વ્યક્તિત્વ	૩૭-૫૦
„ પાંચમું	હંસ પરમહંસ	૫૧-૬૪
„ છઠું	વૈદિક સાહિત્યનો ઉદ્ધાર	૬૫-૮૩
„ સાતમું	વિજય પ્રસ્થાન	૮૪-૧૦૫
„ આઠમું	ખંધાવતન પ્રતિષ્ઠા	૧૦૬-૧૧૬
„ નવમું	સિદ્ધ સારસ્વત	૧૧૭-૧૩૪
„ દશમું	અખંડ ભારતના પુરસ્કર્તા	૧૩૫-૧૪૮

વિભાગ બીજો—શાંકર વેદાન્ત

પ્રકરણ પહેલું	શાંકર વેદાન્તની ભૂમિકા	૧૪૯-૧૬૫
„ બીજું	અન્યાસ-અનિર્વાચનીય	૧૬૬-૧૮૨
„ ત્રીજું	પ્રમેય અને પ્રમાણ	૧૮૩-૨૦૦
„ ચોથું	અમૂલ્ય ઉપદેશ	૨૦૦-૨૬૦

વિભાગ ત્રીજો—સંપ્રદાય

પ્રકરણ પહેલું	સનાતન ધર્મની વિશેષતા	૨૬૧-૨૭૬
„ બીજું	શંકરાચાર્યની પરંપરા	૨૭૭-૨૯૬
„ ત્રીજું	સંન્યાસ દીક્ષા	૨૯૭-૩૧૬

પરિશિષ્ટ

૧ શ્રીશંકરાચાર્ય કાલ ચર્ચા

૨ ચિરંતન શ્રદ્ધાંજલિ

શ્રી ભગવાન શંકરાચાર્ય પુસ્તક વિષે પ્રેરણના.

—:૧૮:—

મારા લાંબા સમયના સ્નેહી શ્રી વિશ્વદેવ સાંકળેશ્વર પંડિતે, “ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય” (જીવન, કવન અને સંપ્રદાય) નામનો ગ્રંથ થોડા વખત પહેલાં લખ્યો હતો અને શ્રી નવભારતી કાર્યાલય (શ્રી શારદાપીઠ, દ્વારકા, સૌરાષ્ટ્ર) તરફથી તેનું મુદ્રણ થયું હતું; તેનું પ્રકાશન નવભારતી કાર્યાલય તરફથી જ થવાનું છે, તેનું પ્રકાશન થાય, તે પહેલાં તે ગ્રંથના પ્રારંભમાં હું એક નાની પ્રસ્તાવના લખું, એવો શ્રી પંડિતે મને સ્નેહભર્યો આગ્રહ કર્યો; અને મારે માટે સમયનો સંકેત હોવા છતાં હું તે આગ્રહને વશ થયો; તેનું એક જ દારણ ભગવાન શંકરાચાર્ય પ્રયેની મારી નિતાન્ત પૂજ્યબુદ્ધિ અને તેમના અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન પ્રયેનું મારું પરમ આકર્ષણ છે. *

ગૌતમ બુદ્ધ તથા મહાવીર પંડીના અઢી હજાર વર્ષો દરમિયાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શ્રી શંકરાચાર્ય જેવા મહા પુરુષ એક પણ પાક્યા નથી; એમ કહેવામાં મને લેશ પણ અત્યુક્તિ લાગતી નથી મને શ્રી શંકરાચાર્યનું બધું જ અલૌકિક બધું જ લોકોત્તર લાગે છે;— તેમનું ખત્રીશ વર્ષનું દૃઢ પણ કાર્યની દ્રષ્ટિએ વિશાળ જીવન, તેમની અસાધારણ પ્રજ્ઞા અને મેઘા, તેમણે બાલપણમાં લીધેલો અદ્વૈત સંન્યાસ હિન્દુધર્મનું તેમણે કરેલું અપૂર્વ સંધન, તેમનું અત્યુચ્ચ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન, તેમની અનર્થ ગ્રંથ સપત્તિ, અને મહાકવિને જાગે એવી તેમની સહૃદય-હૃદયાલ્હાદક કાવ્ય નિમિત્તિ—આ બધું જ લોકોત્તર જોઇને,

*શ્રી વિશ્વદેવ પંડિતે લખેલ “શ્રી ભગવાન શંકરાચાર્ય” પુસ્તકના ઉપર શ્રી પ્રો. આકવલેએ આ ભુમિકા લખી જે મુંદર અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે તે અત્યંત મનનીય છે. તે પુસ્તક મને તૈયાર થઇ ગયું છે. પાકા પુઠા અને ઘણા ચિત્રો સાથે બહુ રમણીય છે. મૂલ્ય ચાર રૂપિયા છે. ટપાવ અર્થ જૂદું—તંત્રો.

“સત્ય વ્રહ્મતપોનિધેર્મગથતઃ કિકિં ન લોકોત્તરમ્”

(મહાવીર ચરિત ૨-૩૬) મત્ત અને વ્રહ્મના તપોનિધિ સ્વરૂપ ભગવાનનું શું શું લોકોત્તર-અયોગિક નથી?

એમ મહાકવિ ભવભૂતિના શબ્દોમાં કહેવાનું મન થાય છે.

પશ્ચિમના તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વિદ્વાનોના મનમાં પણ શ્રીશંકરાચાર્યના વ્યક્તિત્વ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે પરમ આદર હોય, તો ભારતીયોના મનમાં પણ તે હોય; તે તો સ્વાભાવિક જ ગણાય-પછી તે ભારતીયો મને તે સંપ્રદાયના હોય અને મને તે તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરના હોય.

પણ આ રીતે ભારતીયોના મનમાં શ્રી શંકરાચાર્યને માટે ઘણોજ આદર હોય, તોપણ તેમના અદ્ભુત જીવનની બાબતમાં તેમજ તેમના અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપની બાબતમાં, વર્તમાન ભારતીયો બહુજ થોડું જાણે છે, એ ખેદકારક હકીકત છે. પણ ભારતના લોકોના, શ્રીશંકરાચાર્ય વિષેના આવા ગાદ અજ્ઞાનની બાબતમાં, લોકો જાને બહુ જવાબદાર નથી, એમ મને લાગે છે. આ બાબતમાં ખરી જવાબદારી તો ભારતના સાક્ષરવર્ગની છે. ખાસ કરીને ભારતના, આધુનિક ભારતના, સાક્ષર લોકોએ પોતપોતાની માતૃભાષામાં શ્રી શંકરાચાર્યના જીવન વિષે તથા તેમના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે સામાન્ય લોકો સમજી શકે એવી ભાષામાં નાના નાના ગ્રંથો લખીને તેનો પોતપોતાના પ્રાંતમાં પ્રચાર કર્યો હોત, તો શ્રી શંકરાચાર્ય વિષેનું સર્વ સામાન્ય જનતાનું અજ્ઞાન ઘણું અંશે ઓછું થાત; એમાં સંક નથી.

પણ અત્યારે આચાર્યના જીવન તથા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ પાડે એવા ગ્રંથો કતિા અંગ્રેજી ભાષામાં છે અથવા સંસ્કૃતમાં છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના જીવન તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિષે એકત્ર માહિતી આપે, એવાં પુસ્તકો, દેશી ભાષામાં ખાસ કરીને ગુજરાતીમાં બહુજ ઓછા છે.

અને તેથીજ મારા મિત્ર શ્રી વિષ્ણુદેવ પંડિતના પ્રસ્તુત અંથનું, હું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું. તેમનો આ અંથ જ્ઞાન-પંથ ઉપર ચાલતા લોકોને માટે 'હોલ્ડ ઓલ' (સર્વ સંગ્રાહક) જેવો છે. તેમાં શ્રીશંકરાચાર્ય વિષેની દરેક જાતની માહિતિ વિસ્તારથી આપવામાં આવેલી છે.

આ અંથના-ત્રણ-વિભાગ છે; તેમાંથી પહેલા વિભાગનાં દસ પ્રકરણે છે. આ દસ પ્રકરણોમાં આચાર્યનું જીવનચરિત્ર, તેમની અંથ નિર્મિતિ અને તેમના ભારતવ્યાપી કાર્યને વિષે વિસ્તૃત માહિતી આપી છે. આ માહિતીની બાબતમાં એક વિશેષતા મારા જેવામાં આવી; તે એ કે તેમના દરેક અંથ અધિકારી લેખકોના અંથને આધારે જ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. અંથકારે જણે માન્યું લિખ્યતે કિંચિત્ત જેતું મૂળ-આધાર નથી, તે લખ્યું નથી.

એ પ્રસિધ્ધ ટીકાકાર મલ્લિનાથની પ્રતિષ્ઠા જેવી પ્રતિષ્ઠા કળીને અમર અંથ લખ્યો છે. આ અંથમાંનો શ્રીશંકરાચાર્ય જીવનચરિત્રનો લગભગ આખો ભાગ શાકરદિગ્વિજયને આધારે લખ્યો છે, જ્યારે અંથના બીજા વિભાગમાં આવેલો શાકર વેદાંતનો ભાગ આચાર્યશ્રીના 'ઉપદેશમાહત્તી' તથા અન્ય પ્રકરણ અંથે ઉપર આધારિત છે. આથી લાભ એ થયો છે કે વાચકોને, આચાર્ય વિષેની તથા તેમના તત્ત્વજ્ઞાન વિષેની દરેક વાત અત્યંત પ્રમાણુ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વાચવા મળે છે.

પરંતુ ઉપર બતાવવામાં આવેલા સંસ્કૃત અંથોનોજ કેવળ આધાર આ અંથ માટે લેવામાં આવ્યો છે, એમ નથી. શ્રી પંડિતે આ અંથમાં પોતાના મહત્ત્વના વિધાનોને માટે આધાર તરીકે પંડિત જ્વાહરલાલ, સર રાધાકૃષ્ણન, સ્વામી વિવેકાનંદ, આચાર્ય વિનોબા ભાવે, સિરદર નિવેદિતા, શ્રી એસ. કે. બેલવલકર, શ્રી દિનકર વિષ્ણુ

ગોખલે, શ્રી ગુલસન, શ્રી ગોપીનાથ કવિરાજ, શ્રી ડી. એસ. શર્મા, શ્રીસૂરનારાયણ શાસ્ત્રી વગેરે વિદ્વાનોના અગ્રેજીમાં અને બીજી ભાષાઓમાં લખાએલા ગ્રંથો પણ લીધા છે. તેથી આ ગ્રંથ કેવળ પુરાણમતના લોકોનેજ નહિ, પણ નવ્ય શિક્ષિનોને માટે પણ આદરણીય થયો છે.

પ્રસ્તુતિ ગ્રંથની ગુજરાતી ભાષા સરળ તથા પ્રસાદગુણ મુક્ત છે. તેથી સુકુમારમતિ વાચકો પણ તેમાંના તત્ત્વજ્ઞાનનો ભાગ પણ અનાયાસે સમજી શકે.

આ ગ્રંથમાં અવતરણ તરીકે વીધેલાં અનેક સુખાપિનો તથા ફકરાઓ મને બહુજ આકર્ષક લાગ્યા છે. ગ્રંથનો પ્રતિપાદ્ય વિષય સહેલાઈથી સમજાવવાને માટે આવા અવતરણોનો બહુજ સુંદર ઉપયોગ થયો છે, એમ હું નિઃશંકે કહી શકું છું.

આવો લોકોપયોગી ગ્રંથ લખીને શ્રી પંડિત ઋષિ-ઋણુડ સારી પેઠે અયાંકરણ કર્યું છે, એમ માફ માનવું છે.

આવો સરસ ગ્રંથ લખવા બદલ શ્રી વિશ્વદેવ પંડિતને માફ હાર્દિક અભિનંદન !

પ્રાધ્યાપક-ડૉ. બી. આઠવલે,
એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજ.

—> ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય <—

(જીવન, કવન અને સંપ્રદાય)

લેખક : શ્રી વિષ્ણુદેવ સાંકળેશ્વર પંડિત,
એમ. એ. વેદાન્તશાસ્ત્રી, વ્યાખ્યાન દિવાકર.

પ્રકરણ પહેલું
— મધ્યયુગના માર્તંડ —

અવતરણ-પા.સ. ૭૮૮

કૃત્તાસંગમન-પા.સ. ૮૨૦
(અધિક સંમત)

યુધિષ્ઠિર શક	„	૨૬૩૧	વૈશાખ શુદ્ધ ૫	„	શક ૨૬૬૩
કલિ વર્ષ	„	૩૮૮૬	.	„	કલિ ૩૬૨૧

(દ્વારકામક)

શાલિવાહન શક	„	૭૧૦ ✓	✓	„	શક ૭૪૨
ધ. સ. (પૂર્વે)	„	૫૦૮		„	ધ. સ. ૪૭૬

(કાંગી-પ્રાચીન મત)

સંન્યાસમહાશય વિક્રમ સંવત ૨૨	„	૪૬ શુક્રેરી મક
-----------------------------	---	----------------

નિધિનાગેમવહ્ન્યદ્દે વિભવે શંકરોદય ।
કલૌ તુ શાલિવાહસ્ય સચ્ચેન્દુશતસપ્તકે ॥
કલ્પદ્દે ભૂદગંકાગ્નિસમ્મિતે શંકરો ગુરુઃ ।
શાલિવાહશકે ત્વક્ષિસિન્ધુસપ્તમિતેઽમ્યગાત ॥

—કૃષ્ણધર્માનંદકૃત શંકરવિજય—

ફેલિ વર્ષ ૩૮૮૬ અથવા શાસિવાદન શક ૭૧૦ મે
 વિભવ નામના વર્ષમાં શ્રી શંકરાચાર્યનો ઉદય થયો અને
 ફેલિવર્ષ ૩૬૨૧ અથવા શાસિવાદન શક ૭૪૨ વર્ષમાં તેમનું કૈલામ-
 ગમન થયું.

અષ્ટવર્ષે ચતુર્વેદી દ્વાદશે મર્ચશાસ્ત્રચિત્ત ।
 પોદ્દશે કૃતવાન માપ્ય દ્વાવિશે મુનિરમ્યગાત્ ॥

—સ્વયં પ્રકાશમુનિ.

જે શ્રીશંકરાચાર્યે આઠમે વર્ષે ચારેય વેદોનો અભ્યાસ કર્યો,
 બારમે વર્ષે સર્વ શાસ્ત્રોનાં જ્ઞાન મેળવ્યાં અને મેળવમે વર્ષે બાળ્યની
 રચના કરી, તે મુનિવર શંકરાચાર્ય જર્ણસમે વર્ષે કૈલામગમન
 કરી ગયા.

ભારતનો એ મધ્યયુગ છે. તેના વિસાળ પટ પર વિવિધ ચિત્ર
 આલેખાયાં છે. ભારત પર ત્યારે કોઈ આવર્જીત ચક્રવર્તી સમ્રાટ
 દેખાતો નથી. આખો દેશ નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યોથી વહેંચાઈ
 ગયો છે. પરસ્પર વિદ્રેષ અને કાવાદાવામાં તેમજ લઢાઈ-ઝગડામાં
 એ ક્ષત્રિય રાજાઓની શક્તિઓ હોમાઈ રહી છે, તેવે સમયે પરદેશી
 આક્રમણો પણ ઓછાં નથી. આક્રમણ કરતાં શક લોકો આવ્યા
 અને વર્ષો પછી આપણામાં બળી ગયા; ત્યાં તો દૃષ્ય જાતિનાં ટોળે
 ટોળાં ધસી આવ્યા અને પ્રજાને રંજાવવા લાગ્યાં, તેજ સમયે પવનો
 (ઈ.સ) નાં આક્રમણ પણ આવી પહોંચ્યાં અને નાના પ્રદેશો પચાવી
 તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

એ પરદેશી આક્રમણોને પાછાં હકાવવાની દેશી રાજાઓમાં
 તાકાત હતી; પરંતુ એકતા અને મદકારનો અભાવ હતો. કન્યા-

કુમારીવી દ્રશ્મીર નુષી અને આસામ પ્રદેશની માધાર દેશ મુવી
પથરાએન વિશાળ પ્રદેશોપર રાજ્ય કરતા રાજાઓ—મહારાજાઓ
પ્રતાપી અને તેજસ્વી હતા

માતમી અને આઠમી મનવી એ તવારીખો પર અનેક રાજ-
ઓની નામાવલિ અટક છે ત્યાં દ્રશ્મીર રાજ્યનું શાસન અભિમન્યુ
હરી રહ્યો છે, તે હિમાલય પ્રદેશ પર જૌહ—અનુયાયી અપાચારના
શામન છે તેપાલ પ્રદેશ પર જયદેવના રાજ્ય કરી રહ્યો છે; જેના
રાજ્યમાં મહેશ્વરના પૂજન છે, પણ રાજ્યએ જૌહના માર્ગના
અવલમન લીધા છે એરિસ્સાના ચાનેમર પર રાજ્ય પૂર્ણવર્મા છે,
જે મહાદ અગોકનો અને ધસરની હાર્વધનનો વસજ છે, તેની
માથેજ વસની પ્રતિભા આશમી જ્ઞા છે અને તેથી તે છેનો રાજ્ય
ગણાયો છે. આ જાનુ હજ્જતિની પર નંદાચારના શામન છે, તે
જિનર મહાવીરના અહિંમાધમનો અનુયાયી બને છે દાન્યકુળ પર
મજાવર્મા રાજ્ય કરી રહ્યો છે. તે માનવજ પર રાજ્ય શુભદુર્ગના
રાજ્ય છે. (બગા) હર્ષશુવર્ણનો રાજ્ય સશાક અને તેનો પુત્ર
માહમાદ માલાયુ ધર્મના ચૂસ્ત અનુયાયી બની, જૌહ ધર્મીઓ પર
શામન વર્તાવી રહ્યા છે

મહારાષ્ટ્ર પાંચાલકુલવરનો પુસોલી બીજો ચક્રવર્તી તિરુ-
વિક્રમદેવની પ્રસિદ્ધિ મેળવીને રાજ્ય કરી રહ્યો છે, તે દક્ષિણ પ્રદેશ
પર નરમિંહ વર્માના શામન આવે છે

આ પ્રતાપી રાજાઓની નામાવલિ કવિધ સ્ત્રમા આવેખા
એલી નયા, વિવિધ પ્રદેશોના શાસનની એ જાખી કરાવે છે. પોતાના
સત્તા વધારવા માગતા અને બીજી રાજાઓને હરાવી, તેમના રાજ્યો
હુટવી લેવા દેખતા રાજાઓ પણ જોવાને મળે છે, તે માથે પોતાના

રાજ્ય અને પ્રાણીની પરવા પણ કર્યા વિના પરદેશીઓનાં આક્રમણ સામે ઝુઝતા વીર રાજાઓ પણ દેખાય છે.

એક જ ભારત વર્ષ પર અનેક રાજાઓ રાજ્ય હરે ત્યારે રાજકીય અધાધૂંધી હોય, તે સ્વાભાવિક છે; છતાં પણ પ્રજાજનો પર તેની લાંબી અને માઠી અસર જોવાને નથી મળતી, એ ધૃતિ-હાસની એક હકીકત છે. 'પોતાની પર કયા રાજાનું શાસન ચાલે છે,' તેની ખબર પણ ધણા ઓછા પ્રજાજનોને હોય છે. રાજા બદલાતાં ખુશાલી મનાય, તેટલી જ સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો રાજા હારી જતાં, ખીજો રાજા આવે અને ખુશાલી મનાવે, તો તેમાં પણ પ્રજાજનો સૂર પુરાવતા હોય છે. રાજા રાજામાં વિદ્યુત હોવા છતાં રાજાપ્રજામાં પ્રેમ જોવાને મળે છે. પ્રજાજનો સુખી અને સમૃદ્ધ છે. વ્યાપાર વાણિજ્ય સારી રીતે ચાલી રહ્યા છે. ભારતનાં વહાણો દૂર દેશાવરના કાનારા ખેડી રહ્યાં છે અને માલ સામાનની આયાત-નિકામ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રીતે ચાલી રહી છે. પ્રજાજનોમાં આત્મસન્માન અને ગૌરવ તેમ જ આત્મસંરક્ષણની પ્રતિભા જોવાને મળે છે. રાજાઓને વશ કરીને સમાજનાં નીતિધોરણ સાચવી જાણે છે.

આ યુગના સંસ્કૃત સાહિત્યે એક અનોખી ભાત પાડી છે. તેના વિવિધ વિષયો પર મૌલિક ત્રથા લખાયા છે. રસપ્રતિભાને જાગૃત કરનાર કવિઓ, તર્કશક્તિના દોરને છુદ્દિના તણ સુધી પહોંચાડના નૈયાયિકો, પોતપોતાના સિદ્ધાન્તોને વિશેષ જટિલ બનાવતા દાર્શનિકો અને પ્રાચીન ગ્રંથો પર વિવેચન, સમાલોચના તેમજ ટીકા ટિપ્પણો, વાર્તાક વૃત્તિઓ અને ભાષ્યો આવેળના વિદ્વાનોના આ યુગમાં દર્શન થાય છે.

વન ઉપવનોની વાટે અને સરિતાઓના ઘાટે ઋષિઓનાં ઝુકકેલો વસેલાં છે, યુરુઓ અને શિષ્યોની એ વિદ્યા પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ

નટિલ અને સંપ્રદાયલક્ષી બની છે, છતાં પણ મતમતાનંગ અને વાદવિવાદોમાં પૂરતી મહિષ્ણતા અને હિંમરતા પણ જોવાને મળે છે.

દક્ષિણમાં વિજયનગરનાં વિદ્યાધામ અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તક્ષશીલા અને નાલંદા આ યુગનાં જ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાપીઠો છે. એ વિદ્યાપીઠોમાં કોઈ એકજ મંપ્રદાય કે વિષયના સંકુચિત વિચારો વિદ્યાર્થીઓના મન પર લાદવામાં આવતા નથી, ત્યાં તો મવંદશનો, શાસ્ત્રો અને ધર્મના વિશિષ્ટ મિદ્ધાન્તોના જ્ઞાન પ્રચાર અથો દર્શનનો અને તત્ત્વશાસ્ત્રો, વિદ્વાનો અને સમાલોચકોના જ્ઞાનમિલન થાય છે.

ભારતની એ વિશિષ્ટ જ્ઞાનશાખાઓએ દૂરદૂરના જ્ઞાન રમિદ્ધોને આકર્ષ્યા છે. ચીનનો હુએનત્સંગ અને ઇત્સિંગ ભારતની જ્ઞાનયાત્રાએ આવેલા છે. નોધપોથીઓમાં તેમણે ભારતની વિવિધ ખાખનો નોધી છે, તેમાં ખામ કરીને જ્ઞાનની વિશિષ્ટ મમ્દિની તેમણે મુક્તકંઠે પ્રશસા કરી છે, તો પશ્ચિમ તરફથી આવેલા આરબીડુનીએ પણ ભારતની એ જ્ઞાન સાધના પર વિશેષ પ્રશસ ફેંક્યો છે.

એ યુગના પ્રતિખાવાન વિદ્વાનોએ અથો લખ્યા છે, તે આજે પણ ભારતના ગૌરવને હિજ્જવળ બનાવે છે. કુમારિલ-અને—પ્રમાદર જેવા વિશિષ્ટ મીમામ્કો, બત્તુહરિ અને ભવમૂતિ જેવા વિશિષ્ટ કવિઓ, મમંતમ્દ, જિનમેન શાસ્ત્રા અને યુધ્ધમ્દ જેવા વિશિષ્ટ જૈન વિદ્વાનો તેમજ ધર્મનીતિ, શીલમ્દ અને ધર્મપાત્ર જેવા બૌદ્ધ શાસ્ત્રના ધુગંધર વિદ્વાનોથી આ યુગને પ્રખ્યાતિ મળેની છે. કોર્પણ દેશના કોર્પણ યુગની આટલી વિપુલ જ્ઞાન માધના જોવાને નહી મળે !

પરપરાથી ચાદવા આવતા લુદ્ધ જુદા સંપ્રદાયો વિશેષ નટિલ બનતા જોવાને મળે છે. સ્વમતનુ સ્થાપન સર્વને માટે આદરણીય છે, પરંતુ પર મતના ખડનનો આગ્રહ પણ વિશેષ હોય છે એ યુગમાં

અનેક સંપ્રદાયો બેવાને મળે છે. જેમકે ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ, કાપાલિક, વામ, ધાતુવાદી (કારકમિક) ભૌતિક, કાપિલ, કાણ્દ, પાશુપત, ભાગવત, અશ્વરકારણિક, શા.ખેદક, પાંચરાત્ર સમનાત્રવ (મીમાંસિક), પૌરાણિક, ઔપનિષદ વગેરે.

વેદને પ્રમાણ નહિ માનનારાં એ ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ દર્શનો પણ અન્ય મતનાં ખંડન કરવામાં તર્કશક્તિ અને વિતહાતાદત્તો આશ્રય લેતા હોય છે, તો વેદને પ્રમાણ માનનારાં આસ્તિક દર્શનો પણ અન્ય મતનાં ખંડન કરવામાં જ પોતાની સર્વશક્તિ અને શુદ્ધ પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરતાં જણાય છે. શુદ્ધ અને તર્કશક્તિને મર્યાદા હોય છે. બીજાઓના મતનાં ખંડન કરવાં 'નેટ્યુ' સરેયુ' છે; તેથી વિશેષ અધરું છે, પોતાના મતનું સ્થાપન કરવું સંપ્રદાયો ઉગર મટી, મંકુચિત થતા જાય છે, મતને સ્થાને દંભ અને પાખંડ વધે છે અને પોતાના જ દોષે કરીને પોતાનો ક્ષામ થાય છે.

જે બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના ભગવાન શુષ્પે કરી અને સમ્રાટ અશોક જેવા મન્યપ્રેમી રાજાએ જેનો સંપૂર્ણરીતે વિકાસ કર્યો, જે મંપ્રદાય હીનપાન મટી મહાધાન થયો અને અમંજ, વસુબધુ અને ધર્મકીર્તિ જેવા પ્રતિભાવાન વિદ્વાનોએ જે બૌદ્ધ માર્ગપના ઉત્તમ પ્રથોની રચના કરી; ઉત્તરભારતથી દક્ષિણ ભારત તરફ અને પૂર્વ-ભારતથી પશ્ચિમ ભારત તરફ જે સંપ્રદાયનો સારીરીને ફેલાવો થયો; તેના ક્ષામ અને પડતીનાં મંદાણુ આ સુગમાં થયાં છે.

માધુઓ અને શિશુઓ તાંત્રિક અને આલિચારિક સિદ્ધિઓ તરફ વળે છે. દંભ અને પાખંડના પૂજારીઓ બને છે. વહેમો અને જાદુ માન્યતાઓના પોષક બને છે. વામાચાર અને શૂત્રપ્રેતની સાધનાઓ લગ્નગ ખધાજ મંપ્રદાયમાં રૂઢ ચતી જાય છે, જ્યાં શુદ્ધબળ અને તર્કશક્તિ વપરાતી, ત્યાં હવે ચમત્કાર અને પાખંડનો વિજય બેવાને મળે છે.

પોતાનાં બુદ્ધિબળ ખૂટી પડનાં, મંપ્રદાયો રાજ્યનો આગ્રય લાકો પોતાનો પ્રયાગ દરવા મચતા હોય છે. વન ઉપવનોમાં જાનની ને ચચાંઓ થની; નેને બદલે રાજદરબારોમાં વિનંદવાદ રાજ થાય છે. આકાશમાં શાળી ઉડાડવી, માપને ફૂલનો દડો બનાવવો, ત્રેતને બોલતું દરવું, એ પ્રકારની મહિન વિદ્યાઓ પર સંપ્રદાયોની હારજીતની ગાજી રચાય છે.

અનેક યુગોથી રૂઢ અને પ્રતિષ્ઠિત થયેલ જાણસુ ધર્મની પડતીનાં પશુ આજ યુગમાં દર્શન થાય છે. વેદોનાં અધ્યયન-અધ્યાપન ધર્મતાં જાય છે. વિવિધ શાસ્ત્રો અને કાવ્ય અર્થદાર સાહિત્યની તૃદ્ધિ થાય છે, મૂળ પ્રથોના અભ્યાસોને બદલે દીકા દિપ્તિઓ અને સાંપ્રદાયિક વિચાર પદ્ધતિઓ પર વિશેષ જોર અપાય છે. વેદ વાક્યોને તેના મૂળ મંદર્મમાં નહિ જોતાં, સાંપ્રદાયિક રીતે તેની વિચાર મીમાંસા થાય છે, નાંત્ર અને વામ માર્ગના મૂળ મિદ્ધાન્તો બુધાય છે અને આભિચારિક કામ્ય પ્રયોગો તરફ તાંત્રિકો અને વાચાચારીઓ ખેંચાતા જાય છે. વેદ મૂલક ઉપાસના પદ્ધતિને બદલે પાંચરાત્ર, પાશુપત અને જૈરવીચક જેવાં અર્ધ આસ્તિક દર્શનો જોવાને મળે છે.

બૌદ્ધમાર્ગી જૈનમાર્ગી સાથે ઝગડો હોય છે, જૈરવ મીમાંસકો દડો રાત્રુ હોય છે, કાપાલિક વામાચારી જની ભટકતો હોય છે. આ પ્રકારનાં ફાલ અને પાખડની છયામાં મેટલાય કોરો ક્રમાતા હોય છે. રાજાઓ પશુ તરત ચમત્કાર બનાવનાર વ્યક્તિઓની મોહ જાગમ, અંજાય છે અને પોતાનો વાસ્તવિક મંપ્રદાય છોડી અન્ય માર્ગનો અનુગામી બને છે. આભિચારિક પ્રયોગો પોતાની જાને દરવા અને દહેવાતા ગુરુઓને વિશ્વ પ્રતિષ્ઠિત માન આપીને તેમના વચસ્ત્ર વધારવા માટે રાજાઓ, મહારાજાઓ પુરોગામી બને છે.

ઇતિહાસને પાને આવા બનાવો ગાખી ગીતે અને ઓપા

પ્રમાણમાં આણેખાયા છે; પરંતુ સમાજના વાતાવરણને અને નૈતિક ધારાધારણને હલકું પાડવાને આ પ્રકારના અદ્ભુત ચમત્કારોએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

જે યુગ ભૌતિક રીતે અત્યંત સાધનસંપન્ન છે; જે સમયના ભારતની જાહોજલાલી દેશ પરદેશમાં ઘણી મારી ગયા હતા અને જે સમયમાં મંસ્કૃત સાહિત્યને ઉજ્જવળ બનાવનારા અનેક ગ્રંથોની રચના થઈ છે, તે સમયમાં ધાર્મિક પરિસ્થિતિની અવદશા જોવાને મળે છે. કોઈ અનુયાય, નંદ્રદાય કે માગ પોતાની રીતે વ્યવસ્થિત નથી, એકમેકના મંધર્ષ, અંદગેઅંદરના મતભેદ અને કુર્મંતદિલ જડતાને કારણે લોકો ધર્મમાં શિથિલ થતા જાય છે અને ઐશ્વર્ય સ્વચ્છંદતા અને અનાચાર-વામાચારમાં રાજાઓ, મહારાજાઓ અને પ્રજાજનો એંચાતા જાય છે.

આ મધ્યયુગને અંધકાર યુગ કહેવા જોઈતી ધૂંટતા ફેટસાક ઇતિહાસકારોએ આલેખી છે; પરંતુ જેમ જેમ સામગ્રીઓ અને સાહિત્યસાધનો ઉપલબ્ધ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે યુગના ગૈભવ વિલાસ અને સુખ સમૃદ્ધિઓની વિપુલતા જોતાં આશ્ચર્ય અનુભવાય છે. જગતના અન્ય દેશોની તુલનામાં તો ભારતનો એ મધ્યયુગ સર્વ રીતે ઉજ્જવળ છે; પરંતુ ભારત ભારતીય દ્રષ્ટિએ આ મધ્યયુગમાં પતન તરફ જઈ રહ્યું હતું એમ લાગે છે, કારણ કે ભારતનો પ્રાચ્ય અને ભારતનો આત્મા ધર્મ અને નીતિ, સંયમ અને ત્યોગ છે. ભારત ભોગપ્રધાન અને ત્યારે તેના પતનની ધડાઓ મળ્યા છે. ધર્મનાં કુર્મો કુરીને તેણે પ્રગતિ આપી છે, પરંતુ કામુક ભોગો અને ઐશ્વિક સુખ લાવનારોમાં પડીને ભારતે પોતાના આત્મિક સંપત્તિ ગુમાવી છે.

મધ્યયુગના ભારતમાં સર્વજનોની નજર આ લોકના સુખ સાધન વધારવામાં પડી છે, રાજાઓ અને પ્રજાજનોને આલિચારિક

અને કામુક સિદ્ધિઓ તરફ જોયી જનારા વામાચારીઓ અને દંબી પાખંડીઓનાં જોર વિશેષે જોવાને મળે છે.

મધ્યયુગની એ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ છે. પરદેશથી—આવનારા મુસાફરોએ તેના ગુણ ગાયા છે. તેનાં સુખ સમૃદ્ધ સાધનોથી લલચાઈને પરદેશી સત્તાઓએ તેની આકર્ષણ કર્ષા છે. ક્ષત્રિય રાજાઓના અદ્ભુત સાહસોની કથાઓ પણ આ મધ્યયુગની એક વિશેષ બેટ છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ પતનની પરિસ્થિતિ અનુભવતું ભારત કોઈ વિશેષ પ્રકાશમાન મહાન જ્યોતિર્ધરના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યું છે. બળ, શુદ્ધિ, સુખ સંપત્તિ, સાધન સામગ્રી એમ લૌકિક રીતે સુખી ગણાતું ભારત ધર્મની દૃષ્ટિએ છિન્નભિન્ન અવસ્થા ભોગવી રહ્યું છે.

એ મહાન જ્યોતિર્ધર પધારે છે, તે—મધ્યયુગના—માતૃદેવનાં આગમન થાય છે અને ભારત નવી પ્રેરણા, નવી એતના અને નવીન દિવ્ય અલૌકિક સમૃદ્ધિ મેળવીને ફરીથી જાગી ઉઠે છે.

આ મધ્યયુગ પર વિહંગાવલોકન કરતાં Glimpses of the World history ના પહેલા ભાગમાં પંક્તિ થી. જવાહરલાલ નેહરુ દક્ષિણ હિંદના રાજાઓ લડબેયાઓ અને એક મહાપુરુષ નામના પ્રકરણમાં ભારતની, રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિની સમીક્ષા કરતાં જણાવે છે,

“આ પત્રમાં એ કેટલાંક રાજાઓ અને રાજવંશોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અરબકાળ માટે યશસ્વી જીવન જીવ્યા પછી તેઓ અદૃશ્ય થયા અને સુલાઈ ગયા; પરંતુ એ બધા રાજાઓ અને સમ્રાટોના કરતાં હિંદના જીવનમાં વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવાને નિર્માયેલો એક ભારે પ્રભાવશાળી પુરુષ દક્ષિણ હિંદમાં પેદા થયો. એ પુરુષ શંકરાચાર્યને નામે ઓળખાય છે. ઘણું કરીને તે આઠમી સદીના

અંતમાં જન્મ્યા હતા. તે અપૂર્વ પ્રતિભાશળી પુરુષ હોય એમ જણાય છે....

શંકરાચાર્યની કાર્યસિદ્ધિ અપૂર્વ છે. જેને ઉત્તર હિંદમાંથી દક્ષિણમાં ભગાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો તે જૌહ ધર્મ હિંદમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયો. હિંદુ ધર્મ અને શૈવ મંત્રદાયના નામથી ઓળખાતા તેના સ્વરૂપે હિંદુધર્મમાં પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયું. શંકરાચાર્યના શંઘો, ભાષ્યો અને વાદવિવાદથી આખા હિંદમાં બૌદ્ધિક જાગૃતિ આવી. તે બ્રાહ્મણધર્મના મહાન નેતા હતા એકલું જ નહિ પણ આમ જનતાના હૃદયમાં પણ તેમણે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે.

કેવળ યોતાના ભુદ્ધિપ્રભાવથી કોઈપુરુષ મહાન નેતા બને, અને કરોડો લોકો ઉપર તેમજ ઇતિહાસ ઉપર યોતાની અસર પાડે એ અસાધારણ ઘટના છે. મહાન યોદ્ધાઓ અને વિજેતાઓ ઇતિહાસમાં મોખરે ઉભેલા જણાય છે. કેટલીકવાર તેઓ યોદ્ધાપ્રિય બને છે તેમજ તિરસ્કારને પાત્ર પણ થાય છે અને કદી કદી તેઓ ઇતિહાસ નિર્માણ કરે છે. મહાન ધાર્મિક નેતાઓએ કરોડો માનવીઓના દિલ હલમલાવ્યાં છે, તથા તેમનામાં ઉત્સાહ અને ચેતન પ્રેર્યાં છે. પરંતુ આ બધું તેમણે શ્રદ્ધાનો આધાર લઈને થયું હતું. તેમણે પ્રજાની ભાવનાને અપીલ કરી હતી તથા તે (ભાવના)નો સ્પર્શ કર્યો હતો.

મનુષ્યના મન અને ભુદ્ધિને કરેલી અપીલ લાભો વખત ટકવી મુશ્કેલ હોય છે. કમનસીમે મોટા બંધના લોકો વિચાર કરતાજ નથી. તેઓ તો ભાવનાવશ થઈને ભાવનાથી દોરવાઈનેજ કાર્ય કરે છે

મૂળશક્તી અનુવાદ "જનનના ઇતિહાસનું રેખાચિત્ર" બામ પટ્ટેલો.
૫. ૨૨૨ થી ૨૨૬

પરંતુ સંકરની અપીલ તો મન, જીવ અને નિવેશને ઉદેશીને હતી...
આનંદની વાત તો એ છે કે ધાર્મિક મનાઓનો ઉદ્દેશ ગ્રામ્યમાં
તેમણે જીવિને યોગ્ય અને એમ જાણે તેમાં ભારે સફળતા પ્રાપ્ત
કરી તે સમયે હિંદમાં ગમે તે મન કે માન્યતા ધર્મગતની સ્વતંત્રતા
પણ હતી. યુરોપમાં એ જાનની અતના એક લખણાં મુઠી નેડાની
અને આજે પણ એ જ જગતમાં ફેરલીઃ મૂરલીઓ: ત્યાં છે.

સંકરાચાર્યના દૃષ્ટિ પણ જહોમનમયાં જીવનમાંથી બીજી એક
વસ્તુ આપણને જાણવા મળે છે, તે સંસ્કૃતિ એકના છે.
એક પ્રાચીનકાળથી માંડીને હાલમાંમાં એ વસ્તુનો સ્વીકાર થતો
આવ્યો જણાય છે. જૈનોશિક દષ્ટિએ તો હિંદુ સમય એક વસ્તુ
છે. રાજકીય દષ્ટિએ એના પારંપર ભાગલા પડ્યા છે. પરંતુ
અવારનવાર ને સમગ્ર એક મધ્યમ સ્તરના અમલ ન એ પણ
આવતો. હતા; પરંતુ સંસ્કૃતિક દષ્ટિએ તો એક આરંભકાળથી
આખો દેશ એક અને અવિભાજ્ય રહ્યો છે. કેમકે આરંભથીજ
તેની પૂર્વપીઠિકા સમાન છે, તેની સંસ્કાર પરંપરા સમાન છે,
તેના ધર્મો સમાન છે, તેના વીર્યુઓ અને તેની વીરાંગનાઓ સમાન
છે. તેની પૌરાણિક કથાઓ સમાન છે, તેની વિદ્વાનોની ભાષા
(સંસ્કૃત) સમાન છે. આખા હિંદમાં ઈંકે રચણે આવેલાં તેનાં
તીર્થસ્થાનો સમાન છે. તેના ગ્રામપંચાયતો સમાન છે. તથા તેના
વિચારમરણિ અને રાજકારણ પણ સમાન છે. સામાન્ય હિંદીને
મન અમમ હિંદુ કુલજૂમે હતી અને જાણીની કુનિયા મોટે
ભાગે રહેજી અથવા જામજી કોકોની અસંસ્કારી ભૂમિ હતી.
આ રીતે હિંદુ ભરમા સર્વ એકતાની ભાવના પેદા થઈ.
એ ભાવનાએ રાજકીય ભાગલાની અવગણના કરી અને તેના ઉપર
વિજય મેળવ્યો. અતઃ મની ગરુડે ગ્રામપંચાયતોને આભારી છે

કેમકે મધ્યસ્થ રાજતંત્રમાં ગમે તે ફેરફારો થવા છતાં સર્વત્ર ગ્રામ પંચાયતનો અમલ ચાલુજ રહ્યો હતો.

શંકરે હિંદને ચારે ખૂણે પોતાના મઠ અથવા સંન્યાસીઓનાં સંઘનાં કેન્દ્રો સ્થાપવાનું ઠરાવ્યું. એ બતાવી આપે છે કે તે પણ હિંદને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક ઘટક સમજતા હતા. વળી, દરેક સમયમાં તેમના પ્રચાર કાર્યમાં તેમને ભારે સફળતા મળી, તે પણ બતાવે છે કે બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વેગથી ફરી વળતા હતા.

પ્રયો, સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિમત, વૈષ્ણવમિતિ
પ્રભિદ્ધે પ્રસ્થાને પરમ 'હ્રદમદઃ પથ્ય'મિતિ ચ ॥

હૃદીનાં વૈચિડ્યાદ્ ક્રત્તુકુટિલનાનાપથ્યુર્વા .
નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્યર્માસિ પયસામર્ણય ઇવ ॥

—મહિમ્ન સ્તોત્ર

વેદોને અનુસરી રચાએલા ત્રણ મતો, સાંખ્યમત, યોગમત,
શૈવમત, વૈષ્ણવમત એ રીતે પરસ્પત વિરૂદ્ધ એવી અનેક
માન્યતાઓમાંથી કેઈ એક માન્યતાને તો બીજો બીજો

માન્યતાને અનુસરી માનવ પોતાની પ્રગતિ સાધવાને કાષ્ટ એક
બુદ્ધિધર્મથી નીકળીને પ્રસ્થાન (માલવાનું કાપ) ચર કરે છે; તેમાં
કાષ્ટ સરલમતિનો એક ભાગ પકડે છે, તો બીજો કુટિલમતિનો બીજો
ભાગ પકડે છે અને એ રીતે 'અમને બધા પથ છે' એમ પોતપોતાની
રચિને અનુસરીને જે જે ભાગને અનુસરે, તે બધા ભાગોના અનુ-
સરનારા માનવો માટે અંતિમ સંગમ સ્થાન તો એક, પરમેશ્વર છે.
જેમ સર્વ સરિતાઓનાં મિલન છેવટે તો એક સમુદ્ર છે, તેમ સર્વ
ભાગોના મિલન તે પ્રભુ છે.

x

x

x

બધાજ સંપ્રદાયો એક યા બીજો કારણે આદરણીય છે. આવું
આચરણ રાખવાથી માણસ પોતાના સંપ્રદાયને હિત કરે છે અને
સાથે સાથે બીજા લોકોના સંપ્રદાયની પણ તે સેવા કરે છે.

—અશોકની આજ્ઞાઓમાંનો એક શિલાલેખ.

વર્તમાન ભારતને પ્રાચીન ભારત તરફથી વારસામાં જે ઘણી ઘણી સંપત્તિઓ મળ્યા છે, તે બધા ઇશ-વારમાઓને સાચવીને તેમાં પ્રગતિ માધવાનું કાર્ય મંદ રીતે ચલ રહ્યું છે; પરંતુ ભારતને જે નીતિ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ પ્રાચીન સંપ્રદાય (સાચો વારસો)રૂપે મળેલ છે, તેને સાચવવા જેટલી ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા જો ભારતીય માનવ પાસે નહિં હોય, તો તે બહુજી ગુમાવીને દેવાદાર બની જશે.

એ ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાને કારણે પ્રાચીનકાલથી અનેક મતમતાંતરો, માન્યતાઓ, પંથો, અનુયાયો, મંપ્રદાયો, શાખાઓ વગેરે ભારતની વિચાર-પીઠિકાપર પ્રગટ થયા છે, વિકાસ પામ્યા છે અને પોતપોતાની રીતે પૂર્ણતા સુધી પહોંચ્યા છે.

ધર્મરત્ને બિંદુકુલ નહિં માનનારા અને આ લોકના ભોગ્યૈભવમાં જીવનની સફળતા માનનારા ચાર્વાક લોકાયતિક (લોકમાં સ્થાન જમાવીને એમી ગએલા અર્થાત લોક ભોગ્ય મત) તરીકે પ્રખ્યાતિ મેળવી ચકે છે, તો વેદો અને વેદાન્ન દર્શનોને એક બાણુએ રાખીને સ્વતંત્ર વિચાર કરી, ઉવટનો નિષ્કર્ષ કરવામાં સફળતા મેળવનાર જૈન આગમે અને બૌદ્ધ દર્શનનો પણ ભારતની ભૂમિ પર ખીલવાનું, વિકસવાનું અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી અન્ય દેશો સુધી પહોંચી જવાનું મહાન સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભારતના પ્રાચીન ગૌરવની ઉત્તમ પ્રસિદ્ધિ છે. તે સાથેજ વેદોને સ્વતંત્ર પ્રમાણ માનીને પણ જળનનાં કાર્ય-કારણની માળામાં ધર્મરત્ને નહિં સ્વીકારવામાં પોતાનો સ્વતંત્ર મત રજૂ કરનારા સાંખ્ય અને યોગ કે મીમાંસા દર્શનની સંપૂર્ણ વિચારણા ભારતની પીઠિકાપર રચાય; તેનો આકર્ષ સાથે સ્વીકાર કરીને પણ પ્રાચીન ભારતની ગૌરવ આચાજ ગાવી રહી.

તે યુગના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વિવિધ સંપ્રદાયો અને અનુયાયોનાં નામ તથા તેમના મિદ્ધાન્તો અને માન્યતાઓની વિચારણા બેવાને

મળે છે, તેમા ગૌડપાદ્યાર્થે માહુકપદારિમની રચના કરી છે, તેના આરંભમાજ અનેક મનોના નામો દ્વંદ્વમા વર્ણવેલા છે, તે પગથી મનોના વિવિધતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે તેજ રીતે સર્વામિદાન્ત મંત્રદ નામનો ભગવાન શંકરાચાર્યના ગ્રંથ, જેમા વિવિધ મનોના વર્ણન છે.

તેજ રીતે જૌદ અને જૌન દર્શનના તે દાલના માહિત્યમા પણ જુદા જુદા મતો, મત્રાયો અને અનુયાયોની દ્વંદ્વી ચર્ચા આવે છે બાહ્યવિની કાદબરીમા અને વિશેષે કરીને હર્ષચરિતમા વિવિધ મંત્રદાયોના દ્વંદ્વ વર્ણન આવે છે. તે ઉપરાંત શ્રી હર્ષના નૈમીષ ચરિત તેમજ પ્રભાષ ચંદ્રોદય જેનાં ઢાળો અને નાટકોમા પણ જુદા જુદા સંપ્રદાયોનો નિર્દેશ જોવાને મળે છે

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના પહેલા ભારતમા જે આ વિવિધ મંત્રદાયો ફેલાએલા જોવાને મળે છે તેને દારણે મામાન્યજનોની ગ્રહા અને ભાવના ધર્મપરથી ઉત્પત્તી જણાય છે. મંત્રદાયના આમહમા ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા જેના ગુણો લુપ્ત થાય છે અને જ્યાં દંભ અને પાખડના દર્શન થાય છે. 'જના મવનુ ભયુ' થાવ, પ્રાણિમાનને પીડા ન પહોંચે' એવા ઉદાર સૂત્રો માત્ર રહાતા દોષ છે, તે મંત્રદાય નિર્ગેષ જડ બનતો જાય છે. પરસ્પર વિદેષનુ વાતાવરણ વધે છે, તેજ રીતે વેદ પરંપરાથી ચાલના આતના મત્રદાયો પણ ડમ્જડ અને કામપાતાપજુ બની સુખભોગની વિચ્છાણુમા ગુચ્છાઈ જાય છે.

આ સંપ્રદાયોના મૂલ્ય સિદ્ધાન્તમા તો સર્વને એકજ કેન્દ્ર તરફ જનાતો આદેશ આપવામા આવ્યો છે અને અનુયાયો, માર્ગો, પંથો, મતો, બધા વાહનોની જેમ બનીને તે કેન્દ્ર તરફ પહોંચાણનો પ્રયાન કરે, એવી ભાવના હોય છે, તેને બદને પોતાના જ મંત્રદાયોમા ચપકી રહેવા અને ત્યાંથી તનમાત્ર પણ આગળ નહિ વધવાની વૃત્તિ સંપ્રદાયોના આચાર્યો અને અનુયાયોઓમા જોવાને મળે છે

આ વિવિધ સંપ્રદાયોમાં ચાર્વાક પથ મૌનું ધ્યાન જેવું છે. ચાર્વાક નામે કોઈ આચાર્ય થયો નથી. આ મંપ્રદાયનો ફેલાવો કોઈએ કર્યો નથી, પરંતુ તે સ્વયંભૂ-આપોઆપ પ્રગટ થયો છે. — માનવના મનમાં જે અધમ કામુકચિત્તિ છે, તેને ચાર્વાક-ચોડવાક-મીઠાવાણી ગમે છે. અને ઘણા મોટા ભાગના માણસો કામુકચિત્તિને આધીન છે, આ ચાર્વાક મત સર્વ લોકોમાં ધર કરીને બેઠો છે, માટે તેને લોકાયતિક કહે છે. તેનો મિદ્ધાન્ત એક સ્તોકમાં વર્ણવ્યો છે.

વાચઙ્ગોષ્ઠેવ મુખં સ્ત્રીવેદઃ ક્ષણં કૃત્વા પૃથં વિધેત્ ।
મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુત્ત ॥

જીવો ત્યાં લગી મુખે જીવો, ઘી પીઓ, ખાશુ છો થવું, દેહ ભરમ થયા બાદ આવવાનું રહ્યુંજ કયા ?

ખરીરીતે તો આ ચાર્વાક મતને પ્રચારની જરૂરજ રહેતી નથી. તેમાં શ્રદ્ધા કે ભાવનાને સ્થાન નથી. કોઈ પર વિશ્વાસ મુકવાની કે કોઈનું બધું કરવાની વૃત્તિજ નથી. ‘ખાઓ, પીઓ અને મોઝ રો’ એવી હીણવૃત્તિ સામાન્ય ગીતે મર્વજનોમાં જોવાને મળે છે. માનવને મમાજમાં રહેવાનું છે, પ્રગતિ સધવાની છે, વૃત્તિઓ પર સંયમ ફળવવાનો ॥ અને તેમાંજ તેની માનવતા ઝળકી ઊઠે છે, એ કારણે ચાર્વાક મત પર વિશેષ સાહિત્ય રચાયું નથી; છતાં લોકમાં તેના અનુયાયીઓ તે યુગમાં ઓછા નહોતા અને આજેય ઓછા નથી.

આ યુગમાં મૌનું ધ્યાન જેવું, તેવો બૌદ્ધ સંપ્રદાય છે. ભગવાન બુદ્ધે ત્યાગ, તપ અને જ્ઞાનના પ્રભાવે બૌદ્ધ મંપ્રદાયની સ્થાપના કરી હતી પરંતુ વખત જતાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય રૂઢ બનતો ગયો અને શાખા પ્રશાખાઓ વધવા લાગી. મૂળ મંપ્રદાય હીનયાન ગણાયો અને તેમાંથી મહાયાન નામની નવી શાખાએ વિશેષ પ્રભાવ જમાવ્યો.

ભગવાન શુદ્ધનાં વચનો મૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથમાં મળી આવે છે, તે સાથે અસંગ, વસ્તુબદ્ધ, ધર્મક્રાંતિ જેવા પ્રભાવશાળી વિદ્વાનોએ ન્યાય અને તર્કશાસ્ત્ર દ્વારા આ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોને વિશેષ જટિલ બનાવ્યા છે.

બૌદ્ધ સંપ્રદાય અધિકારના બેદે તેમજ શુદ્ધિની વિવિધતાને કારણે ચાર મુખ્ય મતો ધરાવે છે; વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, યોગચાર અને માધ્યમિક. આ ચારેય સંપ્રદાયો 'શુદ્ધિનેજ ખરેખર ચેતન-વિજ્ઞાન માને છે.' વૈભાષિકનો મત એમ છે કે 'ખહાર (જગત) ના પદાર્થો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી સિદ્ધ થાય છે.' ન્યારે સૌત્રાન્તિક જણાવે છે કે, 'ખહારના જે પદાર્થો છે, તે તો અંદર રહેલા વિજ્ઞાનના અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે.' આ બંનેના મતે ખહારના પદાર્થો સાત્ત્વ ગણાય છે. યોગચાર અને માધ્યમિક ખહારના પદાર્થોને સાચા માનતા નથી. યોગચાર અંદરના વિજ્ઞાનને સાત્ત્વ માને છે; પરંતુ માધ્યમિક તો ખહારના પદાર્થો તેમજ અંદરનું વિજ્ઞાન બંનેને સાચા માનતા નથી.

આ ચાર વિભિન્ન મતોને કારણે વિપુલ બૌદ્ધ સાહિત્ય બાજે તો જોવામાં મળે છે. તેની રચનાનો કાળ આ મધ્યયુગથી છે.

સમ્રાટ અશોકના સમયમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો ધણો સારો ફેલાવો થયો. ભારતભરમાં તે વિકાસ પામ્યો અને બૌદ્ધ બિંદુઓએ ભારત છોડીને અન્ય પ્રદેશોમાં જઈને પણ બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો સારો ફેલાવો કર્યો છે. અહિંસા, દયા, કુરુણા, સહિષ્ણુતા, તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય જેવા વિવિધ ગુણોને કારણે બૌદ્ધ મતને બધેજ સારો આવકાર મળેલો છે, પરંતુ જેમ જેમ સંપ્રદાય રૂઢિમત માન્યતાઓ અને સંકેતવૃત્તિમાં જકડાઈ જાય તેમ તેમ તેના મૂલ્યગુણો જુલાતા જાય છે અને સંપ્રદાયની રૂઢ જટિલતા જોવા મળે છે.

બૌદ્ધ સંપ્રદાય ભારતમાંથી હુપ્તપ્રાય થયો, તેનાં કારણ આનાં
મ. મ. દરપ્રમાદશાસ્ત્રો જળાવે છે કે—

- (૧) બૌદ્ધસંઘનાં સંગઠન અને પ્રબંધ જમડી ગયાં હતાં.
- (૨) પોતાની સ્વાર્થીશક્તિ સાધવા માટે કેટલાક દીનવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિઓએ બૌદ્ધધર્મની અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો; તેથી બૌદ્ધ વિહારના નૈતિક આદર્શો નામ માત્ર રહી ગયા હતા અને હંબ પાખંડ વધી ગયાં હતાં.
- (૩) સંઘખલ અને સંગઠન તૂટી જતાં અંદરે અંદર ક્ષેત્ર વધી જા હતા. ભગવાન સુદના ઉપદેશો બૂલાર્થ ગયા હતા. ચમત્કાંત હસપ્રપંચ વગેરે વધી ગયાં હતાં.
- (૪) ભિક્ષુઓ તાંત્રિક અને વામાચારી બની ગયા હતા અને રાજાઓ મહારાજાઓ પ્રભાવમાં આંશુ દબને બૌદ્ધ માંગી જનાવના હતા પરંતુ શ્રદ્ધા અને ભાવનાના અભાવથી ધર્મમાં શિથિલતા આવ ગઈ હતી.
- (૫) સાધારણ જનસમાજ તપ ત્યાગ પરાયણ ન રહી શકે, તે કુદરતી છે; બૌદ્ધ સંપ્રદાયનાં કડક નીતિ નિયમો બધાજ પાળી શકે, એવી શ્રદ્ધાનો સોંપ થયો હતો. ઇશ્વર જેવી દિવ્ય શક્તિને નહિ માનવાથી બૌદ્ધ સંપ્રદાયના મૂલ સિદ્ધાન્તમાંજ ખામી આવી રહી હતી અને તેથી લોકોનાં આકર્ષણ ધટી રહ્યાં હતાં.

આ ઉપરાંત હજુ, શક. યવન વગેરે પરદેશી આક્રમણકારીએ બૌદ્ધ વિહારોનો નાશ-શર કર્યો હતો અને તેથી બૌદ્ધભિક્ષુઓ નેપાથ તિબ્બત વગેરે પ્રદેશો તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. જંગાળના ગોડરાઈ શર્યાંક જેવા થોડાક આગ્રહી રાજાઓ તેમજ પોતાના સંપ્રદાયને

કરનારા કેટલાક વિદ્વાનોએ પણ જોદધર્મની શિથિલતામાં ભાગ લેવાયો છે. સમાજ અશે કે જોદધર્મના વિકાસને સચવતું જોધિવૃક્ષ જોધિગયામાં વાવ્યું હતું, તે વૃક્ષ ફાલીફૂલીને ગણ્યું મોટું થયું હતું, પરંતુ જોદધર્મી પૂણ્યવર્માના અમયમાં તે જોધિવૃક્ષનો નાશ થયો હતો; તેનો ઉદ્ધેષ કરતાં હુએનત્સંગ જણાવે છે કે :

જોધિ વૃક્ષનો નાશ થયેલો. સાંભળીને અગ્રીક વંશના છેલ્લા મગધાધીશ પૂણ્યવર્માએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને તેજે જણાવ્યું કે જ્ઞાનનો મૂળ અસ્ત પામવાથી શુદ્ધ વૃક્ષ મિવાથ હવે કાંઈપણ અવરોધ રહ્યું નથી; તે પણ તેઓએ નષ્ટ થયું ત્યારે અધ્યાત્મ જીવનનું સાધન હવે શું છે ?

રાત્તના આ વાક્યો તે સુગતા જોદધર્મની અવદ્યતાની સૂચક છે. ભગવાન શુધે જે જ્ઞાનનો પ્રકાર ફેલાવ્યો હતો તેનો લોપ થયો હતો. અરાનરૂપી અધિકાર વધી રહ્યાં હતાં અને જેમ વડવૃક્ષ જીવ્યંશીલ્ય નાશ પામે તેમ જોદધર્મનો પણ વિનાશ થઈ રહ્યો હતો.

તે કે પૂણ્યવર્માએ જોદગયામાં ફરીથી જોધિવૃક્ષને રોપ્યું હતું અને તે થોડાજ વખતમાં મોટું થયું હતું; તોપણ જોદ સંપ્રદાયનાં મૂળ ઉખડી મળ્યાં હતાં અને ભારતના બીજા સંપ્રદાયોમાં તેના સિદ્ધાન્તો એકરૂપ બની જતાં સંપ્રદાય તરીકે જોદધર્મનો લોપ થયો હતો.

ભગવાન શંકરાચાર્યના આગમના પહેલાંજ આ સંપ્રદાયની અવનતિ થઈ હતી; તેથી સનાતન ધર્મની અંદર જે અનેક ખામીઓ હતી અને દંભ પાખડોનો જે અકો જામ્યો હતો, તેને દૂર કરી, સનાતન ધર્મની ફરીથી સ્થાપના કરવામાંજ શ્રી શંકરાચાર્યે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

રાંધા સુધવા કે રાજ સયાંક અને તેના પુત્ર સાહમાંક જેવા
આગ્રહી રાજાઓએ પોતાના સંપ્રદાયની મેચ કરતાં અન્ય ધર્મીઓનો
પ્રચાર અટકાવ્યો છે.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયની સાથે સાથેજ જૈન સંપ્રદાયનો વિકાસ આ યુગમાં
થયો છે. બુદ્ધ અને મહાવીર એકજ સમયના સંપ્રદાય પ્રવર્તક છે, તે
પણ બંને મળ્યા હોય, તેવી ઘટના ઇતિહાસમાં નોંધાઈ નથી. આ
બંને સંપ્રદાયો ઘણી બાબતોમાં એક જેવા જેવાને મળે છે. છેક
સાતમા આઠમા સૈકા સુધી બંને યુગપ્રવર્તકો માટે શાકપ્રસિદ્ધ, જિનવર
જેવા શબ્દો વપરાતા જેવામાં આવે છે તેમજ જિજ્ઞુઓ, શ્રાવકો, જેવા
શબ્દો તે ધર્મના અનુયાયીઓ માટે વપરાતા હોય છે. તે સાથે આ
બંને સંપ્રદાયોમાં અંદરોઅંદર ઘર્ષણ થયાં છે; એકજ ઠેકાણે વિહારો
અને અપાસરાઓ રચવા માટે રાજપનો આશ્રય લેવાયો છે તેમજ તીવ્ર
વાદવિવાદ પણ થયા છે.

જન દર્શને પોતાના સિદ્ધાન્ત તરફે 'સ્વાહવાદ'નો સ્વીકાર કરીને
મધ્યમ માર્ગ અપનાવ્યો છે, જેથી દર્શનની વિચારસરણિમાં સાપેક્ષવાદ,
દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ જેવા વાદો અન્ય દર્શનોમાં પણ જેવાને મળે છે.
તે યુગમાં જૈન સાધુઓ માટે નગાટક, ક્ષપણુક, આહાર જેવી સંજ્ઞાઓ
વપરાતી હોય છે. કેશકુંચન કરાવવા અને તપશ્ચર્યા દ્વારા શરીરને
વિશેષ કૃષ્ણ બનાવવું, એ વિશેષ પ્રકારનું મત કરનારા દિગંબરો અને
શ્વેતાંબરોનાં વહુન મંત્રી આવે છે. આ યુગમાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે
તેવા સમંતભદ્ર, અકલંક, જિનસેનસરિ વગેરે જૈન વિદ્વાનોનાં નામ
મળી આવે છે, જેમણે જૈન સાહિત્યમાં ઘણી સારી પૂર્તિ કરી છે.
આ સંપ્રદાયમાં પણ સમય જતાં દંભ, પાખંડ, અનાચાર વગેરે
વધી ગયેલા છે અને વિશેષે કરીને વ્યાગ પ્રધાન હોવાથી તેનો પ્રચાર
ઓછો જેવાને મળે છે.

આવાંક, જોઈ, જૈન-વગેરેએ વેદાની પ્રમાણના સ્વીકાર નહિ.
 તેને કારણે તે નાસ્તિક દર્શનો ગણાયા છે. પરંતુ જેમણે વેદના પ્રમાણ
 સ્વીકારીને પણ પોતાના મંત્રાપત્રને અનુકૂળ એવા વેદાકથોના અર્થો
 પદાવીને પોતાના મંત્રદાયકોના આગ્રહ મેળવ્યા છે, તેવાં દર્શનોને અર્થ-
 આસ્તિક તરીકે તે યુગમાં ઓળખવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારનાં
 દર્શનોમાં કાપિલ, કાણ્દ, વામાચાર, ધાતુવાદી વગેરેનો મમાવેશ થાય
 છે. તે ઉપરાંત મત્તાતત્ત્વ (મીમામ્સક), પાશુપત, આગવન, ઐશ્વરકારણિક,
 પાત્રરાત્ર, શાન્તિક, પૌરાણિક વગેરે દર્શનો આસ્તિક હોવા છતાં,
 મંત્રદાય તરફ વિશેષ આગ્રહ મેળવનારા અને જડ મંત્રચિત્ત આચાર
 વિચારને કારણે ઇન્દ્રિય બનેલા હોય છે, તેમણે ખાસ કરીને મીમામ્સ-
 કોની ક્રમ જાહેરતાએ મમાજની પ્રતિ કુદી નાખી છે ક્રમ અને
 ક્રમના બંધન, કામ્ય સંકલ્પ અને વિધિવિધાનની પ્રક્રિયાઓ, અદ્ય-
 અને અપૂર્વની સિદ્ધિમાં પરમેશ્વરને પણ જુલીને ક્રમનેજ પરમેશ્વર
 માની લેવાનો વિરોધ આગ્રહ એ બધું જોના કેટલાક વિચારકોને સ્વપ્ન
 માગ લેવો પડ્યો છે અને તેથી શ્રદ્ધા અને ભાવના ખૂટી પડતા
 કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન મંત્રદાયકોમાં મમાજ જેવાં જોવા જાય છે સનાતન
 ધર્મનું મૂલ્ય રહસ્ય જુલાઈ જતા, ક્રમ જડતામાં લોકો પડતા
 હોય છે અને ક્રમભાવનો ત્યાગ કરીને જાહેર, મુંડી કે તુલ્ય
 કેશ જેવાં ચિહ્ન ધારણ કરનારા સાધુજનો મમાજમાં વધતા જાય છે
 નાસ્તિક દર્શનોની સાથે માથે આસ્તિક અને અર્થ-આસ્તિક દર્શનોની
 ક્રમજડતાને નિરામ કરીને શુદ્ધ માત્વિક વેદ પ્રધાન સનાતન ધર્મની
 સ્થાપના કરવા માટે શ્રી શંકરાચાર્યને સારો પરિશ્રમ કરવો પડ્યો છે.
 પોતાનાજ ગણાતા છતાંપણ વેદથી બાહ્ય રહેલા એવા કાપાલિકો, બૌદ્ધો,
 શક્તિપૂજકો અને તાંત્રિકોના બળ એ યુગમાં ઘણી મારી રીતે જામેલા
 છે રાજાઓ અને મહારાજાઓ પર પ્રભાવ જમાવીને પોતાની મલિન
 વિદ્યાથી વિશેષ સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા જમાવનારા કેટલાક સાધુઓ,

નિષ્ક્રિયો અને કાપાલિકો માથે મીઠા મંધપાંખાં આવીને ભગવાન શંકરાચાર્યે મનાતન ધર્મપર જે જડનાનાં આવરણ આવ્યા હતાં, તેને ખંખેરી નાખ્યાં છે.

આ યુગના વિશિષ્ટ દાસનિર્મોમાં કુમારિય બટ, પ્રજાદર અને મંડન મિથનાં નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. મીમાંસા શાસ્ત્રના એ પુરંધર અપ્રગામીઓમાં ભાદ્રમત અને મુરુમતનો આજે પણ મીમાંસા દર્શનમાં પ્રમાણ મળ્યા છે. મંડનમિથનાં મીમાંસા દર્શનપરની કૃતિ પ્રસિદ્ધ નથી તેમજ ભગવાન શંકરાચાર્યે તેમને અપનાવી લીધા અને તે ગીને મીમાંસાના ગદ્યમાં પોતાનું ગાળકું પાડ્યું, એ બાબત ધણીજ પ્રસિદ્ધ છે. બરમૂતિ હ્રોએકાચાર્ય તરફ પ્રસિદ્ધ થયા છે છતાં વેદાન્તદર્શન તરફ તેમની ભાવના મૂળ્ય રીતે દબે છે, તે તેમના ઉત્તરરામચરિતની કૃતિથી જણાઈ આવે છે.

દર્શનોની એકરૂપતા લાવીને મત્તમનોતો-સમન્વય માધવાનો વિશિષ્ટ યત્ન શ્રી શંકરાચાર્યે કર્યો છે. તે માથે આ યુગમાં જે જે વિવિધ ઉપામનાઓ હતી, તેખંડીમાં એકરૂપતા બોધને, તેમણે પંચાધન દેવની પ્રતિદા કહી અને મણેશ, મૌડી, મદ, સુષ અને વિષ્ણુ જેવા વિશિષ્ટ દેવોની એકજ સ્થાને સ્થાપના કરી.

તા. ૮-૫-૫૭ ના રોજ શ્રી શંકરાચાર્યની જન્મજ્યોતિ કામડી ગામમાં આચાર્ય શ્રી વિનોબાની અધ્યક્ષતામાં ‘મર્વોદય સંમેલન’ ભરાયું હતું, તે પ્રમંથે શ્રી વિનોબાએ ‘શ્રી શંકરાચાર્યને સ્મરણાંજલિ’ આપી હતી; તે વિશેષ સ્મરણીય છે.

તેમણે બહુવ્યુ હતું કે ‘ગયપણથી શ્રી શંકરાચાર્યના મંથોનો; અને સતત પરિચય રહ્યો છે. આ જીવનમાં શંકરાચાર્યના સ્વરૂપમાં મારે મારી સેવા મમપણુ કરવી હતી. એમના મંથ

(ચુરખોષ) નું મેં જે મંપાદન ક્યું છે, તે એક મોટી મેચ છે, એમ હું માનતો નથી; એ તો એક નાની ચીજ છે. મારા મન ઉપર એમનો પલ્લો ઉપકાર છે. એમના ગ્રંથો મેં ઘણીવાર વાંચ્યા છે, શીખ્યા પણ છે તે પણ હું કોઈ મોટી વાત માનતો નથી; પરંતુ જે વિચારો એમણે શીખ્યા છે, તે હું ક્ષણજર પણ ભૂંચો નથી. તેમનો વૈરાગ્ય એટલો બધો અમાધાગ્ય હતો કે આવડી વિચારણ સુદ્ધ એની દૃષ્ટિમાં મિથ્યા-તુચ્છ હતી અને એટલા વૈરાગ્યની માથે અનુરાગ પણ એટલો જ હતો. જગતને મિથ્યા માનનારો કોઈ કદાપિ જગતનો મેવક બની શકતો નથી; પરંતુ એ ભારતના મહાન મેવક હતા. ભારતની સેવા માટે એ દેશજરમાં ધૂમતા હતા મનાજમાં જે જડતા હતી, જે ભુરાઈ હતી, તેનો તેમણે મખત વિરોધ કર્યો અને તેને માટે એમને મહન પણ કરવું પડ્યું.

એમણે હિંદુ ધર્મને મોટી જડતામાંથી બચાવી લીધો. જે શંકરાચાર્ય નહોત તો જેમ પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાનની માથે ખિરતી ધર્મનો વિરોધ થયો તેમ અહિં પણ થાત. યુરોપમાં ચર્ચ ધર્મ મંસ્થાએ વિજ્ઞાનની માથે ફેટ્યો પ્રચંડ વિરોધ ઊઠાવ્યો તે જાણીતું છે. પરંતુ શંકરાચાર્યે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, ધર્મ વિજ્ઞાનનો કોઈ રીતે વિરોધ કરી શકે નહિ, વિજ્ઞાનનો વિષય જુદો છે અને ધર્મનો વિષય જુદો છે, વિજ્ઞાનનો વિષય છે સુવિજ્ઞાન અને ધર્મનો વિષય છે આત્મજ્ઞાન. ધર્મનો વિષયો જુદા જુદા છે. તે એક મેકના પૂરક છે; વિરોધી નથી. બેવડું તેમણે તો એવું અદ્ભુત લખ્યું છે કે, 'न हि श्रुति-क्षतम् अपि अग्निः अनुष्ण इति ब्रुवत् प्रामाण्यम् उपैति'—સેંકડો શ્રુતિવચન 'અગ્નિ ઠંડો છે' એમ કહે તો પણ તે પ્રમાણભૂત થઈ શકતું નથી. કેમપણ Rationalist યુક્તિવાદી એક વાક્ય લખી શકે તેવું આ વાક્ય છે. કયો યુક્તિવાદી તેનાથી વધારે સુસુક્ત કાઢી શકે? તે છતાં પણ તે ઘણા નમ્ર હતા અને શ્રુતિને તેઓ તેમના

માના પિતા સમાન માનતા હતા. શ્રુતિમાં તેમની એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે ‘શ્રુતિની એકવાક્યતા’ માટે એમણે એટલી બધી મહેનત ઉઠાવી, તે તેમનાં અંચોમાં જણાઈ આવે છે. તેમનાં બધાં ભાષ્યો એટલે શ્રુતિ વચનોની એકવાક્યતા. શ્રુતિમાં ચાટલી અસાધારણ નિષ્ઠા હોવા છતાં શ્રુતિવચન વિજ્ઞાનની વિરુદ્ધ કાંઈ કહે તો તે પ્રમાણ્યૂત નહીં માનવું એવું એમણે લખી દીધું. તેને પરિણામે હિંદુ ધર્મ જડતા-મૈથી સુક્ત યથો અને ધર્મશ્રદ્ધા સુદૈયુક્ત બની.

હું એમ માનું છું કે હિંદુધર્મ અને હિંદુસ્થાન ઉપર એમનો મોટો ઉપકાર થયો છે. તેમના અનેક શિષ્યોએ હિંદુસ્થાનને આગળ ઠકું, ત્યાં બંગાળમાં રામકૃષ્ણ પરમહંમ થઈ ગયા; તે શાંકર વિચારના અનુયાયી હતા. અહિં રમણ મહર્ષિ થઈ ગયા. તેમની બધી સાધના શાંકરવિચારના આધારે થઈ છે. આપણા આ પ્રદેશમાં નારાયણગુરુ થઈ ગયા તેમની તમામે તમામ વિચારમંથણિ શાંકરવિચાર પ્રમાણેની છે. ત્યાં મહારાષ્ટ્રમાં યોગેશ્વર મહારાજ થઈ ગયા; જે ત્યાંના ગોની-ઓના ગુરુ મનાય છે. તેમના બધા વિચાર શાંકરવિચાર અનુસાર છે. એ પ્રમાણે આખાં હિંદુસ્થાનમાં એમના વિચારનો પ્રચાર થયો છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

— ગુરુપરંપરા —

નારાયણં પદ્મમયં યસિષ્ઠં ઝક્ષિતશ્ચ તત્પુત્ર-પરાશરં ચ ।
વ્યાસં શુકં ગૌડપદં મહાન્તં ગોવિન્દયોગીન્દ્રમહં પ્રપદ્યે ॥

અદેવ-વેદાન્તના આદિ પ્રવર્તક તે જગવાન નારાયણ તેમણે
સર્જનના આરંભમાં અતુરાનન સ્થાને ઉપદેશ આપ્યો.

સદ્ગુણે ચોતાના પુત્ર અને આદિ પ્રજાપતિ વસિષ્ઠ મુનિ-
વરને તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાવ્યું. તે મુનિવરે ચોતાના શ્રેષ્ઠ અને
જયેષ્ઠ પુત્ર શક્તિ મુનિને ઉપદેશ આપ્યો. તે શક્તિમુનિના પુત્ર પરાશર
આત્મત મેધાવી અને પ્રભાવશીલ હતા, મુનિવર વસિષ્ઠે તે પરાશર
મુનિને તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાવ્યું, તે પરાશર મુનિએ ચોતાના પુત્ર
પરાશર વેદવ્યાસ મહારાજને પરંપરાગત આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો.
તે વેદવ્યાસ મહારાજે ચોતાના વીનરાગ પુત્ર શુકમુનિને તે આત્મજ્ઞાન
જાણવ્યું. તે શુકમુનિએ અવધૂન યોગિવર શ્રી ગૌડપાદ મહારાજને તત્ત્વ-
જ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાવ્યું અને તે ગૌડપાદ મુનિવરે યોગિવર ગોવિન્દા-
ચાર્ય મહારાજને પરંપરાગત તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂલ રહસ્ય સમજાવ્યું.

શંકરં શંકરાચાર્યં કેશવં ચાદરાયણમ્ ।
સૂત્રમાધ્યકૃતૌ ઘટે મગવન્તૌ પુનઃ પુનઃ ॥

જગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય તે શંકર મહાદેવનું સ્વરૂપ છે અને
જગવાન શ્રી વેદવ્યાસ તે વિષ્ણુ નારાયણનું સ્વરૂપ છે અર્થાત્ નારાયણ

વેદવ્યાસે બ્રહ્મ મુગ્ધાની રચના કરી; તેની પર બળવાન શંકરાચાર્યે
ભાષ્યની રચના કરી.

ક્રતે જ્ઞાનવદઃ સત્યઃ ગ્રેતાયાં વત્ત ઇવ ચ ।
ઢાપરે વ્યાસનામા તુ કલ્યૈ શંકરનામધૂક્ ॥

* * * *

પૂર્વ અને પશ્ચિમ કહો કે ગ્રામીન અને અર્વાચીન કહો. મંસ્ફ-
તિની નજરે બંને વચ્ચે એક મોટા તફાવત જોવાને મળે છે. પૂર્વની
દષ્ટિ પૂર્ણતાને અનુભવે છે, પશ્ચિમની દષ્ટિ અપૂર્ણતામાં અથડાય છે.
એક મંડનની મતિને એવે છે અને પરંપરાનું રક્ષણ કરે છે, તો અન્ય
ખંડનની મતિ સેવે છે અને પૂર્વ મનનું ખંડન કરીને પરમત આગળ
વધે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની જીવનમરણિ પશુ એજ રીતે ધડાઈ છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પ્રતિધામ જોઈએ, તો જણાવો કે ત્યાંના
પ્રાશનિક દ્વિસમૂહોને ધર્મથી જુદા પડતું પડ્યું છે. ધર્માચાર્ય પોપના
અસંતોષમાંથી ધર્મવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ છે. તેની કાળી છાયા
વિજ્ઞાન અને દર્શનની વિચાર સરણિપર પડી છે; તેમાંથીજ ડારવીનનો
વિકાસવાદ જન્મ લે છે અને તે ગ્રામીન માન્યતાઓ અને વિશ્વાસોનું
ખંડન કરે છે. ડારવીનની પોતાની માન્યતાઓ મિદ્ધાન્ત રૂપે પ્રતિબિંબિત
થાય, ત્યાં તો એકબાજુ આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ જન્મે છે તો
બીજાજ વખતમાં ફ્રોઈડનો સ્વપ્નચંદ્ર વાદ અને તેથી જુદો પડતો કાલ્-
માઈસનો સમાજવાદ જન્મ લે છે.

એ વાદો એકબેકના પૂરક કે પોષક બનતા નથી; પરંતુ વિરોધક
અને બાધક બને છે. સમાજ પર તેની માઠી અસર પડેલી અને
તેથીય વિશેષ હાનિ-ધર્મની પ્રતિજ્ઞામાં થાય છે. ધર્મ રાષ્ટ્ર અને સમાજનું

ધન મઠી જઈ, વ્યક્તિગત જ્ઞાનગી મીલન જેવો જની જાય છે. દર્શન, મમાજ, રાષ્ટ્ર, રાજ વગેરેના દૃષ્ટી મારી રીતે ચર્ચા થાય, પરંતુ ધર્મની ચર્ચાને મહત્તાથી વિરુદ્ધ ગણવામાં આવે છે. ‘તમારી શું માન્યતા છે’ એ પ્રશ્નનો પ્રશ્ન સુખ્ય ‘મમાજનો પ્રાણ જને છે’ અને ‘મારું માનવું આમ છે’ તે શુદ્ધિમતાનું ચિન્હ ગણાય છે. મથો, શાઓ, સંતવચનો ટાકવા; એ તો શુદ્ધિની સ્વનન વિચારણાની ઉણપ ગણાય છે, વિદ્વાતાની ખામી ગણાય છે.

આ પ્રશ્નરની વિચાર મરણિપર બધાએલા નાદો અને મતો ક્ષણિકજીવી અને ચિર વિનાશી જની જાય છે. તેનો માર એક મનોકર્મા આ પ્રમાણે છે.

યત્નેનાનુમિત્તોડવ્યર્થઃ કુશલૈસ્તુમાતૃભિઃ ।

અમિયુષ્તતરૈરન્યૈરન્યથૈવોપપદ્યતે ॥

અનુમાન પર સુખ્ય આધાર રાખનાર કુશળ વિદ્વાનોએ સુક્તિઓ અને પ્રસુક્તિઓના વિપુલ પ્રમાણે એક પદાર્થ (એક વાદ કે માર)નો અનુમાન દ્વારા નિશ્ચય કરેલો હોય છે, પરંતુ તે પછી ચએલા ખીજ વિદ્વાનોએ તેમનાથીય વિશેષ સુક્તિઓ પ્રસુક્તિઓ દ્વારા પહેલાંના પ્રતિ-પાદિત કરેલા પદાર્થ (વાદ કે માર)નું ખીજ રીતેજ (ખંડન કે) પ્રતિ-પાદન કરેલું હોય છે.

આપણા પ્રાચીન શાઓ અને દર્શનોમા આ બંને વિચાર-મરણિઓ પર સ્પષ્ટ પ્રકાશ દેવામાં આવેલો છે અને આસ્તિક નાસ્તિકની વ્યાખ્યા કરતા જણાવેલ છે કે ‘અસ્તિ વેદાઃ સ્વતંત્ર પ્રમાણમિતિ મતિર્યસ્ય સ આસ્તિકઃ (વેદ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે, તે મતિ ધરાવનાર આસ્તિક) નાસ્તિ વેદાઃ સ્વતંત્ર પ્રમાણમિતિમતિર્યસ્ય સ નાસ્તિક (વેદ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી, તે મતિ ધરાવનાર નાસ્તિક છે)

એ વેદ તેજ શ્રુતિ અને સ્મૃતિને અનુમરે તે સ્મૃતિ અન્ય આરિઃ
 રાજોની જેમ વેદાન્ત દર્શન પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિને અનુમરે છે અને
 શબ્દનેજ મુખ્ય પ્રમાણ ગણે છે તેજ શ્રુતિનું મુખ્ય શિર તે વેદાન્ત છે
 અને તે વેદાન્ત સાહિત્યમાં ઉપનિષદો મુખ્ય છે. ગુરુ અને શિષ્યના
 મંવાદોથી પરંપરાએ આ ઉપનિષદોનું રક્ષણ કયું છે બ્રાહ્મણમથો
 અને ઉપનિષદોમાં અનેક ગુરુપરંપરાઓ આપવામાં આવી છે બૃહદા-
 રણ્યક ઉપનિષદના મધુ બ્રાહ્મણમાં એક ગુરુપરંપરા અત્યંત જણીતી છે

એ ઉપનિષદોના જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો મમન્વય કરવાના નથુ પ્રપત્નો
 થાય છે ઉપનિષદોના મારનું દોહન જગત્પ્રહરીતા, તે પહેલો પ્રપત્ન,
 ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તોનું સ્પષ્ટીકરણ જોડપાદ કારિકા તે બીજો પ્રપત્ન
 અને ઉપનિષદોના વાદ્યોનો મમન્વય વ્યાખ્યાના બ્રહ્મસૂત્રો, તે ત્રીજો
 પ્રપત્ન છે. ઉપનિષદોની જેમ આ મથો પણ પરંપરાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ
 કરે છે જેમકે—

इमं विवक्ष्यते योगं प्राप्तवानहमवयम् ।
 विवस्वान् मनसि प्राह मनुरिस्वाकरोऽग्रणीत् ॥

આ અવ્યય યોગ વિવસ્વાન સુષ્પત્તિ ઢલો, તેમણે મનુને કહ્યો,
 મનુએ ધૃક્વાકુને કહ્યો. ધૃક્વાકુએ રાજર્ષિઓને કહ્યો તેજ રીતે પ્રાચીન
 અનેક વાદોનો ઉલ્લેખ માધુક્યકારિમાં છે

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पित

પ્રાણુ વગેરેને મુખ્ય તત્ત્વ માનનારા અનેક વાદોએ વિકલ્પ
 રચેલા છે, એમ જણાવીને આર્વાક, સામ્ય, શૈવ, વાત્સ્યાન, પૌરા-
 ણિક, દૈવિક, શૂન્ય, ધાતુ, મીમામ્સા વગેરે અનેક વાદોના ઉલ્લેખમાં
 એક યા બીજી રીતે પરંપરાનાં દર્શન યાય છે

તેજ રીતે જ્ઞાનસત્રોમાં બાદરાયણ વ્યાસે બાદરિ, કાશ્યોગિનિ, આત્રેય, ઔકુસોમિ, આરમરથ, કારકૃત્ત્વ, જૈમિનિ, કાર્શ્વ વગેરે આચાર્યોનાં નામનો ઉલ્લેખ પણ પરંપરાનો ઘોતક બની રહે છે.

બગવાન 'શ્રીશંકરાચાર્ય' અને તેમના પછી સિંધુગાદિમાં પ્રવિઠ આચાર્યોએ પ્રાચીન પરંપરાનાં ધર્મીય મુંદર રીતે રક્ષણ કરેલાં છે અને આજે પણ શ્રી શંકરાચાર્યનાં વિવિધ પીઠ રચાનો પર ગિરાજ-માન શંકરાચાર્ય પરંપરાના આમદી છે, તે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સુરક્ષણ તરીકે અત્યંત આવશ્યક છે,

અદ્વૈત વેદાન્તના પ્રથમ પ્રવર્તક નારાયણ સર્જનકાળના આરંભે ચતુર્મુખ જ્ઞાને પ્રથમ ઉપદેશ આપે છે, તેને પ્રહ્લુ કરીને જ્ઞાણને મર્જનના કાપની શરૂઆત કરી છે, તે આદિગ્ણપતિ વસિષ્ઠ મહારાજ જ્ઞાણના માનસપુત્ર છે અને જ્ઞાણ પામેથી અદ્વૈત વેદાન્તનો ઉપદેશ મેળવે છે. અનેક રાજવંશોના કુલમુદુ બનેલ તે વસિષ્ઠ મહારાજને શક્તિ નામે એક મેધાવી પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે; તેને અદ્વૈત વેદાન્તનો ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ શક્તિ મુનિનું અકસ્માત અવસાન થવાથી, તેના પુત્ર પરાશર વસિષ્ઠ મહારાજ પાસેથી પરંપરાએ સુરક્ષિત રાખેલ અદ્વૈત વેદાન્તનો ઉપદેશ મેળવે છે.

પુરાણોના પ્રવર્તક તરીકે પરાશરમુનિ પ્રસિદ્ધ છે. પરાશર સંહિતા તેજ વિષ્ણુ પુરાણ છે અને તેમાં પરાશર અને મૈત્રેયનો સંવાદ છે. મૈત્રેયને ભાગવત પુરાણનો ઉપદેશ પણ પરાશર મુનિએ આપેલો છે. તેજ પરાશર મુનિએ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ અદ્વૈત મિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ પોતાના પુત્ર પારાશર-વેદવ્યાસ મહારાજને આપેલો છે. તે વેદવ્યાસે અદિક્ષા આશ્રમમાં નિવાસ કરીને જ્ઞાનસત્રોની રચના કરી અને પોતાના પુત્ર શુકદેવને અદ્વૈત વેદાન્તના મિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ આપેલો છે.

એ ગુહ્યમુનિ લગ્નમયીજ પરિવારજક થાનિ જનીને લગ્નપર ચિરંજીવ તરીકે નિવાસ કરે છે અને અદ્વૈત વેદાન્તની પરંપરા આચરી રાખે છે. તેથી શ્રી ગૌડપાદ યતિવરને અદ્વૈત મિદ્ધાન્તની પરંપરાનાં જ્ઞાન આપે છે.

જેમ અમરસ્યોદ્ધાર બાદગણુ વેદવ્યાસ પ્રસિદ્ધ છે તેમજ માંડુકપ ઉપનિષદની કારિકાઓના રચયિતા તરીકે ગૌડપાદપતિ જાણીતા છે.

શ્રી ગૌડપાદના યુગુ શુકદેવ અને તેમના યુગુ વેદવ્યાસ એ પ્રકારે જો પ્રાચીન યુગુપરંપરા જોવાને મળે છે તેને આજના ઇતિહાસકાગને દેશ નથી, પરંતુ વેદાન્ત મંથનાપર્માં આ યુગુપરંપરાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. શુકદેવે પોતે સિદ્ધશરીરમાં કે જીવન્મુક્ત શરીરમાં પ્રકટ થકને ગૌડપાદચાર્યને અદ્વૈત વેદાન્તનો ઉપદેશ આપ્યો હોય, તે મંભવે છે.

આચાર્ય ગૌડપાદ માંડુકમકારિકાના પ્રણેતા છે. આ કારિકાનાં આર પ્રકરણ છે; તેમાં આગમ પ્રકરણની ૨૯ કારિકાઓ, વૈનશ્ય પ્રકરણની ૩૮ કારિકાઓ, 'અદ્વૈત પ્રકરણની ૪૮ કારિકાઓ તેમજ અક્ષાતશાંતિ પ્રકરણની ૧૦૦ કારિકાઓ મળીને ૨૧૫ કારિકાઓનો મંપૂર્ણ મંથ છે. પહેલા પ્રકરણની કારિકાઓ માંડુક્યોપનિષદની ટીકા રૂપે છે, તેથી ઉપનિષદના છઠ્ઠા વાક્ય પછી નવ કારિકાઓ, સાતમા પછી ૬ કારિકાઓ, અગિયાર પછી પાંચ અને બાર પછી છે કારિકાઓ છે; એ રીતે પ્રથમ પ્રકરણ આગમ પ્રકરણ તરીકે જાણીતું છે. બીજું વૈતથ્ય પ્રકરણ, ત્રીજું અદ્વૈત પ્રકરણ અને ચોથું અક્ષાતશાંતિ પ્રકરણ છે અને તેમાં અદ્વૈત મિદ્ધાન્તની મૌલિક વિચારણા કરવામાં આવી છે.

ગૌડપાદની દારિકાઓ પર સમીક્ષા કરતાં, કેટલાક આધુનિક વિચારકોનો એવો મત છે કે જૌદ્ ન પ્રદાપના નાગાણુને અને વસુખધુએ પ્રવર્તવેલ મહાપાનના માધ્યમિક, યોગાચાર, ચૂન્નવાદની છાપ ગૌડપાદની દારિકાઓમાં લેવામાં આવે છે અને ગૌડપાદનો પ્રસિદ્ધ થએલો ‘અગ્નિવાદ’ પણ તે રીતે જૌદ્ સિદ્ધાન્તનોજ એક ભાગ બની રહી છે. વિશેષે કરીને દારિકાના છાપ અને રચના રૌલીપર માધ્યમિક દર્શનનો પ્રભાવ લેવાને મળે છે. દા. ત.

‘અસ્તિ’ ‘નાસ્તિ’ ‘અસ્તિનાતીતિ’ નાસ્તિનાસ્તીતિ યા પુનઃ ।

ચલચિયેરોમયામાયૈરાણુણોત્યેયં ચાલિશઃ ॥

‘આત્મા છે’, ‘આત્મા નથી’, આત્મા છે અને નથી’ આત્મા નથી, નથી’ એ રીતે ક્રમથી ચલ, ચિયર, ઉભયરૂપ અને ઉભય-અભાવરૂપ એમ ચાર કોટિથી મુખશોધા આત્માને અવિચારી ઠાંકેલો ઓળખે છે.

કોટ્યઃ ચતસ્ર યતાસ્તુ ગ્રહૈયાંતાં સદાવૃતઃ ।

ભગધાનાભિરસ્પૃષ્ટા યેન દૃષ્ટઃ સ સર્વદૃક્ ॥

આ ચાર કોટિઓ આત્માનો રૂપરત્ન કરતી નથી અર્થાત્ ‘આત્મા સત્, અસત્, સસ્તદ્ – ઉભયાત્મક તથા સસ્તદ્ – વિલક્ષણથી અતીત છે; એ રીતે ચતુષ્કોટિ-વિનિમુક્ત આત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમણે કરેલો હોય, તેજ પોતાને સર્વદર્શી કે સર્વદ કહેવાડાવી શકે છે.

હવે આજ બાવ માધ્યમિક દારિકામાં નાગાણુને જતાવ્યો છે:-

ન સગ્રાસન્ન સદસન્ન ચાપ્યનુભયાત્મકમ્ ।

ચતુષ્કોટિવિનિમુક્તં તત્ત્વં માધ્યમિકા વિદુઃ ॥

માધ્યમિક લોકો તેને પરમાર્થ તત્ત્વ તરીકે જાણે છે કે ને સત્, અમત્, સદમત્, સદ્સદ્ - અભાવ એ રીતની ચાર ક્રાંતિઓથી મુક્ત છે.

તેજ રીતે બૌદ્ધ મંથોના વર્ણન પ્રમાણે શુદ્ધને વિધૂત ક્રાંતિચતુષ્ક તરીકે જાણાવેલ છે. તેજ પ્રમાણે માધ્યમિકાચારમાં 'મન, વચન અને પ્રપંચથી અતીત પરમાર્થ તત્ત્વ છે' એમ જણાવવામાં આવેલ છે.

એ રીતે બૌદ્ધ દર્શન અને વેદાન્તદર્શન બંનેમાં સરખામણી નેપ્ર, વેદાન્તદર્શન બૌદ્ધદર્શનને અનુસરે છે, એ પ્રકારના અનુમાન પર આવનાર વિચારક વિદ્વાનોએ વેદાન્તની પ્રાચીન પરંપરા અને શુરુપરં-પરાથી ઉતરી આવતા સિદ્ધાન્તોની એકમૂળતાનો વિચાર કર્યો નથી, એમ કહી શકાય.

આ 'ચતુષ્ક્રાંતિ વિનિમુક્તિ' પદનો વિચાર કરીએ, તો તેનું મૂલ્ય બૌદ્ધ દર્શન નથી; પરંતુ ઉપનિષદો છે. જુહવારપથ અને હૃદયગ્ધમાં ૨૫૯ રીતે સત્, અસત્ અને સદમત્ નો વિચાર કરવામાં આવેલો છે. તુરીય સ્વરૂપ વિષે માંડુક્ય ઉપનિષદમાં વર્ણન છે કે :—

નાસ્તઃ પ્રજ્ઞં ન બહિઃપ્રજ્ઞં નોભયતઃ પ્રજ્ઞં ન પ્રજ્ઞાનધનં ન પ્રજ્ઞં નામજ્ઞમ્ ।

તે આત્મા નથી અંતઃપ્રજ્ઞ, નથી બહિઃપ્રજ્ઞ, નથી ઉભયત (આંદર અને બહાર) પ્રજ્ઞ; નથી પ્રજ્ઞાનધન, નથી પ્રજ્ઞ અને નથી અપ્રજ્ઞ."

એજ પ્રમાણનો આધાર લઈને ગૌડપાદે કારિકાઓમાં પરમાર્થ તત્ત્વનું વિવેચન કરેલું છે તેમજ નારાયણ, બ્રહ્મા, ચૈત્ય પરાશર, વેદવ્યાસ વગેરેની પરંપરાથી ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રોમાં પ્રતિપાદિત અદ્વૈત વેદાન્તના મિદ્ધાન્તનાં દર્શન ગૌડપાદની કારિકામાં

જોવાને મળે છે. કેવળ વાક્યોના બાવ અને બાપા જોવાથી સમાનતાનો નિષ્કર્ષ થતો નથી. બીજી વાત એ છે કે બૌદ્ધ દર્શનને વેદનાં પ્રમાણ નહિ સ્વીકારતાં સ્વતંત્ર રીતે પોતાના સિદ્ધાન્તોની સ્થાપના કરેલી છે; પરંતુ કોઈ પણ વિચારક આધાર વિના સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરી શકતો નથી. પરંપરાગત અદ્વૈત વેદાન્ત પરજ બૌદ્ધદર્શનની વિચારણા જોવાને મળે છે અને તેજ રીતે ગૌડપાદની કારિકાઓની વિચારણા છે અર્થાત ગૌડપાદ કે શ્રી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તો બૌદ્ધ-દર્શનને અનુસરતા છે, એમ જણાવવા કરતાં, તે બંને વેદાન્તના મહાન આચાર્યોએ પરંપરાગત વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનું ફરીથી ઉત્થાન કરેલું છે અને જે કેટલાક મતો બૌદ્ધોના ગણ્યાતા હતા, તેનું નિરાકરણ કરીને, તે વેદ અને ઉપનિષદને અનુસરનારા વેદાન્ત સિદ્ધાન્તના મૌલિક વિચાર છે, એ બાબતની સ્પષ્ટતા કરી આપેલી છે. ગૌડપાદ-આચાર્યના સમયમાં બૌદ્ધદર્શન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું વિશેષ બલ જોવાને મળે છે તે વિશેની સમાલોચના કરતાં ડૉ. બેલવેલકર* જણાવે છે કે— ગૌડપાદની કારિકાઓ તે સમયની પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ દર્શન છે, બુદ્ધવાદનો નિરાસ કરીને પ્રાચીન પરંપરાગત અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શનની સ્થાપનામાં તેણે સારી પ્રગતિ કરેલી છે, તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે તમે બધી બાબતોની શંકા કરી શકો છો, પરંતુ જે શંકા કરનારા (પ્રમેય આત્મા) છે તે વિષે શંકા નહિ કરી શકો એ રીતે (મન અને વાણીથી અતીત) અનંતને સર્વ અંતવાન પદાર્થોના નિષેધ તરફ વળી જીને તેમણે પરંપરાનું દર્શન કરાવ્યું છે.

શ્રી. ગૌડપાદઆચાર્યના શિષ્ય ગુરુ ગોવિન્દઆચાર્ય નમદાને કિનારે નિવાસ કરતા હતા. તે એક અદ્ભુત યોગી હતા અને નિત્ય સમાધિમાં

* Vedanta Philosophy Part I by S. K. Belvalkar. M. A. P. H. D. T. E. S. OP. 206 Pu-Sankara Vedanta. Gaudapada.

રહેતા હતા. તેમણે ઘોષ અંથની રચના કરી હોય, એવું પ્રસિદ્ધ નથી. 'રમહદ્દ' નામના અંથની રચના તેમણે કરી હોય તેવું મનાય છે, પરંતુ તે રસાયન શાસ્ત્રનો અંથ છે. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના ત્રુતરીકે તેમને જે ઉત્તમ પ્રમિદ્ધિ મળેલી છે, તેથીજ તેમની વિદ્વતા અને પરંપરાગત અદ્વૈત વેદાન્તના પરમ પુરસ્કર્તા તરીકેની યોગ્યતા સર્વોત્તમ કોટીની છે.

અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શનની પરંપરામાં એ રીતે ભગવાન નારાયણથી આરંભીને ભગવાન ગોવિન્દાપાદ સુધીના ક્રમમાં એક વિશેષ પૂરવણી થાય છે અને તે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની લોહિતર પ્રતિષ્ઠા છે. વેદ અને ઉપનિષદના પ્રમાણ પર સ્થાપિત થયેલ અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શનની સાચા પ્રતિષ્ઠા કરીને તેમજ પ્રચ્ચાનત્રથી પર ભાષ્યોત્તી રચના કરી, ભગવાન શંકરાચાર્યે ભારતવર્ષને નવીન જીવન આપ્યું છે તેમજ વેદાન્ત જ્ઞાનના પ્રચંડ ફેસરી નાદથી અન્ય સર્વ વાદોને સમાવીને વેદાન્તના અદ્વૈતનાદને ફેરીથી જગાડ્યો છે.

કાશી અમ્બુત અંથમાંના તરુથી રત્નપ્રભા સહિત બ્રહ્મસત્ શંકરભાષ્યનો હિંદી અનુવાદ પ્રગટ થયો છે, તેની ભૂમિકા મહામહોપાધ્યાય પં. શ્રી ગોપીનાથ કવિરાજ (એમ. એ.) લખેલી છે. તેમાં પ્રાર્થના અદ્વૈતવાદ સાથે શ્રી શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદની સમાધાનના કરતા (૫ ૭૧) જણાવ્યું છે કે,

“ અદ્વૈતવાદ ભારતવર્ષમાં અત્યંત પ્રાચીન કાલથીજ પ્રચલિત જ્ઞેવામાં આવે છે. ઉપનિષદોમાં વારંવાર અદ્વૈતપરક શ્રુતિ વચનો જ્ઞેવાને મળે છે. મંત્રસહિતાઓમાં પણ અદ્વૈતમતના પ્રકાશનને અવસર મળતાં નવી, તોપણ ન્હાં ત્યાં પ્રસંગોપાત્ત તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ જ્ઞેવાને મળે છે મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં પણ ખીજ અન્ય મતોની સાથે

માથે અદ્વૈતવાદનો પરિચય પણ આપવામાં આવ્યો છે. ડાર્શન વેદાન્ત સૂત્રકારોમાં પણ અમુક અમુક સૂત્રકાર અદ્વૈત વેદાન્તી હતા; તે બાબત પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારબાદ બૌદ્ધમતમાં માધ્યમિક તથા યોગાચાર ગણ અદ્વૈતવાદી જેવામાં આવે છે, તેનેજ કારણે જુદાના એક નામ તરફ 'અદ્વયવાદી' નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેજ રીતે ગૈયાકરણ, શાકત, શૈવ વગેરે દર્શનો અદ્વૈતવાદને માનતાં જેવાને મળે છે. હિંબરાચાર્ય સમંતભદ્રે આપત મીમાંસામાં અદ્વૈતપક્ષનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમજ શાંતરક્ષિત નામના જિન વિદ્વાને તત્ત્વ સંગ્રહમાં પ્રાચીન અદ્વૈતમતનું વર્ણન કર્યું છે. જલભૂતિ કવિના ઉત્તર રામચરિતમાં અદ્વૈત વેદાન્તના અત્યંત પ્રસિદ્ધ વિવર્તવાદનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે:- एकौ रसः करण एव विवर्तमेदात् भिन्नः कारणं ते ऐक्यं रसं છે પરંતુ વિવર્તને બેઠ કરીને જુદાં જુદાં દેખાય છે. કુમારિલ જદે પણ શ્લોકવાર્તિકમાં વેદાન્તના અદ્વૈતવાદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઉપર બતાવેલા અદ્વૈતવાદના વિવિધ મતો એકજ કક્ષાના નથી તે વિચારવા જોઈએ છે. માધ્યમિકોનો શૂન્ય (અદ્વય) વાદ, યોગાચારના વિજ્ઞાન (અદ્વય) વાદ, શાકતોનો શકિત (અદ્વય) વાદ તેમજ ગૈયાકરણ અને મીમાંસિકો જેવાના શબ્દ (અદ્વય) વાદ, એક રીતે અદ્વૈતવાદ જ ગણાય, તે છતાં દરેક વાદમાં કંઈને કંઈ વિશેષતા જેવાને મળે છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય તેમજ તેમના પરમ ગુરુ શ્રી ગોડપાદાચાર્યની પરંપરાથી જે અદ્વૈત વેદાન્ત જેવાને મળે છે તે બીજા બધા અદ્વૈત વાદો કરતાં અનેરી વિલક્ષણતા ધરાવે છે. આ બધા ઉપર જણાવેલા મતમતાંતરોનો પ્રભાવ શ્રી શંકરાચાર્ય પર પડેલો જો કે નહિ તે કહેવું કઠણ છે તોપણ—અર્થાત્ અન્ય મતના પ્રભાવનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રચલિત કરેલ અદ્વૈત વેદાન્ત બીજા બધા મતો કરતાં અસાધારણ વિશેષતા ધરાવે છે.

ફેટલાક સમાલોચક પંડિતોને તો એવો વિશ્વાસ છે કે ‘શ્રી શંકરાચાર્યે’ બૌદ્ધમતનું અનુસરણ કરીને પણ બૌદ્ધમતનું ખંડન જ કરેલું છે, તેજ રીતે અત્યંત પ્રાચીન શૈવ-અદ્વૈતાદ્યનું અવલંબન લાઇને શંકરાચાર્યે પોતાના મતની સ્થાપના કરેલી છે, એટલે તો એક વાત પ્રસિદ્ધ છે કે તેમણે સૃષ્ટ સંહિતાનો આધાર લીધો છેજેમકે,

તામઘ્ટાદશધાલોચય શંકરઃ સ્વતસંહિતામ્ ।

ચક્રે શારીરકં માપ્યં સર્વધેદાન્તનિર્ણયમ્ ॥

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે સૃષ્ટ સંહિતાની અદારવાર સમાલોચના કરી અને ત્યારબાદ શારીરક માપ્યની રચના કરી, જેમાં વેદાન્તના સર્વ સિદ્ધાન્તનો નિષ્કર્ષ કરવામાં આવેલો છે.

એ પરથી લાગે છે કે ઉપરના સર્વ મતોના સિદ્ધાન્તની પર્વાલોચના ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે જરૂર કરી હશે, પરંતુ શંકરાચાર્યે જેવા મહારાણી અને મહાયોગીને બીજાના મતનો આધાર લેવો પડે, તે વાતમાં વળૂદ નથી. તેમણે પોતાના જ પ્રભાવથી પરંપરાગત અદ્વૈત વેદાન્તની પુનઃ સ્થાપના કરેલી છે.

પ્રકરણ ચોથું.

— અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ —

કાળદ્ ક્ષાનપદાભિયં ક્ષિતિતલે લુપ્તં શ્રુતેર્મસ્તકમ્ ।
 ઉદ્ધર્તુ મિરિશા બિલોક્ત્ય સમયં શારીરમાપ્યાદિભિઃ ॥
 કાલદ્યૈં ક્ષિલ કેરલેષુ સુદિને વૈશાખમાસે સિતે ।
 પદ્મમ્યાં સકલાર્થસિદ્ધિસચિવઃ ઃશ્રીશંકરાચાર્યાં ઘહન્ ॥

— સેક્ષિપ્ત દાંકરજયઃ ।

પૃથ્વીપર તે મમયે ગાનકાંડનો લોપ થયો હતો. શ્રુતિના મુખ્ય અંગરૂપે ગ્રંથેલ- વેદાન્ત-ગાનકાંડનો ઉદ્ધાર કરવા માટે, દુર્માક્ષાન શંકર ભગવાને પોતે વિચાર કર્યો અને શારીરક-વગેરેની રચનાથી વેદાન્તનો ઉદ્ધાર થશે, એમ બોધને તેમણે અગદ થવાની ઇચ્છા કરી. શંકર ભગવાને પોતે ‘શં-કર (સર્વનું બળનું કરનાર)’ એ રીતે અર્થવાળું નામ ધારણ કર્યું અને પોતે (દક્ષિણ ભારતના) ડેરવ પ્રદેશમાં આવેલ કાશ્મીરી-નામના-આમમાં લેશાખ સુદી પાંચમને દિવસે સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિઓ સહિત અગદ થયા.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રકટ થયા, તેમનાં દર્શન કરવા-બ્યાસ વગેરે મુનિવરો આવ્યા હતા, તેમની આગળ માતા સતીએ બાલકના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વનો અહિંમા માતા જણાવ્યું હતું કે:-

“શિશુરેષ કિલાતિશૈશવે યદશેષાગમપારગોઽમવત્ ।
 મહિમાપિ યદ્દમ્બુતોઽસ્ય તદ્ દ્વયમેતત્ કુરુતે કુતૂહલમ્” ॥

—દાંકરદિગ્વિજય ।

‘અરેઅર, અત્યંત બાલપણમાં જે સર્વ શાસ્ત્રોના પાઠ ગત બનેલ છે, તેમજ જેના ચર્ચિતો મહિમા અહુતુન છે, એ મેં જાણનાં લેખને આ બાલક અમને વિશેષ કૃતજ્ઞ હરાવે છે ’

દક્ષિણ ભારતનો એ દેશ-પ્રદેશ જ્યાંદિ પર્વતની તળેલીએ શોભી રહ્યો હતો અને ત્યાં પૂર્ણા નદીના સીતળ જળ વહી રહ્યા હતા ભગવાન મહેશ્વર ત્યાં સ્વયંજૂ-જ્યોતિર્લિંગરૂપે પ્રગટ થયા. દેવતા રાજ-રાજ રોષ્ટરને સ્વપ્નમાં પ્રેરણા મળી અને તેણે ભવ દેવતાનાં સ્વપ્ન કરી શિવસિંગના નિત્ય પૂજન-અર્ચન કરવા, તે રાજાએ નાભુદિ કુલનાં બ્રાહ્મણોને ત્યાં વસાવ્યા અને તેમને ‘લાટિ’ ગામ બેટ બાપુ

એ કુલમાં ‘વિદ્યાધિરાજ’-નામે પદ્ધિત થઈ ગયા. કલ, વય, શીલ વગેરેનાં સાથે તે પદ્ધિરાજના વિદ્યા વિશેષે ઢગી-જોભની હતી સર્વ પ્રદેશમાં તેમનાં ખ્યાલિ સારી હતી —

તેમને ત્યાં-અત્યંત પવિત્ર અને તેજસ્વી પુત્ર પ્રગટ—જ્યાં તે જ્ઞાનમાં શિવ સમાન હતા અને વાણીમાં ગુરુ (જહસ્પતિ)—જેવા હતા, માટે હુદ્દિમાન પિતાએ ‘શિવગુરુ’ નામે તે પુત્રને પ્રસિદ્ધિ આપી માનવયમાં ગુરુકુલમાં નિવાસ કરી શિવગુરુએ જે અંગે સહિન ચાર વેદોના અધ્યયન કર્યા સર્વ શાસ્ત્રોમાં તે નિપુણ બન્યા તેમજ દેવ અને ગુરુનાં કૃપાથી તે શિવગુરુ વિદ્યા અને વિનયથી શોભવા લાગ્યા

વિદ્યાધિરાજે ગુરુકુલમાં આવીને પોતાના વિનયી પુત્રની પરીક્ષા લીધી અને સર્વશાસ્ત્રોમાં પુત્રનાં કુશળમતિ જોઈને તેમને વિશેષ આનંદ થયો. વિનયી શિવગુરુનાં ધન્ય તેા સદાકાળ ગુરુકુલમાં નિવાસ કરીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય મત પાળતાનાં હતી, પરંતુ ગુરુ અને પિતાનાં આજ્ઞાને વશ થઈ, તેમણે પિતાની સાથે પોતાના ગામમાં પ્રવેશ કર્યો કુલીન, વિનયી અને વિદ્વાન તે શિવગુરુને જોઈને ઘણા બોલગો પોતાની કન્યા માટે માંગણી કરવા લાગ્યા

વિદ્યાધિરાજે ઘણી મારી પરીક્ષા કરીને મધ્યપંડિતની કન્યા સતીને પોતાના વિદ્વાન પુત્રને માટે પસંદ કરી અને શુભમુહૂર્તે પોતાના પુત્રનાં તે ભાગ્યશાલી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને તે શિવશુરુ અને મતી શાસ્ત્રવિહિત ક્રમ કરતા હતા. પાંચ મહાયજ્ઞો કરીને તે નિત્ય નિયમિત બોજન લેતાં હતાં. નૈમિત્તિક કૃર્મો કરીને તે કાયાનાં અને વાણીનાં પાપ, તાપ, મંતાપ હરતાં હતાં. કામ્ય કૃર્મો કરીને તે બંને દેવોને આરાધતાં હતાં અને તે રીતે ગૃહસ્થાશ્રમને વિશેષ પુણ્યશાલી બનાવતાં હતાં.

શિવશુરુ અને સતી બંધી રીતે સુખી હતાં, પરંતુ પુત્રની પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી તે-બંને-ઘણાંજ-દુઃખી-થઈ ગયાં-હતાં, - તેમણે પુણ્યનો વિશેષ યોગ પ્રાપ્ત કરવા માટે શિવની આરાધના કરવા માંડી. પાસેના વનમાં નિવાસ કરીને શિવશુરુએ-તપ શરૂ કર્યો અને સતી માતાએ પંચ વ્રત, જપ, તપ અને નિયમથી પોતાની કાયાને વિશેષ કૃશ બનાવી દીધી.

તે બંનેનાં તપ અને ભક્તિથી શંકર મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને શિવશુરુને દર્શન આપ્યો, પોતાના આશ્રમમાં પધારણ તે શ્રેષ્ઠ વિપ્રના બંનેએ સારી રીતે પૂજન-અર્ચન કર્યો અને તેમના શુભાશિષ્ય-પ્રાપ્ત-કર્યાં-સર્વના અંતર્ધામી શંકર મહાદેવે તે પુણ્યશાળી દંપતીના મનની ઈચ્છા જાણી લીધી, પરંતુ તેમની પરીક્ષા-કરવાનો ઇચ્છથી પૂછ્યું કે :

"હે પુણ્યશાલી શિવશુરુ ! હું તમારી પર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું અને તમને પુત્રનું વરદાન આપવા આવ્યો છું, પરંતુ મારે એટલું જાણવું છે કે 'સર્વ' અને છતાં થોડાં વર્ષો જીવે, તેવો એક પુત્ર તમારે જાણ્યો કે અસ્પૃશ્ય છતાં ઘણાં વર્ષો જીવે, તેવા ઘણા પુત્રો જોઈએ; તે

બંનેમાંથી તમે જે પસંદ કરશો, તે વરદાન હું આપીશ.”

શિવગુરુ અને સતી ઘડીભરમાં તો અવ્યવસ્થામાં પડી ગયાં, પરંતુ સારાસારનો વિવેક તેમને હૈયે પ્રગટ થયો હતો, તેથી યોગ્ય નિર્ણય કરતાં, તેમને વાર લાગી નહિ અને તેમણે વિનયથી જણાવ્યું કે પ્રભો ! મારે વિશેષ પુત્રો જોઈતા નથી. અશ્વિવલ્લ, વિનયી અને સર્વંશ એવઃ એકજ પુત્રથી મારું કુલ પવિત્ર થશે.

‘તથાસ્તુ’ કહીને શંકરભગવાન અદશ્ય થયા અને તે પુણ્યશાલી પતિ-પત્ની પ્રતની સમ્પ્રાપ્ત કરીને પોતાને ગામ આવી પહોંચ્યાં. પવિત્ર અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ભોળન આપી તેમણે તપની પૂર્ણાકૃતિ કરી અને શિવમહાદેવમાં મન જોડી, બંને પતિ-પત્ની પુણ્યકર્મ કરવાં લાગ્યાં.

x x x x

ભગવાન શંકરને ઝાંતી ગુરુ તરીકે પ્રકટ થવાનો એ યુગ હતો, ધર્મનું સ્થાન દંભ અને પાખંડે લીધું હતું. વેદ અને બ્રાહ્મણની અવગણના થતી હતી. તપ અને વિદ્યાનાં મૂલ્ય ઘટી ગયાં હતાં.

બ્રહ્મા વગેરે દેવોએ દેવાસમાં નિવાસ કરતા શંકર મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં અને જગતનાં કુખો દૂર કરવા વિનંતિ કરી.

દેવોની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરીને ભગવાન શંકરે ધ્યાન ધ્યુન અને શિવગુરુને આપેલ વરદાન માફ કરી, તે પોતે સતીમાતાને પેટે પ્રગટ થવા તૈયાર થયા.

તે દિવસે સૂર્ય, મંગળ અને શનિ ઉચ્ચ સ્થાનમાં હતા; ગુરુ કેન્દ્ર સ્થાનમાં હતો. શુભ મહોની દષ્ટિ શુભ લગ્નમાં પડતી હતી, તે રીતનો શુભ યોગ, દિન, વાર વગેરે મળનાં સાક્ષાત શંકર સદશિવ

સતીને પેટે પ્રગટ થયા. તેમના જન્મથી જન્મતા સર્વ પદાર્થો મંગલરૂપ
જની ગયા. શિવગુરુ પુત્રનું સુખ પામીને વિશેષ પ્રસન્ન થયા. જ્યોતિષી
બ્રાહ્મણોને બોલાવી, તેમણે પુત્રની જન્મકુંડલી ધરાવી અને ફલાદેશ
સંભળીને બંને માતા પિતા વિશેષ પ્રસન્ન થયાં.

ભગવાન-શંકરની કૃપાથી તે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો અને તે પુત્ર
સર્વનાં શં-સુખ કર-વધારનાર હતો, માટે તે પુત્રનું નામ શંકર
રાખવામાં આવ્યું.

તે બાલકનાં ચરિત્ર અદ્ભુત હતાં. તેણે પહેલાં વાણી પ્રાપ્ત
કરી અને પછી નાની પગલીઓ પાછીને ગતિ શરુ કરી. પહેલે વર્ષે તે
તે બાલકે સર્વ વર્ણોનું રહસ્ય મેળવી લીધું અને બીજે વર્ષે સિપિનું
વાચન પુરું કર્યું. ત્રીજે વર્ષે ચૌલસંસ્કારથી તે બાળક અગ્નિની
જેમ વિશેષ તેજથી દીપવા લાગ્યો અને માતાપિતાનાં સુખોમાં વિશેષ
વધારો કરતો હતો. શિવગુરુનો દેહ વિશેષ જીર્ણ-શીર્ણ થયો હતો અને
પુત્ર પ્રાપ્તિથી તેમની સર્વ આશાઓ પૂર્ણ થઈ હતી, તેથી શિવગુરુએ
પોતાના ક્ષયજન્ય દેહનો ત્યાગ કર્યો અને તે ફલાસવાસી થયા.

માતા સતીએ પતિનો વિયોગ સહન કરીને પણ પુત્રનાં વિશેષ
સંસ્કાર આપવા પોતાનું જીવન ધારણ કર્યું. તે પુત્ર અત્યંત બાલ્યવયે
પણ માતાની સેવામાં કુશળ હતો. ચાર વર્ષે તે કાવ્ય, વ્યાકરણ અને
તર્કમાં તે શંકરે પોતાની સ્વતંત્ર કુશળતા પ્રાપ્ત કરી લીધી.

સતીમાતાએ પાંચમું વર્ષ બેસતાંજ, અગ્નિદેવી બ્રાહ્મણો અને
વેદપાઠીઓને બોલાવી, પોતાના સંબંધી દૃઢબીજનોની સહાયથી
બાલક શંકરને ઉપનયન સંસ્કાર કરાવ્યા. સતીમાતાએ એકના એક
પુત્રનો વિયોગ સહન કરીને પણ તેને ગુરુકુલમાં જવાની આજ્ઞા આપી.

ગુરુકુલમાં શંકરે નિવાસ કર્યો અને ગુરુજનની સેવા-શુશ્રૂષા કરીને સર્વ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી. જન્મથીજ અદ્ભુત પ્રતિભા પ્રગટ થઈ હતી અને સર્વગ્નાનુ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું; તે પછી જેમ નીલ-મણિને પહેલ પાડવામાં આવે, તેમ શંકરને મર્વ સંસ્કારો આપવામાં આવ્યા; તે તેમની પ્રતિભા અને અવૌદિક શક્તિમાં વિશેષ કરીને ઓપી રંગા હતા. થોડાજ કાલમાં તેમણે ચૌદ વિદ્યાસહિત વેદવપીમં મરવ ગતિ કરી લીધી અને સાતમે વર્ષે તે ગુરુને પણ આદર જાગે, તેવી મહાજ મૌખિક પ્રતિભાથી તેમની વિદ્યા વિગેય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી શોભવા લાગી. --

ગુરુકુલમાં નિવાસ કરીને તે શંકર યમ અને નિયમોનાં પાલન કરતા હતા. મર્વ વિદ્યાર્થી જંધુઓ સાથે તે દર્મ અને કુશ લેવા વન ઉપવનમાં જતા હતા. ગુરુની સેવા અર્થે જલનો કુંભ ભરી લાવતા હતા અને પામેનાં ગામમાં જઈને માધુકરી માંગી લાવતા હતા. ગ્રહરથ જનો અને તાપસીજનો તે શંકરનાં દર્શન કરી પોતાના જીવનને ધન્ય ગણતા હતા અને તેમના પ્રોતિભર્ષા મધુર વચનો માંભળી, વિશેષ આનંદ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં. ગુરુજન અને વિદ્યાર્થી જંધુઓમાં મરખા રીતે પ્રેમ મેળવનાર તે શંકર દ્વંદ્વજ કાળમાં સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રારંગામી બની ગયા હતા.

સાતમે વર્ષે તે શંકરે સર્વ વેદો સહિત ચૌદ વિદ્યાઓ મેળવી લીધી અને જ્યારે બીજા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યામાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે તે શંકર સર્વવિદ્યાઓના સ્નાતક બની ગયા હતા. ગુરુદેવે પ્રસન્ન થઈને તે અદ્ભુત પ્રતિભાશાલી બાલકને સમાવર્તન સંસ્કાર આપ્યા અને ઘેર જવાને વિદાય આપી.

૧૬ સતીમાતા પોતાના બાલકનાં અદ્ભુત ચરિત્ર જાણી ધજાંજ

પ્રસન્ન થયાં. બાલક શંકરે પોતાને ઘેર નિવાસ કરીને વિદ્યાનાં દાન આપવા માંડ્યાં. તેમની પામેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા દૂર દૂરથી શિષ્યો આવવા લાગ્યા. મોટા મોટા યોગીઓ અને જ્ઞાનીજનો પણ તેમની પાસે આવીને ઉપદેશ લેતા હતા.

તે શંકર માતા સતીની ઐકનિષ્ઠાથી સેવા કરતા હતા. વેદોનાં અધ્યયન કરતા હતાં. સવારે અને સાંજે વિધિ પ્રમાણે અગ્નિ અને સૂર્યનાં પૂજન-અર્ચન કરતા હતા; તેમજ અલ્પવસ્ત્રમાં નિષ્ઠા રાખીને સર્વ જનોનો આદર સત્કાર કરતા હતા.

પુત્ર શંકરને પ્રાપ્ત કરી, સતીમાતા સર્વરીતે પ્રસન્ન થયાં હતાં. પોતાના જીવનની સફળતા મેળવીને તે માતા નિત્યનિયમિત્ત ધર્મકર્મમાં નિરત રહેતાં હતાં, તે કાલદીગામ પૂર્ણા નદીને કિનારે વસેલું હતું અને માતા નિત્ય નિયમિત્ત પૂર્ણા નદીમાં સ્નાન કરવા જતાં હતાં.

વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે માતાને પૂર્ણાપર દરરોજ જવાનું કષ્ટ પડતું હતું, તે દૂર કરવા શંકરે નદીની પ્રાર્થના કરી અને તે પ્રાર્થના સફળ કરવા પૂર્ણા માતા સતીના ઘર પાસે વહેવા લાગી.

શંકરની અલૌકિક પ્રતિભાનો પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાવા લાગ્યો હતો. દેરલદેશનો રાજા ચંદ્રશેખર શંકરની કીર્તિ સાંભળીને ખૂબજ પ્રસન્ન થયો. તે રાજા પોતે કવિ હોય અને તેણે ત્રણ નાટ્યોની રચના કરી હતી. શંકર પાસે આવીને તે રાજાએ સોનાઘોરની કોટ ધરી અને પછી પોતાનાં રચેલાં નાટ્યો મંજાણ્યાં. શંકરે તે નાટ્યો ખૂબજ રમથી સાંભળ્યાં અને તે વિષે ખૂબ રસભરી ચર્ચા કરી. રાજા બધીજ રીતે મુખી હતો; પરંતુ તેને પુત્રનું સુખ નહોતું. શંકર તેના મનની ધૃષ્ટા સમજી ગયા અને તે રાજાને કામ્યેષ્ટિ યસ કરવાની આજ્ઞા આપી.

રાજ્યે પોતાની સંજ્ઞાનીમાં ગયા પછી, ઉત્તમ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણને બેલોલી કામ્બેશિટ યજ્ઞ કરાવ્યો અને તે પુણ્યના પ્રનામે રાજ્યને ઘેર પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ.

માતાસતી પોતાના વિદ્વાન અને ડુષ્ટિયવ પુત્રને જોઈને ખૂબજ રાજ થતી હતી. તેના હૃદયની ઇચ્છા તો પુત્રને ગૃહસ્થ જોવાની હતી; પરંતુ શંકરનાં વિદ્યાવ્યાસંગ અને બ્રહ્મચર્ય મતનાં પાલન એટલાં તો ઉત્તમ હતાં કે માતા શંકર પાસે તે વિધે.કાંઈ બેલી શકતી નહોતી.

શિવકુરુ અને સતીમાતાના પુત્ર તે સાક્ષાત શંકરના અવતાર છે, તે વાત જાણીને એક સમયે મુનિઓ તે શંકરનાં દર્શન કરવા આવી પહોંચ્યા. આ મુનિઓમાં ચિરંજીવી ઉપમન્યુ, દર્ધાચિ, ઐતમ, ત્રિનય, અગસ્થ વગેરે હતા. તે મુનિઓને જોતાંજ શંકર તેમનું સ્વાગત કયું અને માતાને હાથે તેમનાં પૂજન-અર્ચન કર્યાં. શંકરની સાથે તે મુનિઓ શામ્બની ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને તેમની અદ્ભુત પ્રતિભા જોઈને મુનિવરો ધણાજ પ્રસન્ન થયા. સતીમાતાએ હાથ જોડીને પૂછ્યું કે ‘હે મુનિવરો’ જાલક અતિશય નાની વયમાં સમગ્ર શામ્બની પારે પડેલી ગએલ-પારંગત વિદ્વાન છે. તેનાં ચરિત અને મહિમા અદ્ભુત છે, તેથી મને ખરેખર કુતૂહલ થાય છે. મારાં એવાં તો કયા પુણ્ય છે કે જોનો ઉદય થયો છે? આપ સર્વ મુનિવરો મવંજ છો, તો મારી પર કૃપા કરીને મારી જીવંત પૂછું કરો.’

તે મુનિવરોએ શંકરના પિતા શિવકુરુનાં તપનો મહિમા ગાયો અને શંકરે આપેલ વરદાન યાદ કરાવીને સતીમાતાને જણાવ્યું કે ‘હે સતીમાતા ! તમારા પતિદેવે અલ્પ-આયુષ્યનો છતાં સર્વજ્ઞ પુત્ર વરદાનમાં માગ્યો હતો, તેથી તમારે ત્યાં સાક્ષાત શંકર પ્રગટ થયા છે. તે સામાન્ય જનોની જેમ સંસારી ગૃહસ્થ થશે નહિ, તેમજ લાંબુ

આયુષ્ય પણ બોગવશે નહિ. શંકરનું આયુષ્ય ફક્ત સોળજ વર્ષનું છે, પરંતુ વેદવ્યાસ પ્રસન્ન થતાં, તેમને ખીન્ન મોળ વર્ષ મળશે.’

સતીમાતાને એ રીતે ભવિષ્યવાણી જણાવીને મુનિવરોએ શંકરની વિદાય લીધી. સતીમાતા તો ભવિષ્યવાણી સાંભળીને ખૂબજ દુઃખી થઈ ગયાં. તેનો ખાવા-પીવાનું પણ ભૂલી ગયાં અને શંકરનીજ ચિંતા કરવા લાગ્યાં. શંકરે માતાને વૈરાગ્ય બોધ આપતાં હિતમ વાણીથી જણાવ્યું કે,

‘માતાજી ! આ કલેવર તો નાશ પામવાનું છે, તેમાં તમે શામાટે આટલો બધો મોહ રાખો છો. આ દેહે ટેટકેટલા જન્મો લીધા છે. સંસારના વિષયોનો ટેટકેટલી વખત બોગવ્યા છે, છતાં તેને કોઈ રીતે મુખશાંતિ મળતાં નથી, જુઓને-

કતિ નામ સુતા ન લાલિતા:

કતિ ધા નેહ વધૂરમુઝિજિહિ ।

ક નુ તે ક ચ તાઃ ક ધા યયં

મવસંગઃ ક્ષલુ પાંચસંગમઃ ॥

અનેક જન્મ ધારણ કરીને હવે ટેટકેટલા પુત્રપૌત્ર વગેરેને રમાડ્યા હશે ? ટેટકેટલી સ્ત્રીઓ સાથે સંગમ કર્યો હશે ? એ પુત્રપૌત્ર ક્યાં ગયાં ? એ સ્ત્રીઓ ક્યાં ગઈ ? હવે ધારણ કરેલા એ આપણા દેહો ક્યાં ગયાં ? ખરેખર આ સંસાર તો ધમશાળા છે, તેમાં અનેક વરેમાનું આવે છે, અને છૂટા પડે છે, તે વિષે મોહ શોનો ?

માતાજી ! આત્મજ્ઞાન દુર્લભ છે. તમારા પુણ્યયોગથી મને આત્મજ્ઞાન મળેલ છે અને તમે મારા માતા છો, માટે આ મિથ્યામોહ છોડો. સંસારના બંધનમાં પડીને કોઈનું કલ્યાણ થવાનું નથી અને ને

હું સંન્યાસી થય્યો, તો જન્મતમાં અનેક જનોનાં કલ્યાણ થશે માટે તમે સંકેત છોડી દો.

પુત્રની એ ઠેરાગ્યભંગી વાણી મંલળીને, સતીમાતાને વિશેષ ખેદ થયો. પોતાના એકના એક પુત્રને સંસારી ગૃહસ્થ જોવાની લાવના કષ્ટ માતાના ઊરમાં ન જાગે ? સતીમાતા ઘણાંજ પુણ્યથાળી અને સમજી હતાં, છતાં તેમને મોહ છોડી શકતો નહોતો, તેમણે તો એકજ વાત પકડી રાખી અને ચિનવણીમરી વાણીથી કહેવા લાગ્યાં કે,

બેટા શંકર ! મને તારા જ્ઞાનની વાત સમજાતી નથી. હું અનાથ છું; નિર્બળ છું અને તારા વિના એક પણ પથ જીવી શકું તેમ નથી. જો તું ચાલ્યો જશે, તો મારી સેવા કેમ કરીશ. તું મારી પાસે રહે. ધર્મનાં કાર્યો કર, ગૃહસ્થ જન અને પછી તારી ઈચ્છા હોય તો એથી અવસ્થામાં સંન્યાસી થજે.

શંકરે મનથી વિચારી લીધું કે 'માતાનો આ મોહ સરવનાથી છૂટે તેમ નથી.' તેમણે માતાને દિવાસે આપ્યો અને પછી શંકર નિલકુર્મમાં જોડાયા.

શંકરે હવે આઠમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો, માતામતી ખૂબજ હપ પામી પોતાના વિદ્વાન પુત્રની વર્ષગાંઠ ઉજવી રહી હતી. કમકાંડી, વેદપાઠી બ્રાહ્મણો મંત્ર બણી રજા હતા અને શંકરને જન્મની વધાઈ તેમજ શુભાશિષ આપતા હતા. શંકરે પણ મનથીજ સંન્યાસ લેવાનો શુભ સંકલ્પ તેજ પકડીએ કરી લીધો અને માતાના આદેશ પ્રમાણે તે પૂર્ણા પર સ્નાન કરવા માટે ગયા. માતા મની અને કુકુળીજનો સાથેજ હતાં.

શંકર તરતા તરતા નદીની વચમાં જઈ પહોંચ્યા. તેજ વખતે દેવયોગે એક મગરે આવીને શંકરનો પગ પકડી લીધો અને શંકરને ઉંડા પાણીમાં ખેંચવા માંડ્યા. શંકર તેથી આકુળઆકુળ થઈ ગયા. અને માતાને કહેવા લાગ્યા કે,

‘માતા, માતા ! મગરે મારો પગ પકડ્યો છે અને તે મને ખેંચી જાય છે. મા ! હવે મારાથી બચાશે નહિં. મા ! મારા મનની ભાવના મારા મનમાંજ રહી ગઈ અને હવે હું જાઉં છું. મા ! મને રજા આપ. હું જાઉં છું.’

સતી માતા બચીત થઈને કલ્પાંત કરવા લાગી. પોતાનો બહાસોયો પુત્ર હાથમાંથી જતો હતો અને તે નિરુપાય હતી. શંકર દુખવા લાગ્યા હાથ જોડીને માને કહેવા લાગ્યા કે ‘મા’ મને સંન્યાસી થવાની આજ્ઞા આપ હું હવે જાઉં છું.’

માએ નિરુપાય બની પુત્રની ઈચ્છાને માન આપ્યું અને તેને ‘સંન્યાસી થવાની’ આજ્ઞા આપી, એ કોઈ અદ્વિતીય યોગ હોય તે રીતે સંન્યામની આજ્ઞા મળતાંજ મગરે શંકરને છોડી દીધો અને શંકર માતા પાસે આવી પહોંચ્યા. માતાએ તેમને હૈથે ચાંપી દીધા. શંકરને લઈ માતા ઘેર ગઈ પણ શંકરે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. તેમણે તો સંન્યાસી થવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીજ દીધો હતો. તેમના આગ્રહ પાસે કોઈનું કાંઈ આવે તેમજ નહોતું. માતાએ પોતા હૃદયની ભાવના જણાવી કે ‘શંકર ! જાણે તું સંન્યાસી થા, પરંતુ મારા મરણ પ્રસંગે તું આવજો. તારા હાથેજ મારા અગ્નિસંસ્કાર થાય, તેવી મારી ઈચ્છા છે.’

શંકર ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયા. માતાની ઈચ્છાને માન

આપી તેમણે અંતિમ ઘડીએ આવવાનું સ્વીકાર્યું અને તેજ રાત્રિ પડતાં પહેલાં સકરે પોતાના ઘર, ગામ અને પ્રદેશની વિદાય લીધી અને તે ઝુડુની શોધમાં ઉત્તર તરફ ચાલી નીકળ્યા.

શ્રીશંકરાચાર્યના આ અદ્ભુત બહિતરવનો મહિમા જ્ઞાતાં, મુગ્ધસિદ્ધ થિયોસોફિસ્ટ શ્રી ભગિની નિવેદિતા જણાવે છે કે;

‘જ્યારે જ્યારે ધર્મ નાશ પામતો હોય છે અને જે ધર્મ નથી, તે બાબતનો જ્યારે ફેલાવો થતો-હોય છે, ત્યારે હું મારી જતે પ્રકટ થાઉં છું. રાષ્ટ્રની સત્ય વસ્તુની સ્થાપના કરવા માટે-સારી વસ્તુના રક્ષણ માટે અને ખરાબના નાશને માટે-હું વારંવાર જન્મ ધારણ કરું છું એ ભગવદ્ગીતાનું વચન છે.’

ખ્રિસ્તની નવમી સદીના આરંભમાં જે શંકરાચાર્ય પ્રકટ થયા તેથી ઉપરની ભગવદ્ગીતાની વાણી જોટલી સાચક અને સફળ થઇ છે, તેટલી જોટી સફળ થઇ નથી.

એ અદ્ભુત બાળક-કારણ કે તે બચ્ચીસમે વળે વિતીન થયા હતા, તેમનો જન્મ આઠમી સદીના અંતે થયો હતો અને જ્યારે બીજા માનવો પોતાના બાલિને માટે સ્વપ્ન મેવતા હોય છે ત્યારે આ વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રના હિત્યાનનું એક મહાન કાર્ય સફળ રીતે પાર ઉતારી દીધું હતું. આચીન સરકારને વ્યક્ત કર્યું તેમનું પોતાનું નવસર્જન પ્રાચીન પરંપરાનું આધારપ બની રહેલું છે. તેમનાં ભાષ્ય વગેરેના સાહિત્યે ભાષીને જૂતકાળ સાથે દૃઢ રીતે અથિત કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય વિચારકને કદાચ એ અલુકત લાગે, તેમણે આચીન પરંપરાને યુવનારી તેમની મૌલિક પ્રતિભા આચીન વિચારકને તે પૂરેપૂરી અનુરૂપ અને સંગત લાગે છે.

આપેલ પ્રશ્ન અને વર્તમાન વિચારમંથણના વહેતા પ્રવાહોને સંગત કરવાની તે શુદ્ધિમાન - પરુપની જે પ્રતિભા હતી, તેથી તેમણે બ્યાસ મૂત્રોપર મૌલિક ટીકા (ભાષ્ય) કરી છે. અને તેથી વેદાન્ત સૂત્રોપરનું ભાષ્ય તે શંકરાચાર્યના જીવનનું સર્વોત્તમ કાર્ય ગણાય, તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું કરુું નથી.

શંકરાચાર્ય દ્વારા રાષ્ટ્રની આખી શુદ્ધિની પ્રતિભા ફરીથી જાગી ઊઠી હતી. જે યુગમાં એક બાજુ બૌદ્ધિક સાહિત્ય અને બીજી બાજુ ભોગના રંગરાગ વધી રહ્યા હતા, જ્યારે પુરુષજાલના કામ્ય અને ભોગ્ય કર્મોની વૃદ્ધિ થઈ રહી હતી ત્યારે તે શંકરાચાર્યના અદ્ભુત આત્માએ વેદમંત્રોમાં રહેલાં ગૂઢ રહસ્યોને અને સંકેતોને અપનાવી ક્ષીધા, એટલુંજ નહિ પરંતુ આત્માને પરમ ચૈતન્ય લક્ષી બનાવવાની ભાવના શ્રદ્ધાને પોતાની કરી અને તે દ્વારા તેમણે હિંદુ ધર્મના એકેએક અંગનાં રહસ્યને ખોલી આપ્યાં હતાં. વેદો પરની તેમની શ્રદ્ધા અનુરાગથી દેદીપ્તમાન હતી. તેમના પોતાના કાવ્યો સાહિત્ય ક્ષેત્રે અદ્ભુત પ્રતિભા ધરાવે છે અને તેમના ભાષ્ય વગેરે ગ્રંથો ઉપનિષદોનાં વાક્યો અને સિદ્ધાન્તોના ગૂઢ રહસ્યોને ઉઠ્ઠાવી આપે છે. જે ઉપનિષદોને સમન્વય અને સ્વરૂપ કરવામાં તેમણે ઉત્તમ કાળો આપેલો છે.

શંકરાચાર્ય, પોતાના ટૂંકા જીવન દરમિયાન પણ, પોતાના જન્મસ્થાન દક્ષિણ પ્રદેશથી લઈને છેક હિમાલય સુધી ધણું ધણું રમખાટો ફર્યા છે. તેમની આ યાત્રાઓ દરમિયાન તે જેના જેના સગમા આવ્યા તે સર્વેની તેમના મન પર અદ્ભુત પ્રતિભા પડેલી છે. તેમણે દરેક પ્રકારની પૂજા-આરાધનનો સ્વીકાર કરેલો છે. જેનો પહેલા સ્વીકાર કરવામાં નહોતો આવ્યો, તેનો પણ તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે, કારણ કે તેમણે બોધું કે બીજા વિનાનું (અદૈત) એક તત્ત્વ, તે શક્ત

વૈદિક સિદ્ધાન્ત જ નથી; પરંતુ પુરાણોનું પણ તેજ એક તત્ત્વ પરમ લક્ષ્ય છે. તેમણે જે આર બાધ્ય ગ્રંથોની રચના કરી છે, જેમાં વેદાન્ત સત્યો પરનું બાધ્ય મર્વોત્તમ ગણાય છે; તેમાં તેમણે આજ એક અદ્વિ-તીય તત્ત્વનો પુરસ્કાર કરેલો છે. અને સાચેજ તેમણે પ્રવર્તાવેલ અદ્વૈત તત્ત્વમાનનો આ સિદ્ધાન્ત પછીના હિંદુ મમય દરમિયાને માત્રજ રહેલો છે એટલુંજ નહિ, તે સિદ્ધાન્તે ભારતની સાચી એકતા સાધી આપી છે.

શ્રી શંકરાચાર્ય જેવા અદ્વૈતનું વ્યક્તિત્વ વિશે પશ્ચિમના માન-વોને સાચો ખ્યાલ બાળેજ આવી શકે એમ છે. પોતાના દેશી જીવ-નના મમય દરમિયાન શ્રી શંકરાચાર્યે લગભગ છોક્ર જેટલા મોટા મંત્ર-દાયોને પોતાના મૌલિક સિદ્ધાન્તોથી ગ્રંથી લીધા હતા. જેમાના ચાર મોટા મંત્રદાયો તો આજે પણ ભારતમાં સારીરીતે પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રહ્યા છે; તે મંત્રદાયોના સિદ્ધાન્તોને મૌલિક પ્રતિજ્ઞાવાળા સંસ્કૃતની ઉચ્ચ શૈલીમાં આવેલા ગ્રંથોથી ગ્રંથી લીધા છે અને તેને આરમ્ભે વર્ષ પસાર થયા પછી જ્યાં પછી તેની છપ ભુસાય તેમ નથી. તે ઉપરાંત સાધારણ કે અબજ, પ્રાચીન કે અર્વાચીન સર્વજનોને કૃષ્ણપ્રિય થાય તેવાં સ્તોત્રોની રચના તેમણે કરી છે તેમજ પોતાના સિંધે સહિત સાધુ સંતોની સરળતા અને પ્રેમભરી મસ્તીને સાથે લઈને તેમણે ભારતનાં જે પરિભ્રમણો કર્યાં છે, એ બધી મહંતાઓને આપણે નવાજી શકીએ છીએ પરંતુ તેને સાચી રીતે સમજી શકીએ એમ નથી.

—સીસ્દર નિવેદીતા.

14

પ્રકરણ પાંચમું

— હંસ પરમહંસ —

ક્ષીરં દ્રવ્ય જગદ્ નીરમુખયં તદ્ યોગમધ્યાગતં,
દુર્ભેદં તિથતેતરં ચિરતરં સમ્યક્ વિભવતીકૃતમ ।
યેનાદોષવિશેષદોષલક્ષરો આસેદુષો દોમુષો
હંસોઽયં પરમઃ પુનાતિ વિરજન્ ધ્રી દાંકરાયો યતિઃ ॥

—શ્રીશંકર દિગ્વિજય.

જેમ દૂધની સાથે પાણી ભળી જાય; તે જાનેને પછી કોઈ જુદા પાડી શકતું નથી તેમજ ‘દૂધ અને પાણી જુદા છે’ એ પ્રકારનું વિવેક જ્ઞાન પણ કોઈને થતું નથી, માનસ સંયોગ પર વિહાર કરતા રાજહંસને એ પ્રકારનું વિવેક જ્ઞાન થાય છે કે, ‘દૂધ અને પાણી એક નથી, પણ જુદા છે; તેમજ દૂધ તે સાર વસ્તુ છે અને પાણી અસાર વસ્તુ છે.’ તે પછી રાજહંસ પોતાની વિલક્ષણ ચાંચથી દૂધને પાણીથી જુદું પાડે છે અને દૂધ-સાર વસ્તુને ગ્રહણ કરીને પાણી-અસાર વસ્તુને છોડી દે છે.

એજ રીતે બ્રહ્મ-તત્ત્વરૂપે નવનીત દૂધ છે અને જગત્—અમાર રૂપે ક્ષુલ્લક પાણી છે. અનાદિ કાલથી એ બ્રહ્મ અને જગતનો સંયોગ થઈ ગયો છે. એ સંયોગ આરોપિત છે અને પરસ્પર છે; તેપણ ચિર-કાળથી એ સંયોગ થયો હોવાને કારણે; તેને દર્શન રૂપે કહેવામાં આવે છે. શ્રી શંકરાચાર્ય યતિવર છે કે જે ‘સર્વશ્રદ્ધ હંસ’ની ઉપમા ધારણ કરે છે; જે પોતે ગૈરાચ પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ પ્રવળ્યા લઈ રહ્યા છે અને જેમણે મુમુક્ષુજનોની મોક્ષ સાધનારી મતિને પવિત્ર કરી છે કે જે

મતિને પવિત્ર કરી છે કે ને મતિ મંસારના સર્વ વિષયોના દોષોથી
, લહરીઓથી અપવિત્ર બનેલી છે.

*

*

*

*

તેની યાત્રા શરુ થાય છે. જ્યાંથી તે આવ્યો છે, ત્યાંજ તેને
જવાનું છે. તેને માટે રથ તૈયાર છે, ઘોડા-સજ્જ છે અને રાજમાર્ગો
બનેલા છે, રાજમાર્ગો પર વિરામ સ્થાન આવે છે, ધર્મશાળાઓ અને
પ્રધાનો (પરખ) આવે છે. યાત્રાળુ વિરામ લે છે, અન્ન અને પાન લે
છે તેમજ આગળ વધે છે. અટક્યા વિના, દીલ કર્યા વિના, એકધારી
ગતિથી ને યાત્રા કરે, આગળ ધપે અને લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચી જાય,
તેજ એક પરિમાણક; વિરાગનો ભગવો રાગ અમિતી જવાલા નેવો,
તેની સહાયે આવે, છે અને તેની યાત્રા સફળ થાય છે. તેનું જીવન સ્વ
છે 'યદહરેષ ચિરજેત્, તદહરેષ પ્રયજેત્ વિરાગ એજ પ્રવળ્યા અને
તેની દીક્ષા લીધી, તે પરિમાણક.

, રથને શરીર સમજ એમે, વિરામ સ્થાનને ઘર માની લે, પ્રધાને
પોતાની માની લે; તે યાત્રાળુ યાત્રા ભૂલી જાય, પ્રમાદી બની જાય
અને સંસારી પ્રપંચી બની જાય. રાજમાર્ગથી ગળડે તે પડે ખાડીમાં
અને ત્યાં વિષયની લહરીઓથી અથડાતા, જ્યાં પડે સંસાર સાગરમાં
ત્યાં પણ આગળ ધપે, તો આશ આવે, પણ તેના પગ અટવાઈ પડે
અને વિષય-ગ્રાહ (મગર) તેને ગળી જવા તૈયાર થાય. તે મગરથી
છૂટવાને સંસારનું કોઈ સાધન કામ ન આવે ! એક જ પરમાર્થ
સાધન, તે વિવેક અને નૈરાશ. તે સાધન મળતાં જ મગરની પકડ
છૂટી જાય અને વિષય સાગર છોડી રાજમાર્ગ પર આવી ચડે.
પરિમાણક બને અને યાત્રા સફળ કરે.

x

x

x

x

સંસારના જીવોને મગરની પકડમાંથી છોડવા, વિષયો જીવોની
યાત્રા સફળ કરવા અને મોક્ષાર્થ જીવોનું રમ્-કલ્યાણ કરવા, રમ્+કર,

હાથમાં કૃત્યાણુનું પરમ પાથેય લઇને તે શંકર ભગવાન સાક્ષાત શંકર આ જગત પર પ્રગટ થયા હતા, તે પ્રગટ થયા એક માનવ બાલકરૂપે અને તેમણે જીવનની કૃત્યાણુ યાત્રા શરૂ કરી દીધી. વાણી અને ગતિને સાથે લઇને જ આઠ્યા હતા; વિવેક અને વૈરાગ્યનાં સાધન માંડે બાંધીને જ આઠ્યા હતા. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા મૂર્તિરૂપે શરીરની સાથે જ પ્રગટી હતી અને તેથી તો પ્રથમ પાંચ વર્ષે 'અહમ્યથ' મત લઇને સર્વ વિદ્યાઓ મેળવી લીધી: છંદો અને સાતમે વર્ષે તો મુરુજન બનીને અનેક શિષ્યજનોને વેદ અને શાસ્ત્રની વિદ્યા આપી અને પછી વિરામ રથાને નહિ રોકાતાં આગળની યાત્રા શરૂ કરી. માતાએ, સંસારીજનોએ તેમને પ્રપાતી લાલચ આપી રોકાઈ જવાની વિનંતિ કરી. યાત્રાના એ અવરોધને તે તોડીફોડીને દૂર કરે અને આગળ ધપે એવી તેજસ્વી જ્ઞાન અગ્નિની પ્રતિમા તેમની પાસે હતી.

તે માનવ બાલક તો હતા જ ! તેમને જન્મ આપનાર માતા સતી એકલાં હતાં, અનાથ હતાં; વતસલતા-પુત્રનો પ્રેમ તેમને હૃદયે હતો. અને શંકર પ્રેમને વશ થયા. એક ક્ષણ પછી નહિ ચંબનાર શંકર થોડા દિવસ ચંબી ગયા. ભગવાન શંકર માટે તે ઘટના અદ્ભુત હતી, અલૌકિક હતી. જ્ઞાન કરવાને ગયેલા શંકર મગર (વિપવગ્રાહ) ની પકડમાં આવી ગયા અને તેમણે માતા પાસે સંન્યાસની સંમતિ માગી લીધી.

જ્ઞાન કરીને-જ્ઞાતક બનીને ભગવાન શંકર ધરને આંગણે આવ્યા. માતા સતીએ તેમને ધરમાં આવવા-મૃદસ્થ બનવાની ઇચ્છા જણાવી. ભગવાન શંકરે ત્યાં જ પહેલી બિદ્યા માગી લીધી અને તેમણે વિરાગ ધારણ કરીને પ્રવ્રજ્યા યાત્રાનો આરંભ કરી દીધો.

દૂર દૂર શંકર ભગવાન જઈ રહ્યા હતા અને માતા સતી આંસુ સારી રહ્યાં હતાં. તેને આશ્વાસન આપનાર એ દૂરનો અવાજ હતો.

‘મા... મા... મનમાં એ વિચાર તું ના લાવતી કે મને અનાથ, અટ્ટલી, વિધવાને છોડી, મારા બાલક ચાલ્યો ગયો.’ તારી સાથે રહીને સંસારી જીવીને તને કૃણ મળત, પરંતુ તે કૃણ એક જ હોત, પરંતુ મા ! તને મારા જવાથી સો મો કૃણ મળશે. તું એકની મા છે. મારા હાથે કરોડો જીવોનું કલ્યાણ થશે અને લાખો કરોડો જીવો ત્યારે તને ધન્યવાદ આપશે. તું લાખો, કરોડો જીવોની મા બનશે. એ સદ્ગુણથી તારાં કલ્યાણ થશે મા...

‘सन्ध्यस्तवान् शिशुरयं विधवामनायां
क्षिप्त्वेतिग्मां प्रति कदापि न विग्ननोयम् ।
बाधमया स्थितवता फलमापनोयं
मातस्ततः क्षतगुणं फलमापयिष्ये ॥

—શં. દિ. સર્ગ ૫, શ્લોક ૭૨

આશ્વાસન અપનારો એ અવાજ સતી માતાના અમૃત સમાન મધુર લાગતો હતો. તેના ઉરના શોક સંતાપ દૂર થયા હતા અને તે માતાને નવીન જીવન મળી રહ્યું હતું.

ભગવાન શંકર ધર, ગ્રામ અને તે દક્ષિણનો પ્રદેશ છોડી ઉત્તર-પથ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા. ઘોર, વિકટ, જંગલોમાં તેમની યાત્રા ચાલુ હતી. વૃક્ષો પાસેથી ભિક્ષા લેતા, ઝરણોથી જલ પીતા અને અધ કાર થતા, ધડીવાર વિશ્રામ લેતા, તે શંકર નમંદાને કીનારે જઈ પહોંચ્યા.

પરમ ગુરુ ગૌડપાદચાર્યના શિષ્ય તે ગુરુ એવિન્દતિય^૧ ચતિ-રાજ ! ગંગાને કીનારે મુનિઓ અને ઋષિઓનાં ધામ, તો નમંદાને કીનારે યોગીઓ અને અવધૂતોની ધૂણી ! જંગલોમાં જ્ઞાન અને ભક્તિની

પ્રત્યાદી આપે છે, ત્યારે આ નમંદા માતા યોગ અને ક્રમની ભૂમિકાની શુદ્ધિ કરે છે. જીવનમાં એ રીતે ક્રમ અને યોગ તેમજ બંધિત અને જ્ઞાનની મંકલના મધ્યમ છે.

એક ગ્રુપ ગ્રુપમાં ગુરુરાજની ધૂણી ધકતી હતી અને ગુરુરાજ આત્માની પરમોચ્ચ ભૂમિકા ધારણા-સમાધિમાં લીન હતા. લોકવ્યવહારની દશાથી તે પર હતા, સદા જગૃત હતા.

દક્ષિણાપથથી ઉત્તરાપથ સુધી આવેલ જગવાન શંકર પાસે ક્રમ, બંધિત અને જ્ઞાનની સમિધાઓ હતી. સંસાર પર વિરાગ લાવીને તેમણે પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી. દક્ષિણાપથ છોડીને ઉડેલો તે હંસ-પરમહંસ ઉત્તરાપથની પ્રથમ ભૂમિકા નમંદાની યોગ ભૂમિ સુધી આવી પહોંચ્યો હતો.

ગુરુ ગોવિન્દપાદ યોગિરાજની ગ્રુપની તે શંકર જગવાને ત્રણ પ્રદક્ષિણાઓ કરી અને ગ્રુપના મુખદ્વારે આવીને સ્વસ્થ ચિત્તે ઉભા રહ્યા.

ત્યાં અંતરમાં નાદ જાગ્યો. 'જીક, યોગી ! તારે દ્વાર આપ્યો છે, પરિમાજક ! પરમહંસ જનીને તે જગતનાં માનમને સ્વચ્છ શુદ્ધ કરશે. સોનું સુવર્ણ હોવા છતાં સંસ્કારથી વિશેષ ઝોપે. આ પરિમાજક શુદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત છે. તેણે યોગની સર્વ ભૂમિકાઓ અનુભવી છે, તેણે સર્વ કર્મો અને બંધિતન સાધનો મેળવી લીધાં છે. જ્ઞાન અને પરમજ્ઞાનની ચેતના દશામાં તેનાં ધામ છે. જીવનની સર્વ કક્ષાઓ તે ઝાળંગી ગયો છે. તેણે માનવનો દેહ ધારણ કર્યો છે, છતાં તે પોતે સ્થૂલ દેહ નથી. તેણે દેવના ગુણો અંતરમાં સમાવ્યા છે, છતાં તે પોતે સૂક્ષ્મ દેહ નથી. તેણે જીવની ઉત્તમ વિભૂતિઓથી અંતરના ચેતનને જાગૃત સાધ્યો છે, છતાં

તે પોતે જીવદશાનો જીવાત્મા નથી. એમ નથી, નથી કહેનાં ને એક અવરોધરૂપે રહે છે, તે શુદ્ધ, જુદા અને મુક્ત શિવ કેવળ-અદ્વૈત છે; તેને જોળખવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે સર્વથી પહેલાં જોળખાયો છે. તેને નામની જરૂર નથી. કારણ કે તે પોતે નામી-અનામી છે.’

અંતરના નાદે યોગીને જગાડયા. યોગીએ આંખો ખોલી અને જોયું તો, સામેજ ભગવાન શંકર હોવા રહ્યા હતા । મનને ચેતના આવી અને પગને ગતિ આવી. યોગિરાજ દોડયા અને ભગવાન શંકર ચરણ પકડે, તે પહેલાં તો તો તેમને ખાંચમાં લપ્પને બેટી પડ્યા. ચિરકાળનાં એ મિલન હતાં. યુગયુગના તે પરિચય હતા. એ તો આત્માના આત્માની સાથેના યોગ હતા.

રાત્રિએ વિશાળ પટમાં જ્યારે સર્વ જીવોને રક્ષણ આપ્યું હતું, ત્યારે આ બંને આત્માઓ પરસ્પર મળી રહ્યા હતા.

બીજા દિવસનું પ્રભાત ઉઘડ્યું અને યોગિરાજે ધૂણીમાંથી અગ્નિને સતેજ કર્યો. આત્મવાસીઓએ બે આત્માઓને માથે જોયા અને સર્વત્ર આનંદ પ્રસરી ગયો. યોગિરાજની આંખો પ્રમાણે નવા આવેલ-અતિથી પરિજાજ્ઞનાં સ્વાગત કરવામાં આવી. તે અતિથિએ દેહ પર ધારણ કરેલાં જીર્ણ-શીર્ણ ચીર ઢાંઢી નાખ્યાં અને યુરદેવે નવાં ભાંવાં ચીરનાં દાન કર્યાં.

અગ્નિ સતેજ બની પ્રજ્વલિત ગયો હતો, તેમાં એ પરિજાજ્ઞ યોગિરાજની આંખો પ્રમાણે એક એક સમિધા હોમી રહ્યો હતો. રાગ હોમાતાં વિરાગ જગતાં હતાં, અજાનની આહૂતિ અપાતાં, જ્ઞાનની જવાહર પ્રગટતી હતી અને ગોદ, મોહ નાશ પામતાં, ચેતન્યનો આનંદ રમી રહેતો હતો.

જૂનાં સાધન છોડીને તે નવાં સાધન લેનાર શિષ્ય અધિકારની બુમિકામાં પ્રવેશ કરતો હતો. આત્મજ્ઞાન માટે વિવેક અને વૈરાગ્ય પહેલાં બે સાધન શુદ્ધિને માટે અને ચમાદિ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુતા શુદ્ધિને માટે આવશ્યક છે. ભગવાન શંકરને તે સાધન સહજ રસપ્રાપ્ત થયાં હતાં.

શુરુ ગોવિન્દનીયમ્ ચતિરાજો માવધાન મયેનન બનીને ભગવાન શંકરને સંન્યાસની દીક્ષા આપી. એ પરમજ્ઞાની શંકરને સંબોધન કરતાં, શુરુદેવે જણાવ્યું: તાત, શંકર! ‘આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ’ એ વચનને સાચું કરવા તમે મારી પાસે આવ્યા છો, તે હું જાણું છું. આપણી શુરુપરંપરાને વિશેષ સંરક્ષણ આપવા, તમારું આગમન છે, તે પણ જાણું છું. એ વેદવ્યાસ અને શુરુ ગૌડનાદેવો મને આદેશ હોય અને તમારી હું શક્ય બેસી છું. આજે હું તમારા યોગ સાધી, કૃતકૃત્ય બન્યો છું.

‘શંકર! સાવધાન થાવ, આ આદેશ છે, આ ઉપદેશ છે, તેજ ઉપનિષદ છે. શ્રુતિના શિરશિખર પર વસતાં આ ચાર મહાવાક્ય છે. તેનો તમને બોધ આપું છું બેસો, શંકર!

- (૧) મજ્ઞાનં બ્રહ્મ - જ્ઞાન એ બ્રહ્મ છે. ક્ષમ્ભેદના ઉપનિષદનું એ મહાવાક્ય છે.
- (૨) અહં બ્રહ્માસ્મિ - હું તે બ્રહ્મ છું. મત્સુવેદના ઉપનિષદનું એ મહાવાક્ય છે.
- (૩) તત્ ત્વમસિ - તે બ્રહ્મ તું છે. સામવેદના ઉપનિષદનું એ મહાવાક્ય છે.
- (૪) અયમ્ આત્મા બ્રહ્મ - આ આત્મા બ્રહ્મ છે. અથર્વવેદના ઉપનિષદનું એ મહાવાક્ય છે.”

ગુરુદેવના આદેશને શિરોમાન્ય કૃતી, ભગવાન શંકરે એક એક મહાવાક્યનું રટણ કયું અને તેમને સદૃજ સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ આત્મનિર્વાણી એ પરમ દયામાં વિહાંગ કરતા પરમહંમને ગુરુદેવ નવહારની દયામાં બોલાવીને જણાવ્યું કે, ‘શંકર! તમે બ્રહ્મનિર્વાણ રાખનાર બ્રહ્મચારી છો, હવે મંન્યાસી બનો છો. તમે હંમ છો, પરમહંમ બનો છો. તમે પરિવાડ પરિવાજક બનો છો. ‘શંકરાચાર્ય’ને નામે તમે જગતપર પ્રસિદ્ધિ મેળવો. સતત પ્રવાસ બેસીને, સદા કૃમ્ આચરીને જગતની તંદ્રા દૂર કરો. ધર્મપ્રચાર કરો. અધર્મનો નાશ કરો. તમે તે માટે અવનાર ધારણ કર્યો છે, તમારા પ્રયત્ન અને પ્રવામયી જગત પર જ્ઞાનની પરમજ્યોતિ પ્રગટ થશે અને અકૈત વેદાન્તનો વિજય થશે.’

ભગવાન શંકરાચાર્ય યોગિરાજ ગુરુ ગોવિન્દ્લીયંપાદ પામે થોડા જ સમય રહ્યા હતા. ‘વેદવ્યાસ બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રો પગ ભાપ્ય રચનામાં સમર્થ એ શંકરાચાર્ય છે,’ તેની ચતિરાજને મંપૂરું ખાત્રી થઈ હતી, પરંતુ તે પહેલા મોક્ષદાયિની વારાણ્સી અને વિશ્વનાથના દર્શન મિલન થાય, તો શંકરાચાર્યની દિવ્ય વિમુતિ વિશેષ બોજરસી બને, એ હેતુથી તેમણે ભગવાન શંકરાચાર્યને વારાણ્સી જવાની અને ત્યાં વિશ્વનાથના દર્શન કરીને જાગ્યેની રચના કરવા માટે હિમાલય પર જવાની સંમતિ આપી.

નમંદાના યોગબર્ષાં જ્યનાં પાન કૃતિને જ્ઞાનગંગામાં સ્નાન કરવા અને કાશી વિશ્વનાથના દર્શન કરવા, ભગવાન શંકરાચાર્યે એક શુભ મુહૂર્તે પ્રયાણ કયું અને સામાન્ય જનોમાં જ્ઞાનની પિપાસા જગાડતા અને ઉપદેશના અમૃત રસ પાતા, આચાર્યશ્રી કાશી વાગણ્સીની પતિતપાવની ગંગાને તીરે આવી પહોંચ્યા.

એજ પ્રમંત્રે આ જ્ઞાનનગરી કાશીમા એક મોટી ધર્મ પરિષદ
 યોજાઈ હતી. દેશ, પ્રદેશના વિવિધ મતમતાવરોના અગ્રેમર સાપ્રદાયિક
 ધર્મધુરધર નેનાઓ અને નાથોના ત્યાં એકઠા મળેલા હતા.

કાશીનિવાસી એક પ્રખર ધર્મના ધારાશાસ્ત્રી એ પચ્ચિદા ॥
 સમાપ્તિ બનેલા હતા. દિવસો સુધી ત્યાં મતમતાવરોની વિચદ ચર્ચાઓ
 ચર્ચ હતી પોતપોતાની દાખલા દલીલોથી પરમતના ખંડન મુખ્ય વિષય
 બની ગયો હતો, પરંતુ કોઈએ સ્વમતના મંડન માટે સાગી યુક્તિઓ
 આપી નહોતી.

ભગવાન શંકરાચાર્યે એક મામાન્ય મંન્યાસી બનીને તે સભામા
 પ્રવેશ કર્યો હતો, તે સાથે જ પારકાના મતના ખંડન કર્યાં સિવાય જ,
 અદ્વૈત વેદાન્ત ॥ મંડન તેમણે સુદર સચોટ અનુભવમય યુક્તિપ્રયુક્તિ
 ઓથી કર્યાં હતા તેમની તે અનોકિડ શ્રદ્ધિની પ્રતિભાથી આકર્ષાઈને,
 મો કોઈ મમાજને તેમના મતનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને મનાપતિએ
 તેમને 'મમાવિજેતા' બનાવ્યા હતા.

કાશી વારાણસીમા જગાને દિનારે ભગવાન શંકરાચાર્યે નિવાસ
 કર્યો હતો. એક સવારે સ્નાન કરીને પાછા ફરતા જ, તેમના નિવાસ
 સ્થાને એક બ્રહ્મચારી રાહ જોતો બેઠો હતો. ગુરુદેવને જોતા જ તે
 બ્રહ્મચારીએ ચરણુમ્બળ પકડી લીધા અને પોતાનો હિંદાર કરવાની
 માગણી કરી.

તે બ્રહ્મચારી સ્નનદન હતો. વેદવિદ્યામા પારગત હતો.
 નવેરી નદીને તીરે આવેન ચોવદેશ તેનું વતન હતું મોક્ષની ભાવ ॥
 જગતા, તે મોક્ષપુરી કાશી સુધી આવી પહોંચ્યો હતો અને તેણે સાચા
 ગુરુને પીછાણી લીધા હતા ભગવાન શંકરે તેનો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર

કર્થો. તેને મન્નામની દીક્ષા આપી અને 'પદ્મપાદચાર્ય'ના નામે તેની પ્રતિદ્ધિ થઇ. શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રથમ પટ્ટ શિષ્ય' તરીકે તેનો સુયોગ મળેને મહાધિક બન્યો હતો.

એજ કાશીનગરીમાં બીજો પણ એક અદ્ભુતપ્રસંગ બન્યો છે કાશી એ તો જૂનાઘણ મહાશ્મશાન છે. કૈલાસ પર જગદંબા પાર્વતીને બેસાડીને ભગવાન પશુપતિ જૂત, ગ્રેન, પિથાચને સાથે લઇને જગત પર વિહાર કરવા આવી પહોંચ્યા અને કાશીનગરીમાં વિશ્વનાથ બનીને નેમરૂ નિવાસ કર્યો. જે કોઈ કાશીમાં આવે અને મગી ભવ, તેને જૂનાઘણ માને તારક મંત્રનો ઉપદેશ આપે અને તેની મુક્તિ કરે. આ જૂત, ગ્રેન, પિથાચની નગરીમાં ભૈરવ અને જૂનાઘણનું સામ્રાજ્ય. ત્યાં અધ્ધા જ પવિત્ર. કોઈ હિંસ નહિ અને નીચ નહિ ખાવાની પીવાની શોઈને ચિંતા જ નહિ, માટે તે મહાશ્મશાન.

માતા પાર્વતી જગદંબાને કૈલાસ પર ચિંતા જાગી અને અન્નપૂર્ણા બનીને તેમણે કાશીનગરીમાં નિવાસ કર્યો હાથમાં ખાંપર લઇને ભગવાન જૂનાઘણને ભિક્ષા માગવા ભવ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન મેળવવા ભિક્ષા માગે -

‘અન્નપૂર્ણે’ સદા પૂર્ણે પાર્વતિ ! પ્રાણવલ્લભે !
જ્ઞાનવિજ્ઞાન સ્તિષ્ઠ્યર્થ મિદ્ધાં વેદિ ચ પાર્વતિ !

હે પ્રાણુવલ્લભે ! હે પાર્વતી ! હે અન્નપૂર્ણા દેવી ! તમે નો સગ પૂર્ણ હો, એટલે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ વધે, તે માટે ભિક્ષા આપો.

એક એક મન્નામી, યોગી, જાતિ પોતે શિવરૂપ બનીને અન્નપૂર્ણા પામે ભિક્ષા માંગી રહ્યો છે, તે પિંડને, શરીરને પોષવા અને પાળવા માટે નહિ, પરંતુ જ્ઞાનની અને વિજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે, અભેદરૂપે અન્ન જ્ઞાનને જગાડવા માટે છે

એ કાશી વારાણસીમાં રહીને સર્વ સંન્યાસીજનો શેષ-અવશેષ રૂપે બચેલી દેહાસક્તિને દૂર કરે છે. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યનો કાશીનિવાસ પણ એજ સંજેતની સિદ્ધિ માટે હતો.

એક વહેલી પરાંતે આચાર્ય શ્રી શંકર સ્નાન કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે જ્ઞાનની કાશીની સાંકડી શેરીમાં આસન જમાવીને એક ચંડાલ પડ્યો હતો. દેહની સહજ દયામાં વાણી નીકળી ગઈ કે 'હે ચંડાલ, દૂર યા.'

સામાન્ય જન બોલે, તેવી વાણી સાંભળીને તે ચંડાલ ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને ધીરેથી પૂજ્યા લાગ્યો કે 'તમે જાની છો, પરિમાળક છો, યોગી, સંન્યાસી છો; તો પણ આ દેહબુદ્ધિ તમને પીડી રહી છે? તમે બસા, કેને દૂર ચલાવું કહો છો? દેહને દૂર ચલાવું કહો છો, તો તે દૂર જ ચલેશે છે. જાનીજનને માટે તે સદા સર્વદા દૂર છે. એ નિકટ આવવો જ નથી. તેની સાથે આત્મીય સંબંધ બંધાતો જ નથી. ત્યારે શું તમે 'આત્માને દૂર ચલાવું' કહો છો? તે તો અસંભવ છે. તે શ્રુતિ કરનાં જ નથી. તે દૂર પણ નથી, નિકટ પણ નથી. મારા, તારા સર્વ દેહોમાં સર્વનાં પ્રતિબિંબોની જોમ રહેવા છતાં, તે પોતે નિર્લેપ નિરાકાર છે.'

ભગવાન શંકરાચાર્યની વિવેકદષ્ટિએ ચંડાલ રૂપે આવેલી, તે પરમત્રિભૂતિને ઓળખી લીધી. કાશીમાં આવેલ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારા અને જ્ઞાનની પરમ જ્યોતિને પ્રગટ કરનારા સાક્ષાત વિશ્વનાથ શંકરાચાર્યને દર્શન આપવા આવ્યા હતા. ચંડાળવેશ દૂર કરી, વિશ્વનાથ સાક્ષાત્ પ્રગટ થયા. આચાર્યે તેમને વંદન કર્યા અને જ્ઞાનની દિવ્યજ્યોતિ ભારતભરમાં જગ્યાડવાનો આદેશ આપીને વિશ્વનાથ ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા.

કાશીમાં નિવાસ કરવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું. પોતાના શિષ્ય પદાપાદાચાર્યને સાથે લઇને લગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું અને હરિદ્વાર, ઋષીકેશની યાત્રા કરીને ઉપરના રમણીય શિખરોમાં બંને ગુરુશિષ્ય યાત્રા કરતા કરતા દેહરનાથની ગુફા પાસે આવી પહોંચ્યા અને તે એકાંત સ્થાનમાં થોડા કાળ રહીને વ્યાસસૂત્ર પર લાભ લખવાની તેમને લાવના જાગી.

એ દક્ષિણાપથથી નીકળેલો એ પરિવાજક ઉત્તરાપથ સુધી આવી પહોંચ્યો હતો. પ્રથમ નિવાસસ્થાને ગુરુ ગોવિન્દાચાર્ય યોગિરાજનો સુભગ યોગ થયો અને તેમણે સંન્યાસની દીક્ષા આપી. પૂર્વ તરફ માર્ગ બદલાતાં કાશીમાં બીજો નિવાસ થયો અને ત્યાંસાક્ષાત્ શંકરનાં દર્શન થયું અને ત્યાંથી, ઉત્તરાપથ આવી પહોંચ્યા. શંકરાચાર્યનામે અંગ્રેજીમાં શ્રી. એસ. એસ. સ્વંનારાયણ શર્માએ પુસ્તિકા લખી છે, તેમાં શ્રી. શંકરાચાર્યની સંન્યાસદીક્ષા વિષે લખતાં, શાસ્ત્રીય જણાવે છે કે,

“ શ્રી શંકરે પોતાના ગુરુ (ગોવિન્દપાદ) ને શોધી-ઠાઢયા, તે પહેલાં જ તે પોતે ‘પરિવાજક’ બની ગયા હતા. બાલ્યવયથી જ તેમના ઉરમાં સંન્યાસ-દીક્ષા લેવાની તીવ્ર લાવના જાગેલી હતી. આસોક અને પરસોક બંનેનાં હિત અને કલ્યાણ સાચવવા માટે વિધિય માતા સતીને એકલવાયા પુત્ર ઉપર જ પૂરેપૂરો આધાર રાખવાનો હતો, તેને કારણે ‘પોતાનો પુત્ર સંસારનો ત્યાગ કરે’, તે બાબતનો સતી માતા વિરોધ લે, તે સ્વાભાવિક હતું. જો કે સામાન્ય સંસારની લાલસા માતાઓમાં હોય, તે પ્રકારનાં સતીમાતા નહોતાં, તો પણ પરસોકની અતિ સચવાય, તે માટેની લાવના તેમને જાગે એમ હતું. તેમાં પણ પુત્રના પરસોક સધાય; તે જોવાનું કામ માતાનું હતું. તે વખતે એવી સ્પષ્ટ માન્યતા હતી કે ‘ગૃહસ્થ આશ્રમ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યા પિતાય પહેલાં બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાંથી સીધો જ શી રીતે સંન્યાસ આશ્રમમાં

પ્રવેશ કરી સદાચ દ્વારો કે પોતાનો પુત્ર શાસ્ત્રના આધાર ટાંકીને એ જાળત માળિત કરી આપે તો પણ 'માડું' પોતાનું મરણ પુત્રની દાનગી વિના મુધરે નહિ' એ કારણે પણ પોતાનો પુત્ર પોતાને છોડીને ચાલ્યો જાય નહિ, એ પ્રકારનો આગ્રહ સતી માતા રાજે તેમજ દર્શન! આ પરિસ્થિતિમાં તેના એકલવાયા પુત્રને એ વચન તો આપવુંજ પડે કે 'જ્યાંએ માતા મરણપથાગી પડી રોય; ત્યારે પોતે ખાત્રીપૂર્વક આવી પહોંચશે તેમજ માતાની બધી જ ઉત્તરક્રિયા મારી ગીતે કરશે' જો કે શંકરે' એ જાળતની ખાત્રી આપી હતી, તો પણ મતીમાતાને મંત્રોપ થયો નહોતો, પરિણામે મતીમાતા માથે શંકર નદીએ રતાન કરવા ગયા, ત્યારે શંકર પુમરી ગઈયા કે, 'મગરે મારે પગ પકડ્યો છો શું' માતા આવી વિષમ મૃત્યુની ઘડીએ પણ પોતાના પુત્રને સંન્યાસી થવાની અનુમતિ નહિ આપે?' અને માતાને મને કે કમને પુત્રને સંન્યાસી થવાની સંમતિ આપવી પડી! એજ ઘડીએ શંકરે વ્યવહારની બધી જ જાળતોનો મનોમન ત્યાગ કરી દીધો હતો. અને તે મગર જે એક અડસમાતથી આવી પહોંચ્યો હતો, તે શંકરનો પગ છોડીને અદ્ભુત રીતે ચાલ્યો ગયો હતો.

ધારો કે 'આ મગરની ઘટના' વાળી કથા પાછળથી જોડી દેવામાં આવી રોય કે પહેલાની રોય, પરંતુ શંકરને ગૃહસ્થ બનવાનો અને સમારના બંધનમાં પડવાનો ભય તો જિભો'જ થયો હતો. ખરી ગીતે તો આપણે જાણીએ છીએ, તે રીતે સંસારની સમુદ્ર સાથે વારં-વાર મરખામણી કરવામાં આવેલી છે, કે જે સંસારસમુદ્રમાં મગરો, મન્ડા અને જવચર રાક્ષસો વસતાં હોય છે. અને એ રીતે શંકરે યુક્તિ કરીને પણ માતાની સંમતિ મેળવી લીધી હતી.

શંકરના જીવનમાં એ રીતે જે ક્રાંતિકારી ઘટનાઓ બનેલી જોવામાં આવે છે. 'એક તો, બ્રહ્મચર્યથી સીધા જ સંન્યાસ આશ્રમમાં

પ્રવેશ દરવેા અને બીજું સંન્યાસી બનીને પણ માતાની ઈચ્છાને અનુસરી, તેની ઉત્તરક્રિયા કરવાને કષ્ટ થવું. શાસ્ત્ર પ્રમાણે રચા-
એલી ઉદિને નહિ વળગી રહેનાં, શંકરે આ બાબતમાં શાસ્ત્રના માથા
રહસ્યને મમજીને તેનો અમલ કર્યો છે કે જે રહિયુસ્તો માટે તે કાંતિ
જેવું ગણાય. ‘યદહરેષ વિરજેત્, તદહરેષ પ્રવ્રજેત્’ । જે ધડીએ
ઉદયમાં વિરાગ જાગે, તેજ ધડીએ ત્યાગ કરવો, તે પહેલાં નહિ કે તે
પછી પણ નહિ. ન્યારે સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ સેવાયો હોય અને તેને
પરિણામે આત્મદશાની અનુભૂતિ યદ્ ગર્ભ હોય, પછી એ જીવન્મુક્તને
શું કરવું અને શું ન કરવું, તેનો વિચાર જ કરવાનો રહેતો નથી ।

અને એજ રીતે માતાની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં શંકરને
કુટુંબીજનોના વિરોધ લેવા પડ્યા છે; પરંતુ માતાને આપેલું વચન
તો પાળવું જ પડે, એ ધર્મસંકટમાં શંકર પાસે બીજો ઉપાય રહ્યો
નહોતો ।

જાપ્તાં દ્રપ્સં સુલિપ્સં ચિરત્તરમચરં દોરમદ્રાક્ષમિશ્નું
સાક્ષાદ્ દ્રાક્ષામજક્ષં મધુરસમઘયં પ્રાગર્ધિદં મરંદમ્ ।
મોચામાચામમચો મધુરિમગિરા શંકરાચાચ'ઘાચા-
માચાન્તો હ ત ફિં તૈરલમપિ ચ સુધાસારસીસારસીમ્ના ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય સર્ગ ૪, શ્લોક ૬૩.

ત્યાંમુધી શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાનના મુખમાંથી પ્રગટ થએલ
વાણીની મધુરતાનો રસ પીધો ન્હોતો; ત્યાંમુધી શ્લોકોના મહાને ચાખી
લીધા, દૂધ પણ ઘણીવાર પી લીધું, સેરડી ચૂમી લીધી, દ્રાક્ષ પણ
જાતે જ ખાધ લીધી, મધનાં પાન કર્યાં તેમજ પુષ્પનો રસ ચાખી
જોયો અને કેળાં પણ ખાધ જોયાં; પરંતુ શ્રી શંકરાચાર્યની વાણીનો
આસ્વાદ લીધા પછી તો અમૃતરસનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ પણ કાંઈ ગળુનામાં
આવી શક્યું નહિં.

સ દ્વાદશે વયસિ તથ સમાધિનિષ્ઠૈ

ર્વજ્ઞર્ષિભિઃ શ્રુતિશિરો बहुधा विचार्य ।

પદ્મિશ્ચ સપ્તમિરથો નવમિશ્ચ ચિન્ત્રૈ

ર્મભ્યં ગમીરમધુરં ફળતિ સ્મ માપ્યમ્ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાને બારમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો; ત્યારે જ
શ્રુતિઓમાં મુખ્ય ગણાતાં વ્યાસસૂત્રો પર લખ્ય, ગમીર અને મધુર

ભાષ્યની રચના કરી અને ૭ નાસ્તિક પક્ષ, સાત અર્ધ નાસ્તિક પક્ષ તેમજ નવ આસ્તિક પક્ષોથી ખિન્ન થઈને સમાધિમાં લીન થએલ પ્રહાપિઓ સાથે આસ્તિકપક્ષની અદ્વૈત રીતે વિચારણા કરીને રચાવના કરી.

કરતલકલિતાદ્વયાત્મતત્ત્વં

ક્ષપિતદુરંતચિરંતનપ્રમોહમ્ ।

ઉપચિત્તમુલ્લેખાદતૈર્ગુણૌધૈ

રૂપનિષદામવમુક્તદાર માત્મયમ્ ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય જગવાને અદ્વૈત-આત્મતત્ત્વને, હાથમાં રહેલ આંખના નેપું સરલ બનાવી દીધું તેમજ થણા વખતથી રહેલ લાંબા મોહરૂપી અધકારને દૂર કરી દીધો અને એ રીતે આનંદ પ્રમોદથી ઉદય પામેલ મુક્તોના સમૂહથી-શોભા વધે એવા ઉપનિષદોના ભાષ્યની રચના કરી.

તત્ત્વો મહાભારતમારમૃતાઃ

સ ક્યાકરોદ્ ભાગવતીશ્ચ ગીતાઃ ।

શંકરદિગ્વિજય, છંદો મગ્ ઋષો. ૬૦, ૬૧, ૬૨.

ત્યારબાદ મહાભારતમાં સાર રૂપે રહેલ એવી શ્રીમદ્ જગવદ્ ગીતા પર ભાષ્યની રચના કરી.

x

x

x

■

સૂર્યનાં કિરણ પથરાય છે. આરાપાટની જમીન તપે છે. રેતી ઉડવા લાગે છે. દૂર દૂરથી એ દૃશ્ય નજરે પડે છે, જાણે કે સરોવરનાં જલ હિલોળે ચઢ્યાં છે. એ જળ સાચાં નથી, છતાં તેને મૃગજળ કહે છે. ઝાંઝવાનાં જળ કહે છે અને મૃગલાં ફાંફાં મારે છે; તેમની તરસ છીપતી નથી.

આકાશમાંથી વાયુ અને વાયુમાંથી તેજ, એ તેજમાંથી જલ અને જલમાંથી પૃથ્વી, એમ ક્રમે કરીને તે પરબ્રહ્મમાંથી પાંચ મહા-જૂનો પ્રગટ થાય છે અને આ જગતના વ્યવહારો ચરૂ થાય છે, તેનો કોઈ અંત આવતો નથી અને એ ભવસાગરમાં જીવ અટવાયા કરે છે.

એ કાળે ત્યાં કાંઈજ નહોતું, નહોતો નામ કે નહોતાં રૂપ, નહોતા પદાર્થ કે નહોતાં તેજ, એકલા સલિલ હતાં, જળ ખંખાર ખીજું કાંઈજ નહોતું.

જગતના શ્રી શંકરાચાર્યે ઉપરનાં ત્રણ દૃશ્યોમાં ત્રિવિધ સત્તાનાં નિરૂપણ કર્યાં છે. એ મૃગજળ ઝાંઝવાં છે, પ્રાતિભાસિક છે, છતાં તેની અંદર સત્તા છે તે પ્રતેભાસનો બાધ થાય છે, છતાં સત્તાનો બાધ યોગ નથી માટે તેને પ્રાતિભાસિક સત્તા કહેલ છે.

જગતનાં સર્જન થયાં અને નામરૂપની વિવિધ સૃષ્ટિઓ પેદા થઈ અને લોક વ્યવહાર અનાદિ કાળથી ચરૂ થયા, તેની કોઈને ખબર નથી, માટે તે વ્યવહારની સત્તા બની રહે છે. તેનો આદિ નથી પણ અંત જરૂર છે. મુક્તાના વ્યવહારો જ્ઞાન પછી છૂટી જાય છે, તેના વ્યવહારનો બાધ થાય છે, પરંતુ તેની સત્તાનો બાધ થતો નથી, માટે તેને વ્યવહારિક સત્તા કહેલ છે.

ત્યાં વિવિધતા શમી જાય છે, એક ટળી જાય છે, વિકાર આથમી જાય છે, ત્યારે તે અદૈત તત્ત્વ એકાકાર જલજલખંખાર રહે છે. તેનો કદી બાધ યોગ નથી તેને કોઈ વિકાર નથી. તે એક

પરમાર્થ મત્તા મન મર્વત્ર અજ્ઞાધિન રહે છે, માટેજ તેને પરમાર્થ મત્તા કહે છે.

એ પ્રાતિભાસિક સત્તામા દૃષ્ટિની મર્યાદાનો દોષ રહેવ છે, માટે તેનો બાધ થાય છે, તેજ ગીતે દોરણમા મર્પદૃષ્ટિ, છીપર્પા કનકદૃષ્ટિ વગેરે પ્રાતિભાસિક દરશો છે, તે દરશોનો બાધ થવા છતાં, તેના અધિષ્ઠાન રૂપે રહેવ મત્તાનો બાધ થતો નથી. તે અધિષ્ઠાનનો નાશ થતો નથી તે અધિષ્ઠાન વિના આભામ ટકી સકતા પણ નથી, માટેજ પ્રાતિભામ જુદા જુદા દોષા છતાં મત્તા એકજ દોષ છે.

તેજ ગીતે વ્યવહારિક મત્તામા અવિદ્યાની મર્યાદાનો દોષ રહેવો છે, માટે તેનો બાધ થાય છે સ્વપ્નના પદાર્થો સ્વપ્નમા માયા બાજે છે પરંતુ અવસ્થા બદલાતાં સ્વપ્નના પદાર્થો ટળી જાય છે, તેજ રીતે જાગૃત દશાના વ્યવહારે સાચા બાજે છે પરંતુ ઝાનદશા પ્રાપ્ત થતાં જાગૃત દશાના પદાર્થો પણ સ્વપ્નની દશાની જેમ મિથ્યા ભાસવા લાગે છે. તે વ્યવહારના પદાર્થોના અધિષ્ઠાન તરીકે મત્ પદાર્થ અક્ષતતત્ત્વ છે, તે અક્ષતતત્ત્વના આધાર વિના વ્યવહારના પદાર્થો ટકતા નથી, માટેજ તે વ્યવહાર જાગૃતના નિર્વાહ માટે ઉપયોગી બને છે. તે વ્યવહાર જુદા જુદા દોષા છતાં તેની સત્તા એક છે.

એ પરમાર્થ મત્તા છે. ત્યાં દૃષ્ટિનો દોષ નથી, અવિદ્યાનો દોષ નથી અને તેથી તેનો કોઈ કાળે બાધ નથી, માટે તેને ત્રિકાલા-બાધિન સત્તા કહે છે. એ પરમાર્થ સત્તા પ્રાતિભાસ દશામા પણ છે, તેમજ વ્યવહાર દશામા પણ છે, પરંતુ તેનો અનુભવ થતો નથી. જીવન્મુક્ત યોગીને કે આત્મજ્ઞાનીનેજ તે પરમાર્થ મત્તાનો બાધ થાય છે અને તેનો બાધ થતાં જાગૃત અન્ય વિકારો શમી જાય છે.

પ્રાતિભાસિક મત્તા ક્ષણિક છે, પરંતુ વ્યવહારિક મત્તા ચિરકાય ટકે છે, તેથી જાગૃતના વ્યવહારે નબ્બા કરે છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન

વગેરે પ્રમાણો કામ આવે છે. પરમાર્થ સત્તાને નરી આંખે જોઈ શકાતી નથી, મનથી વિચારી શકાતી નથી તેમજ બુદ્ધિથી કલ્પી શકાતી નથી. ત્યાં પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણ કામ આવતાં નથી, પરમાર્થ સત્તાને જણાવનાર શ્રુતિ છે. શ્રુતિના વ્યનોથી પરમાર્થ સત્તાને બેધ થાય છે. પરમાર્થ ભાવે શ્રુતિનેજ સાચું પ્રમાણ-અપરોક્ષ-અનુભૂતિ કહેવ છે, જેનો અનુભવ આત્મજ્ઞાની જીવન્મુક્તને થતો હોય છે. તેને પરમાર્થ સત્તાનાં દર્શન થાય છે તેનો અનુભવ નિત્ય ટકે છે, તેનો કદી બાધ થતો નથી.

એ શ્રુતિના આધારેજ, આત્મજ્ઞાન મળે છે. તે શ્રુતિના આધારેજ સર્વ પ્રમાણો રચાય છે અને એ શ્રુતિના, આધારે જ આપણાં આસ્તિક દર્શનોની વિચારણા થઈ છે.

એ શ્રુતિનાં ચિરમૌલ ઉપનિષદો છે. વેદના ચરમ ભાગ તરીકે ઉપનિષદો વેદાન્તગ્રંથો ગણાય છે. એ ઉપનિષદો મુરુશિષ્યોના સંવાદો છે. ત્યાં વિવિધ પ્રકારની અનુભૂતિઓ, સાધનાઓ અને વિચારણાઓ રજૂ થઈ છે. એ ઉપનિષદો સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે; માટે તેને સ્વતંત્ર પ્રમાણ કહે છે. તેને અન્ય પ્રમાણનો આધાર લેવો પડતો નથી. તેના આધાર પર અન્ય પ્રમાણો અને અન્ય ગ્રંથોની રચના થઈ છે.

એ ઉપનિષદોની એકવાક્યતા સાધતા માટે પ્રાચીન કાળમાં અનેક પ્રયત્નો થયા છે, તેમાં ત્રણ આચાર્યોના પ્રયત્નો મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઉપનિષદોનાં વાક્યોની એકવાક્યતા સાધવા માટે બાદરાયણ-વેદવ્યારો સૂત્રોની રચના કરી છે, ચાર અખ્યાયોમાં ઉપનિષદતા મુખ્ય વિષયો, સિદ્ધિઓ અને સાધનાઓને જતાવતાં વાક્યોનાં પ્રતીક મુદ્ધીને વ્યાસ સૂત્રોએ મુદ્ધર રીતે એકવાક્યતા રચી છે. તેજ રીતે પરમહંસ ગૌડપાદચાર્યે માહુક્ય ઉપનિષદની કાવિકાઓની રચના કરીને સર્વ સામાન્ય ઉપનિષદોના પરમાર્થ સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કર્યું છે.

અને એ રીતે ઉપનિષદોના મિદ્ધાન્તોની મુંઢર મુંઝણી થઈ છે. તેની રીતે ઉપનિષદોના વિષયોને મુંઝવાનો ત્રીજો પ્રયત્ન તે ભગવદ્ગીતા છે. ભગવાનશ્રીકૃષ્ણે ઉપનિષદોના વિષયોનાં સોદન કરીને સાદી સરસ ગીત બાપામાં ઉપનિષદોની રહસ્ય વાણીને રજુ કરી છે.

ઉપનિષદો, વ્યાસસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા પ્રસ્થાનત્રયી ગણાય છે. આત્મજ્ઞાનની તેમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોની તેમાં સ્થાપના થઈ છે. વ્યવહારસૂતાને જૂઠીને પરમાર્થની સત્તામાં પ્રવેશ કરવા માટેના પ્રસ્થાનની શરુઆતમાં ઉપનિષદોનાં પાંચ પાઠન આવશ્યક છે. એ ઉપનિષદોના અધ્યાયમાં વ્યાસસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા પૂરવણી રૂપે છે; માટે તે ત્રણ સ્વતંત્ર નથી. તે ત્રણની એકચાક્ર્યતા છે. તે ત્રણ મળીને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરે છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રસ્થાનત્રયી પર ભાષ્યની રચના કરીને અદ્વૈત વેદાન્તના સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા કરી છે, અન્ય મતમતાનુ-ત્થાનો નિરાસ કરીને અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવા માટે જ પ્રસ્થાનત્રયી છે, તેની સ્પષ્ટતા કરીને ભગવાન શ્રી. શંકરાચાર્યે વેદિક સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.

વારાણસી નગરીમાં આજ્ઞાન શંકર ભગવાનનાં દર્શન થયાં અને વ્યાસસૂત્રો પર ભાષ્ય લખવાનો આદેશ આપ્યો. શ્રી. શંકરાચાર્યે હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું અને બદ્રિકા ક્ષેત્રની એક શુદ્ધામાં નિવાસ કર્યો. શ્રીપરબ્રહ્મચાર્ય વગેરે શિષ્યમંડળી પણ સાથે જ હતી. બદ્રિકા-વનમાં નિવાસ કરતા યોગીઓ અને તપસ્વીઓને પણ ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવતા હતા અને તેમનાં મુખમાંથી ઝરતી શાસ્ત્રવાણીથી મુગ્ધ બનતા હતા.

શિષ્યો સાથે ભગવાન શ્રી શંકર પ્રસ્થાનત્રયી પર શાસ્ત્રચર્ચા કરતા હતા અને તેના સાર સિદ્ધાન્તરૂપે વ્યાસસૂત્રો પરનું ‘શારીરક

લાખ્ય' લખાઈ રહ્યું હતું. વાણી અને લેખિનાનો એ સુભગ યોગ વેદાન્ત દર્શન પર નવીન પ્રકાશ પાથરી રહ્યો હતો. 'પૂર્વપક્ષે અન્ય વાદ્યસ્ત મતોનું નિરૂપણ, ઉપનિષદ વાક્યોનું તાત્પર્ય અને પરિણામે સિદ્ધાન્તરૂપે અદ્વૈત દર્શનનું પ્રતિપાદન' એ શારીરક લાખ્યની સ્વતંત્ર શૈલી હતી. નિત્ય નિયમિત એ શાસ્ત્રચર્યા આગળ વધતી હતી અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિની કસોટી પર યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓની સરણિથી લેખનપદ્ધતિ ઓઝરવી ખનતી હતી.

વ્યાસસૂત્રો પરનું 'શારીરક લાખ્ય' લખાઈ રહ્યું હતું, તે સમયે એક અદ્ભુત પ્રસંગ બનેલો છે. એક દિવસે જ્યારે શાસ્ત્રચર્યા ચાલી રહી હતી ત્યારે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે આવીને ભગવાનના શિષ્યોને પૂછ્યું કે 'તમારા શુરુનું નામ શું છે અને તે ક્યા મંથની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે ?'

શ્રીપદપાદાચાર્યે જણાવ્યું કે 'ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય અમારા શુર છે અને તે વ્યાસસૂત્રો પર વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે.'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે નમ્રતાથી જણાવ્યું કે 'વ્યાસસૂત્રો ૨ અનેક વ્યાખ્યાઓ ચર્ચા છે, જતાં તેનાં મૂલ રહસ્યને હજીસુધી કોઈએ ઉઠેલું નથી, એ સૂત્રો ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તોની એકવાક્યતા કરવા માટે રચાયાં છે. અલ્પ અક્ષરોનાં એ સૂત્રો સારરૂપે છે, તેથી વ્યાખ્યાકારો મનગમતા અર્થો કરીને પોતપોતાના પક્ષોનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ રીતે વ્યાખ્યા કરવાથી વ્યાસસૂત્રોનું સાચું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. તમારા શુરુએ કેવા પ્રકારની વ્યાખ્યા કરી છે, તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે.'

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે ત્યાં હાજર હતા. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની વાણીને તે શાંતિથી સાંભળી રહ્યા હતા. તેમણે જણાવ્યું કે 'વિદ્વદ્વર ! આપે જણાવ્યું, તે વાત ખરોખર છે. વ્યાસસૂત્રોમાં જે રીતે ઉપનિષદોનાં

રહસ્ય ઉદ્દેશવાર્તા આપ્યા છે, તે રીતની વ્યાસસૂત્રો પરની વ્યાખ્યા યથા નથી. વ્યાસસૂત્રો કોઈ સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતાં નથી, પરંતુ વેદ પ્રતિપાદ્ય સિદ્ધાન્તનું જ દર્શન કરાવે છે. એ 'અદ્વૈત દર્શન'ને બતાવવા માટે આર્ય પ્રયત્ન છે. આપની ઈચ્છા હોય, તો કોઈ સૂત્ર પર શાસ્ત્રચર્ચા શરૂ કરીએ.'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે ત્રીજા અધ્યાયના આરંભે આવેલ સૂત્રો પર ચર્ચા શરૂ કરી.

તદ્વંતરમતિપક્તૌ રંહતિ સંપરિવ્યક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણાદ્યામ્ ।
જ્યારે જીવ મરણ સમયે એક દેહ છોડીને બીજા દેહમાં જાય છે, ત્યારે તાંડિશ્રુતિમાં ગૌતમે પૂઝેલ પ્રશ્નથી અને જૈવલિએ આપેલ ઉત્તરથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે 'જીવાત્મા પોતે દેહનો આરંભ કરનાર પંચીકૃત પાંચભૂતોનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની સાથે વીંટાઈને જાય છે.'

વ્યાસસૂત્રની એ વ્યાખ્યા સંભળીને શાસ્ત્રચર્ચા કરવાના હેતુથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે માંખ શાસ્ત્ર, કાણ્યાદમત, જૈનમત અને બૌદ્ધ દર્શન વગેરેનાં પક્ષોની રજૂઆત કરીને શ્રીશંકરાચાર્યની વ્યાખ્યાને દોષપૂર્ણ બતાવી. ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે પણ પોતાની સૂક્ષ્મ જુદીથી અનેક સુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ રજૂ કરીને તે સર્વપક્ષોનું ખંડન કરીને, સૂત્રપરક ઉપનિષદની વિચારણા સ્પષ્ટ સખદોમાં કરી. એ બે વિદ્વાનોની શાસ્ત્રચર્ચા શિષ્યમંડલી મુગ્ધભાવે સાંભળી રહી હતી. આઠ આઠ દિવસ સુધી અવિરતપણે એ બંનેનો વાદવિવાદ ચાલુ રહ્યોઃ છતાં બંનેમાંથી કોઈની વાણી શિથિલ બનતી નહોતી. એ વિવાદને શાંત કરવાની ઈચ્છાથી શિષ્યપ્રવર શ્રીપદ્મપાદે જણાવ્યું કે,

'ભગવાન ! આપ સાક્ષાત્ વેદવ્યાસ છો અને મારા ગુરુવર સાક્ષાત્ શંકર છે. આ બદ્ધિકાક્ષેત્રમાં બંનેનો યોગ અમારાં કલ્યાણ કરવા માટે થયો છે.'

પોતાના શિષ્યની એ વાણી સાંભળી, ભગવાન શંકરાચાર્યે હાથ
 બેઠીને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરતાં જણાવ્યું કે:

માવત્કસૂત્રપ્રતિપાદ તાદૃક્ પરાપરાર્થપ્રતિપાદકં સત્ ।
 અદ્વૈતભાષ્યં તવ સમ્મતં ચેત્ત સોદ્ધા મમાગઃ પુરતો ભવાશુ ॥

આપે રચેલ સૂત્રોમાં પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મરૂપે રહેલ સત્ પદાર્થનું
 પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે સિદ્ધાન્તની સ્પષ્ટતા કરવા માટે
 મેં અદ્વૈત ભાષ્યની રચના કરી છે, તે બે આપને સંમત હોય, તો
 આપ મારી સમક્ષ પ્રગટ થાવ.

શ્રીશંકરાચાર્યની એ નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળતાંની સાથેજ ભગવાન
 વેદવ્યાસ વૃદ્ધબ્રાહ્મણનું રૂપ છોડીને સ્વયં પ્રગટ થયા અને શ્રીશંકરાચાર્ય
 પર પ્રસન્ન થઈને શુભાશિષ આપવા હાથ્યા કે—

હે વિદ્વાન પુરુષ ! વ્યાસસૂત્રો પર તમે ભાષ્યની રચના કરો
 છો, એ જાણીને મારા હૃદયને ખૂબ જ આનંદ થયો હતો અને
 તમારો સમાગમ કરવાના હેતુથી જ આવ્યો હતો. તમે રચેલ ભાષ્ય
 મારાં સૂત્રોનાં સાચાં રહસ્યને પ્રગટ કરી રહ્યાં છે, તેથી હું વિશેષ
 પ્રસન્ન થયો છું. તમારાં રચેલ ‘શારીરક ભાષ્ય’ થી અદ્વૈત દર્શન
 વિશેષ પ્રદીપ્ત બનશે અને તેથી અન્ય સર્વ મતમતાંતરોના મોહ
 ઈ થઈ જશે.

તમારાં માતા આર્ષાંબા અને પિતા શિવગુરુએ પરમ તપ
 કરીને સદાશિવ શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. ભુદિમાં અત્યંત પ્રગટ્ત
 તેમજ તેજસ્વી એવા પુત્રને રૂપે તમે પ્રગટ થયા; પરંતુ તમારું વય
 ફક્ત સોળ જ વર્ષનું છે અને તે મર્યાદા આજે પૂરી થાય છે. અદ્વૈત
 દર્શનનો પ્રચાર કરવા માટે તેમજ દંભ પાખંડ વગેરે ઉપધર્મોનો
 વિનાશ કરવા માટે આ પૃથ્વી પર તમે વિચરણુ કરો, તેવી મારી

રહસ્ય ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે, તે રીતની વ્યાસમુત્રો પરની વ્યાખ્યા યર્થ નથી. વ્યાસમુત્રો કોઈ સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતાં નથી, પરંતુ વેદ પ્રતિપાલ સિદ્ધાન્તનું જ દર્શન કરાવે છે. એ 'અદ્વૈત દર્શનને બતાવવા માટે મારો પ્રયત્ન છે. આપની ઈચ્છા હોય, તો કોઈ સૂત્ર પર શાસ્ત્રચર્યા શરૂ કરીએ.'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે ત્રીજા અધ્યાયના આરંભે આવેલ મુત્રો પર ચર્યા શરૂ કરી.

તદંતરપતિપત્તૌ રંહતિ સંપરિવ્યક્તઃ વજ્રનિરૂપણામ્યામ્ ।
જ્યારે જીવ મરણ સમયે એક દેહ છોડીને બીજા દેહમાં જાય છે, ત્યારે તાંડિશ્રુતિમાં ગૌતમે પૂછેલ પ્રશ્નથી અને જૈવલિએ આપેલ ઉત્તરથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે 'જીવાત્મા પોતે દેહનો આરંભ કરનાર પંચીકૃત પાંચબૂનોનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની સાથે બીંટાઈને જાય છે.'

વ્યાસમુત્રની એ વ્યાખ્યા માંબળીને શાસ્ત્રચર્યા કરવાના હેતુથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે માંખ્ય શાસ્ત્ર, કાણ્યાદમત, જૈનમત અને બૌદ્ધ દર્શન વગેરેના પક્ષોની રમૂઆત કરીને ત્રીશંકરાચાર્યની વ્યાખ્યાને દોષપૂર્ણ બતાવી. ભગવાન ત્રાશંકરાચાર્યે 'પણ પોતાની સૂક્ષ્મ છુદ્ધિથી અનેક સુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ રચી કરીને તે સર્વપક્ષોનું ખંડન કરીને, સૂત્રપરક ઉપનિષદની વિચારણા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરી. એ બે વિદ્વાનોની શાસ્ત્રચર્યા શિષ્યમંડલી મુગ્ધભાવે માંબળી રહી હતી. આઠ આઠ દિવસ સુધી અવિરતપણે એ બંનેનો વાદવિવાદ ચાલુ રહ્યોઃ છતાં બંનેમાંથી કોઈની વાણી શિથિલ જાનની નહોતી. એ વિવાદને ચાંત કરવાની ઈચ્છાથી શિષ્યપ્રવર શીપદ્રપાદે જણાવ્યું કે,

'ભગવાન ! આપ માક્ષાત્ વેદવ્યાસ છો અને મારા ગુરુવર માક્ષાત્ સંકર છે. આ બદ્ધિકાક્ષેત્રમાં જનનનો યોગ અમારાં કલ્યાણ કરવા માટે થયો છે.'

પોતાના શિષ્યની એ વાણી સાંભળી, ભગવાન શંકરાચાર્યે હાથ
 બેઠીને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને પ્રશ્ન કરતાં જણાવ્યું કે

ભાવત્કસુત્રપ્રતિપાદ તાદૃક્ પરાપરાર્થપ્રતિપાદકં સત્ ।
 અદ્વૈતભાષ્યં તત્ત્વ સમ્મતં ચેત્ત સોદ્ધા મમાગં પુરતો ભવાશુ ॥

આપે રચેલ સૂત્રોમા પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મરૂપે રહેલ સત્ પદાર્થનું
 પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે, તે મિદાન્તની સ્પષ્ટતા કરવા માટે
 મેં અદ્વૈત ભાષ્યની રચના કરી છે, તે બે આપને સંમત હોય, તો
 આપ મારી સમજ પ્રગટ થાવ.

શ્રીશંકરાચાર્યની એ નમ્ર પ્રાર્થના માંભળતાની માથેજ ભગવાન
 વેદવ્યાસ વૃદ્ધબ્રાહ્મણનું રૂપ છોડીને રવયં પ્રગટ થયા અને શ્રીશંકરાચાર્ય
 પર પ્રમત્ત થઈને શુભાશિષ આપવા લાગ્યા કે—

હે વિદ્વાન પુરુષ ! બ્રાહ્મસૂત્રો પર તમે ભાષ્યની રચના કરે
 છો, એ જાણીને મારા હૃદયને ખૂબ જ આનંદ થયો હતો અને
 તમારો સમાગમ કરવાના હેતુથી જ આવ્યો હતો. તમે રચેલ ભાષ્ય
 મારા સૂત્રોના સાચા રહસ્યને પ્રગટ કરી રહ્યા છે, તેથી હું વિશેષ
 પ્રમત્ત થયો છું. તમારા રચેલ ‘શરીરજ્ઞ ભાષ્ય’ થી અદ્વૈત દર્શન
 વિશેષ પ્રદીપ્ત બનશે અને તેથી અન્ય મર્વ મતમતભરોના મોહ
 દૂર થઈ જશે.

તમારા માતા આર્યાબા અને પિતા શિવગુરુએ પરમ તપ
 કરીને મહાગિવ શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. શુદ્ધિમા અત્યંત પ્રગટમ
 તેમજ તેજસ્વી એવા પુત્રને રૂપે તમે પ્રગટ થયા, પરંતુ તમારું વય
 ક્ષુદ્ર સોળ જ વર્ષનું છે અને તે મર્યાદા આજે પૂરી થાય છે અદ્વૈત
 દર્શનનો પ્રચાર કરવા માટે તેમજ દંભ પાખડ વગેરે ઉપધર્મોનો
 વિનાશ કરવા માટે આ પૃથ્વી પર તમે વિચરણ કરો, તેવી માર્ગ

રહસ્ય ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે, તે રીતની વ્યાસસૂત્ર પરની વ્યાખ્યા યર્થ નથી વ્યાસસૂત્ર કોઈ સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતા નથી, પરંતુ વેદ પ્રતિપાદ્ય સિદ્ધાન્તનું જ દર્શન કરાવે છે. એ અદ્વૈત દર્શનને ખતાવવા માટે મારો પ્રયત્ન છે. આપની ઈચ્છા હોય, તો કોઈ સૂત્ર પર શાસ્ત્રચર્યા શરૂ કરીએ.’

૬૬ બ્રાહ્મણે ત્રીજા અધ્યાયના આરંભે આવેલ સૂત્રો પર ચર્યા શરૂ કરી.

તદંતરવતિપત્તૌ રંહતિ સંપરિવ્યક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણામ્યામ્ ।
જ્યારે જીવ મરણ સમયે એક દેહ છોડીને બીજા દેહમાં જાય છે, ત્યારે તાદૃશ્યુતિમાં ભૌતમે પૂરેલ પ્રશ્નથી અને જૈવલિએ આપેલ ઉત્તરથી એમ મિલ્લ થાય છે કે ‘જીવાત્મા પોતે દેહનો આરંભ કરનાર પશ્ચીકૃત પાંચબૂતોનાં સૂક્ષ્મ તરવોની સાથે વી ટાઈને જાય છે.’

વ્યાસસૂત્રની એ વ્યાખ્યા મંભિળીને શાસ્ત્રચર્યા કરવાના હેતુથી ૬૬ બ્રાહ્મણે માખ્ય શાસ્ત્ર, કાણ્યાદમન, જૈનમત અને બૌદ્ધ દર્શન વગેરેના પક્ષોની રજૂઆત કરીને થીરા કરાચાર્યની વ્યાખ્યાને દોષપૂર્ણ બતાવી ભગવાન ત્રાશંકરાચાર્યે પણ પોતાની સૂક્ષ્મ શુદ્ધિથી અનેક શુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ રજૂ કરીને તે સર્વ પક્ષોનું ખંડન કરીને, સૂત્રપરક ઉપનિષદની વિચારણા સ્પષ્ટ સખદોમાં કરી. એ જે વિદ્વાનોની શાસ્ત્રચર્યા શિષ્યમંડલી મુગ્ધભાવે સાંભળી રહી હતી આઠ આઠ દિનસ સુધી અવિરતપણે એ બંનેનો વાદવિવાદ ચાલુ રહ્યોઃ જા બંનેમાંથી કોઈની વાણી શિથિલ જાનતી નહોતી. એ વિવાદને ચાત કરવાની ઈચ્છાથી શિષ્યપ્રવર શીપદ્રપાદે જણાવ્યું કે,

‘ભગવાન ! આપ સાક્ષાત્ વેદવ્યામ છો અને મારા ગુરુવર સાક્ષાત્ શંકર છે. આ બદ્ધિકાક્ષેત્રમાં બંનેનો યોગ અમારાં કલ્યાણ કરવા માટે થયો છે ’

પોતાના શિષ્યની એ વાણી સાંભળી, ભગવાન શંકરાચાર્યે હાથ
જોડીને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરતાં જણાવ્યું કે-

ભાવતકસુત્રપ્રતિપાદ્ય તાદૃક્ પરાપરાર્થપ્રતિષાદકં સત્ ।
અદ્વૈતભાષ્યં તવ સમ્મતં ચેત્ત સોદ્ધા મમાગં પુરતો ભવાશુ ॥

આપે રચેલ સૂત્રોમાં પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મરૂપે રહેલ સત્ પદાર્થનું
પ્રતિષાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે મિદ્ધાન્તની સ્પષ્ટતા કરવા માટે
મેં અદ્વૈત ભાષ્યની રચના કરી છે, તે જો આપને સંમત હોય, તો
આપ મારી સમક્ષ પ્રગટ થાવ.

શ્રીશંકરાચાર્યની એ નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળતાની સાથેજ ભગવાન
વેદવ્યાસ વૃદ્ધબ્રાહ્મણનું રૂપ છોડીને સ્વયં પ્રગટ થયા અને શ્રીશંકરાચાર્ય
પર પ્રમત્ત થઈને શુભાશિષ આપના લાગ્યા કે-

હે વિદ્વાન પુરુષ ! બ્રાહ્મસૂત્રો પર તમે ભાષ્યની રચના કરેલ
છો, એ જાણીને મારા હૃદયને ખૂબ જ આનંદ થયો હતો અને
તમારો સમાગમ કરવાના હેતુથીજ આવ્યો હતો. તમે રચેલ ભાષ્ય
મારા સૂત્રોના માત્રા રહસ્યને પ્રગટ કરી રહ્યાં છે, તેથી હું વિશેષ
પ્રસન્ન થયો છું. તમારા રચેલ 'શારીરક ભાષ્ય' થી અદ્વૈત દર્શન
વિશેષ પ્રદીપ્ત બનશે અને તેથી અન્ય મર્વ મતમતતરોના મોહ
દૂર થઈ જશે.

તમારાં માતા આર્યાબા અને પિતા શિશુનુએ પરમ તપ
કરીને મહાશિવ શંકરને પ્રમત્ત કર્યા હતા. શુદ્ધિમા અત્યંત પ્રગમ્ભ
તેમજ તેજસ્વી એવા પુત્રને રૂપે તમે પ્રગટ થયા, પરંતુ તમારું વય
ફક્ત મોળ જ વર્ષનું છે અને તે મર્યાદા આજે પૂરી થાય છે. અદ્વૈત
દર્શનનો પ્રચાર કરવા માટે તેમજ દંભ પાખાંડ વગેરે ઉપધર્મોનો
વિનાશ કરવા માટે આ પૃથ્વી પર તમે વિચરણુ કરો, તેવી માંગી

ધન્ય છે, માટે તમારા વધમાં હું વધારો કરું છું અને બીજા વધ સુધી આ જગત પર તમે ધર્મનો પ્રચાર કરો.

अष्टौ वयांसि विधिना तव वत्स वृत्ता-
न्यन्यानि चाष्ट मवता सुधियार्जितानि ।
भूयोऽपि षोडश भवन्तु भवाज्ञया ते
भूयाच्च माप्यद्भिदमारविचन्द्रतारम् ॥

વિધિએ તમને આઠ વર્ષ આપ્યાં હતાં; તેમાં તમે સુદ્ધિના પ્રભાવથી આઠ વર્ષનો વધારો કર્યો. હવે તેમાં મોળા વર્ષ ઉમેરીને શિવની આરાધાથી તમે બીજા વર્ષના ચાઓ અને આ ભાષ્ય સૂત્રચંદ્ર પ્રકાશી ત્યાં સુધી પ્રકાશનું રહો.

વેદવ્યાસનાં એ શુભાશિષ્યનો ભગવાન શંકરે શિરથી સ્વીકાર કર્યો. ભગવાન શંકરે પ્રાર્થના કરીને વેદવ્યાસને જણાવ્યું કે,

‘શારીરક ભાષ્યની રચના કરનાં પટેલાં, મેં મુખ્ય અગ્નિચ્ચાર ઉપનિષદો અને ભગવદ્ ગીતા પર ભાષ્યની રચના કરી છે.’ અને એમ કહીને તેમણે તેમણી ફેટલાક પ્રમંગો સંભળાવ્યા. વેદવ્યાસ પણ તે ભાષ્યોની રચના સાંભળીને ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા અને શિષ્યમંડલી મહિત ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યની વિષય લઇને અંતર્ધાન થયા.

ભગવાન શ્રી. શંકરાચાર્યે તે પછી બદિકાશ્રમમાં નિવાસ કરીને ‘શારીરક ભાષ્ય’ની રચના પુરી કરી. સૌથી પ્રથમ ઉપનિષદો પરનું ભાષ્ય, ત્યારબાદ ગીતા પરનું ભાષ્ય, અને છેવટે વ્યાસસૂત્રો પરનું ‘શારીરક ભાષ્ય’ એ ક્રમ પ્રમાણે પ્રસ્થાનત્રયીની રચનાથી ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે અદ્વૈત વેદાન્તના સિદ્ધાન્તની સુંદર રીતે સ્થાપના કરેલી છે.

સંસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણપ્રોક્તદાહવ્યથા-

સિદ્ધાન્તો જલકાંક્ષયા મહુમુચિ ધ્યાન્યા પરિધામ્યતામ્ ।

અત્યાસન્નસુધામ્બુધિ સુસ્વકરં બ્રહ્માદ્યં દર્શય-

ન્ત્યેષા શંકરભારતો વિજયતે વિશાંણસંદાધિતી ॥

આ સંસારનો માર્ગ છે. તાપ, પાપ, સંતાપરૂપી સ્વપ્નનાં ફિરંગોથી પ્રગટેલ દાહની વ્યથા દરેક મંસારી યાત્રિકને ખેદ પમાડે છે, ત્યારે જલનાં પાન કરવાની ઇચ્છાથી જીવે આમતેમ ભટકી રહ્યા છે; પરંતુ સંસારરૂપી મરુભૂમિ પર ક્યાં જળ મળના નથી, આવા વિકટ પ્રમંથે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની આ મોક્ષ આપનારી અમર-વાણી સહાયે આવે છે કે સુખકર અદ્વૈત બ્રહ્મના દર્શન કરાવે છે અને જે અત્યંત નજીક રહેલ અમૃત સાગરનાં દર્શન કરાવે છે.)

સુખાદ્ય ગૂજરાતી પ્રેક્ષમા શ્રીશંકરાચાર્ય લાખ્યસહિત તૈત્તિરીયોપ-નિષત્ પ્રગટ થયેલ છે, તેનું મંપાદન શ્રી. દિનકર વિષ્ણુ ગોખલે મહાશયે કયું છે. તે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં હિપરનું મંગલાચરણ આપીને સંપાદકે અંગ્રેજી ભાષામાં જે મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે, તેનો સાર આ નીચે પ્રગટ કર્યો છે.

“ભારતીય વિચાર પદ્ધતિ અને ખામ ક્રીને વેદાન્ત દર્શનની પ્રગતિમાં શ્રી શંકરાચાર્યની વેદાન્ત પદ્ધતિએ ઘણો મોટો ફાળો નોંધાવ્યો છે, તે વિષે શંકા નથી. આજે જો કે વેદાન્તદર્શનની ખીજ દ્વૈત પદ્ધતિઓનો જોડલો શંકર વેદાન્તનો અભ્યાસ ચતો નથી. વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમાં આવતા શાકર વેદાન્તનો અભ્યાસ કરનારા ઘણા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણાખત એમ જણાવે છે કે, ‘અમે શાકર વેદાન્ત સમજી શક્યા નથી, શાકર વેદાન્તની વિચારસરણી આકર્ષક હોવા છતાં વ્યવહાર નથી. ‘આખીય વિચારસરણી શુદ્ધિગમ્ય થઈ શકતી નથી’ પરંતુ શ્રી શંકરાચાર્યને અનુસરનારાઓમાંથી પણ ઘણા થોડા મળી

આવળે કે 'જે પોતે તેમના બાળ્યોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે જીવન વીતાવવા તૈયાર હોય."

જો આપણે શ્રી શંકરાચાર્યના વેદાન્ત દર્શનને સમજવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો આપણે તેમના મૂલગ્રંથોનો સીધો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેમના કથનને મંપૂર્ણ રીતે સમજી લેવા જોઈએ અને દીક્ષાકારીના મતથી દોરવાયા પડેલા જ મૂલગ્રંથો વિષેના આપણા વિચારો પરિપક્વ કરવા જોઈએ. દીક્ષા અને વિવેચનને પછીથી અવકાશ મળવો જોઈએ અને એ રીતે દીક્ષા કે પરિપ્રશ્ન જાગે, તે આવકારદાયક છે, જો કે તે છુદ્ધિગમ્ય બની રહેવા જોઈએ આપણે ઉદ્ધર મન રાખીને દીક્ષાટિપ્પણોનો વિચાર કરવો જોઈએ અને મતનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવામાં આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

શ્રીશંકરાચાર્યની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા નિવૃત્તાશુ-ઓમાં પણ મોટા ભાગના માણસો તો એવા હોય છે કે તેઓ પહેલા દીક્ષા ટિપ્પણો વાંચતા હોય છે અને તેના પરથી પોતાના મન પર છાપ પાડતા હોય છે, પરંતુ મૌલિક કૃતિઓ સુધી તેઓ પહોંચતા નથી. તે ઉપરાંત જે લોકો વેદાન્ત પદ્ધતિનો અભ્યાસ ફક્ત તેના પર દીક્ષા કરવા પૂરતો જ કરવા ઇચ્છતા હોય છે, તે લોકો ઉપરજીવી જાણીએ આવતી અમંબદ્ધ છીછરી મુક્તિપ્રયુક્તિઓને જોતા હોય છે અને તેના આધારે વેદાન્તપદ્ધતિનો અસ્વીકાર કરતા હોય છે. આવી માન્યતા ધરાવનારાઓ માટે તો વેદાન્તના સત્યો સદા ઢંકાએલાં રહે છે, કારણ કે તેમને પોતાને તો જે જોવા દેખાય છે, તેટલું જ તે જોતા હોય છે અને તેથી મંબીર સત્યોની સમજણ માટે તેઓ કોઈ પ્રગતિ કરી શકતા નથી. વેદાન્તની વધારે પડતી દીક્ષા કરનારા આવા લોકોજ હોય છે અને સાચી રીતે કહેવામાં આવે તો આ જાળનમાં જેટલું અજ્ઞાન વધારે તેટલાં વધારે પડતાં દીક્ષા ટિપ્પણોને અવકાશ દેવા હોય છે. આવા

પ્રકારના ટીકાકારો કેટલીક વખતે તો મૂલ પ્રવાહ સુધી પહોંચી જતા હોય છે, તોપણ તેનાં પાન કરી શકતા નથી અને કિનારે પડેલા કાંટા કાંકરા ઉપાડી લાવે છે.

આ પ્રકારે વિરુદ્ધ મત ધરાવનારાઓએ શાંકરમત વિષે એવી તો અસંખ્ય અસંગતિઓ ઉભી કરી હોય છે કે જેથી શાંકરમત વિષે આદર ધરાવનારને પણ નિરાશા ઉભી થાય એમ હોય છે; પરંતુ શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રતિ વિશેષ સન્માન હોય અને તેમના વિષય માટે ઉત્તમ ભાવ હોય; તેજ શાંકરમત માટે પ્રેરણા જાગે એમ હોય છે. જગદીશ્વર, વાદ, આદર્શવાદ, એકતાવાદ, શૂન્યવાદ, વગેરે ખીણ અનેક વાદો સાથે જ્યારે શ્રી શંકરાચાર્યના વેદાન્તને સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે સત્યના મૂલ્યાંકનમાં તેઓ શાંકરમતની તુલનામાં ઉભા રહી શકતા નથી અને સત્યના નિરૂપણમાં પોતાની અલ્પ માન્યતા રજૂ કરતા હોય છે.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય તેમજ યોગક ભારતીય વિવેચકો વેદાન્ત દર્શન વિષે સંપૂર્ણ રીતે એકમત થઈને એમ જણાવે છે કે ‘વેદાન્ત દર્શન તે જગદીશ્વરવાદ (Pan-theistic) છે. ખરી રીતે આ માન્યતા સાચી નથી. કારણ કે પેનથીઝમની વ્યાખ્યા એવી કરવામાં આવી છે કે ‘આ જગત તે સંપૂર્ણ રીતે ઈશ્વર છે; એવો મત ધરાવવો કે સ્વીકારવો અથવા તો આ એક એવી માન્યતા છે કે જે એમ જણાવે છે કે ઈશ્વર નથી પરંતુ કેટલાક મિશ્ર નિયમો અને પરિણામો વિશ્વના અસ્તિત્વ માટે પ્રગટ થએલાં છે.’

હવે એ વાત તો ચોકખી છે કે, વેદાન્તે ઈશ્વરની સત્તાનો કદી પણ નિવેધ કર્યો નથી. તેની ભાવના એવી છે કે ‘ઈશ્વર માનવ કરનાં વિશેષ છે, તેમજ માન અને પ્રેમનું તે ઉત્તમ સ્થાન છે.’ એ માન્યતા

રજૂ કરતાં એટલું તો સાબિત થાય છે કે; આત્મને જો કે તેના
 ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ શકાતું નથી, તો પણ સત્યનું મંપૂર્ણ દર્શન
 પ્રકૃતિ સહિત ધ્રુવરને જોવામાં નહિ; પરંતુ કેવળ એક ધ્રુવરને જોવામાં
 રહેતું છે; એ માન્યતા ખરા સત્યથી વિરુદ્ધમાં જતી નથી. ‘જગતના
 અસ્તિત્વમાં જે સંયુક્ત બળો અને નિયમનો પ્રગટ થએલાં છે, તેને
 કારણે ધ્રુવરની માન્યતા મિથ્યા થાય છે, એમ વેદાન્ત કહેતું નથી.
 ‘આપણે ધ્રુવરને જગતના દરેકે દરેક પદાર્થમાં જોવા જોઈએ.’ એમ
 વેદાન્ત જણાવે છે; તેનો શું અર્થ છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં એટલું
 જ જણાવવાનું છે કે; જગદીશ્વર (પ્રકૃતિ)વાદ અને વેદાન્ત દર્શન
 વચ્ચેનો તફાવત એટલો જ છે કે; ‘પ્રકૃતિવાદ જગતને ધ્રુવર તરીકે
 જુએ છે અને વેદાન્ત દર્શનમાં જગતમાં ધ્રુવરને જુએ છે. જ્યાં સુધી
 ઉપર જીની નજરથી આપણે એક વૃક્ષને વૃક્ષ તરીકે જોઈએ, ત્યાં સુધી
 વૃક્ષ વૃક્ષ સિવાય બીજું કંઈ નથી, એમ નહીં થાય છે; પરંતુ જ્યારે
 આપણે જોડા ઉતરીને જોઈએ, તેના નામ અને રૂપ જોડીને તેના મૂળ
 રહસ્ય સુધી પહોંચી જઈએ, ત્યારે આપણે ધ્રુવર સિવાય બીજું કંઈ
 જ દેખતા નથી. આ જગતમાં જે કાર્ત્ત્વેદ જોવાને મળે છે તે બધા
 દેશ, કાલ અને નિમિત્તને લીધે બનેલાં નામ અને રૂપોથી ઉભા
 થએલા હોય છે. હવે જે આ નામો અને રૂપો અથવા દેશ, કાલ અને
 નિમિત્ત કારણ છે; તે બધાં ગંભીર રીતે જોવામાં આવે તો તે મનના
 રૂપો છે, અર્થાત્ મને કરીને પ્રગટ થએલા બહારનાં રૂપો કે ચિત્રો છે.
 અને જ્યારે મન શુદ્ધ બને, વિવીન બને કે આરામ સેવે ત્યારે
 અંદરની એકતા, બાહ્ય દેખતાં જગતના સ્વરૂપનું પરિણામ રહસ્ય
 આપો આપ પ્રગટ થાય છે. વેદાન્ત દર્શન જણાવે છે કે; ‘પ્રકૃતિ
 પોતાની રીતે એક ક્ષણ પણ ટકી શકે એમ નથી.’ તે વિશેષમાં જણાવે
 છે કે ‘સ્વતંત્ર રીતે રહેતી અનંતની મતા અને પરતંત્ર રહેતું જગત
 એ બંને વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત રહેતો છે.’ કારણ કે પરિમિત

જગત પોતે જ અનંતની મર્યાદા રૂપે જાનીને રહે છે. 'ધૃત્વર પોતે અનંત હોવાને કારણે પોતાની મર્યાદા પોતાના હાથમાં રાખે છે' એ કથન એટલા માટે અસંગત લાગે છે કે તેથી કવિો નિર્દોષ પદાર્થ કે સહેતુક પદાર્થ એવા બે વિસંગત પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવો પડે કે જે સકય નથી. એથી એ તાત્પર્ય ફલિત થાય છે કે ધૃત્વર પોતે પ્રકૃતિરૂપ (જગદીશ્વર વાદ-પે-થીઝમ) જાની શકે એમ નથી અર્થાત પ્રકૃતિ-જગત ધૃત્વરને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરી શકે એમ નથી.

આ ઉપરથી બીજું ફલિત પણ એ થાય ■ કે વેદાન્ત દર્શનની રીતે 'ધૃત્વર એ કાંઈ આદર્શ નથી; કારણ કે આપણે આદર્શને જોઈ શકીએ એમ નથી. આદર્શને જોતાં જ આદર્શનો લોપ થાય છે એ રીતે વેદાન્ત દર્શન આદર્શવાદ (Idealism) બનતું નથી; તે સાથે વેદાન્ત દર્શન સત્યવાદ (Realism) પણ બનતું નથી; કારણ કે જગતમાં જે કાંઈ વિભિન્નવિભિન્ન પદાર્થો દેખાય ■ અને તેને લીધે જે કાંઈ અપૂર્ણતાઓ રહેલી છે, તે બધી અજ્ઞાનને લીધે ઉભી થયેલી છે; તે છતાં પણ આ બધી અજ્ઞાનજન્ય વિભિન્નતાઓની ભૂમિકામાં એક સત્ય વસ્તુ રહેલી છે કે જેને આધારે આ બધા વિભિન્ન પદાર્થો દેખાય છે.

એ રીતે આદર્શવાદ (આઈડીઆલીઝમ) કે સત્યવાદ (રીઆલીઝમ) બંનેથી વેદાન્ત દર્શન બુદ્ધ તરી આવે છે; તે છતાં પણ વેદાન્ત દર્શન દ્વારા આ બંને વાદોને સમજાવી શકાય એમ છે, કારણ કે પરમાત્મ તાત્વ કે જે વાસ્તવિક પરિપૂર્ણ સત્ય છે: તે પોતે આંતરિક રીતે આદર્શ સત્ય જાની રહે છે તેમજ બહારની રીતે જગતનું આધાર જાની રહે છે.

પશ્ચિમી વિચારકોની માન્યતા પ્રમાણે ક્રિસ્તીને શુદ્ધિના પૃથ-
ક્કરણનું સાત્ત્વ અર્થાત્ શુદ્ધિને ઉપયોગી વસ્તુ તરીકે ગણવામાં આવે છે. ક્રિસ્તી એક સિદ્ધાંત અને સમન્વયને સાધવા માટેની ભૂમિકામાંથી

જે એક ભાવના પોષે છે, તેને કારણે દ્વિત કાલ્પનિક અથવા પ્રમેય-
જન્ય માન્યતાઓના આધાર પર દિલ્સુશી ટકી રહી છે. તેને કારણે
જગતનાં કાર્ય વિધાનોમાં તે એક વિસ્મયજનક અંતરદર્શન રજૂ કરે
છે. પરંતુ આપણા આ જગતનો પ્રવાસ કે જે આપણને મૃત્યુની ઘેરી
ખાવારૂપી ખાડી તરફ ધકેલી રહ્યો છે તેમાંથી સંરક્ષણ આપવાના
ઉપાયને સચવામાં આ દિલ્સુશી કાંઈ કરી શકતી નથી. જ્યારે વેદાન્ત-
દર્શનની મહત્તા અને વિશુતિ એ ઘટનામાં રહેલી છે કે, તે જગત
અંતરદર્શન વિચાર સુધી જ પરિમિત નથી; પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર તો
આંતરદર્શનથી આધારિત જીવનના આચાર સુધી લંબાય છે કે જે
જીવનના આત્મિક વિકાસ અને આત્મદર્શન સુધી માનવને દોરી જાય
છે. આરંભથી જ વેદાન્તદર્શને જીવનના હાઈ સાથે સંપર્ક સેવ્યો
અને માનવનાં જીવન, લાગણીઓ અને પ્રારબ્ધ વિષે સ્પષ્ટભાવે પોષ્યા
છે. જગતના બૌદ્ધિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર સુધી જ પરિમિત નહિં રહેતાં
જીવનનાં બંધરહિત મુક્ત શાશ્વત ભાવે સુધી વેદાન્ત દર્શને આત્મ-
દર્શન સાધી આપ્યું છે.]

વેદાન્ત દર્શને જે માયાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે, તે એક રીતે
ન મમજાય તેવો દોવાને કારણે વિરુદ્ધમતે ગેરમમજા ઉભી કરે, તેવી રીતે
રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી વેદાન્ત દર્શનનું તે એક નબળું પાંખ
મણવામાં આવે છે, પરંતુ ખરી રીતે તો અદ્વૈત વેદાન્તનો તે એક
મુખ્ય મિદ્ધાંત બની રહ્યો છે અને તે ભારતીય મિદ્ધાંતની રીતે સત્ય અને
તેના દેખાવાના સ્વીકારમાં અંતિમ યોગ્યરૂપે મણાય છે. તે સિદ્ધાંતને
હવે કાન્દ અને ગોપનહોરના બોધપાઠના પ્રકાશને આધારે પરિચયમાં
મમજવાની શરૂઆત થઈ છે અને તેની મમાલોચના પણ થવા
લાગી છે.

કાલાંધ્ર લખે છે કે ‘આજે નગરે દેખાતું વનુદવાણું જગત
છે; તે આખરે તો મારે માટે પવનની જેમ વહી જતી કલ્પના છે.

હજારો સર્જનો અને વિનાશોની પ્રકૃતિથી વળૂંદવાળું દેખાતું આ જગત તો આપણા એક માત્ર આંતરબળનો ચમકારો છે, આપણા સ્વપ્નનો તે એક માત્ર આભાસ છે.

‘નજરે દેખાતી બધી વસ્તુઓ કેવળ ચિન્હ માત્ર (દેખાવની) છે. તમે જે ચીજને જોઈ રહ્યા છો; તે તેની પોતાની સત્તાથી ત્યાં હોતું નથી. ખરી રીતે તો તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ ત્યાં હોતું જ નથી. આત્મિક રીતે જ પદાર્થની સત્તા રહેલી છે અને તે રીતે તે વિચાર અને ક્ષેત્રની ભૂમિક્ષને રચે છે. ડૉ. ડાહિસને એક વખત જણાવ્યું હતું કે, ભારતીય વેદાન્ત દર્શનનું સર્વોત્તમ સત્ય એ છે કે; આ જગત માયારૂપે-એકમાત્ર કલ્પનારૂપે રહેલ છે. પશ્ચિમ દ્વિત્વુદીની સાથે આ વિચારસરણિ સુસંગત થાય છે. આ એક એવા પુરૂષના શબ્દો છે; કે જેણે વેદાન્તદર્શનના અભ્યાસમાં પોતાનું જીવન આપેલું છે.

વેદાન્ત દર્શન જણાવે છે કે ‘જગત એ તો એક સ્વપ્ન જેવું છે અને તે પરથી એમ ફલિત થાય છે કે, ‘જગતનું સાચત સત્ય સત્તા તરીકેનું સ્થાન નથી.’ આજના યુગમાં આ સત્ય ક્યનને ખીજીપ્રકારની પદ્ધતિથી સ્થાપી શકાય એમ છે. કાન્ત અને શોપનહોરની વિચાર પદ્ધતિએ પશ્ચિમની માન્યતામાં આ સત્યક્યનને રજૂ કરેલ છે. અને તે પરથી એક વાત ફલિત થાય છે, તે એ કે શ્રી શંકરાચાર્યે રજૂ કરેલ અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શનની ભૌતિક વિચારપદ્ધતિ કાન્ત અને શોપન-હોર કરતાં અનેક રીતે ઉત્તમ છે.

ડૉ. ડાહિસનના ક્યન પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યે વ્યવસ્થિત કરેલ પૃથક્કરણ આ પ્રમાણે છે. વ્યપરા અને પરાવિદ્યા અર્થાત્ વ્યવહારિકી અને પારમાર્થિકી સત્તા દશ્ય પદાર્થ અને દક વસ્તુ પોતે. (આ પ્રકારનું પૃથક્કરણ પ્રાકૃતિક વિદ્યાર્જનના સિદ્ધિતોને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવા માટે અને તે રીતે ભૌતિકશાસ્ત્રને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા માટેનું

જે

એક સંભવિત સાધન બની રહે છે અને તેથી આગળ વધીને આંતર અનુભવદ્વારા પૃથક્કરણ કરેલ અને ધર્મનાં બધાંજ મૌલિક સિદ્ધાન્તો- દ્વારા વેદાન્તદર્શનને પ્રાપ્ત કરવા માટેનું પણ એક ઉત્તમ સાધન બની રહે છે]

હવે અહિં એક પ્રશ્ન એ જાગે છે કે; ‘જો સર્વત્ર એક સત્તા છે અને હોમ શકે છે, તો પછી અનંત સત્તા, શાશ્વત પૂણ્યતા, શાશ્વત સુખ માયાનો વિષય શી રીતે બની શકે? અજ્ઞાન, પાપ અને ક્લેશ એ બધાનું મૂળ કારણ’ જે અવિદ્યા છે, તે ક્યાંથી પ્રગટ થવા પામી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ રીતે છે. ખરી રીતે તો આ પ્રશ્નને અવકાશજ મળતો નથી; કાથી? પૂણ્યતાની વ્યાખ્યાજ એ હોવ કે જે કાલ, દેશ અને નિમિત્તથી પર છે, તો પછી આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપજ બદલાઈ જાય છે; કારણ કે પૂણ્ય સ્વરૂપ અપૂણ્ય શી રીતે થઈ શકે? તકની પદ્ધતિમાં આ પ્રશ્નને એ રીતે મૂકી શકાય કે ‘જે હેતુ નિમિત્તથી પર છે, તે હેતુની મર્યાદામાં શી રીતે આવી શકે? અર્થાત્ આ પ્રશ્ન અહિં ટકી શકતોજ નથી. તમે અવિદ્યાનું કારણ પૂછી રહ્યા છો; પરંતુ તેને કોઈ કારણ છેજ નહિ. કારણ કે જ્યાં સુધી સંસાર છે, ત્યાં સુધીજ કાર્યકારણ બાવ ટકો રહે છે. અસારથી પર બનતાં તે ટકતાં નથી. આ કાર્યકારણને ઝેઘવા જતાં આપણે આપણા મનની એવી દશાને ઉભી કરીએ છીએ કે જે મનની દશા કોઈ રીતે ઉભી થઈ નથી અને તેને કોઈએ બનાવી નથી.

વેદાન્ત દર્શન આદર્શ પદ્ધતિએ નિરૂપેલ હોવા છતાં આચાર અને વ્યવહારમાં વિશ્વવ્યાપી સાર્વાત્રિક છે. આદર્શ આત્મભાવનામાંથી આ વિશ્વનું પ્રાકટ્ય થયું છે અને તેથી આ વિશ્વ પણ મૂલરૂપે સાર્વાત્રિક આનંદ અને સત્યના સ્વરૂપનું દર્શન છે અને એ રીતે દરેકે દરેક માનવ એકજ વિશ્વવ્યાપી આત્મભવનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. ‘માનવ માત્રને આપણે ચાહવો જોઈએ.’ એ જાણત એટલા માટે

સુમંગલ છે કે આપણા બધા સાથીદારો-મિત્રોની આત્મચેતનાની એકતાનાં બધામાં દર્શન થાય છે. આપણી અંદર જે સત્ય દિવ્ય ચેતના રહેલી છે, તેને આપણે જે આદર આપવો જોઈએ; તે જ આદર અને ભાવ આપણે દરેકમાં વ્યક્ત કરવો જોઈએ.

વિશ્વના બીજા મહાન ધર્મોની જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મ નૈતિક આચાર ધર્મને એક પ્રસિદ્ધ માન્યતાની રૂપે આ રીતે રજૂ કરે છે કે; "Love thy neighbour as thy self" (તારી જેમ તારા પાડોશી પર પ્રેમ રાખ.) પરંતુ અહિં પ્રશ્ન એ જાગે છે કે 'મારે શા માટે મારા પાડોશી પર પ્રેમ રાખવો જોઈએ? મારો પાડોશી મારા કરતાં જુદો છે. તેનાં સુખ દુઃખ સાથે મારે કે મારાં સુખ દુઃખ સાથે તેને કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી."

ડૉ. ડાઉસન આ બાબતમાં ખાત્રી આપીને જણાવે છે કે, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બાઈબલમાંથી મળતો નથી પણ તેનો ઉત્તર વેદવાક્યમાંથી મળે છે. એ સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય 'તન્ ત્વમ્ અસિ' તે તું છે. એ ત્રણ શબ્દોમાં આપણને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનો નિયમ મળી રહે છે.

એ રીતે આપણને વેદાન્તશાસ્ત્ર ઉદારતા અને ક્ષમાના પાઠ શીખવે છે અને એ રીતે જ્યારે શ્રીશંકરાચાર્યના વેદાન્ત દર્શનને આપણે હંસગત કરીશું અને આપણા મનમાં શુદ્ધ વાતાવરણ પેદા કરીશું; ત્યારે આપણા આ અંતરાત્મામાં વિશ્વ આત્માનાં દર્શન થશે, વ્યક્તિ વ્યક્તિ મટી સમગ્રિ જતી રહેશે તેમજ પ્રેમ તે પ્રકાશનું સ્વરૂપ બનશે અને પ્રકાશ આનંદનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે.

પ્રકરણ સાતમું

— વિજય પ્રધાન —

તત્પાદપદ્મે નિજચિત્તપદ્મે

પદ્યન કયચિદ્ વિરહં વિપદ્ય ।

યતિક્ષિતોદોષોઽપિ ગુરોર્નિષોભાત્

મનો દધે વિગ્-વિજયે મનીષો ॥

—સંકર દિગ્વિજય ૭ ૬૦

ભગવાન વેદ વ્યાસ આદના ગયા, તેમના વિરહને શાત કરવા ભગવાન શકરાચાર્યે પોતાના ચિત્તરેખી કમલમાં વેદવ્યાસના ચરણકમળનું દયાન ધર્યું અને ત્યારબાદ વેદવ્યાસની આરાધના થવાથી, સર્વ યતિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રી શકરાચાર્ય મહારાજે દિગ્વિજય કરવા માટેની તૈયારી કરી લીધી.

અથ શિષ્યચરેર્યુતઃ સહસ્રે

રતુયાત સ સુધન્વનો ચ રાજા ।

કકુભો વિજિગોપુરણ સર્વા

પ્રથમ સેતુદ્ધારધોઃ પ્રતસ્યે ॥

—સંકર ૧૫. ૧

ભગવાન શ્રી શકરાચાર્ય મહારાજે સર્વ દિશાઓ પર અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શનની વિજય પતામ ફરકાવવા માટે સેતુબંધ રામેશ્વર પર

પ્રરથાન ક્યુ"; તે વખતે તેમની સાથે મુધન્વા રાજા પણ અનેક શિષ્ય-
પ્રશિષ્યોની મંડળીની સાથે વિજયયાત્રા કરવા માટે જોડાયેલ હતા.

इति सकलविशासु द्वैतवार्ता निवृत्तौ
स्वयमर्थं परितस्तागयमद्वैतवर्त्म ।
प्रतिदिनमपि कुर्वन् सर्वसंदेहमोक्षं
रविरिव तिमिरौघे संप्रशान्ते महःस्वप्न ॥

જુદી જુદી દિશાઓમાં ફેલાયેલા દ્વૈત વાદોને દૂર કરીને એક માત્ર
અદ્વૈત માર્ગની સ્થાપના કરવાની શુભ ભાવનાથી ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય
મહારાજ પોતે પ્રતિદિન દેશ પ્રદેસોની યાત્રા કરી રહ્યા હતા અને જેમ
સૂર્ય નારાયણ પ્રતિદિન યાત્રા કરીને અધિકારના મોટા સમૂહો દૂર કરે
છે અને પોતાના સ્વતંત્ર પ્રકાશને ફેલાવે છે; તે રીતે ભગવાન શ્રી
શંકરાચાર્ય સર્વજનોના સંદેહોફી અજ્ઞાન અધિકારને દૂર કરીને મોક્ષરૂપી
દિવ્ય પ્રકાશને આપવા માટે અવિરત ગતિએ નિત્ય-નિરંતર-યાત્રા પંડ
કરી રહ્યા હતા.)

x

x

x

x

ભારતનો એ દક્ષિણ પ્રદેશ છે, જેના ચરણોને સમુદ્ર સદા પખાળી રહ્યો છે. એ સમુદ્ર પરની જલમરી હવા લઈને દક્ષિણ પરન ઉત્તર પ્રદેશ તરફ વહે છે અને ભારતના પ્રદેશોને ફળદ્રુપ બનાવે છે. ત્યાં ઉત્તરમાં માનદંડ મમાન હિમાલય પર્વતરાજ પથરાયો છે; જાણે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ તેની બે વિશાળ ભુખંડો ફેલાઈ છે. ઉત્તરમાંથી વહેતી ગંગા પૂર્વના પ્રદેશને પવિત્ર કરે છે અને તે જ હિમાલયની એક શાખા પર્વતાવલિમાંથી વહેતી યમુના પશ્ચિમના પ્રદેશને પવિત્ર કરે છે.

મહાભારતના એ મુખ્યસિદ્ધ શ્લોકે ભારતની પ્રતિષ્ઠા આ રીતે આપી છે :—

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैष दक्षिणम् ।
 वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र संस्थातः ॥

મધુદત્થી ઉત્તરે અને હિમાલયથી દક્ષિણે આવેલ તે ભારત પ્રદેશ છે કે જ્યાં ભારતી મંસ્કૃતિની સ્થાપના થયેલી છે.

આમ ભારત પ્રદેશે ભારતીય મંસ્કૃતિનાં મીઠાં મધુરં પાન કર્યાં છે; તેમાં અધ્યાત્મ ભાવનાના રસ મર્વોત્તમ છે. દેશ, કાળ અને દિશાથી પર બનીને ભારતની આત્મભાવના વિશ્વભરમા વ્યાપક બની છે. એ ભારતમાં પ્રગટ થયેલ આત્મપુરુષ 'જગત્કે મુર' બને છે. જગતભરનાં સર્વ સંપ્રદાયો અને અનુયાયોને નીતિ, મમાજ અને આચારના પાઠ આપે છે. 'કે'ક ઉંચા મુરુસિખર પર ચઢીને વિહંગાવલોકન કરી ચક્રાપ, તે રીતે વિશ્વના સમસ્ત ધર્મોમાં સર્વોત્તમ સિખર તે અધ્યાત્મવિદ્યા છે અને તેની ઉપામના—માધના કરનાર ભારતીય પુરુષ સર્વ જગતને

બોધપાઠ આપે છે એ રીતે જગદ્ગુરુના સર્વોત્તમ પદ પર બારતના-
અદ્વૈત-વેદાન્તના પુરસ્કર્તા શ્રી સંકરાચાર્ય મહારાજનો અભિપ્રેક્ષ
ચએતો છે.

એ જગદ્ગુરુ પરમહંસ પરિવાજકે દક્ષિણ પથ પરથી પોતાની
જીવનયાત્રા શરૂ કરી નમદાના પવિત્રતીર્થ પર નિવાસ કરતા પૂજ્યપાદ
શુરુશ્રી જોવિન્દ તીર્થરાજ પામે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને ત્યાં આરામ
નહિ સેવતા, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની શિક્ષા આપનાર અન્નપૂર્ણા અને
દાક્ષી વિશ્વનાથના ચરણથી પવિત્ર થનેવ દાક્ષીપુત્રીમાં તે યતિવર
આવી પહોંચ્યા. દાક્ષી એ તો અન્નપૂર્ણાની પ્રપા (પરળ); ત્યાં પણ
મદ્દનો નિવાસ તો થાયજ નહિ અને માક્ષાત્ વિશ્વનાથના દર્શન
થતાજ, તે યતિવરની યાત્રા આગળ વધી, તે ઉત્તરાખંડના હિમા-
લયના પવિત્ર ધામ કેદાર ક્ષેત્રમા આવીને યતિવરે નિવાસ કર્યો.
ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રો વેદાન્તદર્શનના એ ત્રણ મહાપ્રસ્થાન,
જગત્ પર પ્રસ્થાન કરતા પહેલા આ ત્રણ પ્રસ્થાન વિનોકતા અવન
વિજય પ્રાપ્ત થાય અને અવિદ્યા, અધકાર, મતમતાતર; કલેશકંઠાસના
તાપ, સંતાપથી સર્વ જીવો મુક્ત બની અદ્વૈતના મહાપ્રસ્થાન પર
શાંતિ સેવે, એવી દિવ્ય શુભભાવના એ યતિવરને હૈયે વસી અને થોડાજ
કાળમાં ત્રણ ભાષ્યોની રચના થઈ.

અહિં આ દિવ્ય યોગીની જીવનયાત્રા પુરી થવાની હતી,
પરંતુ જગત્ પરના અંધકાર ઉનેચવા અને અદ્વૈતના પ્રકાશ ફેલાવવા,
એ દિવ્ય અવતારી પુરુષની જીવનયાત્રા આગળ વધે અને તેમનાં
વિજય પ્રસ્થાન અખંડ અદ્વૈત વેદાન્તદર્શનની પ્રતિષ્ઠા કરે, તે આવ
શ્યક હતું અને તેથી વેદવ્યાસે તેમના જીવનની યાત્રામા થોડાક વર્ષ
ઉમેરી આપ્યા. જીવનયાત્રાની યીજ મજલ આ રીતે શરૂ થઈ ગંગાના

માર્ગે પ્રયાગક્ષેત્રે આવીને પ્રસિદ્ધ ગીમાંસક કુમારિય ભટ્ટને દર્શન આપ્યાં અને તેમની સચના પ્રભાણે દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરીને માહિષ્મતી નગરીમાં વિરાજતા પંડિતશ્વર મંડનમિત્ર સાથે શાસ્ત્રાર્થ ચોળ્યો. તેમજ હિમચલપર્વતની ભાવના પોષવા માટે રાજ્ય અમરકન્ટક દેહમાં પ્રવેશ કરીને પુનઃપ્રયાણ કર્યું અને મંડનમિત્રને દીક્ષા આપી સુરેશ્વરાચાર્યના નામથી અકિત કર્યાં. તે પ્રસ્થાનની ખીજ મળતી પૂરી કરી.

હવે જીવનયાત્રાની ત્રીજી મજલ શરૂ થઈ અને જેમ દિગ્વિજય કરવાને માટે કોઈ સમ્રાટ ચક્રવર્તી રાજાધિરાજ પધારે; તે રીતે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય અર્વાતરં જ્વનંત્ર સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી બનીને આ વિજયયાત્રા કરી રહ્યા હતા તેમાં રાજ્ય સુધન્વા જેવો ચક્રવર્તી સમ્રાટ પણ સાથે હતો તે એક નોંધપાત્ર ઘટના છે. આ વિજય પ્રસ્થાનને પ્રમંગે અનેક વાદો થયા છે. દલ અને પાખંડ સેવતા અનેક સંપ્રદાયના આચાર્યોને હાર ખાવી પડી છે. અનેક શિષ્યોનો સચવારો ભેગો થતો ગયો છે અને આ શુભ પાયાના પરિણામે ‘અખંડ ભારત’ની સ્થાપના થઈ છે, જેના ચિન્હરૂપે ચાર પીઠસ્થાનો સ્થપાયા છે અને ત્યારથી આરંભીને આજ સુધીની પરંપરાને ચોલાવતા શંકરાચાર્યો ‘જગદ્ગુરુ’ નામ સાથેક કરે છે એટલું જ નહિ; તેથી વિશેષે પૂર્વાખ્યાય અને પશ્ચિમાખ્યાય, દક્ષિણાખ્યાય અને ઉત્તરાખ્યાયની મર્યાદાઓ અને પ્રતિષ્ઠાઓ અખાધિત રહીને આધ્યાત્મિક બ્રહ્મવિદ્યાના અભીપાન ભારત દ્વારા વિશ્વ ભરને મળી રહ્યા ■ અને તે પરંપરા સાશ્વત નિરન્તર ધમ્મપોષક બનીને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વિશેષ ઉજ્જવળ બનાવે તેવા ‘જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય’ ના પદથી વિભૂષિત થયેલી અનેક દિવ્ય વિભૂતિઓ પ્રગટ થઈ છે.

બદિકા ક્ષેત્રમાં ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે નિવાસ કર્યો. પ્રરંધાન-
ત્રયીની રચના કરી, અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની પ્રતિષ્ઠા કરી અને તેના જ
પ્રચાર અર્થે તેમણે પ્રવાણ આદ્યું.

ગંગાના પ્રદેશો પર યાત્રા કરતા, એ પરિવાજક પ્રવાગના ક્ષેત્ર
પર આવી પહોંચ્યા; ત્યારે તે સમયના પ્રખર મીમાંસક કુમારિલ ભટ્ટ
પોતાના જીવનની લીલા આટોપી રહ્યા હતા. જૌદ સંપ્રદાયના પ્રચારથી
વૈદિક ક્રમ'દંડની જાવના ઝોસરી ગઈ હતી તક' અને યુક્તિના બળે
અજ્ઞ અને અપૂર્વ મથાતા પુણ્યવાદ પર આક્રમણ થઈ રહ્યાં હતાં.
વેદવાદથી સર્વજનો વિમુખ બની રહ્યા હતા.

કુમારિલ ભટ્ટે ગુરુસ્થાને એક જૌદ ભિક્ષુને પસંદ કર્યો અને
યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી ભરેલા તક'શાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા મેળવી અને તેજ
પ્રવીણતાને આધારે તેમણે જૌદવાદનો નિરાસ કર્યો અને વેદવાદની
ઝોસરતી જાવનાને પુનર્જીવન આપ્યું. વેદવાદની સ્થાપનામાં એ
કુમારિલ ભટ્ટે જીવન આપ્યું.

‘એક અક્ષર આપે, તે ગુરુ બલ્યાય’ એ ન્યાયે જૌદભિક્ષુને
ગુરુપદે સ્થાપીને, તેમના જ જૌદમતનું ખંડન કરવામાં જીવન આપ્યું;’
એ પ્રકારનો ગુરુદ્રોહ થયો છે, એમ માનીને તેનું પ્રાપશ્ચિત કરવાને એ
બાવુક વિદ્વાન તૈયાર થયા. પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જઈ, ગંગામાં સ્નાન કરી,
તેમણે મંદ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. ડેગિરનાં બૂસાનો એ અગ્નિ હતો
અને કુમારિલ ભટ્ટ સિદ્ધાસન લગાવીને બેઠા હતા. એ સિદ્ધ યોગી
દેહનું વિસર્જન કરતા હતા અને શિષ્ય મંદળી સાથે આનંદથી
વાર્તાલાપ કરતા હતા.

ભગવાન શંકરાચાર્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યા. દેહ વિસર્જન કરતા
યોગીએ તેમને વંદન કર્યાં. મનની સ્વસ્થતા જોઈ, શ્રી શંકરાચાર્ય

પ્રમત્ર યથા અને પોતે રચેલ બાબોમાંના કેટલાક બાગ તેમને મંલ-
જાવ્યા. તેથી પ્રમત્ર યજ્ઞને શ્રી કુમારિલ લદે જણાવ્યું કે, ‘ભગવન!
આપે રચેલ ભાષ્ય પર વાર્તિક લખવાની મને કૃપા થાય છે, પરંતુ
હવે હું તો જાણ રહ્યો છું. વાર્તિક રચનાનું કાર્ય કેઈ સમર્થ વિદ્વાન
કરશે. વેદમાર્ગ પર જે આક્રમણ આવ્યું હતું, તેને રોકવાનો મેં
પ્રયત્ન કર્યો છે. આપના આગમનથી વેદમાર્ગની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થશે; એ
જાણીને મને આનંદ થયો છે. ‘વેદ પ્રમાણ છે’ એ વિષે મને પણ
શંકા થઈ હતી; તે છતાં મીમાંસાશાસ્ત્રની રચના કરીને મેં વેદવાદ
જીવતો રાખ્યો છે. આપે મને દર્શન આપ્યા અને મધુર વચનોથી મારા
મનને શાંતિ આપી; તો હવે કૃપા કરીને આપ અહિં જ રહો.
આપના દર્શનથી મારા તાપ શાંત થયા છે અને મારા દેહની સરજ-
તાથી મુક્તિ થશે.

‘મારી પ્રાર્થના છે કે આપથી નમંદાના છીનારે આવેલ
માહિંમતી નગરીમા પધારો. તે નગરીમાં સર્વ વિદ્વાનોના મંડન રૂપે
પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર પ્રખર મીમાંસક વિદ્યારૂપ છે. તેની પત્ની ઉમય
ભારતી સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર છે. તે વિશ્વરૂપ પર વિજય મેળવીને,
તેને આપનો શિષ્ય બનાવો.

સર્વાણાં શાસ્ત્રસરણોપ સ વિશ્વરૂપો

મસોઽધિકઃ પ્રિયતમઞ્ચ મદામ્બર્વણ!

તત્પ્રેયસી શમધનેન્દ્ર ! વિદ્યાય સાહ્યે

ઘાદે વિજિત્ય તમિમં વશકં વિધેદિ ॥”

શાં વિ. ૭/૧૧૭

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે કુમારિલ લદના જ્ઞાનમાં તારક મત્ર-
રામનો ઉપદેશ આપ્યો અને તે વિદ્વાને નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો.

તેમના શિષ્યોને આશ્વાસન આપીને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય નમંદાને ટીનારે આવેલ માહિમતી નગરીમાં આવી પહોંચ્યા.

તે માહિમતી નગરી પાંડિતોની શોભા હતી, કર્મકાંડની સમૃદ્ધિ હતી. અગ્નિ ત્યાં સદા પ્રજ્વલિત રહેતો હતો, સ્વાહાકાર સાથે વેદમંત્રો બણાતા હતા. સ્વધા અને વયટકારથી ઋષિઓ અને પ્રાણિમાત્રને તૃપ્તિ આપનાર મહાયજ્ઞો ત્યાં નિયમિત ચલા હતા. ભારતભરમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર અને વિદ્વાનોમાં મંડનરૂપે જાની રહેલ પ્રખર મીમાંસક તરીકે રાજપ્રતિષ્ઠા ઝેળવાનાર વિશ્વરૂપ માહિમતીમાં ઉચ્ચપદ શોભાવતા હતા.

પોતાની શિષ્યમંડલી મહિત ભગવાનથી શંકરાચાર્ય તે નગરીને દ્વારે આવીને ઉભા રહ્યા. નમંદાનાં પવિત્ર જલમાં સ્નાન કર્યાં અને એક પરિમાજક યતિરાજને શોભે તે રીતે ભિક્ષાનો સમય ચર્તા ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય વિશ્વરૂપને ઘેર જઈને ઉભા રહ્યા.

‘અતિથિને આદર આપી, ભિક્ષા આપવાનો’ તે સમય હતો. ‘ગૃહસ્થને ઘેર પ્રતી, યતિ કે સંન્યાસી આવે, તેને પાછે વળાય નહિ’ એ સનાતન ધર્મની પ્રતિષ્ઠા હતી. વિશ્વરૂપ વેદવાદનાં ક્રિયાકાંડમાં ગુંચાઇ ગયા હતા. તે અતિથિધર્મ બૂધી ગયા. એક તેજસ્વી પરિમાજકને પોતાને ઘેર જોતા જ તેમને હૈયે એક અદૃશ્ય બપતી કંપારી જાગી અને કેમકાંડના વચસ્વને ઝાંખું પડતું જોયું અને એ બપને કારણે તે ભાન બૂધી ગયા અને અતિથિનો તિરસ્કાર સાધ, એવાં કટુવચનો તેમણે સંભળાવ્યાં.

પરિમાજક યતિ તો ભિક્ષા લેવા આવ્યા હતા, સ્તુતિ-નિંદાથી તે પર જાન્યા હતા. વિદ્વાનની કૃપણતા જોઇ, તેમને હૈયે કડુણા જાગી અને ભિક્ષા સ્વીકારી, તેનાં કલ્યાણ કરવાની ભાવનાથી તે સ્વસ્થ

માવધાન રહ્યા. ત્યાં જ વિદ્વાનનાં ગૃહિણી ઉભયભારતી આવી પહેાંચ્યાં. વિવેક બૂસેલા ખતિદેવનો દોષ દાંકવા, તે, આગળ વધ્યા અને હાથ જોડીને નમ્રભાવે જણાવ્યું કે :-

‘પધારે યતિરાજ ! આ ઘરની ભિક્ષા સ્વીકારી, * અમને કૃતાચ્ કરો.’

ભારતીની એ નમ્રવાણીએ વિશ્વરૂપના હંધવાને જગાડ્યું અને તેમણે પણ નમ્રભાવે યતિરાજને ભિક્ષા લેવા પ્રાર્થના કરી.

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે પ્રસન્નનાથી પ્રાપ્તુનર આપતાં, જણાવ્યું કે વિદ્વાન ! આ દેહને અનેક જાતનાં જનથી પુષ્ટ કર્યો છે અને પ્રાકૃત ભિક્ષાથી એ તૃપ્ત બન્યો છે. હવે એ ભિક્ષા માટે આદર રહ્યો નથી. તમે વિદ્વાન છો. વેદમાર્ગની પ્રતિષ્ઠાથી સર્વનું કલ્યાણ થાય, એ ભાવનાથી હું તમારી પામે આવ્યો છું, માટે અને મને શાસ્ત્રાચની ભિક્ષા આપો.’

ધણાચ યતિઓ એ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને મંદિરે આવી ભિક્ષા લઇ ગયા હતા અને એક હિદ્દર ગૃહસ્થધર્મી બની, તેણે ધણા આશ્રમવામીઓને તૃપ્ત કર્યા હતા; પરંતુ એક પ્રતિભાવાન, અલૌકિક તેજસ્વી પરિવ્રાજકને જોતાં જ વિશ્વરૂપને વિરમય થયું હતું, તેમણે શાસ્ત્રાચની ભિક્ષા ભગવાની તેમની વાત સાંભળીને તે વિદ્વાન, આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા હયા. બીજા બાજુએ તેની તકપ્રધાન મતિને આનંદ થયો. તેમણે ધણા વાદીઓને જીતીને વેદવાદની પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી; ‘શાસ્ત્રાચ’ કરવાનો અને વાદીને જીતવાનો વિજય તેને ઉત્સાહિન કરતો હતો.

વિશ્વરૂપે તરત જ શાસ્ત્રાચનો સ્વીકાર કર્યો અને એ અદ્ભુત અભિયોનો સત્કાર કર્યો. ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે ભિક્ષા લઇને નમંદાને

કિનારે જઈ પહોંચ્યા અને એક પશુકુટિમાં તેમણે શિથ મંડળી સાથે નિવાસ કર્યો.

માહિમતી નગરીમાં શાઆયનો દરેર પીટવામાં આવ્યો અને વાદવિવાદમાં રસ ધરાવતા લોકો વિશ્વરૂપના વિચાળ ગજગદમાં જતા લાગ્યા. સમય ચતાં જ બગવાનશ્રી શંકરાચાર્ય આવી પહોંચ્યા. એક ઉંચા આસન પર તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. સભાજનોએ ઉભાપભારતીની મધ્યસ્થ તરીકે સ્થાપના કરી. તેમની જમણી બાજુએ એક આસન પર વિશ્વરૂપ આવીને બેઠા અને નગરનાં સર્વ ગૃહસ્થ નરનારીઓ તે બાજુએ બેઠાં. ઉત્તર બાજુએ બગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની પાસે યતિઓ, મુનિઓ, સંન્યાસીઓ વગેરે આવીને બેસી ગયા.

એ વિશ્વરૂપ ઉત્તમ ક્રાંતિના મીમાંસક વિદ્વાન હતા. 'વેદને પ્રમાણ ગણીને કર્મની સ્થાપના કરવી, યજુષાગાદિ કર્મથી અપૂર્વની પ્રાપ્તિ કરવી, અને તેને માટે અનેક પ્રકારની નાની મોટી યજુષાગની પ્રક્રિયાઓનો વિચાર કરવો અને તે સર્વનો કર્મદ્વારા સાધ્ય-અપૂર્વ ફક્તની પ્રાપ્તિ માટે વિનિયોગ કરવો' એ મીમાંસા મતનો સિદ્ધાંત હતો. ભારતભરમાં તેની ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા હતી; પરંતુ કર્મના વિનિયોગ અને વિચારણામાં મીમાંસકો એટલા તો મૂઢ બની ગયા હતા કે કેવળ કર્મને જ સર્વસ્વ માનીને પરમેશ્વરની સત્તાને પણ વીસરી ગયા હતા. વેદના રહસ્યને જૂઠીને કેવળ વેદવાદમાં જ નિરત હતા. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ આ વેદવાદ પર આક્રમણ કર્યું હતું. કર્મની પદ્ધતિની તેમણે અવગણના કરી હતી અને યજુષાગાદિની જટિલતા પર પ્રહારો કર્યા હતા. તેને કારણે કર્મ પરથી લોકોની શ્રદ્ધા ખૂટી ગઈ હતી. કર્મની શિથિલતાને જ વેદવાદ નામ આપવામાં આવ્યું હતું અને વેદના મંત્રોનો કેવળ કર્મપરક વિનિયોગ થતો હતો. વિંધ તે જ વેદનો મુખ્ય ધર્મ ગણાતો હતો. પરિણામે વેદની પ્રતિષ્ઠા પણ ઘટવા

લાગી હતી. વેદના મંત્રોનાં રહસ્ય જુવાઈ ગયાં હતાં, કુમારિય ભટ્ટ, પ્રભાકર, વિશ્વરૂપ વગેરે મીમાંસિકોએ મીમાંસા મતનું પુનર્જીવન કયું તેમ જ ધૌદ સંપ્રદાયનું મારી રીતે ખંડન કયું હતું; તે જતા વેદની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું કાર્ય તો અધૂરું જ હતું.

ભગવાન શ્રીયંકરાચાર્યે પ્રગટ થયેને વેદની સાચી પ્રતિષ્ઠા કરી ધૌદમતનું ખંડન કરીને તેમણે અદ્વૈત વેદાન્તનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. ધૌદમત વેદબાહ્ય હોવાથી, તેના ખંડન સરળતાથી થઈ શક્યા હતા, પરંતુ મીમાંસા શાસ્ત્રની કમંપદ્ધતિ વેદમૂલક હતી. વેદના વાક્યોને જ પ્રમાણુ ગણીને યતપદ્ધતિની રચના કરવામાં આવી હતી. વેદના મંત્રોનો કમંમા વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો હતો; એટલું જ નહિ જે વેદવાક્યોનો કમંમા મીધો વિનિયોગ ન થાય, તે વાક્યોને કમંશૈવ ગણુ ને અથવા ગણુવામાં આવ્યા હતા.

આ વેદમૂલક મીમાંસામત એકદેશી હતો. તે વેદાના એક પક્ષનું પ્રતિપાદન કરતો હતો. વેદનાં સર્વોત્તમ સિખર-વેદાન્ત વિષે આ પક્ષની પૂરેપૂરી ઉદાસીનતા હતી.

એ ઉદાસીનતા દૂર કરીને વેદ વેદાન્તની મર્વાંજ પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે ભગવાન શ્રીયંકરાચાર્યે ભારતમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. તેમના આ વિજય પ્રયાનની યાત્રા માહિમનીથી સરુ થતી હતી. વિશ્વરૂપ જેવા પ્રખર મીમાંસકને પોતાના પક્ષમાં લેવો, એટલે આસ્તિક દર્શનના મોટા ભાગના અનુયાયીઓ પર વિજય મેળવવા જેવું હતું.

ઉભય ભારતીના કહેવાથી ભગવાન શ્રી યંકરાચાર્યે પોતાના અદ્વૈત સિદ્ધાંતની રજૂઆત કરી -

દ્રઘૈકં પરમાર્થસંધિદમલં વિશ્વપ્રપંચાત્મના
 શુક્તી રૂપ્યપરાત્મનેવ વહલાદાનાઘૃતં માસતે ।
 તજ્ઞાનાગ્નિસિલપ્રપંચનિલયા સ્યાત્મન્યવસ્થા પરં
 નિર્વાણં જનિમુપતમમ્યુપગતં માનં દ્યુતેર્મસ્તકમ્ ॥

ને વાસ્તવિક રીતે એક-અદૈત બ્રહ્મ છે, તે પરમાર્થ કરીને
 સત્ય, ચૈતન્ય શુદ્ધ રૂપ છે. જેમ છીપ વાસ્તવિક રીતે છીપ જ છે
 અને તેનું કોઈ બીજા પદાર્થમાં રૂપાંતર થતું નથી; છતાં પણ
 અધકાર, ચળકાટ, દૃષ્ટિદોષ, લોભ વગેરે કારણોને લીધે છીપ છીપરૂપે
 નહિ દેખાતાં, રૂપા તરીકે દેખાય છે, જે રૂપ છીપ કરતાં જુદાજ
 પદાર્થ છે; તે જ રીતે વિશેષે કરીને રહેલ અજ્ઞાનના આવરણને કારણે,
 બ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપે નહિ દેખાતાં, વિશ્વ તરીકે લાગે છે, જે વિશ્વ કોઈ
 સત્ય પદાર્થ નથી, પરંતુ પ્રપંચ રૂપે મિથ્યા છે. હવે તે બ્રહ્મનું
 વાસ્તવિક જ્ઞાન પ્રગટ થાય; તો ઓથી પહેલાં અજ્ઞાનજન્ય પ્રપંચનો
 વિલય થઈ જાય તેમજ વાસ્તવિક આત્મદશાનો અનુભવ થાય; એટલુંજ
 નહિ જન્મ, મરણ વગેરેથી રહિત પરમ નિર્વાણ દશા તેજ આત્મદશા
 છે, તેનો અનુભવ થાય. આ સિદ્ધાન્તના પ્રમાણ તરીકે વેદાન્તનાં વાક્યો
 છે કે જે વેદના સિખર રૂપે સર્વોત્તમ ગણાય છે.

શ્રીશંકરાચાર્યે સિદ્ધાન્તની રજૂઆત કરીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ
 શાસ્ત્રાર્થમાં મારો પરાજય થાય, તો હું તમારા મંત્રનું અવલંબન
 કરીશ. જય પરાજયનો નિષ્કર્ષ હિમવત્પાર્શ્વે કરવાનો છે.

ત્યારબાદ પ્રખર મોર્મસિક વિશ્વરૂપે શ્રી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત
 વિષે બોલતાં પોતાનું મંત્રવ્ય રજૂ કર્યું કે:

વેદાંતા ન પ્રમાણં ચિત્તિવપુષ્પિપદે તત્ર સંગત્યયોગાત્ .
 પૂર્વો માગઃ પ્રમાણં પદ્મચયર્ગમિતે કાર્યવસ્તુન્યશેષે ।

શ્રીશંકરાચાર્ય

[૯૫]

શબ્દાનાં કાર્યમાત્રં પ્રતિ સમધિગતા શક્તિરભ્યુન્નતાનાં
કર્મભ્યો મુક્તિરિષ્ટા તદિહ તનુભૂતામાયુવઃ સ્યાત્ સમાપ્તેઃ ॥

જેને ચૈતન્યરૂપ કહેવામાં આવે છે, તે પરબ્રહ્મના પદને સિદ્ધ કરવા માટે, વેદાંતનાં વાક્યો પ્રમાણ ગણવામાં આવે છે, તે બરાબર નથી; કારણ કે વાક્યના પદો સાથે ચૈતન્યની સંગતિ યદ્યશકતી નથી. પદનો પદાર્થ સાથે યોગ થાય છે અને પરબ્રહ્મ એવો કોઈ પદાર્થ નથી; જેનો પદની સાથે યોગ થાય અત્યંત પ્રસિધ્ધ એવાં ઘટ, પટ વગેરે પદોની શક્તિ કાર્ય પદાર્થોની સાથે જ યોગ પામે છે; એ રીતે પણ ચૈતન્યનો કોઈ કાર્યની સાથે યોગ નથી. હવે જે વેદનો પૂર્વભાગ છે, તે પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે અને વેદનાં વાક્યો દ્વારા યજુષાગાદિ સધર્મા કાર્યોનો બોધ થાય છે. એ પ્રકારે વેદોથી પ્રતિપાદિત યજુષાગાદિ કાર્યો કરવાથી પરિણામે મુક્તિ મળે છે, માટે જીવનની સમાપ્તિ સુધી મનુષ્યોએ કર્મ કરતા રહેવું જોઈએ.

એ રીતે ‘પરબ્રહ્મના બોધમાં વેદાંત વાક્યો પ્રમાણ નથી,’ એમ જાણાવીને પંડિતશ્રી વિશ્વરૂપે કર્મવાદના સિદ્ધાન્તની રજૂઆત કરીને જાણાવ્યું કે,

‘આ વાદમાં જે મારો પક્ષજય થાય, તે હું મારા મતનો ત્યાગ કરીને તમારો સિધ્ધ બનીશ. શાસ્ત્રાર્થનો નિષ્કર્ષ કરવા માટે આપે મારી પત્નીને મધ્યસ્થ બનાવી છે, તે આ વિષે જે નિષ્કર્ષ કરશે તે મને માન્ય છે.’

જને પક્ષો તરફથી એ રીતે પોતાનાં સિદ્ધાન્તનાં મંડાણ ચર્ચા અને પછી મુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રજૂ કરીને, જને શુદ્ધિરાજી પુરુષોએ વાદની કુશળતા જણાવવા મંડી. ઉભય બારતી મધ્યસ્થ હોવા છતાં

બધે વખત બેસી રહેતાં નહોતાં; પરંતુ જાનેને વાદવિવાદમાં રાખીને
 ધરધાપમાં પડેલાં હતાં. સમય થતાં ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યને
 નિદ્રા લેવા અને પોતાના પતિરાજને બોજન લેવા પ્રાર્થના કરતાં
 હતાં અને બપોરના બે પડી વિશ્રામ લઇને ફરીથી વાદવિવાદ શરૂ થતો
 હતો. તે જાને પક્ષ વિષે દિવસો સુધી વાદવિવાદ ચાલુ રહ્યો હતો.
 વેદને જ એક માત્ર પ્રમાણ ગણીને, તેને આધારે પોતાના પક્ષનું સમર્થન
 કરવા જાને પક્ષો સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રજૂ કરતા હતા. વેદનું રહસ્ય
 કર્મપરક છે અને સાધ્ય એવા કર્મની પ્રતિષ્ઠા વેદમૂલક છે એ મીમાં-
 સકની માન્યતા પોતાને સ્વીકારવા માટે, બરાબર હતી; પરંતુ ‘વેદનું
 રહસ્ય જ્ઞાનપરક છે અને સિદ્ધ એવા બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા વેદમૂલક છે’ એ
 મત મીમાંસકને ગ્રાહ્ય નહોતો. ખીજા બાળુ ‘કર્મમાત્ર અજ્ઞાનમૂલક છે
 અને તેથી વેદનું મુખ્ય લાભપરક કર્મપરક નહિ લેતાં, નિત્ય સિદ્ધ એવા
 બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન રજૂ કરવામાં છે’ એ પક્ષ વેદાન્ત વાક્યો દ્વારા સિદ્ધ
 કરવાનું ક.યં ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યે સ્વીકાર્યું હતું. મીમાંસક પંડિત
 વિશ્વરૂપે જ્ઞાનપરક સુક્તિઓ સ્વીકારીને, ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યે
 રજૂ કરેલા સિદ્ધાન્તોની સમીક્ષા-આલોચના કરવા માંડી હતી અને
 તેથી પ્રતિપક્ષી હોવા છતાં, તેમની રજૂઆતમાં શિથિલતા આવતી
 જતી હતી. ઉપનિષદનાં અનેક સિદ્ધાન્ત વાક્યો રજૂ કરીને ભગવાન
 શ્રીશંકરાચાર્યે અદ્વૈત વેદાન્તનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં સુદ્ધિની ઉત્તમ
 પ્રગલ્ભતાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં.

પરિણામે પંડિતશ્રી વિશ્વરૂપ સુક્તિ પ્રયુક્તિઓમાં શિથિલ
 બનતા ગયા, સાથે સાથે શંકરાચાર્યની સુદ્ધિ પ્રતિભા અને અલૌકિક
 વાણીના પ્રભાવમાં અંબવા લાગ્યા. તેમની વાણીમાં શિથિલતા આવતી
 હતી; પરંતુ તેમના હૃદયમાં નવો પ્રકાશ પથરાતો હતો. સુદ્ધમાં યોદ્ધો
 હારી ભય અને નિસ્તેજ બને; એવા પ્રકારની હાર મીમાંસક પંડિતને
 અનુભવવાની નહોતી. અધિકાર ઓસરતાં, પ્રકાશ પથરાય અને મન

પ્રસન્ન બને; તે રીતે ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યનાં દૃઢ યુક્તિ વ્યવસ્થાથી અગાન દર થતું હતું અને અદ્વૈત વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ તેમના હૃદયને નવી પ્રસન્નતા આપતો હતો, તેથી પાંડિત શ્રી વિશ્વરૂપે પ્રતિપક્ષીની હાર સ્વીકારતા પહેલાં ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા અને શિષ્ય તરીકેની શરણાગતિ સ્વીકારી, ત્યારે સર્વસમાજનોએ બંને પક્ષોને વધાવી લીધા.

મધ્યસ્થ તરીકે ઉભયભારતીએ ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યને વિજેતા જાહેર કર્યા અને પછી પોતાના સિંહાસન પરથી ઉઠીને, તે વિદુષી ભગવાનની સામે આવીને ઉભી રહી, પ્રણામ કરીને, તેણે જણાવ્યું કે:-

‘ભગવન ! પાંડિતશ્રીના અર્ધાંગ તરીકે હું આપની સામે આવીને, ઉભી છું, મારા પતિ પર તમે વિજય મેળવ્યો છે, પરંતુ મારા પર વિજય મેળવવાનો ખાકી છે. આપ મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરો, તેવી મારી નામ પ્રાર્થના છે.

એ વિદુષીની પ્રાર્થના સંભળીને સભાજનો વિસ્મય ખામી મળ્યા ‘નારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં અર્ધાંગનો લોપ થાય’ તેવી સહજભૂતિ શ્રી શંકરાચાર્યના હૃદય પર જાગી અને તેથી તેમણે જણાવ્યું કે :-

‘વિદુષી ! તમારી સાથે વાદ દરવો થતો નથી; કારણ કે કાલિદાસી પ્રુષોત્તમ પ્રતિષ્ઠાસ્પી ધન સ્ત્રીઓ સાથે વાદવિવાદ કરવાથી ધટી જાય છે.’

શ્રી શંકરાચાર્યનું તે વચન લોકોનવહાર પુરતું છે. તે સમજતાં ઉભયભારતીને વાર લાગી નહિ તેથી તેણે સરક્ષતાથી જણાવ્યું કે :-

‘ભગવન ! આપણી ધર્મના પ્રચાર માટે યાત્રા કરી રહ્યા છે; તેથી જે મોઢ વિરોધીવાદ રખૂ કરે, તેને છાત્રીને પોતાના સત્ત્વ પક્ષની

સ્થાપના કરવી, તે જ આપને ધટે છે. યાદવતક્ષ્ણ અને ગાગી તેમજ
જનક અને મુલ્લાના વાદવિવાદો પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી તે તત્ત્વજ્ઞાની-
જનોની પ્રતિષ્ઠા ઝાંખી પડી હોય, તેમ છું માનવી નથી; માટે આપ
કૃપા કરીને મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરો.'

ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યે તે ઉભયભારતી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો
સ્વીકાર કર્યો. 'સર્વ શાસ્ત્ર અને વિદ્યામાં શ્રી શંકરાચાર્ય કુશળ છે' તેની
ખાતરી તો મધ જ મધ હતી. 'સર્વ વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રો પરિણામે
તો મોક્ષપ્રદ બ્રહ્મવિદ્યાને જ લક્ષ્ય મળે છે,' એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર
કરીને વિદ્યુધી ઉભય ભારતીએ કામશાસ્ત્રને લગતી કામક્રિયાઓને ઉદ્દેશીને
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

(એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો, તે એક વિચક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાનીને
સરલ હતો. એક-છિંચા-લિખર-પર-ઉમેલ-માનવ-નીચેના-સર્વ-પ્રદેશો
સરળતાથી-જોઇ-શકે-છે, તે-રીને આત્મજ્ઞાનની પરમોચ્ચ ભૂમિકાએ
પહોંચેલ તત્ત્વજ્ઞાની શુદ્ધિ અને મનની ભૂમિકાના સર્વ વિષયોને સરળ-
તાથી જાણી જોઇ શકે છે, એ સર્વના પ્રત્યક્ષ અનુભવોની ઝાઝી જરૂર
રહેતી નથી; છતાં પણ વધુ અને આશ્રમની મર્યાદાનાં સંરક્ષણ કરવા,
તે તત્ત્વજ્ઞાનીને પણ આવશ્યક છે. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રશ્નનો
ઉત્તર આપવા માટે એક માસની અવધિ માગી લીધી અને પોતાના
શિષ્યો સાથે તેમણે વિદાય લીધી. જ્ઞાનથી વશ થયેલ એ વિશ્વરૂપને
તેમ જ સાક્ષાત્ સમ્પત્તી રૂપે અવતરેલ ઉભયભારતીને સંસારથી
પર થવા અને રાગાદિદોષોને ખંજેરી નાખવા માટે એ એક માસની
સુંદર તક મળેલી હતી.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાનો સ્થૂલ દેહ શ્રી પદ્મપાદચાર્યને
સોંપી દીધો અને સૂક્ષ્મદેહે આકાશમાં વિહાર કરવા માંડ્યો તેજ સમયે

રાજા અમરક અકસ્માત મરણ પામ્યો હતો. રાણીએ અને મંત્રીએ તેના દેહ પાસે બેસીને વિલાપ કરતાં હતાં. તે રાજાના દેહમાં સૂક્ષ્મ દેહ શ્રીશંકરાચાર્યે પ્રવેશ કર્યો; તેની સાથે જ જાણે કે હાર નિદ્રામાંથી જાગ્યો હોય, એ રીતે રાજા અમરક જાગી ગયો. રાણીએ અને મંત્રીએ ખૂબ જ આનંદ પામ્યાં. રાજાને લાગે તેમણે પોતાની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ રાજાનાં પગલાં ચતાંની સાથે જ પ્રજાજનોમાં નવાં પ્રાણ આવ્યાં. સુખ, શાંતિ અને આનંદનો વધારો થવા લાગ્યો. મંત્રીઓને ખ્યાતરી થઈ કે રાજા અમરકનો આત્મા તો રથૂલ દેહનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો છે અને કોઈ દિવ્ય યોગીનો આત્મા તેના દેહમાં નિવાસ કરી રહ્યો છે. એ દિવ્ય આત્માનો રથૂલ દેહ ક્યાંક સુરક્ષિત હોવો જોઈએ. જો એ દેહનો નાશ કરવામાં આવે, તો આ દિવ્ય યોગી રાજાનાં દેહમાં જ નિવાસ કરે, એ જાવનાથી પ્રધાનોએ ઝુન રાજદૂતોને આરે દિશાઓમાં રથૂલ દેહની શોધ કરવાને મોકલ્યા અને તેણે દેહ મળી આવે તો તેનો નાશ કરવાની આજ્ઞા પણ તેમને આપી દીધી.

અમરક રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કરીને, ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે વાત્સ્યાયન કામ સૂત્રોમાં પ્રતિપાદિત કરેલ કામ કલાઓનો અનુભવ રાણીઓના માથે સહવાસથી મેળવવા માંડ્યો અને પોતાની અસૌકીક પ્રતિભાથી તેમણે કામકલાના વિજ્ઞાનને બતાવતા સો મ્લેકોની રચના કરી, જે 'અમરચતક' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. એ માસ વીતી જતાં વાર લાગી નહિ. તે પછીના બેચાર દિવસો પસાર થતાં, પદ્મપાદાચાર્યે શોધતા શોધતા અમરક રાજાની રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યા. રાજાને જોતાં જ, તે વિચક્ષણ શિષ્યે પોતાના નુરને જાળખી લીધા. ભમરને ઉદ્દેશીને તે કુસળ વિદ્વાને અન્યોક્તિથી જે ગીત ગાયું, તેની સાથે જ યોગિવરનો આત્મા જાગૃત થઈ ગયો અને તેમણે તરત જ રાજાના રથૂલ દેહનો ત્યાગ કર્યો.

પ્રધાનોએ મોટાએ રાજદૂતો કરતા કરતા તે યુદ્ધ પાસે આવી પહોંચ્યા અને સ્થૂલ દેહને સિધ્ધો પાસેથી બળાત્કારે છીનવી લઇને અગ્નિની ચિતા પર મૂકી દીધો તેજ ઘડીએ સદ્ગમ દેહે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્રી નૃસિંહ ભગવાનની સ્તુતિ કરીને યોગિવરે અગ્નિને સાંન કર્યો અને તે સ્તુતિના પ્રભાવે શરીર પર જે દાહ થયો હતો, તેની પણ સાંતિ થઇ ગઇ.

પોતાના પૃથ્વીશિષ્ય શ્રીપદ્મપાદચાર્ય માથે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય માહિમતી નગરીમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તે નગરીના સર્વેજનોએ તેમના સુંદર સ્વાગત કર્યા, પડિતથી વિશ્વરૂપ અને વિદુષી ઉભય ભારતીએ તેમના ચરણ પૂજાળ્યા અને તેમને ભિક્ષા આપી. વિરામ સમયે જ્યારે શ્રીપદ્મપાદચાર્યે ઉભય ભારતી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની વાત જણાવી, ત્યારે પોતાના પતિદેવ શ્રીવિશ્વરૂપ માથે તે વિદુષી આવી પહોંચી અને તેણે નમ્ર ભાવથી જણાવ્યું કે,

‘ભગવન ! આપ પોતે સર્વજ્ઞ અને પ્રતિભાવાન યોગિવર છો. મારા પતિદેવ ક્રમની જટિલતામાંથી છૂટે અને આપનું સદા સર્વદા રક્ષણ કરનાર શરણ સ્વીકારે, એ કારણે મેં એક માસની અવધિ સ્વીકારી હતી. આપની સાથે વાદમાં હારી જવા છતાં; તેમને આપને વિષે દ્વેષ તો જાઓ જ નથી; પરંતુ આપનું શરણ સ્વીકારવામાંજ તેમને શુદ્ધનું કલ્યાણ જણાયું છે. આપ તેમનો સ્વીકાર કરો. દુર્વા-સાના શાપથી મારે પૃથ્વી પર અવતરવું પડ્યું હતું. આપના દર્શનથી મારો શાપ દૂર થયો છે અને હવે હું વિદાય લઉં છું.’

એ ઉભય ભારતી સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર હતાં અને તેમણે મર્વની વિદાય લઇ, આકાશ માર્ગે અંતિ કરી, તે જોઇને બધાને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. પડિત શ્રીવિશ્વરૂપનો ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય

શિષ્ય.તરીકે સ્વીકાર કર્યો અને તેમને સંન્યામની દીક્ષા આપીને તેમની સાથે જ, દક્ષિણ પ્રદેશ તરફ જવાને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય તૈયાર થયા.

નમદાને કીનારે કીનારે પ્રવાસ કરતા, ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય દક્ષિણ પ્રદેશની શોભા વધારતા શ્રી શેલ પર્વત પાસે આવી પહોંચ્યા. તે પ્રદેશને પવિત્ર કરતી પાતાળમંડામાં સ્નાન કરીને એક ઉત્તમ ગુફામાં તેમણે નિવાસ કર્યો. શ્રીપદ્મપાદચાર્ય, શ્રીસુરેશ્વરાચાર્ય અને શિષ્યમંડળી સાથે અદ્વૈત વેદાન્તના વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાનની અર્થા અને વ્યાખ્યાન પ્રવચન કરતા ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે થોડો કાલ ત્યાં પસાર કર્યો હતો.

તેજ મમયે જન્મભૂમિમાં નિવાસ કરતાં માતા સતી જીવનની અંતિમ ધડીએ ગણી રહ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના પુત્રના નામનાં રહસ્ય કરવા માંડ્યાં. ભગવાન જેમ જન્મીને પુરૂષ સંભળે છે, તેમ પોતાની માતાનો પુરૂષ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે સંભળ્યો. તેમણે સર્વ શિષ્યમંડળીને તે પર્વતપર જ રહેવાનું કહ્યું અને પોતે એકલા જ પોતાની જન્મભૂમિ-કાલટી ગામમાં જઈ પહોંચ્યા. જીવનની અંતિમ ધડીએ પોતાના તે યોગિવર પુત્રનાં દર્શન થતાંજ, સતીમાતાનું જીવન ધન્ય બની ગયું. ભગવાનના સમુચ્ચ અને નિમુચ્ચ સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને, તે દિવ્ય શક્તિ ધરાવનાર ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે અમૃત વાણીથી સતીમાતાને પરમ કલ્યાણનો ઉપદેશ આપ્યો અને તે સતી-માતાએ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો. સતીમાતાની અંતિમ ધ્રુવજને માન આપીને, ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાને હાથેજ સતીમાતાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને માતાને મોક્ષ અંતિ આપી.

કેરલના રાજ્ય રાજશેખરને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના પધાર્યાની વાત મળી અને તેથી તે તેમનાં દર્શન કરવા કાલટી ગામમાં ગયો

દતો અને વિનંતિ કરીને પોતાની નગરીમાં લઇ ગયો હતો. 'રાજાએ ત્રણ નાટકોની રચના કરી હતી અને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય' જ્યારે નાના હતા તેમને તે કૃતિઓ સંભળાવી હતી. રાજાએ તે વાત યાદ કરીને જણાવ્યું કે, ભગવાન ! આપને સંભળાવેલાં મારાં ત્રણેય નાટકો નાશ પામ્યાં છે અને તેથી મને ખૂબ જ દુઃખ થાય છે.

શ્રી શંકરાચાર્યે જણાવ્યું કે, 'રાજા ! મને તે ત્રણેય નાટકો યાદ છે અને તે તમે લખી લો' રાજાને તેથી ખૂબ જ વિસ્મય થયું અને તેણે ત્રણેય નાટકો લખી લીધાં. શ્રી શંકરાચાર્યની તે અલૌકિક કૃતિશા વેદાન્ત જ્ઞાનથી શુદ્ધ થયેલ પ્રત્યભિજ્ઞાને કારણે હતી. તે રાજાની વિદાય લઈને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રીરૌલ પર્વત પર આવી પહોંચ્યા.

માહિષમતી નગરીના એ પ્રખર મીમાંસક પંડિતશ્રી વિશ્વરૂપ અને અદ્વૈતશબ્દલક્ષના સિદ્ધાન્તને રજૂ કરનાર 'બ્રહ્મસિદ્ધિ' વગેરે ગ્રંથોના રચયિતા પંડિતશ્રી મંડનમિત્ર, એ બંને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે; પરંતુ ચરિત આલેખનમાં બંનેને એક માનવામાં આવ્યા છે અને તેથી ઘણા મોટા ગોટાગો થયો છે. આ બંને વ્યક્તિઓ જુદી છે, તે વિશે શાંકરભાષ્યના હિંદી અનુવાદની ભૂમિકા લખનાર શ્રીગોપીનાથ કવિરાજે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે:

“શ્રી શંકરાચાર્ય જેવા અલૌકિક શુદ્ધિસંપન્ન હતા, તેમના શિષ્યોમાં સુરેશ્વરાચાર્ય અને પદ્મપાદાચાર્ય પણ અમુક અંશમાં તેટલાજ શુદ્ધિસંપન્ન હતા. સુરેશ્વરાચાર્યે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ભાષ્યવાર્તિક, બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ભાષ્યવાર્તિક, દક્ષિણામૂર્તિ-સ્તોત્રવાર્તિક (માનસોલ્લાસ), પંચીકરણવાર્તિક, વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી છે. વેદાન્તશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં વાર્તિકકાર પદ્મી કેવલ ‘સુરેશ્વરાચાર્ય’ નોજા બોધ થાય છે.

‘પાતંત્ર્યકથ સ્મૃતિ પર વિશ્વરૂપાચાર્યની કૃતિરૂપે જે ‘બાલકંડા’ ટીકા પ્રસિદ્ધ છે, તે સુરેશ્વરાચાર્યનીજ કૃતિ છે,’ એમ તત્ત્વવિદ વિદ્વાનોનો મત છે. તે મતને અનુસરીને વિશ્વરૂપ સુરેશ્વરાચાર્યનું ‘બીજું’ નામ છે. ‘બાલકંડા’ ટીકા ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમના બીજા પણ જે અંચોનો પરિચય મળે છે; તેમાંની એક શ્રાદ્ધસિકા છે. જેમાં શ્રાદ્ધનું વિશેષ રૂપે વર્ણન છે. બીજો એક ગણપલાત્રમક નિબંધ છે, જેમાં આચાર વિગેરેનું વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીરઘુનંદન મહાચાર્યના ઉદ્ઘાટ તત્ત્વમાં જે વિશ્વરૂપ સમુચ્ચય નામક એક સંગ્રહ અંચોનો ઉલ્લેખ મળે છે, સહજ છે કે તે આજ નિબંધ હોય.

વેદાન્તશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ છે કે ‘સુરેશ્વરાચાર્યનું ગૃહસ્થાશ્રમ અવસ્થાનું’ નામ મંડનમિથ્ય હતું.’ એવાં પણ પ્રસિદ્ધિ છે કે ‘સુરેશ્વર પહેલાં કુમારિલના શિષ્ય અને કર્મવાદી મીમાંસિક હતા. શ્રીશંકરાચાર્યના સંમર્ગમાં આવીને અને પછી, પરાજિત થઈને શ્રીશંકરાચાર્યના શિષ્ય બની ગયા હતા. તેનું ‘સંન્યાસાશ્રમનું’ નામ સુરેશ્વર પડેલું છે.’

આ મતને અનુસાર મંડનના નામથી જોટલા અંચોનો પ્રચાર છે, તે બધાય સુરેશ્વરદ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમ દશામાં રચાએલા મનાય છે. મંડન અને સુરેશ્વરની આવી એકતા શાંકરદિગ્વિજયના આધારે જોવાને મળે છે. એજ કારણે આટલા દિવસો સુધી પંડિતમહાજમાં આ વાત પ્રામાણિક માનવામાં આવતી હતી; પરંતુ આજકાલ નવીન વિદ્વાનોએ વિશેષરૂપે પર્માલોચન કરીને, આ બાબત પર નિશ્ચયપ્રગટ કરતાં જણાવ્યું છે કે: ‘મંડન અને સુરેશ્વર એકજ વ્યક્તિ નથી. તે બંને જુદી જ વ્યક્તિઓ છે અને તે બંનેનો સમય પણ એક નથી. મંડન પ્રાચીન છે અને સુરેશ્વર અર્વાચીન છે. એટલે તે બંનેને એક વ્યક્તિ માનવી, તે નિમૂલક છે.

મંડને બ્રહ્મસિદ્ધિ નામે એક ઉચ્ચકોટિના વેદાન્ત ગ્રંથની રચના કરી છે. જે કે આ ગ્રંથ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો જ પ્રતિપાદક છે; તેપણુ તે અદ્વૈતવાદ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ તથા ઉપનિષદ બાળ્ય વાર્તિકોમાં પ્રતિપાદિત શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યના અદ્વૈતવાદથી સર્વથા ભિન્ન છે, માત્ર સંપ્રદાયના 'મણિમંજરી' નામના ગ્રંથના આધારે પણ મંડન અને સુરેશ્વર બંને જુદીજુદી વ્યક્તિઓ હોય, એમ લાગે છે. 'મંડન સુરેશ્વરથી પહેલાંના છે', તે વિષે કોઈ સંદેહ નથી; પરંતુ તે શંકરના સમકાલીન હતા કે તેથી પ્રાચીન હતા, તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે.

વિધિવિવેક, ભાવનાવિવેક, વિશ્વમ વિવેક, મીમાંસાતુકમણી અને રેફુટસિદ્ધિ એ બધા ગ્રંથો મંડનમિશ્રના રચેલા છે. તેમાંના 'વિધિ-વિવેક' ઉપર વાચસ્પતિ મિશ્રે ન્યાયકણિકા નામની ટીકા લખી છે. 'ભાવના વિવેક' પર હરમોહ્યાચાર્યની ટીકા મળે છે. 'રેફુટસિદ્ધિ' પર ગોપાલિકા ટીકા પ્રકાશિત છે, તેમજ 'મીમાંસાતુકમણી' પર પંડિત મંગળનાથજીની નવીન ટીકા પ્રકાશિત છે;

શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે 'નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ'માં ત્રણ પ્રકારના મનુચ્ચયવાદનો ઉલ્લેખ કરીને, તેના ખંડન કર્યાં છે. તેમાંનો પહેલો મત બ્રહ્મદત્તનો છે, બીજો મત મંડનમિશ્રનો છે અને ત્રીજો મત ભત્રુંપ્રપંચનો છે. એ ત્રણેય મતોનાં ખંડન કરીને, શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે આચાર્ય શંકરના મતની સ્થાપના કરેલી છે. આ જીવંત પરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, 'મંડન અને સુરેશ્વર અભિન્ન વ્યક્તિ નથી અને તે બંનેના મત પણ પરસ્પર ભિન્ન છે.'

પ્રકરણ આઠમું

પંચાયતન પ્રતિષ્ઠા.

જિત્વા ઘેણ્ણશૈવસૌરમુક્કરાનદ્વૈતવાદાત્સુધીઃ
પ્રાજ્ઞાસ્તત્ર નિયોજ્ય ચેતરજનાન્વાહ્યેતરાન્વોષિતુમ્ ।
પશ્ચાનામપિ પૂજનં યતિવરઃ ઘીશેશસૂર્યામ્બિકા-
દુષ્ટકીર્તિઃ કલિમેઙ્ગતોઽપ્યુપદિશન્ પ્રાગાદ્યન્તીં તતઃ ॥

—શાંકરદિગ્વિજય.

વૈષ્ણવ, શૈવ, મૌર વગેરે મુખ્ય મુખ્ય વાદ્યેને ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યે
અદ્વૈતવાદના પ્રભાવથી છતી લીધા; તેમજ દંભી પાખંડીજનોને દૂર
કરીને, તે તે સંપ્રદાયનાં મંદિરોની વ્યવસ્થા માટે યજ્ઞા કુશળજનોની
નિમણૂંક કરી કે જેથી સર્વને સાચા જ્ઞાનનો ભોધ કરે અને તે રીતે
શ્ચિના ભેદને અનુસરીને લોકો પોત પોતાના ઈદિદેવની પૂજા કરે; તેને
બદલે તેમણે વિષ્ણુ, શિવ સ્વામી, શક્તિ અને ગણપતિ એ પાંચેય દેવોનાં
પંચાયતન-પ્રતિષ્ઠા કરીને, તેમનાં પૂજન-અર્ચન કરીને એકતા સાધી
આપી અને ત્યારબાદ ભગવાનશ્રીશંકરાચાર્યે અવંતી નગરી તરફ
પ્રયાણ કર્યું.

ઠમાગણપતીશાકાંચ્યુતાર્ચાપરાઃ પંચયજ્ઞપરાયણાઃ ।

પંચપૂજારતા જાતાઃ મુક્તિમાનનતાં ગતાઃ ॥

—શિવરહસ્ય

દેવી, ગણપતિ, મહાદેવ, સુર્ય અને વિષ્ણુ એ પાંચ દેવોનાં સારી રીતે જે પૂજન કરતા હોય તેમજ પાંચ યજ્ઞ-દેવયજ્ઞ, ઋષિયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, નૃયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ એ મહાયજ્ઞો નિત્યનિયમિત કરતા હોય, તે લકડનજનો મુકિતને માટે યોગ્યતા ધારણ કરે છે.

નારાયણના શ્વાસ-પ્રશ્વાસરૂપે વેદ પ્રગટ થયા. તે વેદનો આદિ-પ્રણવ તે જ કાર બ-યો. તેણે આકાર ધારણ કર્યો અને મંગલમુર્તિ ગણપતિનાં પૂજન શરુ થયાં. તેજરીને વેદમાતા ગાયત્રી, સાવિત્રી અને સરસ્વતીનાં તંત્રદ્વારા પૂજન થયાં, તે શક્તિરૂપે ભિરાજ્યા. વેદના ઋષિ-ઓએ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સુર્ય-સવિતાનો મહિમા ગાયો અને તે સાથે અગ્નિદ્વારા શિવ-શતરુદ્રનાં હવન-પૂજન શરુ થયાં. તે રીતે યજ્ઞ પ્રવૃત્ત થયા અને યજ્ઞરૂપે વિષ્ણુનાં સ્તુતિ-આરાધન થયાં.

આમ વેદના મૂલમંત્રામાંજ ગણપતિ અને ચંડી, સુર્ય અને શિવ તેમજ વિષ્ણુ એ પાંચેય દેવોની આરાધના રહેલી છે અને તે પાંચ દેવોની સર્ખી પ્રતિષ્ઠા છે.

બગવાન મી કૃષ્ણ ગીતામાં જણાવે છે તેમ કહે કરીને એક અબેદમાવે દેવોની ઉપાસના થતી, તે વીસરાઈ મઘ અને અચાન, બેદ સ્વાધને કારણે પાંચ વિભિન્ન સંપ્રદાય શરુ થયા. ગણપતિને પૂજે તે ગણપતય ગણાયા, શક્તિને માને તે શાકત બન્યા, સુર્યને ગણે તે સૌર થયા. શિવને બજે તે શૈવ ગણાયા અને વિષ્ણુને પુજે તે વૈષ્ણવ બની ગયા. એ બેદ ઉપાસનાથી અચાન અને દ્વેષ વધી ગયાં. પોતાના હૃદ-દેવની સ્તુતિ અને બીજાના દેવની નિંદા પોતાનો દેવ મોટો અને બીજાનો નાનો. પોતાનો સાચો અને બીજાનો ખોટો, આમ કલેશનો કાલ્પ વધવા લાગ્યો અને તેમાં જ બધા અનુયાયીઓ ગરકાવ થવા લાગ્યા. સ્તુતિ-નિંદાથી ક્રોધનો ધ ઉદ્ધાર થયો નહિ; પરંતુ કલેશ કંકાસથી

ઉપામના માર્ગ બ્રહ્મ બની ગયો. શાકનો બ્રહ્મ યના તામાચારી બન્યા, રોવો બ્રહ્મ યનાં, બૈરવ કાપાલિક યયા, બૈષ્ણવો બ્રહ્મ યતાં, મોઝવા 'બની બેકા. ગાણપત્ય અને મોર લોકોની, સંખ્યા પણ ઘટી ગઈ તીર્થસ્થાનો અને ઉપાસના મંદિરો દંબી અને પાપાડીજનોના અજાણ બની ગયા.

1

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે દક્ષિણથી ઉત્તર મુઢી યાત્રા કરી, હિમાલય પર નિવાસ કર્યો, તે બારતની પ્રથમ યાત્રા. પ્રવાગ આવી શ્રી કુમારિલ્લે ઉદ્ધાર કર્યો, માદિગ્મતી આવી થી. વિશ્વરૂપને દીક્ષા આપી શ્રીરોલ પર્વત પરથી જન્મભૂમિમાં જઈને માતાજીનાં કલાણુ ક્યાં અને જ્ઞાપમૂકપર્વત પર નિવાસ કર્યો, તે બીજી યાત્રા રાજ નુધન્વા અને વિશાળ શિષ્ય મંડળની માથે દક્ષિણમાં મેતુળધ રામેશ્વર, પશ્ચિમમાં દ્વારકા, મધ્યમાં મહાકાલ, પૂર્વમાં જગન્નાથ અને છેવટે ઉત્તરમાં કાશ્મીર જઈને શ્રી ચારદના દક્ષિણ દ્વારનું ઉદ્ધાટન એ શ્રી શંકરાચાર્યની ત્રીજી મહાન વિજય યાત્રા છે.

2

ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યે જ્યારે યાત્રા પૂરી કરીને શ્રીરોલ પર્વત પર બિરાજતા હતા; ત્યારે તેમના દેહનાં બલિદાન અપાઈ જાય, એવી એક વિકટ છતાં અદ્ભુત ઘટના બની હતી. ભગવાનને એકાંતમાં બિરાજતા જોઈને એક બૈરવ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો અને બૈરવની સાધના કરવા માટે બર્ત્રાસ લક્ષણા પુરૂષનો બલિ આપવાનો મહિન વિચાર ભગવાન આમળ રજૂ કર્યો. મંસારને વુચ્છ ગળીને જે અલ્પનિષ્ઠ પુરુષે પરમહંમની દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી; તેમને દેહપર કોઈ પ્રધારની અસંકિત દોષ, તે તો કયાથીજ સંભવે અને નવનાં કલાણુ ચાલનાર યોગીને કોઈને વિષે બેદરબાવ પણ શી રીતે જાગે ! ભગવાને તે બૈરવને પોતાના દેહનું બલિદાન આપવાની મંમતિ આપી અને તેની માથે તે બૈરવના મંદિરપદ જઈ પહોંચ્યા. બૈરવે

તેમના શુદ્ધ પવિત્ર દેહ પર ખૂબ ચલાવ્યું, પણ તે વળ દેહનેય કાંઈ અમર થઈ નહિ અને ત્યાં તો ખખર પડતાં જ શ્રી પદ્મપાદચાપ આવી પહોંચ્યા. ક્રોધના આવેશમાં તેમણે શ્રી નૃસિંહ ભગવાનનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તે ભૈરવનો સંહાર કરી નાખ્યો. ભગવાને શ્રી નૃસિંહને પ્રસન્ન કરવા એક દિવ્ય સ્તોત્ર ગાયું અને શ્રીપદ્મપાદચાપ શાંત થયા.

આવેજ બીજો પ્રસંગ વિદ્ધ દેશની નગરી મિથિલામાં બન્યો હતો. ત્યાંનો રાજા હાથો અને ધર્મનિષ્ઠ હતો; પરંતુ ક્રકચ ભૈરવ બાધીજ સત્તા ભોજવતો હતો. તેની મલિન વિદ્યાથી રાજા અને પ્રજાનો ખૂબજ ડરતાં હતાં. રાજા સુધન્વાની સાથે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની સવારી આવી પહોંચી અને રાજાએ તેમના ખૂબજ આદર સન્માન કર્યા. વિદ્ધરાજે ક્રકચ ભૈરવની વાત કરી અને રાજા સુધન્વા ભગવાનની આજ્ઞા લઈ ભૈરવનો સંહાર કરવા તેના સ્થાને ગયા. ભૈરવ પાસે ધણી મોટી સેના હતી, તે સેનાનો રાજા સુધન્વાએ સંહાર કરી નાખ્યો. ક્રકચ ભૈરવ એકલો જ મલિન વિદ્યાના પ્રભાવથી ભગવાન શંકરાચાર્ય પાસે આવી પહોંચ્યો; પરંતુ ત્યાં આવતાં જ તે પોતાના પાપથી બળી મુક્યો. વિજયનાદ કરતી સેના સાથે રાજા સુધન્વા આવી પહોંચ્યો અને લાં ક્રકચનો નાશ થયો જોઈ, ભગવાનના દિવ્ય પ્રભાવથી વિશેષ રાજી થયો. વિદ્ધરાજાએ ખૂબજ ધામધૂમથી વિજય ઉત્સવ મનાવ્યો હતો.

એક બાળુ આ રીતે ભૈરવ અને કાપલિકનાં જોર ઓછા થયા હતાં, ત્યાર બીજી બાળુ જૌહ, જન, કાપિલ, કાણાદ વગેરે વાદોને જીતી લઈને વેળી પૂરી રીતે પ્રતિષ્ઠા ચર્ચ રહી હતી.

શ્રી શૈલ પર્વત પરથી ભગવાને દક્ષિણ દિશામાં ગોકુલક્ષેત્ર, હરિશંકર ક્ષેત્ર, શૃંગગિરિ ક્ષેત્ર વગેરે પ્રદેશોની યાત્રા કરીને અમ્યથંગ પર્વતપર નિવાસ કર્યો હતો.

શ્રી વલી ગામમાં પ્રભાકર નામે એક ઉચ્ચ ક્ષાત્રિનો વિકાસ રહેતો હતો. તેનો એકનો એક પુત્ર આઠ વર્ષનો થયો, ત્યાં સુધી મુંગો અને મુંગો રહેતો હતો. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના દર્શન માટે તે બાળક આવી પહોંચ્યો. ભગવાને તેને ઓળખી લીધો અને તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

।।

।

‘હે બાલક ! તું કોણ છે અને તારો સંબંધ કેની સાથે છે? તું ક્યાંથી આવ્યો છે અને તારે ક્યાં જવાનું છે? મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ; તેથી હું પ્રસન્ન થઈશ.’

ભરમમાં જેમ અગ્નિ ઢાંકી રાખ્યો હોય અને વાદળમાં જેમ સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો હોય તેમ એ બાલકના દેહમાં એક સિદ્ધ યોગિનન નિવાસ કરતો હતો. મંસાર પ્રપંચમાં કૃષ્ણ જવાય નહિ, એ કારણે તેણે મુંગા-મુંગા રહેવાનું મત લીધું હતું. ઉત્તમ ગુરુ પ્રાપ્ત થઈને, તે પ્રપંચ છોડવા તૈયાર હતો અને તેથી તેણે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યનું શરણ શોધી લીધું. તેણે પ્રમજ્જાથી ગંભીર વાણીમાં જણાવ્યું કે:

‘હે ભગવન ! હું આ દેહ નથી અને દેહની સાથે મારો મંબંધ નથી. હું ચિત્ત કે મન પણ નથી. હું તો સાક્ષાત આત્મ સ્વરૂપ છું; કે જે નિર્લેપ અને નિરાકાર છે. હું આપનીજ રાહ જોઈ રહ્યો હતો. કૃપા કરીને મને શરણે લો અને સર્વ બંધનોથી મને મુક્ત કરો.’

પોતાના બાલકની એ વિવેક શાનથી ભરેલી ઉત્તમવાણી સાંભળીને, માતાપિતા અને સંબંધીજનો ખૂબજ આશ્ચર્ય પામી ગયાં. ભગવાને તેનો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કર્યો. આત્મશાન તેના હાથમાં આમળાની જેમ સહજ રીતે રહેલું હતું, તેથી તેનું નામ ‘હસ્તામલક’ રાખવામાં આવ્યું.

તે શિષ્યને લઈ ભગવાને આગળ પ્રવાણ કર્યું અને શૃંગગિરિ પર નિવાસ કર્યો. દરરોજ સ્વાધ્યાયના નિયમે શાસ્ત્રચર્યા આણતી હતી. તેમાં અનેક શિષ્યો શ્રવણ લાભ લેતા હતા. ગિરિ નામે એક શિષ્ય ભગવાનની સેવાવૃત્તિમાં ખૂબજ સાવધાન રહેતો હતો. યુરુની છવાતી જેમ તે સાથે ને સાથેજ રહેતો હતો અને રાત્રિવિષે સેવાર્માંજ ધ્યાન રાખતો હતો, તેને કારણે શાસ્ત્રચર્યાનો પૂરેપૂરો લાભ તેને મળી શકતો નહોતો. એક દિવસે શાસ્ત્રચર્યાનો સમય થયો, પણ ભગવાને ચર્યા શરૂ કરી નહી. 'તે ગિરિની રાહ જોઈ રહ્યા છે,' જાણીને બધા શિષ્યોને વિરમય થયું. શ્રીપદ્મપાદચાર્ય તો રહેવાયું નહીં. એટલે તેમણે જણાવ્યું કે, યુરુદેવ! ગિરિનું ધ્યાન શાસ્ત્રચર્યામાં હોયું નથી; તો પછી તેની રાહ શા માટે જોવી જોઈએ?

પોતાના શિષ્યમાં શાસ્ત્રની અહંતા રહે, તો સારું નહિ, એટલે શ્રીપદ્મપાદનું અભિમાન દૂર કરવાનું ભગવાને વિચાર્યું અને પોતાની દિવ્યશક્તિથી તેમણે ગિરિના હૃદયમાં મોઢે વિદ્યા પ્રગટ કરી દીધી. નદી પરથી યુરુદેવનાં વસ્ત્ર ધોઈને, તે ગિરિ પાછો ફર્યો ત્યારે તોટકના છંદમાં તે એક દિવ્યસ્તોત્રનું ગાન કરતો કરતો આવતો હતો.

તોટક છંદમાં ગવાતાં એ સ્તોત્રમાં ઉત્તમ પ્રકારનું આત્મગાન પ્રગટ થતું હતું. તે સ્તોત્ર સાંભળીને બધા શિષ્યોને ખૂબજ વિરમય થયું. પદ્મપાદચાર્ય પોતાના યુરુદેવની દિવ્ય પ્રતિભા જાણતા હતા. જૂલથી જે પોતાનું અભિમાન દેખાયું હતું, તે દૂર થતાંજ તેમણે ભગવાનના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો, ગિરિની વિદ્વતામાં પણ અદ્ભુતતા આવી અને તેથી તેનો પદ્મશિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરવામા આવ્યો.

આ રીતે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના ચાર મુખ્ય શિષ્યો ઉત્તમ-રીતે શોભતા હતા. શ્રીપદ્મપાદચાર્ય દક્ષિણ દેશના વતની હતા; તેથી દક્ષિણ પ્રદેશની તીર્થયાત્રા કરવા તેમને જાવના થઈ. ભગવાનની સંમતિ

લખને દક્ષિણ દિશાની યાત્રા શરુ કરી. તેઓ પ્રથમ કાલહરિતક્ષેત્ર, કામીક્ષેત્ર,
 પુંડરીકપુર વગેરેની યાત્રા કરતા કરતા શિવગંગા પર આવી પહોંચ્યા.
 ત્યાંથી ઠાવેગી નદી પર 'ચર્ચ'ને સલાદ્રિક્ષેત્રમા જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં તેમના
 મામાનુ ધંર આવતું હતું. તે ઠેકાણે તેમણે થોડા દિવસ નિવાસ કર્યો.
 પદ્મપાદને જોઈને કુટુંબી સંબંધીજનોને ખૂબજ આનંદ થયો; પરંતુ
 તેમના મામા પ્રખર મીઠામક હતા; તેમને ડુમ્મુ નહિ પદ્મપાદે શાંકર-
 ભાષ્ય પર રચેલ મૌલિક દીકા મામાને સંભળાવી; તેથી તો તેમને
 વિશેષ ક્રોધ થયું. 'પરંતુ સુકિત પ્રયુક્તિઓથી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું ખંડન
 કરવાની તેમનામા શક્તિ નહોતી. ત્યાંથી પદ્મપાદ પોતાની મંડળી સાથે
 રામેશ્વરની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. વધારાનો સરસામાન તેમણે મામાની
 પાસે મૂકી રાખ્યો; તેમાં 'પદ્મપાદિકા' અંથ પણ હતો. તેમના મામાએ
 તે અથનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી, તેથી, અડધી રાત્રે તેમણે
 પોતાના મકાનને આગ લગાડી દીધી જ્યારે યાત્રા કરીને પદ્મપાદ પાછા
 પધાર્યા ત્યારે તેમના મામાએ 'ધરને આગ લાગ્યા'ની વાત કરી જે
 ખતાવવા લાગ્યો, પરંતુ પદ્મપાદને પ્રાણ આપ્યા નહ, એવો આધાત
 થયો. તેમનું મન ઉદાસીન થઈ ગયું અને તે સીધાજ નાભચંદ્ર પર્વત
 પર આવી પહોંચ્યા. તેમને નિરાશ અને ખેદ પામેલા જોઈને જગવાન
 શ્રી સંકરાચાર્યે આત્મામન આપ્યું અને જણાવ્યું કે, 'તમારે ખેદ
 પામવાની જરૂર નથી તમારો અંથ મને યાદ છે અને તમે ફરીથી તે
 લખી લો' અને એમ કહીને તેમણે પદ્મપાદનો રચેલ અથ કહી
 સંભળાવ્યો. પદ્મપાદ અને શિષ્ય મંડળીને તેથી ઘણેજ આનંદ થયો.
 તેજ કાલે જગવાનની સંમતિથી મીસુરેશ્વરાચાર્યે તેમના ભાણ્યોપર
 વાર્તિકાની રચના કરી; તેમાં અદ્વૈત વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનું સુદર રીતે
 નિરૂપણ કરવામા આવ્યું હતું. સૌથી પ્રથમ તેમણે તૈત્તિરીય અને ખૂડ
 દાર્ણકના ભાણ્યોપર વાર્તિકાની રચના કરી હતી અને ત્યારપછી બીજા
 ભાણ્યોપર વાર્તિક રચ્યા હતા.

તે સમયે રાજા સુધન્વા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે માંગણી કરી કે 'ભગવાન ! આપના ધર્મ પ્રચારના શુભ કાર્યમાં મારી સેવાનો સ્વીકાર કરો. આપ જ્યાં જ્યાં વિજયયાત્રા કરશો, ત્યાં ત્યાં હું આમત્તી સાથે રહીશ.' શ્રીશંકરાચાર્યની શિષ્યમંડળાએ તે રાજાના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો અને ભગવાને પણ શુભ સંમતિ આપી.

એક ચક્રવર્તી સમ્રાટને શોભે તે ગીતે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યની વિજયયાત્રાની તૈયારીઓ થવા લાગી. સૌથી પ્રથમ ઋષ્યપશંગ પર્વત-પરથી તે વિજયયાત્રા સેતુબંધ-રામેશ્વર પર જઈ પહોંચી. ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યે 'રામેશ્વર' મહાદેવની સ્તુતિ કરી તેમજ ભગવાન રામચંદ્રની અભેદભાવે પૂજા કરી. તે સ્થાને અનેક વિદ્વાનો ભેગા થયા હતા. શિવ-વિષ્ણુના અભેદભાવનું સ્થાપન કરી, ભગવાને પશ્ચિમ દેવોના પૂજન કરવા માટે 'પંચાપનન પ્રતિષ્ઠા'નું મંગલાચરણ રામેશ્વરમાં રચ્યું અને પંચદેવોની ઉપાસના કરવાનો આદેશ આપ્યો. ત્યાં દેટલાક શક્તિના ઉપાસકો હાજર અને પાખંડીથી સનાતન ધર્મને દૂષિત કરી રહ્યા હતા. તેમની સાથે વિવાદ કરીને તેમને પદબ્રષ્ટ કર્યા અને માયા શક્તિ ઉપાસકોની પસંદગી કરીને શક્તિના મંદિરમાં તેમની નિયુક્તિ કરી. દેટલાક વામાચારી પાખંડીઓએ અને કાયાલિંગોએ પૂજન વિરોધ કર્યો; પરંતુ ભગવાનની અસૌકિક પ્રતિભા તેમજ રાજા સુધન્વાની વીરતાને કારણે કાવી શક્યા નહિ અને પોતાના સ્થાને હાડીને તે ચાલ્યા ગયા.

ભગવાનની તે વિજય યાત્રા પશ્ચિમ સમુદ્ર પર યદને ગોકુણ ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચી અને ત્યાં મુકાંબિકા અને ગેકરુશ્વરનાં સ્તુતિ પૂજન કરીને શિવશક્તિની એકતાની સ્થાપના કરી ત્યાંથી ટાંચી ક્ષેત્રમાં વિજય યાત્રા આવી પહોંચી. આ દેકાળે શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાચી બે નગરીઓ જુદી હતી. શિવ ઉપાસકો વિષ્ણુની નિંદ્રા કરતા હતા

અને વિષ્ણુના ઉપાસકો શિવની નિંદા કરતા હતા. અને નગરીના વિદ્વાનો પરસ્પર કલેશ કંકાસ કરીને પોતાના અમૂલ્ય જીવનને વીતાવી રહ્યા હતા. ભગવાન શંકરાચાર્યે અને પક્ષોને ભેગા કર્યા અને અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની તાત્વિક ચર્ચા કરીને અને દેવોની એકતા મિદ્ધ કરી, આપી તે સર્વ વિદ્વાનોની સંમતિથી ફરીથી એકજ કાંચી ક્ષેત્ર વસાવી શિવ વિષ્ણુ સહિત પાંચેય દેવોની ઉપાસના કરવાનો આદેશ આપ્યો.

ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યની એ વિજય યાત્રા વિવિધ પ્રદેશોમાં ફરતી ફરતી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની રાજધાની દ્વારકામાં આવી પહોંચી. આ પ્રદેશોમાં કેટલેક ઠેકાણે ગણપતિની ઉપાસના કરનાર ગણપત્ય, તે કેટલેક ઠેકાણે સૂર્યની ઉપાસના કરનાર સૌર લોકો નિવાસ કરતા હતા. તેમના મતોને શુદ્ધ સનાતન ધર્મની સાથે જોડી દઈને ગણપતિ અને સૂર્યની સાથે સાથે પાંચેય દેવોની ઉપાસના કરવાનો, ભગવાને આદેશ આપ્યો હતો.

જ્યાં ગોમતી નામની પવિત્ર નદીનો સાગર સાથે સંગમ થાય છે, ત્યાં દ્વારકાધીશ ભગવાન બિરાજતા હતા. શ્રી. શંકરાચાર્યે અભેદ બાવે તે દેવની ઉત્તમ સ્તુતિ કરીને તેમને ખૂબ જ પ્રસન્ન કર્યા. ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યના ઉત્તમ રીતે પૂજન કર્યા અને સર્વજનોએ તેમની શરણાગતિ સ્વીકારી.

તે દ્વારકાનગરીમાં પંચાયતન દેવોની પ્રતિષ્ઠા કરીને સર્વજનોને સનાતન ધર્મના પાલનનો ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાંથી આગળ વિજય યાત્રા લાટ અને માળવા-રાજસ્થાનમાં ચઢીને ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી પહોંચી. સાક્ષી મહાકાલ-ભગવાન મૃત્યુંજયના એ ક્ષેત્રમાં ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કર્યો હતો. મહાકાલેશ્વરના સ્તુતિપૂજન કરીને તેમણે સદાશિવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો અને જે દંબી

પાખંડી કાપાલિકો ત્યાં ધામા નાખીને પડયા હતા; તેમનાં તેજ-બલ હરી લીધાં. તે-માળવા પ્રદેશમાં અન્ય નાસ્તિક મતો ફેલાયા હતા, તે સર્વમંત્રોને વાદ અને શુદ્ધિની અલૌકિક પ્રતિભાથી છતી લીધા તેમજ સનાતન ધર્મની ત્યાં સારી રીતે પ્રતિષ્ઠા કરી.)

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની એ વિજય યાત્રા ત્યાંથી આગળ વધીને અંગ, બંગ, કલિંગ અને આમામ મુધી ફરી વળી હતી.

આ વિજયયાત્રાને પરિણામે લિલ લિલ દેવોની ઉપાસનાને બદલે પંચામતન દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી અને પરસ્પરના નજીવા કલહ કંકામ દૂર કરીને સર્વ પ્રગ્ગજનોમાં ભાતુભાવની મીઠાસ-એકતાનાં દર્શન કરાવી, ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે સનાતન ધર્મની સ્થાપના કરી હતી.

આજ વિજય યાત્રા દરમિયાન શાકત, પાશુપત, પાતરાત, સૌર, ગાણપત્ય, કાણ્ડ, કાપાલ, જેવા અર્ધનાસ્તિક તેમજ જૈન, ખ્રીદ, ચાર્વાક જેવાં નાસ્તિક વાદોનાં ખંડન કરીને એક કેવલ અદ્વૈત મિદ્ધા-ન્તની સ્થાપના કરીને-વેદમાર્ગની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરીને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે ભારતપર એકતાની વિજય પતાકા ફરકાવી, સર્વ પ્રગ્ગજનોને નિર્ભય કરી દીધાં હતા.

ટેટલાક વિશિષ્ટ કોટિના વિદ્વાનોની સાથે ઉગ્રચર્યામાં ઉતરીને તેમજ તેમને હરાવીને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે તેમને પોતાના મતમાં લીધાં હતા.

ગોકર્ણક્ષેત્રમાં હરદત નામનો એક પ્રતિષ્ઠિત શિવ ઉપાસક હતો. તેના ઝુડુ નીલકંઠ શૈવ મતના સંપૂર્ણ આગ્રહી હતા. દિવસો મુધી તેની સાથે શાઆથ કરીને ભગવાને તેને પોતાનો અનુયાયી બનાવ્યો.

હતો. તેજ રીતે દ્વારકાનગરીમાં બૃહ બારકર નામે પ્રખર મીમાંસક હતો અને તે અખ્યાતિવાદનો પુરસ્કર્તા હતો. શ્રી. સુરેશ્વરાચાર્ય તેને મળવા ગયા હતા, ત્યારે તેમની સાથે વાદ કરવાનું બૃહ બારકરે સ્વીકાર્યું અને તે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય પાસે આવી પહોંચ્યા. જ્ઞાન્તિની મૌલિક ચર્ચા કરીને ભગવન શ્રીશંકરાચાર્યે અનિર્વચનીય અખ્યાતિવાદની સ્થાપના કરીને, તેના અખ્યાતિવાદને નિમૂલ્ય કર્યો; ત્યારે તે બૃહબારકર ભગવાનને શરણે આવ્યો હતો. તેજરીતે કામરૂ દેશનો પ્રખર નૈયાયિક અભિનવ ગુપ્ત પણ શુદ્ધિની પ્રતિભાથી અંજનને પોતાનો મત રજૂ કરી શક્યો નહિ અને પ્રતિજ્ઞાથી જંઘાઈને ભગવાનનો શિષ્ય બની ગયો અને તેમની સાથે વિજય યાત્રામાં સામેલ થયો.

અભિનવગુપ્ત કુદત વિદ્વાનજ નહોતો. ને મંત્ર તંત્રનો અભિ-ચારેક પ્રયોગ કરનાર પ્રસિદ્ધ તાત્ત્વિક હતો. તેણે અવસર જોઈને ભગવાન પર પ્રયોગ કર્યો; તેથી ભગવાનને ભગદર રોગ લાગૂ પડ્યો. ‘રોગ દો પ્રારબ્ધના યોગે આવે છે અને યોગ પૂરો થતાં, નિવૃત્ત થાય છે’ એવું કર્મનું મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન ધરાવનાર ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય ખૂબ જ આનંદથી તે રોગને ભોગવી રહ્યા હતા; પરંતુ તેમના શિષ્યોના ધણા ધણા આશ્ચર્યથી સંભતિ સ્વીકારી અને તે રોગના ઉપચાર કરવા માંડ્યા; તેમના એક પણ ઉપચાર સફળ થઈ શક્યો નહિ. શ્રી. પદ્મપાદાચાર્યે મંત્રની આરાધના કરીને દેવોના વૈભવ અશ્વિનીકુમારને જોલાવ્યા. તેમણે પ્રગટ થઈને જણાવ્યું કે ‘આ રોગ આભિચારિક પ્રયોગથી લાગૂ પડ્યો છે; તેથી કોઈ ઔષધ કામ કરી શકશે નહિ’ અને કોઈ પણ ઉપચાર કર્યા વિના, તે દેવો અદ્રશ્ય થઈ ગયા.

શ્રી પદ્મપાદાચાર્યે દિવ્ય દષ્ટિથી જોયું તો ‘એ આભિચારિક પ્રયોગ કરનાર અભિનવ ગુપ્ત છે’ તેની ખાત્રા થઈ. તેમણે મંત્રના બળથી ભગદર રોગને ઉપાડ્યો અને અભિનવ ગુપ્તના શરીરમાંજ

તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો; તેની સાથે જ ભગવાન રોગથી મુક્ત થઈ ગયા અને અભિનવમુખ પોતાના જ પાપથી નાશ પામ્યો.

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યની ખ્યાતિ દેશવિદેશમાં ખૂબ જ વધી રહી હતી અને તેથી રાજાઓ, મહારાજાઓથી આરંભીને દીનદીન રંજનો પછી તેમને શરણે આવતા, તેમનાં દર્શન કરતા અને તેમની ઉપદેશ વાણી સાંભળીને પોતાનાં જીવનને કૃતકૃત્ય માનતા હતા.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની આ વિજય યાત્રાથી સનાતન ધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ. પંચાયતન દેવનાં પૂજન શરૂ થયાં તેમ જ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તદ્વારા ખીજ સર્વમતો સમી ગયા અને વેદમાર્ગની મૌલિક તાત્વિક ચર્ચાને પ્રગટ કરનાર ઉપનિષદો, અઘસૂત્રો અને ગીતા એ પ્રસ્થાન-ત્રયીનાં જ્ઞાન ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યનાં જાણ્યો દ્વારા પ્રગટ થઈને સર્વનાં હૃદયનાં તિમિર દૂર કરી, આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિને પ્રગટ કરવા લાગ્યાં. ભારતીય વિદ્યા ભવનના માસિકમાં હિંદુ ધર્મની સમાલોચના કરતા, એક નિશિષ્ટ લેખમાં શ્રી. ડી. એસ. શર્મા શ્રી શંકરાચાર્યના અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની પ્રતિષ્ઠા કરતાં જણાવે છે કે :-

શ્રી શંકરાચાર્યે સંન્યાસ દીક્ષા લઈને ભારતના એક પ્રદેશથી ખીજ પ્રદેશમાં એમ યાત્રાઓ કરી હતી અને તેમણે ચાર મઠોની સ્થાપના કરી હતી. ગેસુરમાં પ્રદેશમાં શુંગેરી, ઝારિસ્સા પ્રદેશમાં જળનાથપુરી, મુજરાતમાં દ્વારકા અને હિમાલયમાં અદ્રિનાથ. શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે પુરાતન ધર્મના વિશિષ્ટ અગ્રેસર હતા. સાથે સાથે દ્વિપત નરવાને દૂર કરવામાં વિશિષ્ટ પ્રકારના મુધારક હતા.

તેમણે કેવલ બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કર્યો નથી. તેમણે તેા નિગ્રાહ અનેક મીમાંસકોના કર્મવાદનો, માંખ્યમતના

દેવતાદેવો તેમજ વેદાન્ત શાસ્ત્રોને જોડી ગીતે રચી દર્શના, બીજાં પશુ
સ્થાનોના દેવતાદેવો મંપૂર્ણ ગીતે વિરોધ કર્યો છે.

તે ઉપરાંત તેમજે ચક્રિયમં અને શિવમંના સદ્ગુણસ્વરૂપોનાં
નિરૂપણ કર્યાં તેમજ ઉપાસનાની સામાન્ય સ્થાને ઉપયોગી એવી
પદ્ધતિને સારી ગીતે પ્રોત્સાહન આપેલાં છે.

પતંજાન યુગમાં હજારો હિંદુઓ ઉપનિષદ પરનાં શ્રી શંકરા-
ચાર્યનાં મંત્રોનો અત્યંત સ્વીકાર કરે છે તેમજ તેમના સ્થાપેલ
અદ્વૈત દર્શન વિશે પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે, એટલું જ નહિ તેને
આધારે પોતાને અદ્વૈત વેદાન્તી કહેવડાવે છે. તે ઉપરાંત વિશ્વ ભરના
મેંદડો વિદ્વાનો તેમના સિદ્ધાન્તને માનવ મનથી સ્વીકારી શકાય તેવા
ઉત્તમ મત તરીકે સ્થાપિત કરે છે.

શ્રી શંકરના અદ્વૈત દર્શનની પ્રભાવશાળી અસર અસંખ્ય
હિંદુઓનાં મન પર ગંભીર રીતે પડેલી છે, તે એક જાળતથી પૂરવાર
થાય છે કે હજારો હિંદુઓ પોતાને અદ્વૈત દર્શનના અનુયાયીઓ
ગણાવે છે, તેમજ શ્રી શંકરાચાર્યના અદ્વૈત સાહિત્યનો એટલો તો
લાભો ફેલાવો થયો છે કે, સાહિત્યના પ્રશંસકોની સાથે સાથે તે
સાહિત્યના પ્રત્યાષિતો કરનારા પણ વિવેચકો લાખો પ્રમાણમાં છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના અદ્વૈત સિદ્ધાન્તે અમુક સંપ્રદાયને અનુસરનાર
પદ્ધતિઓ ઉપર પણ ગંભીર અસર પડેલી છે; જેમાં ખાસ કરીને
ભાગવત સંપ્રદાય, શાકત સંપ્રદાય અને ઉત્તરના શૈવ સંપ્રદાય પર ગંભીર
અસર છે; જે કે જ્યાં સંપ્રદાયો દેવતામાર્ગના પુરસ્કર્તા છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના સમય દરમિયાન દક્ષિણ પ્રદેશમાં જે બેળુવ
અને શૈવ સંપ્રદાયને લગતા લલિત માર્ગનો પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો; તે

પ્રકરણ નવમું

શિદ્ધ ચારસ્વત

હયા પદવિનાશતા પ્રશમિતાવિદ્યાઽમૃતોષા સુધા
સ્વાદ્યા માધવરાતિચોદમિદુગાઽમેષા નિષદ્યાપિતા ।
વિદ્યાનામનયોદમા સુચરિતા સાધાવદુષાપિની
પદ્યા મુક્તિપદમ્ય સાદ્ય મુનિવાદ્ય નુયાદનાવારજઃ ॥

—શાકરદિગ્વિજય સર્ગ ૪૪ શ્લોક ૮૪

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય મુનિપ્રવરની વાણી અત્યંત હૃદયંગમ છે, ગદ્યમાં—રચાએલી—છે, અવિદ્યાને સમાવનારી છે, અમૃતા—સત્ય સંકીર્તન જણાવનારી છે, સુધાના જેમ, મીઠી છે, મદોન્મત્ત શત્રુઓના કૃતરોને બેઠનારી છે, ઉપનિષદથી સંપ્રકૃત છે. વિદ્યાઓના નિરોધ ઉઘમને વધાવી લેનારી છે. અત્યંત સારા ચરિત્રને દીપાવનારી છે, આદિજનોની આપત્તિઓ દૂર કરનારી ન, અને મુક્તિલાભની પદ્ધતિ છે. તે વાણી અનાદિ કાલના જાવરાગને દૂર કરે.

વિદ્વજ્જાલતપ ફલં શ્રુતિવધૂર્ધ્વમ્મિલમહાસ્રજં
સદૃઘૈયાસિકસૂત્રમુગ્ધમધુરાગણ્યાતિપુણ્યોદયમ્ ।
યાદૈવીચિરમોમ્યમાગ્યવિભવશામ્ભારકાશાલયં
માર્યં તે નિપિબંતિ હંત ન પુનર્યેષાં મયે સંમવઃ ॥

—શાકરદિગ્વિજય ૬-૧૦૫

જીત ૧-લી

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે જે સાધ્યોની રચના કરી છે, તે વિદ્યાનોએ કરેલાં તપના ફળરૂપે છે, શ્રુતિ ભગવતીના કેશપાશમાં મુંથેલ

ભોગનાની માહારૂં છે, સુંદર વૈષામિક સૂત્રોના સુખ, મધુર અને અચ્છિત પુણ્યોના ઉદય રૂપે છે, મરત્વનીથી ઘણા દાસ તુધી ભોગવી શકાય એવા ભાગ્યના વૈભવને પટેલાંથી મંધરી રાખે એવા દોશ-જાંદારના સ્થાનરૂપે છે, તે બાધના જે પાકેજનો પાન કરે છે, તેમને પછી બીજા લાવમા જન્મ વલો પડતો નથી,

આચાર્ય એટલે વેદવાક્યો અને શાસ્ત્રના વચનોના મંકલન કરે, તે તેનું પ્રથમ પગલું. વેદ અને શાસ્ત્રને આધારે પોતાનું જીવન જીવે, પોતાના આચાર-વિચારમાં ઉતારે, તે તેનું બીજું પગલું અને તે પછી અન્ય જનોના જીવનમાં વેદ અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરાવે, તે તેનું ત્રીજું પગલું. આમ આચાર, વિચાર અને પ્રચાર; અભ્યાસ, અનુસંધાન અને ઉપદેશ એ ત્રણ પગલાંમાં આચાર્યના જીવન, કવન અને અનુગમન મમાય જાય છે.

ઉપનિષદો વેદાન્ત છે અને તેમાં વેદોનો ઉત્તમ ભાગ-અતિમ ભાગ-મ્વરહસ્ય મમાય છે. એ ઉપનિષદોનાં વાક્યો, વિષયો અને સિદ્ધાન્તો સમજાવવાના પ્રાચીન કાલમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રયત્નો થયા છે, તેમાં પ્રથમ બાદરાયણ વેદબાસના ષ્ઠસૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં વેદાન્ત-ઉપનિષદોનાં વાક્યોનો સમન્વય ગ્રંથવામાં આવ્યો છે. બસવદ્-ગીતા એ ઉપનિષદોના દોહનરૂપે ગણાય છે, જેમાં ઉપનિષદોના વિષયોની સરખ માદી વ્યાખ્યા છે અને તેની સાથે સાથે માદૂક્ય ઉપનિષદ પર યોગિવર ગૌડપાદની કારિકા છે, જેમાં ઉપનિષદ-વેદાન્તના સિદ્ધાન્તની સ્પષ્ટ અને મચોટ વ્યાખ્યા છે.

ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ગીતા અદ્વૈત વેદાન્તના ત્રણ પ્રસ્થાન છે. તેના પ્રમાણુપર અદ્વૈત મિદાન્તનું દર્શન છે. એ પ્રસ્થાન-ત્રણેને સત્ પ્રમાણુ સ્વીકારી ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે ત્રણેય પર ભાષ્યોની રચના કરી છે.

(ભગવાન શ્રીયંકરાચાર્યની અલૌકિક શુદ્ધિપ્રતિભાનાં અદિ દર્શન યાગ છે.) મરસ્વતીની ઉપામના કરનાર કવિગણ સારસ્વત ગણાય છે. મરસ્વતીની પ્રતિભાનું મંડલ પણ મારસ્વત ગણાય છે. મર્ વાસ્તવ્ય ભગવતી મરસ્વતીની કૃપા પ્રસાદી છે.

(ભગવાન શ્રીયંકરાચાર્યે પ્રથમ વયમાંજ સર્વ વેદો અને શાસ્ત્રોના સાર-નવનીત નારવી લીધાં. જે અવસ્થાએ બાલક^{૧૫૧૬} રમકડાંની સાથે ખેલતો સંસારની હવા લેતો હોય, તે અવસ્થાએ તો શ્રીયંકરાચાર્યે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કર્યા અને આચાર્ય બની શિષ્યવંશને શાસ્ત્રોનાં મહત્ત્વ સમજાવ્યાં.)

નિરુક્તની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે યૌગિક અર્થમાં ‘આચાર્ય’ની મિદ્ધ વ્યાખ્યાને પ્રાપ્ત થયા. વેદો અને શાસ્ત્રોનાં વિષયોનાં તેમણે અધ્યયન કર્યાં. ભગવતી શારદા જાણે કે તેમના ઉરમાં વસી ગઈ અને તેમની જીભપર ખેરી ગઈ. શાસ્ત્રઅધ્યયન આચાર્ય બનવા માટે પ્રથમ પદ્ધતિ છે. આચાર અને વિચારમાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ઉતારવા, તે આચાર્ય બનવા માટે બીજી પદ્ધતિ છે અને તે રીતે આચાર વિચારમાં ઉતરી આવેલ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર તે ત્રીજી પદ્ધતિ છે.

ભગવાન શ્રીયંકરાચાર્યે પ્રથમ વયમાંજ એ ત્રણેય પદ્ધતિની મિદ્ધ મેળવી લીધેલી અને પ્રસ્થાનત્રયીની સ્થાપના કરી, તે યસેદ્ધ મારસ્વત રત્નયંત્રુ સિદ્ધ આચાર્ય બની રહેલા. લોકકથા જાણુવી, સમજાવી સહેલું કાર્ય છે. શાસ્ત્રનાં અધ્યયન એ રીતે અધરાં છે. તે અધ્યયન કરનાર કેટલાક વિદ્વાનો મળ્યા આવે; પરંતુ અધ્યાપન કરાવનારા ઓછા હોય છે. એવા અધ્યાપક વિદ્વાનો પણ થોડા જોવાને મળે છે. શાસ્ત્રોનાં મહત્ત્વ પ્રગટ કરનાર સારતિલ્હ વિવેચકો તો જોવાનેય મળતા નથી.

દેશ અને કાલની ઊલ્લના કરીએ, તો કેરલ પ્રદેશ શ્રીયંકરાચાર્યને અધ્યયન કાલ છે, દાશી પ્રદેશ અધ્યાપન કાલ છે અને કેદાર-

બદ્ધિ પ્રદેશ વિવેચન કાલ છે. પ્રસ્થાનત્રયી પરનાં બાધ્યોની રચના આ વિવેચનકાલમાં થઈ છે. દરેકજનનાં પકન-પાકન ચાલુ છે અને તે ચર્ચા વિચારણામાંથી નિષ્પન્ન થતી વ્યાખ્યાની રચના થાય છે. ઉપનિષદો પરનાં બાધ્યો રચનાકાલમાં પ્રથમ આવે છે. ગીતા પરનું 'બાધ્ય પદ્મ તેની સાથેજ આવી જાય છે અને પાંચસો પંચાવન વ્યાસસૂત્રો પરની બાધ્ય-રચના એ ઉત્તમકાલને આપરી લે છે.

વ્યાસસૂત્રો પરની બાધ્ય રચના, તે 'શારીરક બાધ્ય' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. 'શારીરક-શરીરની અંદર અગ્નિને વશ બની રહેલ જીવાત્માને પરમાત્માની સાથે પારમાર્થિક સંબંધ છે અને તેજ તે જીવતા જીવનની સિદ્ધિનું સાચું જ્ઞાન છે,' એ બાળતને શુદ્ધિગમ્ય બનાવવામાં ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે સુપ્રસન્ન લલિત ગંભીર શૈલીનાં અવલંબન કરેલાં છે. પોતાની શુદ્ધિ પ્રતિભાનાં સ્વતંત્ર દર્શન કરાવવાનો આ 'શારીરક-બાધ્ય'માં સારો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. લોકવ્યવહારની જેમ શાસ્ત્રવ્યવહારને અગ્નિનિમ્લક જણાવીને, પ્રમાતા, પ્રમેય અને પ્રમાણુથી પર તુરિય તત્ત્વનાં દર્શનનેજ પરમલક્ષ્ય ગણવાની જે ઉત્તમ સુક્તિ અહિં રજૂ થઈ છે, તેજ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યની સ્પષ્ટ સચોટ શુદ્ધિ પ્રતિભાની સર્વોત્તમ પદ્ધતિ છે. 'માયા સાચી નથી, માયા મિથ્યા પણ નથી, માયા તો અનિરચનીય છે,' એ શ્રીશંકરાચાર્યની અનુભવસિદ્ધ પ્રતિભાશૈલીની રજૂઆત છે. શંકરભાષ્યમાં અલોકિક પ્રતિભાનાં અનેક સ્થળે દર્શન થાય છે, આરેભના અધ્યાસ-બાધ્યમાન-અદ્વૈત-સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટ અને સ્વતંત્ર પ્રતિપાદન કરીને 'ચતુઃસૂત્રી' પરની વ્યાખ્યા અને તત્કાલે દ્વારા અન્ય મતોના નિરસન પૂર્વક અદ્વૈત-વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તનું મંડન અને પ્રતિપાદન આજના યુગના વિવેચક વિદ્વાનને પણ વિસ્મય વિમુગ્ધ બનાવી આચાર્યની શુદ્ધિ પ્રતિ અનેરો આદર પ્રગટ કરાવે તેમ છે.)

+ + + + +

૧ સિદ્ધ સારસ્વત

(ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય એક 'મિદ્ધ સારસ્વત (લેખક)' તરીકે મંરૂત સાહિત્યમાં અપૂર્વ સ્થાન ધરાવે છે,) આધ્યત્મિક ઉપરાંત ઓત્રા અને પ્રકરણપ્રથેના લેખક તરીકે તેઓશ્રી મરૂત સાહિત્યમાં ખૂબ જ જાણીતા છે. તેમની વાણી અને લેખનીતી પ્રગટ થએલા બધા એક પ્રથે છે; પરંતુ સમાધેયકો અને વિવેચકો એ બધાજ પ્રથેના એકજ લેખક હોય, એ વિષે સંદેહ સેવી રહ્યા છે. શ્રીશંકરાચાર્યના પીઠસ્થાન પર આવેલ દરેક પ્રતિભાશીલ વ્યક્તિ શંકરાચાર્યના નામે જ અસિદ્ધિ મેળવે છે, તેને કારણે બીજા ગંકગચાર્યોની રચના પણ સાથે મળ્યાજ બધ, એ બાબત શક્ય છે.

૨ પ્રસ્થાનત્રયી

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રથે સુખ્યત્વે કયા કયા તિ અને પછીની રચનાઓ ક્રમ; તેને માટે અનેક વિવેચક વિદ્વાનોએ પોતાના વિવિધ મતો રજૂ કર્યા છે; તે સર્વમતોની તારવાગી કરતાં એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે, દસ ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્યામ સૂત્રો-પ્રસ્થાન ત્રયી પરનાં બાધ્યો ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યનાં પોતાનાં વિરચિત છે. હ્રી, કેન, કં, પ્રમ, સુંક, માંકુક, તૈત્તિરીય, ગૌતરેય, છંદોગ્ય અને જલ્દહરપ્રયક એ દસ ઉપનિષદોપરનાં બાધ્યો છે. માંકુક ઉપનિષદ પર યોગિપ્રવર ગૌડપાદચાર્યની કારિઓ છે, તે પર ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યનું બાધ્ય છે અને તે પણ મૌલિક છે.

કેન ઉપનિષદ પર પદભાષ્ય અને વાક્યભાષ્ય બંને શ્રી શંકરાચાર્યની રચના છે; પરંતુ કેટલાક વિવેચકોનો મત એવો છે કે 'તકથ બાધ્ય'ના રચકિના શ્રીવિવાશંકર નામે શંકરાચાર્ય હોવા બેધ્યો.

એવતાશ્વનર ઉપનિષદ અને નૃસિંહતાપિની ઉપનિષદ પર શ્રી શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યો છે; પરંતુ તે રચના આદિ શ્રીશંકરાચાર્યની હોવા વિશે ધણાનો મતભેદ છે.

૩ અન્ય ભાષ્યો અને પ્રકરણ ગ્રંથો

વિષ્ણુસહસ્રનામભાષ્ય, સનતમુજનભાષ્ય, દસ્તામલક ભાષ્ય, ગાયત્રીભાષ્ય, મંડલબ્રાહ્મણોપનિષદભાષ્ય વગેરે ભાષ્યોની રચના પણ શ્રીશંકરાચાર્યના નામથી મુદ્રસિદ્ધ છે.

ભાષ્યોની રચના પછી પ્રકરણ ગ્રંથોની રચના વિશે પણ ફેટલાક મતભેદ પ્રવર્તે છે. વિવેક ચૂડામણિ, સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ, ઉપદેશસાહસ્રી, પ્રપંચસાર વગેરે પ્રકરણ ગ્રંથોના રચયિતા શ્રી શંકરાચાર્ય' બનાય છે, ઉપદેશસાહસ્રી પર ગુરુદાનંદના શિષ્ય આનંદજ્ઞાન, કૃષ્ણતીર્થના શિષ્ય રામતીર્થ અને વિદ્યાધામના શિષ્ય ભોધનિધિની દીક્ષાઓ છે. શ્રીભૃરેશ્વરાચાર્યે, પોતાની નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમાં ઉપદેશ સાહસ્રીમાંથી અનેક પ્રમાણો ઉધૃત કર્યાં છે, તેથી તે આદિ શંકરાચાર્યનો ગ્રંથ હોવાને મંજૂર છે.

પ્રપંચમાર ગ્રંથ આદિ શંકરાચાર્ય' વિરચિત હોવાનો સંભવ છે. પ્રપંચસાર વિવરણમાં જણાવ્યું છે કે, 'સ્વયં' શિવે પોતે જ શંકરાચાર્ય'ના રૂપમાં અવતાર લઈને પ્રપંચસાર નામે ગ્રંથ લખ્યો છે; શારદાતિલક ગ્રંથના દીકાકાર રાધવ ભટ્ટ, પટ્ટચક્ર નિરૂપણના દીકાકાર કાલીચરણ, વગેરે વિદ્વાન વિવેચકોના મતે પણ પ્રપંચસારના રચયિતા આદિ શ્રી શંકરાચાર્ય' હરે છે. પ્રપંચસાર ઉપર પદ્મપાદાચાર્યની દીક્ષા છે. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય'ના મુખ્ય શિષ્ય તરીકે જ તે પદ્મપાદાચાર્ય' છે, એ બાબત સિદ્ધ થાય તો પ્રપંચમારની રચના આદિ શ્રી શંકરાચાર્ય'ની છે, એ વિશે શંકા ન રહે.

રામમાર્ગના ત્રિપુરા સંક્રમણમાં જલિનાત્રિપતી એક અત્યંત પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે; તે પર જે ભાષ્ય પ્રગટ થયું છે; તે આદિ શ્રી શંકરાચાર્યનું હોવાનું મનાય છે.

૪ સ્તોત્ર સાહિત્ય

શ્રી શંકરાચાર્યે શિવ, વિષ્ણુ, દેવી, સૂર્ય, ગણેશ એ ઉપરાંત મંગા વગેરે નદીઓ, તીર્થસ્થાનો, ગૌરાગ્યપ્રેરક કે આત્મબોધક જેવાં અનેક સ્તોત્રોની રચના કરી છે, શ્રી શંકરાચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં, એ બધાં જ સ્તોત્રો આદિ શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાનનાં હોવા વિશે વિવેચકોમાં ધણા ધણા મતભેદ છે.

દક્ષિણમૂર્તિ સ્તોત્રની રચના આદિ શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાનની છે, કારણ કે તેની પર સુરેશ્વરાચાર્ય વિરચિત માનસોલ્લાસવાલિકા છે. આ સ્તોત્રમાં જે કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો છે, તે શૈવાગમને અનુસરતા હોય, એમ લાગે છે.

સૌન્દર્યલહરી-સકિતમહિમાને અદ્ભુત રીતે વર્ણવતું આ સ્તોત્ર ધણું જ લોકપ્રિય છે. સંસ્કૃતમાં તે સ્તોત્ર પર ચાલીસક દીકાઓ લખાઈ છે. આ સ્તોત્ર રહસ્યમય બાળનોંધી ભરપૂર છે. તેમાં મંત્ર, યંત્ર, પૂજા, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ વગેરે ઘણા વિષયોનું નિરૂપણ છે. સૌન્દર્યલહરી પરના સૌથી જૂના દીક્ષાકાર લક્ષ્મીધર છે, તેમણે સો શ્લોકો પર દીક્ષા કરી છે, તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે પછી ત્રણ શ્લોકો ઉમેરાયા છે.

સૌન્દર્યલહરી વાચતાં એક બાબત એ તરી. આવે છે કે, આરંભના ચાલીસ શ્લોકોમાં ત્રિપુરા ઉપાસનાનું રહસ્ય આવે છે અને ચાલીસથી સો સુધીના સાઠ શ્લોકોમાં જ્યવતી ત્રિપુરસુંદરીની મૂર્તિનું

જાન આવે છે. અર્થાત્ ચાલીસ શ્લોકો તે આનંદલક્ષરી અને સાદ શ્લોકો તે મૌનદર્શલક્ષરી તરફ ગળાય છે, ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યની આ રચના છે, એ બાબત સાબિત કરવા માટે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યને તાંત્રિક સંપ્રદાયના પ્રવર્તક પશુ ગણવા પડે. શ્રીવિદ્યાજીવ નામના તંત્ર ગ્રંથમાં શ્રીશંકર તાંત્રિક સંપ્રદાયના પ્રવર્તક હતા, એમ બતાવીને ત્યાં તાંત્રિક ગુરુ પરંપરાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શક્તિ સંગમ વચ્ચે ગ્રંથોમાં પશુ શ્રી શંકરના નામનો ઉલ્લેખ છે.

મદ્રાસ પ્રાંતના શ્રી રંજમ્ વાણીવિલાસ પ્રેસ તરફથી વીસ વિભાગોમાં ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે; તેમાંના પહેલા ચાર વિભાગમાં વ્યાસ સૂત્રો પરનું ચારીરક ભાષ્ય છે પાંચથી દસ એ ૭ ભાગોમાં ઉપનિષદો પરનું ભાષ્ય છે. અગિયાર અને બાર એ બે ભાગોમાં ગીતાપરનું ભાષ્ય છે. ૧૩ થી ૧૮ એ છે ભાગોમાં સ્તોત્રો, પ્રકરણગ્રંથો વચ્ચેનો સંગ્રહ છે તેમ જ ઉલ્લા એ ભાગમાં તાંત્રિક ગ્રંથો છે. આ સંપૂર્ણ સંગ્રહ ધણો જ ઉપયોગી છે.

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય પરમાચાર્યની દૃષ્ટિએ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધાન્તના પરિપાલક હતા પરંતુ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ તેમણે સર્વ મંપ્રદાયો તો સમન્વય કરવાના હેતુથી સર્વ દેવો અને દેવીઓના મહિમાને પ્રગટ કરનારા ધણાં સ્તોત્રો રચેલાં છે; તે સર્વ સ્તોત્રો એક જ કર્તાનાં રચેલાં હોવા વિષે શંકા છે, છતાં તે બધાં સ્તોત્રો તો પ્રસિદ્ધ હોવાવા તેમનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

૫ શિવસ્તોત્રો —

- ૧ શિવજુજંગ પ્રયાત સ્તોત્ર
- ૨ શિવાષ્ટક
- ૩ દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગ સ્તોત્ર
- ૪ દ્વિદશામૂર્તિ સ્તોત્ર

- ૫ શિવપર્યાક્ષર સ્તોત્ર
- ૬ મૃત્યુન્મય માનસપૂર્ણ
- ૭ કાલબેરવાષ્ટક
- ૮ શિવપાદદિક્ષાન્ત સ્તોત્ર

८ शिवयोगादि धामन्त स्तोत्र
१० वेद भार शिव स्तोत्र

११ सिम्मानपद इति

६ शक्ति स्तोत्रो

१ अमाष्ट	१५ गौरी दश
२ त्रिपुरसुन्दरी	१६ लवामष्ट
३ लक्ष्मी पञ्चरत्न	१७ लवानीशुभ्रगप्रयात
४ राजराजेश्वरी स्तोत्र	१८ दुर्गापराधक्षमापन स्तोत्र
५ भीमाक्षी स्तोत्र	१९ तारा पञ्चदश
६ भीमाक्षी पञ्चरत्न	२० गिरिभद्रा
७ ध्यातापञ्चरत्न	२१ कालिका स्तोत्र
८ त्रिपुरसुन्दरी मानसपूज	२२ दक्षपराधपञ्च स्तोत्र
९ त्रिपुरसुन्दरी वेदपाद	२३ देवी यतुष्टयुपयार पूज
१० अन्नपूर्णा स्तोत्र	२४ सारदा शुभ्रग प्रयात
११ भालगी स्तोत्र	२५ क्षमाक्षी स्तोत्र
१२ देवी शुभ्रग प्रयात	२६ स्वामा मानमायन
१३ देवी पञ्चरत्न	२७ अमरगणेश
१४ देवी स्तोत्र	

७ विष्णु स्तोत्रो —

१ कृष्णार्ष्ट	८ गोविन्दार्ष्ट
२ लालकृष्णार्ष्ट	९ आतत्राष्ट नारायणार्ष्ट
३ कृष्ण दिव्य स्तोत्र	१० विष्णुपादद्विस्तान्त स्तोत्र
४ अच्युताष्ट	११ हरिभोडे स्तोत्र
५ यक्षप्राप्ति स्तोत्र	१२ लम्बायार्ष्ट
६ विष्णु षट्पदी	१३ लम्बाय स्तोत्र
७ नारायण स्तोत्र	१४ लम्बायमानस पूज

- ૧૫ પાંડુરંગાષ્ટક
 ૧૬ મુકુંદ ચતુર્દશ
 ૧૭ હરિનામાવલી સ્તોત્ર
 ૧૮ સંકટ હરણ સ્તોત્ર

- ૧૯ રામાષ્ટક
 ૨૦ રાધાષ્ટક
 ૨૧ રામભુજંગ પ્રપાત
 ૨૨ રામ તત્ત્વ રત્ન

૮ ગણેશ સ્તોત્રો

- ૧ ગણેશ ભુજંગ પ્રપાત
 ૨ વરદ ગણેશ સ્તોત્ર
 ૩ ગણેશાષ્ટક
 ૪ ગણેશ પંચરાત્ર

૯ ગુગલ દેવતા સ્તોત્રો —

- ૧ અર્ધનારીશ્વર સ્તોત્ર
 ૨ હિમામહેશ્વર સ્તોત્ર
 ૩ લક્ષ્મીનૃસિંહપંચરાત્ર
 ૪ હરિહર સ્તોત્ર
 ૫ હરગૌરવષ્ટક
 ૬ સંકટનાશનલક્ષ્મીનૃસિંહ સ્તોત્ર

૧૦ નદીતીર્થ વિષયક સ્તોત્રો

- ૧ ગંગાષ્ટક
 ૨ ગંગાસ્તોત્ર
 ૩ યમુનાષ્ટક
 ૪ નર્મદાષ્ટક
 ૫ કાશી સ્તોત્ર
 ૬ કાશી પંચક
 ૭ પુષ્કરાષ્ટક
 ૮ ત્રિવેણી સ્તોત્ર
 ૯ મણિકર્ણિકા સ્તોત્ર

૧૧ સાધારણ સ્તોત્રો —

- ૧ સુબ્રહ્મણ્યભુજંગપ્રપાત
 ૨ દત્તાત્રુજંગ પ્રપાત
 ૩ દત્તા મહિમ્ન સ્તોત્ર
 ૪ કનકધારા સ્તોત્ર
 ૫ કલ્યાણવૃષ્ટિ સ્તોત્ર
 ૬ મુવણ્ડમાલા સ્તોત્ર
 ૭ મહાપુરુષ સ્તોત્ર
 ૮ બ્રહ્માનંદ સ્તોત્ર
 ૯ હનુમત્પત્રક
 ૧૦ અંજની સ્તોત્ર

નોને જીની લીધા અને તેમને તેમની ભાવના અને શ્રદ્ધા પ્રમાણે વિગેરે શુદ્ધ સંપ્રદાયમાં સ્થાપિત કર્યાં તેમજ હિંદુ ધર્મના સંરક્ષણ માટે ભારતનાં ત્રિવિધ સ્થાનો પર મંદીરની સ્થાપના કરી, જર્નલ વર્ડ જેટલા દેશ ગાળામાં આ પ્રકારની બધી મિદિઓને સમાવી દેવી, તેજ તે જીવનની અદ્ભુતતા છે.

આ ઉપર જણાવેલ મિદિઓમાં જ્યારે આપણે શ્રીશંકરાચાર્યના વિરચિત ગ્રંથોનો સમાવેશ કરીએ, ત્યારે તે ગ્રંથોના સ્થાપિતા એકજ લેખક હોવા છતાં; તેને વિગેરે અંશય યાવ એ સ્વભાવિક છે. ડૉ. એસ. કે. એચવલ્કરે આ ગ્રંથોની સ્ત્રીને સાગી રીતે તપાસી છે તેમજ એ ગ્રંથોની સ્ત્રીને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી દીધી છે. (૧) વેદાન્ત સૂત્ર, ઉપનિષદો વગેરે પરનાં દીક્ષા દીપણો કે જે બાપ્પો તર્કિક જાણીતાં છે. (૨) સ્તોત્રગ્રંથો, (૩) નાનાં નાના પ્રકરણ ગ્રંથો. આ ત્રણ વિભાગોને ફરી પાછા નાના ત્રણ વિભાગોમાં એવી રીતે વહેંચવામાં આવ્યા છે કે; જેમાં પહેલા વિભાગમાં (અ) જેના કર્તા તર્કિક શ્રીશંકરાચાર્ય નિશ્ચિત છે, (બ) જેના કર્તા તર્કિક શ્રીશંકરાચાર્ય વિને શંકા સેવવામાં આવે છે; તેમજ (ક) જેના કર્તા તર્કિક શ્રીશંકરાચાર્ય પોતે નથી.

શ્રીએશ્વર જે ધોરણ સ્વીકારે છે, તે સંતોષપ્રદ છે, તે છતાં તે બધી શંકાઓને નિર્મૂળ કરે; તેમ કદાચ ન બને. પહેલા વિભાગના પહેલા (અ) ભાગમાં વેદાન્ત સૂત્ર, દસ ઉપનિષદો અને ગીતાપરનાં બાપ્પોનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુ આસ્તિક મંપ્રદાયના ગમે તે અનુયાયીમાં પ્રચલિત (સૂત્ર, ગીતા અને ઉપનિષદો) નો પ્રમાણ તર્કિક સમાવેશ થાય છે, તેમજ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તના પ્રચારમાં હિંદુ ભાવનાને જાગૃત કરીને તેની પ્રગતિ સાધવામાં શ્રીશંકરાચાર્યનાં આ બાપ્પો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. શ્રીશંકરાચાર્યનાં મુખ્ય સિધ્ધો પદ્મપાદ, સુરેશ્વરાચાર્ય

અને તે પંડીના વાયસ્પતિ જેવાના દીકા દિપ્પલો આ બાબો પર જેવાને મજે છે, તેને કારણે તેમની રચના હોવાની ખાતરી થાય છે.

માદુકયકારિકાનુ બાબ અને બીજા અથો પરની એકત્રીસ જેટલી દીકાઓનો ડા. બેલ્લવકરે પહેલા વિભાગ (બ) માં મમાવેશ કર્યો છે, જેમાં માખ્ય અને ચોમ પરના બાબનો મમાવેશ થાય છે.

‘દક્ષિણમૂર્તિ’, દશમ્યોડી, બન્ગોવિન્દ જેવા સ્તોત્રોનો બીજા વિભાગમાં મમાવેશ થાય છે, જેના કર્તા શ્રી શંકરાચાર્ય છે. મનીષા-પંચક, સોપાનપંચક, શિવભુજંગ વગેરેના કર્તા વિશે શંકા છે તેમજ બીજા ૨૧૪ જેટલાં સૂત્રો છે, જેના કર્તા શ્રી શંકરાચાર્ય નથી.

ભુજંગ પ્રવાત અને વર્ણમાલા પ્રમાણે આદિત્યરણુની રચના જેવા કેટલાક દૃઢિમ મોત્રાના રચયિતા શ્રી શંકરાચાર્ય હોય, તેમ મંભવતુ નથી, એમ જણાવીને ડા. બેલ્લવકરે જે ધોરણ સ્વીકાર્યું છે, તે માન્ય કરવા જેવું છે કારણ કે શ્દિ ગત પ્રસસા મિવાવ જીવનને ઉદ્દેશ્યોદ્દેશ્ય ગદ્ય નહાય, તેની રચના આદિ શ્રી શંકરાચાર્યની હોઈ શકે નહિ.

પ્રકરણ અથોમાં અપરોક્ષાનુભૂતિ, આત્મબોધ, ઉપદેશ સાહસ (પદ્યનંધ), પંચીકરણ પ્રક્રિયા, શતમ્નોડી જેવાં અથો મૂલ્ય રચના તરફે બીજા વિભાગમાં આવે છે. માર્ક (બ)માં અને ૧૧૨ જેટલા (ક)માં આવી જાય છે.

એ ગીતે વિભાગ કરતાં બાબો, સ્તોત્રો અને પ્રકરણ અથોમાં કુલ ચોવીસ જેટલા જ મૂલ્ય રચના તરફે સ્વીકારીને બાકીનાં ૩૮૪ જેટલા શંકામરત કે અસ્વીકાર્ય ગણવામાં આવ્યા છે.

સૌન્દર્યલહરી અને પ્રપંચસાર જેવા ત્રિવિધ અથો શ્રી શંકરાચાર્યના નથી એમ ડા. બેલ્લવકરે વિનાદ વિના સ્વીકારી લે છે,

૧૨ જ્ઞાનબોધક સ્તોત્રો અને અનુબંધ અન્યો —

[માધારણ્ય જ્ઞાને અર્હન વેદાન્તના તાત્પર્ય જ્ઞાનનો મરજતાથી બોધ થાય, એ કારણે તેમજ વૈરાગ્ય જાગૃતા જ્ઞાનનો ઉદય થાય, એ પ્રકારના બોધ આપણના હેતુથી પણ નોનો નોના કેવો શ્રીમદ્દશાસ્ત્રીનો નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. તે સર્વ પર વિવેચન, મન પ્રદર્શન વિસ્તૃત થઈ જાય, એ હેતુથી તે નાના અધ્યાત્મી યાદીઓ અહિં આપવામાં આવી છે.

૧ એક શ્લોકો	૧૯ અષ્ટ પંચરિકા (મોહમહાર)
૨ કૌપીન પંચક	૨૦ નિમ્બુજીમાનસપૂજન
૩ અર્હતપંચરત્ન	૨૧ પ્રોઢાનુભૂતિ
૪ આત્મ બોધ	૨૨ તત્ત્વોપદેશ
૫ અર્હતાનુભૂતિ	૨૩ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલિકા
૬ અર્હતરત્ન મંજરી	૨૪ શ્રદ્ધાનામાવરી માલા
■ અપરોક્ષાનુભૂતિ	૨૫ નિર્ગંજ મંજરી
૮ નિર્વાણપટ્ટક	૨૬ ગ્રાત સ્મરણ સ્તોત્ર
૯ પંચરત્ન	૨૭ ધન્યકથક
૧૦ નિરંજનાષ્ટક	૨૮ મણિરત્નમાલા
૧૧ સ્નાત્મ પ્રકાશિકા	૨૯ મહાન્નાય
૧૨ આર્પાપંચક	૩૦ બ્રહ્માનુચિંતન
૧૩ વિદ્યાનનૌડા	૩૧ મનીષાપંચક
૧૪ અનાત્મશ્રી વિગર્હણ	૩૨ મદ્યસાર
૧૫ જીવન્મુક્તાન ૬ વહની	૩૩ સહજાષ્ટક
૧૬ સુર્ષક	૩૪ સ્નાત્મનિરૂપણ
૧૭ કેવનોડકમ્	૩૫ દશશ્લોકો
૧૮ પરાપૂજા	૩૬ મારતત્ત્વોપદેશ

૩૭ વેદવેદાન્તનિષ્કમાર

૩૮ વાક્યવૃત્તિ

૩૯ યોગનાગવની

૪૦ લઘુવાક્યવૃત્તિ

૪૧ જ્ઞાન સંન્યાસ

૪૨ બાવ મોધિની

૪૩ ચિદાનંદાત્મક સ્તોત્ર

૪૪ મહાસાકયમંત્ર

૪૫ મહાવાક્યવિવરણ

૪૬ મહાવાક્યવિવેક

૪૭ અષ્ટ સ્તોત્રી

૪૮ દ્વાદશમહાવાક્યવિવરણ

૪૯ પચીકરણ

૫૦ આત્માનાત્મનિવેક

૫૧ પ્રગેષ સુમાકર

૫૨ દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર

૫૩ વાક્યમુધા

૫૪ પરમહંસ મંથોપામન

૫૫ ગાયત્રી પદ્ધતિ

૨૬ અજ્ઞાન મોધિની

૫૭ ત્રિપુટી પ્રકરણ

૫૮ દશનામાબિધાન

૫૯ મવંવેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાર

મંત્રક

૬૦ કેરલાચાર મંત્રક

૬૧ મામવેદમંત્ર ભાષ્ય

૬૨ વૃક્ષસ્થુપનિપત્તમાર

૬૩ હરિતરવમુક્તાવલી

૬૪ ૭૫ ક્ષત્રેક્ય મ્નોત્ર

૬૫ માયાપંચક

૬૬ જ્ઞાનગંગાસતક

૬૭ સનંદોત્તી

૬૮ મન્યામ પદ્ધતિ

૬૯ સર્વમિદાન્ત મંત્રક

૭૦ નવ રત્નમાલા

૭૧ મવંપ્રત્યયમાલા

૭૨ મંત્રાર્ણ સ્તુતિ

૭૩ મંત્રમાતૃકા પ્રૃથ્વમાલા

૭૪ અવધૂતપદ્ધક

૭૫ જ્ઞાનગીતા

૭૬ મિદાન્ત પંજર

‘શ્રીશંકરાચાર્યના અંશો’ એ વિશે લખતા, શ્રી. એસ. એસ. સુરનારાયણગાર્ગી જણાવે છે કે-

‘શ્રી શંકરાચાર્ય એક એવી અદ્ભુત વ્યક્તિ છે કે જેણે વેદાદિશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યું, સંસારનો ત્યાગ કર્યો, શિષ્યોનો મમ્મક બોલો કર્યો, અનેક યાત્રાઓ કરી વિવિધ વાદના વિદ્વા-

પરંતુ પરપરાગત અમુક દંડમાન્યતાઓ શ્રમાણે તે બંને શ્રી શંકરાચાર્યની રચના સ્વીકારાઈ છે અને તે પરંપરાને ન સ્વીકારવામાં મુશ્કેલી ઉભી થાય તેમ છે, તે સાથે કેટલાક સિદ્ધાન્તો પરંપરાગત અદ્વૈત સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ બન્યા છે. અપંચસાર પરતો મુખ્ય સિધ્ધ પદ્મપાદાચાર્યની જ દીકરા છે. સૌન્દર્યલક્ષરીમાં આવેલ ‘અવિદ્યસિધ્ધિ’ તરીકે શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે છે કે ખીલ્લ કેઈ, તે વિષેનો નિષ્કૃંપ ચર્ચ શક્યો નથી.

શંકર વેદાન્તના અભ્યાસક માટે એક બાબત ખૂબજ મહત્વાગ્ર પ્રેરક છે કે “દ્વય મુખ્ય ઉપનિષદો ભગવદ્ગીતા અને વેદાન્ત સૂત્રો પરનાં શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્યો પોતાની રીતે સંપૂર્ણ છે, તેમજ વેદાન્ત સૂત્રોની પ્રથમ ચતુઃસૂત્રી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની સંપૂર્ણ રીતે રમૂઆત કરે છે; જેમાં શ્રી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તનું બહુજ સુંદર રીતે નિદર્શન રમૂ થયું છે.”

પ્રકરણ દસમું

અખંડ ભારતના પુરસ્કર્તા /

કિંચિત્કાલમુવાસ તથા કુમતાન્યુત્પાદ્ય જિત્વા ચલ્યાન્ ।
અદ્વૈતં પ્રથયેન્તુ તત્ત્વમમલ્લં શ્રીશૃંગગિર્યાદિપુ ।
સ્થાનેષ્વપ્યસ્તિલેપૃ દેશિકચરઃ સંસ્થાપ્ય શિષ્યાશૃષ્યકૃ ।
કૈશ્વિત્ શિષ્યજનૈર્જગામ વદરો તોર્યાન્નિ પદ્યન્ ગુરુઃ ॥

—સક્ષિપ્ત શંકરજય ।

આ ભારતની બુધિ પર ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે થોડાજ કાલ માટે નિવાસ કર્યો હતો પરંતુ તે સમયે જે જે મતો પ્રવર્તતા હતા અને જેના દ્વારા ખલ-કપટી પુરુષો પોતાના મન-મત પ્રમાણે સ્વચ્છંદ વર્તતા હતા; તે બધાજ ખલપુરુષોને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે જીતી લીધા, તેમણે અનેક અસ્તવ્યસન મત-મતાંતરોને એક કરીને અદ્વૈત તત્ત્વ વેદાન્તની શીતલ છાયામાં લાવીને જીતી લીધા. તે ઉપરાંત ભારતની ચાર દિશાઓમાં ચાર મંદોની સ્થાપના કરીને પોતાના બુદ્ધિ ચાર શિષ્યોને તે તે મંદના અધિષ્ઠાતા શંકરાચાર્યની સર્વોચ્ચ પદ્ધતિ સ્થાપિત કર્યાં. એ રીતે પોતાના અવતાર કર્યો બત્રીસ વર્ષના કાળમાં પુરા કરીને થોડા શિષ્યો સાથે તીર્થો જોતા જોતા હિમાલયના બદ્રિક પ્રદેશમાં ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે ગતિ કરી અને ત્યાંથી પોતાના સ્વરૂપમાં એક રૂપ બનીને કૃષ્ણ પ્રતિ ચાલ્યા ગયા.

उत्तरं गन्धसमुद्रस्य हिमाद्रेश्च दक्षिणम् ।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र म स्थितिः ॥

—महाभारत

હિમાલય પર્વતથી આરંભીને દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ તેમજ
અમુકથી આરંભીને ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ ભારત વર્ષ (દેશ) તરીકે અર્થત
પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં ભારતી (મંસ્કૃતિ અને સભ્યતા) ની સ્થિતિ
મહાકાળ માટે સાગી બનીને રહેલી છે.

उपहरे च गिरीणां संगमे च नदीनाम् ।

धिया धियो अजायत ॥

—મગ્વેદ.

હિમાલય જેવા ગિરિવરોની શુક્રાઓમાં અને મરિતા-સાગરના
મંગ્રોમાં શુદ્ધિશાળી માનવ પોતાના શુદ્ધિ માથે પ્રગટ થાય છે.

x x x x x

ભારતની જુમિકા એ ગીતે ઉત્તર અને દક્ષિણના પ્રદેશોમાં
અંકાઈ છે; તેની સાથે સિંદુ અને મરસ્વતી, ગંગા અને યમુના તેમજ
બ્રહ્મપુત્રા વગેરે સરિતાઓએ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો ભૌગોલિક મંબલ
તેડી આપ્યો છે.

એ ગીતે ભારત વિશ્વની સંસ્કૃતિનું ઉગમ સ્થાન બન્યું છે, વિશ્વની
પ્રજાઓનું જન્મસ્થાન બન્યું છે અને વિશેષ કરીને સર્વ માનવોને
ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર પ્રથમ મંપ્રદાય (સમ્પ્રદાય=આધ્યાત્મિક
ગ્રાંથો) પણ આજ ભારતની જુમિકે સર્વ પ્રજાઓને આપ્યો છે અને
એજ આધારે ભગવાન મનુએ આદિ મત્રાટ બનીને પૃથ્વીપરના સર્વ
માનવોને પોતપોતાનાં ચરિત્ર અને મહત્ત્વાર શીખવ્યા માટે ભારતના
મૂળપુરૂષ પાસે જવાનો આદેશ-રાજવામન આપેલ છે.

આને વિશ્વપર પશિમ પ્રભુજનોના મનમનાંતરો આપ્યા અને ગયા. પાબીલોનિઅન, ગ્રીક, રોમન, આરબ વગેરે સભ્યતાઓ તે તે પ્રભુજનોને અનુલક્ષીને આવી અને તે પ્રભુજનોનો નાશ થતાં સભ્યતાઓ પણ નાશ પામી, ભારતીય સંસ્કૃતિ હિમાલયની જેમ ઉગ્ગમ મસ્તકે સદાકાલ ઉભી છે, કારણ કે તે સનાતન છે, મદકાલ એક સ્વરૂપ છે. તે સનાતન ધર્મ વિશ્વના સર્વ માનવોને ધર્મ પ્રતિ, પોત-પોતાના સંપ્રદાય પ્રતિ ઉપદેશ આપે છે અને પ્રેરણા આપતો રહે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિને ગ્રીકસભ્યતા, પાબીલોનિઅન સભ્યતા વગેરેની સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિ એક રીતે ભારતીય નથી પણ વિશ્વજનીન છે. યજ્ઞ યિજ્ઞ મયત્યેકનીદમ્ જ્યાં વિશ્વ પશ્ચીના નાના માળા જેવું એક જનીને આનંદ મેળવે છે. ભારત એ શબ્દ પણ કોઈ જાતિવાચક કે દેશવાચક બન્યો નથી. એ તો બાન્ધવ-પ્રકાશમાં રત જે કોઈ ઉચ્ચ આકાંક્ષા સેવનાર માનવ-હોય-તેને-તે-સંદાને માટે પ્રેરણા આપતો રહ્યો છે. બીજી સભ્યતાઓમાં અંધાધુંધી થવા કરી છે. રાજકારણના રાજપદ્ધતિઓની સાથે સભ્યતાઓ પણ ખદલાઈ-છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ તેના મૂલસ્વરૂપમાં એક રહી છે. રાજ આવે કે જાય; રાજ્યતા પલટા ચાપ અને દશકાક્રમાં ફેરફારો, અંધાધુંધીઓ આલ્યા કરે; એ દશામાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિને જાખમ આવી નથી. ભારતીય-સંસ્કૃતિના મૂલ્યો કોઈ પ્રકારનાં પરિવર્તન થયાં નથી, એ જે સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયું; એજ સ્વરૂપમાં આજે પણ છે અને હવે પછી રહેવાની છે. તેની પરંપરાનાં સદા સંરક્ષણ થતાં આપ્યાં છે. દેશ, કાલ અને દશાને અનુરૂપ ભાષાઓ-પરિભાષાઓ ખદલાતી રહી છે, વેદોની ભાષાને વેદાન્ત ઉપનિષદોએ પોતાની રીતે અપનાવી લીધી તેજ રીતે નિગમની પદ્ધતિને આગમ અને તંત્રશાસ્ત્રોએ સ્વીકારી લીધી. એજ પદ્ધતિની પરંપરાને સાચવવા માટે ઝીના શ્રીકૃષ્ણ મુખે પ્રગટ થયું

અને નાશ પામેલ યોગને પુનર્જન આપ્યું, ધર્મની ગ્લાનિ થતી અટકાવી અને અવતાર તરફિના જીવનને સફલ ચરિતાય' બનાવ્યું.

ફરી એકવાર અવતારી પ્રભુને અવતાર લઈ જનન પર આવવાનું ઉચિત સાગ્યું. દેશ પર અધિકાર-અંગીન છાયાં હતાં, કાલપર દલિના આવરણ પથરાયાં હતાં અને જીવન દશ અધમ બની ચૂકી હતી. એ રીતનો એ મધ્યયુગ હતો અને તેથી આજના હિતકામ વાચકોએ તેને અધિકાર યુગ ગણ્યો છે. એજ દેશ અને કાલમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો મમુદારક યુગપુરુષ પ્રગટ થયો અને તેજ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય.

‘ભારત આર્થિક, રાજકીય અને ભૌગોલિક રીતે ભિન્ન હોવા છતાં, ધર્મ અને વેદાન્તજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એક અખંડ છે’; તે તેની પરંપરા સ્વયં છે. મતમતાંતરને લીધે જ્યારે આ પરંપરા અટકી જાય છે ત્યારે તેને ફરીથી સ્થાપિત કરવાને અને જીવિત કરવાને માટે ભારતમાં મહાપુરુષોનાં આગમન થાય છે.

ભગવાન શંકરાચાર્યે ભારતમાં આવી વૈદિક ધર્મની સ્થાપના કરી અને તેમણે મનાતન ધર્મને નવાં જીવન આપ્યાં. વૈદિક પરંપરાની આધાર શિક્ષા તે વેદો અને વેદોના ઉત્તમ સિદ્ધાન્તો, તે ઉપનિષદો. તેમાંનાં દશ ઉપનિષદો પરના બાળ્યો રચીને કલ્પવાને અદ્વૈત મિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરી. બ્રહ્મસૂત્રો પર બાળ્ય રચીને ઉપનિષદોનાં આધારે રચા-એલા, છતાં ‘અદ્વૈત’ સિદ્ધાન્તને નહિ અનુસરતા દ્વૈત મતોનાં નિરસન કર્યાં તેમજ ગીતા પર બાળ્યની રચના કરી સામાન્ય સર્વજનો સુધી પહોંચી શકે તેવા વેદાન્તના વિષયોને સ્પષ્ટ સરલ કરી આપ્યાં. એ પ્રસ્થાવનની રચના અને યોજના શ્રી શંકરાચાર્યના જીવનની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે. જૂતાને વર્તમાન માથે બેઠી ભવિષ્યનાં પ્રજાજનો માટે તે સાહિત્ય અનર અમર બની ચૂક્યું છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના જીવનની બીજી સિદ્ધિ તે ભારતના પ્રજાજનોને અભેદભાવે પાંચેય દેવોની ઉપાસના કરવાની પ્રેરણા આપવામાં સમાધિ છે, નિષ્કૃષ્ટ નિરાકાર રહેલ એક અદ્વિતીય સત્ય, ચૈતન્ય, આનંદ સ્વરૂપ અધ્યક્ષ બનીને પોતાની આત્મમાયાને પ્રેરિત કરે છે ત્યારે તે પોતે ચૈતન્ય બનીને આનંદ સ્વરૂપ બનીને વિવિધ સ્વરૂપોને પ્રહણ કરે છે, તે સ્વરૂપો વિવિધ હોવાથીજ નાનાં મોટાં સગુણ સાદાર હોઈ શકે છે, પરંતુ તે સર્વમાં ગ્રહેલ સત્ય સ્વરૂપ તો એકજ છે, એ સત્યનાં દર્શન અર્જુનને કારણે અટકી જાય અને વિવિધ ભતભતાતરે રમાય ત્યારે શૈવ, ગાણપત્ય, સૌર, શાકત, વૈષ્ણવ જેવા પંચે અને અનુયાયો શરૂ થાય. રામઅને દ્વેષ જીવની મૂલ પ્રકૃતિમાં પડેલાજ હોય છે, તેથી પોતાના ભતનો અનુરાગ તેમજ પરમનને વિદ્વેષ ઉભો થાય. ખંડન અને મંડન, વાદ અને વિવાદ, સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ જેવા બેદો ઉભા થાય અને મૂલતત્ત્વને બૂલીને બધાંજ છાયાને પકડવામાં અને જાળની મોહિનીમાં ફસાવવામાં અટવાઈ જાય છે.

ભગવાન શંકરાચાર્યે શૈવમાર્ગીઓને બોલાવી શિવનો મહિમા સમજાવ્યો. મહાદેવનાં દેવાલયોમાં જઈ સ્તોત્રો ગાયાં અને શિવતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો. તેજ રીતે વૈષ્ણવોને બોલાવી વિષ્ણુનો મહિમા સમજાવ્યો; વૈષ્ણવ મંદિરોમાં જઈ સ્તોત્રો ગાયાં અને વિષ્ણુ તત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો. સૌર, ગાણપત્ય અને શાકત સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને પણ એજ રીતે સૂર્ય, ગણપતિ અને શકિતનો મહિમા સમજાવ્યો. વિખરાએલાં પુરોષો જેવા આ અનુયાયો હતા, પંચાયતન દેવની પૂજા પ્રતિષ્ઠા કરીને અદ્વૈતતત્ત્વની ભાવનામાં યુગીને ભગવાન તે પુષ્પમાળાની રચના કરી અને સર્વ અનુયાયોને એકત્ર કર્યા. રામ અને દ્વેષ દૂર કરી, પરમત સહિષ્ણુતાનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. અર્જુને ઉભા કરેલા વિવાદો અને પક્ષોને મિલવી સર્વત્ર સમદર્શનનો ગીતા પ્રમાણિત

સંપ્રદાય પ્રવૃત્ત કરી આપ્યો. ભારતનાં ભાવિક પ્રજાજનોને એ રીતે ઉપાસનામાં અભિમુખ કરીને ભગવાન શંકરાચાર્યે ભારતની ઉદાર ભાવના પ્રતીતિ કરાવી છે અને સમસ્ત વિશ્વ પામે ભક્તિના આદર્શની વાસ્તવિકતા રજૂ કરી છે. અને તે એકે 'સર્વદેવોને કરેલા નમસ્કાર' અંતે તો એક અત તત્ત્વની ભાવનામાં સમાઈ જાય છે. 'રાજા અને પ્રજા, જિંચ અને નીચ, નાનાં અને મોટાં, સ્ત્રી અને પુરુષ, બ.ક અને શૂદ્ર, પાપી અને પુણ્યશાળી, ધનીક અને ગરીબ, રાગી અને નીરાગી, અજ્ઞાણ અને શિક્ષિત, મૂર્ખ અને ડાહ્યા આવા આવા અનેક બેદો સંસારમાં જોવાને મળે છે. એ પ્રકૃતિમાળા જન્મ્યા છે અને પ્રકૃતિમ. વિલીન થવાના છે. પશ્ચિમના વિચારોએ એ જાણ બેદો દૂર કરવા અને પ્રકૃતિમાં એકતા લાવવા ધણું પ્રયત્ન કર્યા છે અને તેમાંથી જુદા જુદા વાદો ઉભા થયા છે. આ રીતે એકતા લાવવા માટેના તેમના પ્રયત્નો તો નિષ્ફળ ગયા છે, પણ જુદા જુદા વાદોના બેદો ઉભા થયા છે. બેન્ભાવના દૂર કરવા જતાં, નવા બેદો રચાઈ ગયા છે અને તે જાણ વાદો પરસ્પર જઘડી રહ્યા છે. તેમાં મૂડીવાદ અને મમાજવાદ, કન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્ર કરણ, દલિત અને મત્તાશ્વ જેવા નવા પ્રયોગો આજે ચર્ચ રહ્યા છે. એ તો પ્રકૃતિના મૂળના બેદો છે. જે અબેદ છે, એ તો આત્માની મત્તામાં રહેલો છે. જે મમાનના લાવવાની છે, તે મંત્રની મમાનતા, અભિતિની મમાનતા અને મનની-મતિની મમાનતા છે, જે સત્યનાં દર્શન વેદના ઋષિને સમાનો મંથ: સમિતિ: સમાના જેવા મંત્રો દ્વારા પ્રગટ થએલાં છે.

ભારતની મમાનતાની લાવના.એ રીતે વૈદિક ધર્મની અંદર સમાઈ જાય છે. બેદ માત્ર અજ્ઞાન મૂલક છે, જે અબેદ દોરો બેદએ તે તો સૂર્યનો પ્રકાશ છે, તે નવને એકતાના દર્શન કરાવે છે. બુદ્ધના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને નીનિદ્યાચના દ્રષ્ટાઓએ સત્યાધામની

માથે ધર્મશાસનને આવશ્યક મણ્યું છે, તેનું આ કારણ છે. રાજ્ય-
શાસન પણ રાજાની સ્વચ્છંદ મતિ પર નિર્ભર નહિં બનતા, ધર્મની
મુક્ત પ્રેરણાને અનુરૂપ હોય છે. રાજાઓના પ્રદેશો મર્યાદિત બની
જાય, દેશ ખંડખંડમાં વિભાજિત થાય અને પરસ્પર ઝલક ટંકામમાં
ગળાઓ અને ક્રાંત્યકર્તાઓ નાશ પામી જાય, છતાં વિવિધ પ્રદેશોમાં
વસતા પ્રજાજનોને તે બધા ફેરફારો વધારે પડતી અમર કરતા નથી,
તેનું કારણ જ એ છે કે ભારતમાં ધર્મની પ્રેરણા મલતી રહી છે.
ધર્મને અનુમરતામાં પ્રજાજનોએ પોતાનું હિત જોયું છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના જીવનની ત્રીજી અને મહોત્તમ
મિહિ તે તેમણે કરેલ ધર્મશાસનની સ્થાપનામાં રહેલી છે.

૨૫

ભારતના દેશ પ્રદેશોની યાત્રા કરતા, એક પરમહંસ પરિભ્રાજક
ચતિરાજનું બહુમાન ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યને મળતું હતું. ગળાઓ,
મહારાજાઓથી આદર કરતા હતાં, તે સાથે તેમના પ્રભાવથી અંજાઇ અનેક
પ્રતિપક્ષીઓ પરાજય સ્વીકારી તેમનું શરણ લેતા હતા, તો કોઈ દંભી
પાખંડીઓ તેમના પર આક્રમણ કરતા અને અભિચારિક પ્રયોગો
પણ અજમાવતા હતા. બીજીસ હક્ષણ પુરુષ તરીકે તેમના બલિદાન
આપવા પણ એક ભેરવ તૈયાર થયો હતો, ભગંદર અને પાઠાના રાગના
ભોગ પણ તેમણે હસ્તે મળે સ્વીકારી લીધા હતા તે ઉપરાંત યાત્રાની
અનેક મુશ્કેલીઓ તેમજ અચાની જનોની વિદંબણાઓના ભોગ બન-
વામાં પણ પોતાના શરીરની યાતનાઓ તેમણે ગણકારી નહોતી. તે પોતે
એક જવલંત પ્રતિભાશીલ આત્મવાન હોવાને કારણે સર્વમાં આત્મ-
ભાવનાના દર્શન કરી, પરમહર્ષ અનુભવતા હતાં આત્મનિષ્ઠાની ઉંચી
ભાવનામાં મદા વિચરતા હોવાને કારણે તેમણે દેશકાલ કે દેશના બધા

નડે તેમ -હોતાં. તેમને હેયે પરમ કરુણા વસી હતી. સૌ જનોનાં દુઃખ દારિદ્ર્ય દૂર કરવા તેમના આશીર્વાદ મફત માર્યું જનતા હતા. રોગીના રોગ-તેમના-સ્થાન-માથથી દૂર ચલા હતા, હેયાના નાપ સતાપ દૂર ચતા તેમજ જ-મજન-માંતરનાં પાપ પણ તેમના હિપદેઓનાં પાન કરવાથી હરી જતાં હતાં.)

તે મમયે ભારતની દુર્દશા ચર્ચા રહી હતી, દેશ ખંડ ખંડમાં વહેંચાઈ રહ્યો હતો. રાજાઓ ચતાડદ જની સ્વાયં પ્રપંચમાં રચ્યા-પચ્યા રહ્યા હતા. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના હયામાં ભારતને એક અખંડ અવિભાજ્ય જનાવી સર્વ પ્રજાજનોને એક છત્રછાયામાં સાવવાની આવના જાગી. રાજ્યશાસન પર ધર્મશાસનની સત્તા પ્રાચીનકાલમાં ચાલતી હતી; તે પરંપરા શિથિલ જનતાં નષ્ટજાત જની ગઈ હતી. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે મમરતદેશ પર ધર્મશાસન સ્થાપવાના હેતુથી પોતાના ચાર મઠોની સ્થાપના કરી.

ભારતની ચાર દિશાઓની ભૂમિને તેમણે પશ્ચિમાખાલ અને પૂર્વાખાલ તેમજ દક્ષિણાખાલ અને ઉત્તરાખાલ એમ ચાર આખાલ ધર્મશાસનની સ્થાપના કરીને પોતાના ચાર પદ્ધતિઓને તે ધર્મશાસનની લગામ સોંપી; એ/હુંજ નહિ પોને 'શ્રી શંકરાચાર્ય' તું જે જહુમાન ધરાવતા હતા; તે નામ ધર્મશાસન પર આવનાર અને મઠાખાલ પર અભિવિકત ચનાર દરેક વ્યક્તિને પરંપરાગત આપવામાં આવ્યું. દરેક આખાલના કાયદેશો વ્યાંજી આપ્યા; છોટદેવની ઉપાસનાના વિશિષ્ટ પ્રકારો આપ્યા તેમજ ભિન્ન ભિન્ન સંંચાઓ આપી; તે સંંચાઓ નીચે મર્વ સંંચાસીયોને એકત્ર કર્યા; તે ઉપરાંત 'દસનામી' તરીકે સંંચાસી વર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરી આપી; તેમની પર પણ ધર્મશાસનની મર્યાદા આંકવામાં આવી.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે આ રીતે 'ચોતાનું' જીવનકાળ સિદ્ધ કર્યું હતું. દેશવિદેશોનાં ભ્રમણ કરીને તેમણે ભારતભરમાં અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરી હતી. ભૌગોલિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ વિભિન્ન બનેલ ભારતને ધર્મશાસનની નીચે લાવી, 'એક અખંડ ભારત'ની સ્થાપના કરીને તેમણે સર્વ જનોને ભગૃત કર્યા હતા અને એ રીતે 'અખંડ ભારતનાં પ્રથમ પુરસ્કર્તા' તરીકે તેમનું નામ ભારતના ઇતિહાસને પાને સુવર્ણાક્ષરે અંકાયું છે. મધ્યયુગના સૌથી કોઈ ભુદ્ધિશાળી પ્રતિભાવાન વ્યક્તિ તરીકે 'જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય'ની ગણના થાય છે, તેનું કારણ તેમણે જીવનકાલ દરમિયાન જે ત્રણ વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ ભારતને આપી છે અને ભારતને ભગૃત કર્યું છે, તેને કાળે જાય છે. આજે પણ ભારત વિશ્વને જે એકતા અને સમાનતાના સાચા બોધપાઠ આપે છે, તે પરંપરાનાં સંરક્ષણ કરનાર ચાર મહોની ધર્મશાસનની પદ્ધતિને આભારી છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે 'ચોતાના' દિવ્વ જીવનની લીલા સંકેલી રચા હતા. તેમને મુખ્ય ચાર સિધ્ધો : સુરેશ્વરાચાર્ય, પદ્મપાદાચાર્ય, હરતામ્લકાચાર્ય અને તોટકાચાર્ય પણ ધર્મશાસન પ્રમાણે ગુરુવરની પ્રેરણા મેળવીને ધર્મપ્રચાર કરવામાં સમય સર્વશક્તિમાન હતા.

ભારતના વિવિધ પ્રદેશોની યાત્રાઓ તેમણે કરી હતી, પરંતુ કાશ્મીર પ્રદેશ તેમની યાત્રામાં બાકી રહી ગયો હતો. ત્યાં એક 'સર્વજ્ઞ પીઠ' હતું અને સાક્ષાત્ શારદા દેવી તેનું શાસન ચલાવતાં હતાં. જે સર્વજ્ઞ હોય અને સર્વશક્તિમાન હોય; તેજ તે સર્વજ્ઞપીઠ પર બેસી શકે, તેવી આમન્યા હતી.

સર્વ શિષ્યોની ભાવનાને વશ થઈ, ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય - પધ્યાગ કરતા કરતા કાશ્મીર જઈ પહોંચ્યા. તે શારદા મંદિરમાં

આવેલ મવંજ પીઠના દ્વાર પરજ વિવિધ મત મન સંપ્રદાયના જાણુ-
કાર વિ.શિષ્ટ દેહિના વિદ્વાનો હતા. તેમની સાથે વાદ સંવાદ રચીને
ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની વિશેષતા બતાવી અને
સર્વાદોને શાંત કર્યાં.

સાક્ષાત્ શારદાદેવી પ્રગટ થયાં. તેમણે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યને
શુભાશિષ પાડ્યા અને સર્વજ્ઞ પીઠ પર વિરાજવાની અનુમતિ આપી.
સર્વજ્ઞ પીઠ પર બેસનાંની સાથેજ બધા સંપ્રદાયોના વિદ્વાનોએ તેમને
વધાવી લીધા. પોતાના જીવનનું એ અંતિમ કાર્ય હતું. શિષ્યોને સર્વ
પ્રકારની જ્ઞાપદારી સોંપી દીધી હતી એટલે બાકીના થોડા શિષ્યોને
સાથે લઈને ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય અદ્વૈતદર્શની યાત્રા કરવા પધારી
ગયા. એકાન્ત ગુફામાં તેમણે સમાધિ લીધી અને નશ્વર દેહનો ત્યાગ
કરી, પોતાના પરમ ધામ કેલાસ પ્રતિ તે શંકર સ્વરૂપ શ્રી શંકરાચાર્ય
પધારી ગયા.

જ્યારે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય મવંજ પીઠ પર વિરાજ્યા ત્યારે
અવં શિષ્યોએ તેમની દિવ્ય મૂર્તિની આરાધના કરી હતી. તેજ સ્તુતિ-
વચન વાદ કરીને આપણે પણ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની જીવન લીલાના
મારની પ્રણીદિતિ મનાવીએ:—

ધ્રોમચ્છેાણસરોજપાદયુગલં ચાજાનુવાહુદ્વયં
યદ્રાક્ષાંચિતકમ્બુકણ્ઠમમલં ગંગાશ્રરી ધાગ્શ્રરીમ્ ।
મન્દસ્મેરમુલામ્બુજં શશિકલામસ્મન્નિરેલાપલિં
લખ્દે સર્વવિદાસનસ્થમસકૃત ઓદંકરાલ્યં મહઃ ॥

જેમનાં ચરણકમળ લાલકમળ જેવાં શેખી રહ્યાં છે, જેમની
ભુજબો સાથળ સુધી લાંબી છે, જેમનો સુંદર સુડોળ કંઠ શ્રદ્ધાક્ષની
માળાથી શેખી રહ્યો છે; જેમની વાણી ગંગાની ઝરણી જેવી નિર્મળ

છે. જેમનું મુખક્રમણ મંદિરિમત ચવાધી પ્રસન્ન લાગે છે અને ચંદ્રની કલાની જેમ જેમના લલાટમાં ભસ્મની ત્રણ રેખાઓ શોભી રહી છે; એ રીતે વિશેષ તેજને ધારણ કરનાર શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજ એકજ વાર સર્વજ્ઞ પીઠ પર બિરાજમાન ચતાંજ અદ્ભુત સ્વરૂપ ધારણ કરતા હતા, તેમને અમારા વંદન હો.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય પોતેજ ચાર મંડોની સ્થાપના કરીને, તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે ‘મંદ્રમાય’ શાસન લખી ગયા છે, જેમાં ચારેય મંડોની પુરેપુરી શાસન પદ્ધતિ અને દેશમર્યાદાનો સમાવેશ થાય છે. એ ગ્રંથ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય શ્લોકો અહીં ટાંકીને સંતોષ સેવ્યો છે.

શ્રી દ્વારકા મઠ

પ્રથમઃ પશ્ચિમાગ્નાયઃ જ્ઞારવામટ ઉચ્યતે ।

કીટવાર સમ્પ્રદાયઃ તસ્ય તીર્થાશ્રમૈઃ શુભૈઃ ॥

પહેલો જે પશ્ચિમાગ્નાય છે તે ‘જ્ઞારવામટ’ કહેવાય છે. તે સંપ્રદાયનું નામ કીટવાર અર્થાત કીટપતંગ આદિ જીવન્મુક્તોનું સંરક્ષણ કરવાની વિશેષ પદ્ધતિ છે તેમજ તીર્થ અને આશ્રમ એ બે પદ શિષ્યોની સાથે જોડવામાં આવે છે.

દ્વારકાલયં હિ ક્ષેત્રં સ્યાત્ દેવઃ સિદ્ધેશ્વરઃ સ્મૃતઃ ।

મદ્રકાલી તુ દેવી સ્યાદ્ આચાર્યો વિશ્વરૂપકઃ ॥

તે પીઠનું મુખ્ય ક્ષેત્ર દ્વારકા છે, દેવ પોતે સિદ્ધેશ્વર છે, બદ્રકાલી દેવી છે તેમજ આચાર્ય વિશ્વરૂપ પોતે છે.

સિન્ધુ-સૌધીર-સૌગંદ્ર મહારાષ્ટ્રાસ્તથાન્તરા ।

દેશાઃ પશ્ચિમદિક્ષ્વાને શારદામઠભાગિનઃ ॥

સિન્ધુ અને સૌધીર, મૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર એ પશ્ચિમ દિશામાં આવેલ શારદા મઠના પ્રદેશના વિભાગો ગણાય છે.

શ્રી ગોવર્ધન મઠ

પૂર્વામ્નાયો દ્વિતીયઃ મ્યાદ ગોવર્ધનમઠઃ સ્મૃતઃ ।

મોગધારઃ સમ્પ્રદાયો ઘનારણ્યે પદે સ્મૃતે ॥

ખીલો જે પૂર્વામ્નાય છે, તે ગોવર્ધન મઠ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેના સંપ્રદાય મોગધાર અર્થાત્ જીવોને જે ભોમતી ધ્રુવજા ચાય છે, તેને શકવામાં આવે છે તેમજ જે ગિયો છે, તેઓ 'વન' અને 'અરણ્ય' ને નામે ઓળખાય છે.

પુરુષોત્તમં તુ ક્ષેત્રં સ્વાલ્મગન્નાપોઽસ્ય દેવતાઃ ।

ચિમલારકા દિ દેવી સ્વાદાચાર્યઃ પદ્મપાદકઃ ।

તેનુ ક્ષેત્ર પુરુષોત્તમ છે. તેના દેવ જગન્નાથ છે. તેના દેવી 'ચિમલારકા' છે અને તેના આચાર્ય 'પદ્મપાદાચાર્ય' છે.

અંગવંગકઠિંગાશ્ચ મગધોત્કલવર્ધરાઃ ।

ગોવર્ધનમઠાધીના દેશાઃ પ્રાચીનવસ્થિતાઃ ॥

અંગ, વંગ અને કઠિંગ, મગધ, ઉત્કલ અને જર્જર એ ગીતે પૂર્વદિશાના જે પ્રદેશો છે તે જ્યાં ગોવર્ધન મઠની અંદર આવી જાય છે.

શ્રી જ્યોતિર્મઠ

તૃતીયસ્તૂતરામ્નાયો જ્યોતિર્નામા મઠો મવેત્ ।

જ્ઞાનન્દવારો વિજ્ઞેયઃ ગિરિપર્વતસાગરાઃ ॥

ત્રીજો ને ઉત્તરામ્નાય છે, તે જ્યોતિર્મઠ કે શ્રીમઠ તરફ પ્રસિદ્ધ છે. તેનો સંપ્રદાય જ્ઞાનન્દવાર અર્થાત્ સંસારના જ્ઞાનદોષમાંથી જીવને વારી લેવામાં આવે છે; તેમજ ને શિષ્યો છે, તે ગિરિ, પર્વત અને સાગરને નામે પ્રખ્યાત છે.

વદરીકાશ્રમં ક્ષેત્રં દેષો નારાયણઃ સ્મૃતઃ ।

પૂર્ણાંગિરિશ્ચ દેષી સ્યાત્ આચાર્યઃ તોટકઃ સ્મૃતઃ ।

તે મઠનું ક્ષેત્ર બદ્રિકાશ્રમ છે. દેવ નારાયણ છે. દેવી પૂર્ણાંગિરિ છે અને આઆયસ્થાને શ્રી તોટકાઆય્ છે.

કુલુકાદ્મીરકામ્બોજપાંચાલાવિ વિભાગતઃ ।

જ્યોતિર્મઠવશા દેશા ઉદીચી દિગ્વસિયતાઃ ॥

કુલુ, કાશ્મીર અને કાંબોજ, પાંચાલ વગેરે ઉત્તર દેશના પ્રદેશો જ્યોતિર્મઠના શાસનની નીચે રહેલા છે.

શ્રી શૃંગેરી મઠ

ચતુર્થો દક્ષિણામ્નાયઃ શૃંગેરી જ્ઞ મઠો મવેત્ ।

સમ્પ્રદાયો ભૂરિવારો સરસ્વતો ભારતી પુરી ॥

ચોથો દક્ષિણામ્નાય છે, તે શૃંગેરી મઠ પ્રખ્યાત છે. સંપ્રદાય ભૂરિવાર છે અર્થાત્ ભૂરિ-વિશેષ સુવર્ણ ધન વગેરેની તૃષ્ણાથી જીવને

વારવામાં આવે છે તેમજ ને શિખો છે, તે મરસ્વની, ભારતી અને પુરી એ નામે પ્રખ્યાત છે

રામેશ્વરાહ્યં ક્ષેત્રમાદિવારાદેવતા ।

કામાક્ષી તસ્ય દેવી સ્યાત્ સર્વકામફલપ્રદા ॥

રામેશ્વર તીર્થ છે, આદિવરાહ દેવ છે અને કામાક્ષી દેવી છે, ને મર્વ પ્રકારની કામના પ્રમાણે ફલને આપનાર છે.

આન્ધ્ર - દ્રાવિડ - કર્ણાટ - કેરલાદિપ્રમેદતઃ ।

શૃંગેય'ધીનદેશાસ્તે હ્રવાચો દિગ્વસ્થિતાઃ ॥

આન્ધ્ર અને દ્રાવિડ, કર્ણાટ અને કેરલ વગેરે પ્રદેશોના વિભાગો શૃંગેરી મઠને આધીન છે, ને ઉત્તર દિશામાં સ્થાપન કરે છે.

❀ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય ❀

(જીવન, કવન અને સંપ્રદાય)

લેખક : શ્રી વિષ્ણુદેવ સાંકળેશ્વર પંડિત,
એમ. એ. વેદાન્તશાસ્ત્રી, બ્યાખ્યાન દિવાકર.

(બીજો વિભાગ : શાંકર વેદાન્ત)

(ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના જીવન અસ્તિત્વનું આલેખન દશપ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું. હવે આ બીજા વિભાગમાં શાંકર વેદાન્તનું નિરૂપણ કરવાની ધારણા છે.)

પ્રકરણ પહેલું

શાંકર વેદાન્તની ભૂમિકા

જ્ઞાત્મા જ્ઞેયઃ પરાઘ્નાત્મા યસ્માદન્યથા વિચિત્રે ।
સર્વથા સર્વદેક્ શુદ્ધઃ તસ્મૈ જ્ઞેયાત્મને નમઃ ॥

પદ્યપ્રવચ્છઃ

આત્મા એકજ બાણુવા લાયક તત્ત્વ છે, કારણ કે આત્મા ઉત્તમ છે. આત્માથી ઉત્તમ બીજું કંઈ રહેલું નથી. તે આત્મા પોતેજ મર્મજ, સર્વજીવર અને શુદ્ધ છે. તે વાતે જ્ઞેય (બાણુવા લાયક) તત્ત્વ સરૂપ આત્માને નમસ્કાર છે.

પદવાક્યપ્રમાણજૈઃ લોપશ્રુતૈઃ પ્રકાશિતમ્ ।

બ્રહ્મ યેવ રહસ્યં યૈઃ તાન્ નિત્યં પ્રણતાઽસ્મ્યહમ્ ॥

પદ્યપ્રચન્ધ

વેદાનુ સર્વથી 'હિતમ' રહસ્ય તે પરબ્રહ્મ પિંગ્માત્મા છે; એ મિદ્ધાન્તનુ દર્શન જે, ગુણનોએ કરાવ્યું છે, તેમને, દુઃ નિત્ય પ્રથુભ કહે છે. જેમ દીવો સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશમા લાવે છે, તેમ આ ગુણનો પદ, વાક્ય અને પ્રમાણના યોગ મેળવીને આત્મરહસ્ય પ્રગટ કરે છે

વેદાન્તસિદ્ધાન્તનિરુક્તિરેવા બ્રહ્મ જીવઃ સકલં જગદ્ધ ।

અલ્પાણ્ડરૂપસ્થિતિરેવ મોક્ષો બ્રહ્માદિતીયં શ્રુતયઃ પ્રમાણમ્ ॥

વિવેકચૂડામણિઃ

। ૩ ।

• ।

વેદાન્તનુ આ સિદ્ધાન્ત-વચન છે કે, 'બ્રહ્મ પોતે જ જીવાત્મારૂપે અને સકલ જગત્ રૂપે છે. તે પરબ્રહ્મના પોતાના અખંડ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી; તેનું જ નામ મોક્ષ છે. તે બ્રહ્મ એક અદિતીય છે, તેમાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે

વેદાન્તબ્રવણ કુર્યાત્ મનનં ચોપપત્તિભિઃ ।

ચોનેનાબ્ધસનં નિત્ય તતો દર્શનમાત્મનઃ ॥

—સદાચારાનુસધાનમ

વેદાન્ત મિદ્ધાન્તોનાં શ્રવણ કરવાં, તેને અનુકૂળ થાય એ પ્રકારે સુક્તિઓથી મનન કરવું તેમજ યોગદ્વારા નિત્ય અભ્યાસ કરવો, એ રીતે શ્રવણ, મનન અને અભ્યાસ કર્યા પછી આત્માનુ દર્શન થાય છે.

વિચારણીયા વેદાન્તા વન્દનીયો ગુરુઃ સદા ।

ગુરુણાં યચનં/પથ્યં વર્ણનં સેવનં નૃણામ્ ॥

—તત્ત્વોપદેશઃ ।

વેદાન્ત (ઉપનિષદ) માં બેદ મતુદામાં આવતો નથી. વેદો ને જ્ઞાનનો મહિમા ગાય છે, તે જ્ઞાનનો મહિમા ગાતી વખતે વેદો પણ તન્મય બની જાય છે.

આમ જ્ઞાનની પરાક્રામ્ય તરીકે કે ઉપનિષદોરૂપે રહેલ રહસ્યજ્ઞાન^૧ તરીકે 'વેદાન્ત' ને પ્રસિદ્ધિ મળી છે અને તેથી વેદાન્ત માહિત્ય અને વેદાન્ત વિષય બન્નેમાં ઠોષ જાતનો ખાલ બેદ રહ્યો નથી.

અંગ્રેજી વ્યવહારને દારણે આપણા વેદાન્તને 'ઈન્ડીઅન ફિલસૂફી' તરીકેની પ્રસિદ્ધિ મળેલી છે. તેની વ્યાખ્યા એ છે કે 'જ્ઞાન, જીવ અને જગત્ એ ત્રણ પદ્યો વિશે જે દર્શન વિચાર કર્યો હોય, તે દર્શન ફિલસૂફી ગણાય છે, અને તેજ 'તત્ત્વજ્ઞાન' ગણાય છે; પરંતુ મામાન્ય-જનોમા આ પ્રકારની ફિલસૂફી કે તત્ત્વજ્ઞાન વિશે, જે એક જોગમજન પ્રવર્તે છે, તે એ છે કે; 'ફિલસૂફી કે તત્ત્વજ્ઞાનને લોક વ્યવહાર અને મમાન્ય કે નીતિના વ્યવહાર સાથે ઠોષ મંબંધ નથી. આ અજ્ઞાન એટલું બધું મોટું છે કે 'ફિલસૂફી એટલે નવરા બોલેલા માણસોના બેભાષી સ્ફુરેલા વિચારોના તરંગો કે જોનો ઉપયોગ વાતો સિવાય બીજા ઠોષ સામમાં યતો નથી' એવી માન્યતા મોટા ભાગમાં રહેલી છે.

ફિલસૂફી, તત્ત્વજ્ઞાન અથવા વેદાન્ત વિશે ઘણું મોટું અજ્ઞાન લોકોમાં રહેલું છે. મૂળગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો નથી. અભ્યાસ કરવા જેટલી ધીરજ અને શક્તિ પણ લોકોમાં નથી તેમજ શુદ્ધિપૂર્વકની વિચારમર્શણની શક્તિ અને અમાધાનની નિરામાયતા પણ

૧ સંયમ પ્રજ્ઞાવિષયા ઉપનિષદ્-શબ્દવાચ્યા; તત્ત્વરાણા સદેહતાઃ સંસારસ્યાપ્યન્તાષસાદનાત । ઉપનિ-પૂર્વસ્ય સદેસ્તદર્શત્વાત । તાદર્શ્યાદ્ગ્રન્થોઽપિ 'ઉપનિષદ્' ઠચ્યતા ॥

જૂદદારબચક-શાકરબાબ્દનો પ્રારંભ.

જોવાને મળતી નથી. જે કેટલીક ટીકાઓ કરવામાં આવે છે, તે ઉપર-
ટપકાની જ હોય છે અને અભ્યાસ વિનાની ધણએકી માન્યતાઓ
ઉપર દ્રક્ત તક અને વિચારણા જોડીને મૂળભૂતસિદ્ધાન્તને નહિ
માનવાની એક પ્રકારની નારિતક મનોવૃત્તિ મોટા ભાગના લોકોમાં જોવા
મળે છે.

ભારતે, બાસ્તના પ્રાચીન આચાર્યો અને ઋષિ-મુનિઓએ
જગતને જે વેદાન્તશાસ્ત્રોની પ્રસાદી આપી છે, તે વેદાન્તશાસ્ત્ર ખાલી તક
કે બુદ્ધિની વિચારસરણી નથી, પરંતુ આત્માના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલ
એક જિતમ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન છે.]

જગતના બીજા ધર્મો નીતિ અને પ્રેમના સિદ્ધાન્તો પાઠવે છે
અને જણાવે છે કે 'તમારી જેમ તમારા પાડોશીને ચાહો'.

અહિં કોઈ નકરે અને પૂછે કે 'શામાટે પાડોશીને ચાહવો ?'
આનો ઉત્તર જગતના બીજા ધર્મો સરળતાથી આપી શકતા નથી.
ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સાદી અને સરળ અનુભવની વાણીમાં જણાવે છે
કે, 'એકજ આત્મા જે તમારામાં રહેલો છે અને તેજ આત્મા
તમારા પાડોશીમાં રહેલો છે અને તેજ આત્મા સર્વ પદાર્થોમાં વિજસી
રહેલો છે.'

આજના આપણા રાજ્યશાસ્ત્રમાં ધણી પ્રગતિ થઈ રહી છે
અને લોકતાંત્ર સત્તા પ્રગતિના ચિખર પર રહેલી ગણાય છે. સર્વ
લોકને એક સરખા ગણવાની ભાવના જગતના જુદા જુદા દેશોમાં
જુદી જુદી રીતે અપનાવી લેવામાં આવે છે, પરંતુ ભારતના તત્ત્વ-
જ્ઞાનમાં આ લોકભાવના આત્મનિષ્ઠ ભૂમિકામાંથી પ્રગટ થાય છે.
'યજ્ઞ સર્વમાતૃમૈષામૃત' જ્યાં સર્વ આત્મરૂપજ બની ગયું, ત્યાં પછી
અન્ય ભાવના રહી જ ક્યાં. આ લોકોત્તર ભાવના છે અને વેદાન્ત-

જાનજ તેને પચાવી શકે તેમ છે. બીજી રીતે અપૂર્ણ' બની જાય છે. લોકવ્યવહાર જેટલો જાનીજન મરગરીને ચલાવી શકે છે, તેટલો અજાની-જન ચલાવી શકે નથી. 'મુખ કે દુખ, લાભ કે દાનિ, જય કે પરાજય એ બધાં દુન્દોને છતી લેનાર આત્મજાની પુણ્ય મમાનભાવે લોક વ્યવહાર ચલાવે છે અને તેના બંધનમાં તે ફસાતો નથી.

આત્મજાની જીવનમુખત પુણ્યને લોકવ્યવહાર બંધનરૂપ ધતો જ નથી. તે જે કંઈ કરે છે, તેમાં તેની દષ્ટિ લોકસંમત માટે, લોકોપકાર માટે હોય છે અને તેથી તે વિશેષ સાવધાન બનીને મસારનાં મર'કન'વા કર્મો કરે' જાય છે.

૧ એક નીતિગાન પુરવ તરીકે આત્મજાનીની પ્રતિષ્ઠા ધાગી જોવી હોય છે. તે જુકું ખોલી શકે નહિ', હેતરી શકે નહિ, ફુરાચાગી બની શકે નહિ', કારણકે તેને તો મર'જ આત્માનાંજ દર'ન થશે. તેનો બધો વ્યવહાર આત્માની જાવનામાંથી જામશે. જ્યાં પરાયુ' કે પારકુ' હોય, ત્યાંજ અનીતિ અને અનાચાર ફેલાય છે રાગ અને દેવ જેને દેવે જાત્રા હોય, દેને આત્મજાન જાગૃત થતું જ નથી જેની મૃતિ શાંત ન હોય તેને આત્મનાવ જામશે નથી. 'જે તપ આચરતો ન હોય કે જે બ્રહ્મ ન હોય, તેને ગીતાનુ જ્ઞાન નહિ આપતું' ૧. એમ જામવાન શ્રી કૃષ્ણે અણુ'નને જણાવ્યું છે, તેજ ગીતે 'જે અનાચારી હોય, અવિચારી હોય કે અચાંત મનને હોય, તેને આત્મજાન જાગૃત' નથી' ૨ એમ પમરાજે નચિંદતાને જણાવ્યું છે.

૧ 'इदं ते नातपस्काय नामत्ताय कदाचन ।

न चाशुस्त्वथे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

૨ 'नाघिरतो बुद्ध्यर्हितात् नाद्यान्तो नासमाहितः ।

नाज्ञातमानस वापि विज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

એક બાબત નકકી છે કે 'વેદાન્તજ્ઞાન સર્વજનોને સુલભ સરલ નથી. આ જગતનાં વિવિધ જ્ઞાનો આપણી નરી આંખે મેળવી શકાય છે; માટે તેને 'પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન' કહેવામાં આવે' છે. લોકવ્યવહાર આવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના આધારે ચાલતો હોય છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પહોંચી શકતું ન હોય, ત્યાં અનુમાન પ્રમાણ કાર્ય કરી આપે છે. જગતનાં સર્વ લોકવ્યવહારો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના આધારે ચાલી રહ્યા છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ અને ચાર્વાકના અનુયાયીઓ તેથી આગળ વધવાને તૈયાર નથી.

વેદાન્તજ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને અનુમાનપ્રમાણનો સ્વીકાર કરે છે; પરંતુ એવી પણ કેટલીક ચીજો છે, જે નરી આંખે દેખાતી ન હોય તેમજ જ્યાં આપણો તકે પણ પહોંચતો ન હોય; છતાં પણ તે ચીજોની સત્તા હોય છે. આજના પ્રગતિશીલ વિજ્ઞાને એવી ઘણી ઘણી બાબતો શોધી કાઢી છે; કે જે અત્યાર સુધી અજ્ઞાત હતી. આજે એ બાબતનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ જાતનો વધો આવતો નથી.

વેદાન્ત દર્શને પહેલેથીજ આ બાબતનો ઉકેલ આપી દીધો છે. ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'આત્મદર્શન નરી આંખે થઈ શકે એમ નથી; તે વાણીને વિષય નથી; મન અને શુદ્ધિ પણ ત્યાં વિરામ પામી જાય છે. તેથી કોઈ જાતનાં લૌકિક પ્રમાણ આત્માની સિદ્ધિ કરી શકતાં નથી, માટે શ્રુતિનાં વચનો આત્માની સિદ્ધિમાં પ્રમાણભૂત છે. તે આત્મા છે કે જ્યાં કેવળ ઉપનિષદનાં વચનો ચરિતાય' થાય છે.^૧

આ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણ પછી શબ્દ પ્રમાણનું સ્થાન વેદાન્ત દર્શનમાં અગ્રાવ્ય છે. એટલું જ નહિ જ્યાં

^૧ ન તત્ર ચશ્ચુર્ગચ્છતિ, ન વાગ્ ગચ્છતિ, ન વિદ્યા ન વિજ્ઞાનોમો
યથૈતદનુશિષ્યાદિતિ । તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ ।

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણની મર્યાદા આવી જાય છે; ત્યાં શબ્દ પ્રમાણ-
 થીજ વ્યવહાર કરવાનો રહે છે. લોકવ્યવહારમાં પણ શિષ્ટજનનાં વચનને
 શબ્દપ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યું છે અને તેને જ આધારે મનુષ્યો ઉત્તમ શિષ્ટ
 પુરુષ તરીકે આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ છે, તેમને ધ્યાન, મનન
 અને અનુભવથી અલૌકિક સત્યોનાં જુદી જુદી ગીતે દર્શન થયાં અને
 તેથી તે ઋષિઓ આર્ષ દૃષ્ટાઓ ગણાયા. ઉપનિષદોમાં એ પ્રકારે
 સત્યનાં દર્શનની પરંપરા સાચવવામાં આવી. આ ઉપનિષદો પ્રત્યક્ષ
 પ્રમાણ નોટલાંજ આત્મ પ્રત્યક્ષ ગણાય છે, તે ઉપનિષદોમાં જે
 તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ છે; તે બધે આપણી નરી અંગે દેખાય નહિ; કે
 દોષ તદ્દને આધારે તેનું પ્રતિપાદન ચાલ નહિ, તે પણ તે જ્ઞાન
 સર્વના અંતર્ધામી, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ એવા આત્માને તે પ્રત્યક્ષ
 અનુભવ ગળ્ય છે, માટે શ્રી શંકરાચાર્યે તે જ્ઞાનને ‘અપ્રમેયસામ્યક્ષિ’
 કહેલ છે તેમજ બ્રહ્મસૂત્રકાર વેદવ્યાસે શ્રુતિઓના વચનોનો ‘પ્રત્યક્ષ’
 શબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે. તેમણે ઉપનિષદોનો આધાર લેતાં વર્ણનાત્
 વર્ણયતિ ચ વગેરેનો પ્રયોગ કર્યો છે, શંકરબાબ્ધમાં આ બાબતનો
 ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું છે કે ‘શ્રુતિ એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, કારણ કે
 તેને બીજા પ્રમાણોની જરૂર રહેતી નથી અને સ્મૃતિ અને અનુમાન
 પ્રમાણ છે. કારણકે તેને આધાર તરીકે શ્રુતિના વચનો લેવાં પડે છે.

શ્રુતિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણવામાં આ પ્રાચીન આચાર્યોએ બીજા
 એક બાબત તરફ આપણું જે ધ્યાન દોર્યું છે, તે એ છે કે ‘શ્રુતિ
 વચનોનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધ થવો જોઈએ નહીં’ ‘અગ્નિ શીતલ
 છે’ એ બાબત શ્રુતિ નહિં જણાવે, કારણ કે આપણો અનુભવ

‘જુઓ ; શબ્દ इति चेन्नातः प्रमत्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
 ૧/૩/૨૮ પરંતુ શંકરબાબ્ધ પ્રત્યક્ષં हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रति
 अनपेक्षत्वात् । अनुमानं हि स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् ।

અગ્નિને ઉજી કહે છે; તેજ રીતે આત્મજ્ઞાન વિધિતંત્ર કે પુરૂષ-
તંત્ર નથી પણ વસ્તુતંત્ર છે અને તેથી તે 'નિત્યસિદ્ધ પદાર્થ' છે.
જગતના અનેક ધર્મો પોતાના સ્થાપકો અને ધર્મગ્રંથોના વચનોને
પ્રમાણ ગણે છે અને તેને આધારે પોતપોતાની માન્યતાઓને અનુસરે
છે, પણ આત્મજ્ઞાન કોઈ એક વિધિવચન કે પુરૂષ વચનને આધીન નથી.
તેનો નિત્યસિદ્ધ પરમાર્થ ગોચર વસ્તુતંત્ર છે. ૧-૧-૪ પરનું શંકરાચાર્ય
આ બાબત બાબત સ્પષ્ટરીતે જણાવે છે કે, 'એ માટે બ્રહ્મજ્ઞાન એ
પુરુષની કૃતિ પર અવલંબાતુ નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી
જણવામાં આવે, એના પદાર્થોના જ્ઞાનની જેમ પદાર્થ પરજ કૃત તો
અવલંબે છે. ...અવિદ્યાને લીધે કલ્પેલા બેદોની નિવૃત્તિ કરવી, એજ
શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે. 'ઓ' રૂપે બ્રહ્મ તે (વાણી મન વગેરેનો) વિષય છે
એમ પ્રાતપાદન કરવાનો શાસ્ત્રનો હેતુ નથી; પરંતુ બ્રહ્મ તે પ્રત્યક્ષ
આત્મા (પ્રત્યગાત્મા) છે, તેને લીધે કોઈનોય વિષય નથી; એમ પ્રતિ-
પાદન કરવું અને તેના આધારે અવિદ્યાથી કલ્પેલા જે મેષ, ચાતા
અને જ્ઞાન વગેરે બેદો છે, તેને દુર કરવા એ જ શાસ્ત્ર (ઉપનિષદોનો)
હેતુ છે.'

શ્રી બાદરાયણ વ્યાસે રચેલાં વેદાન્ત સૂત્રોનો ઉદ્દેશ જણાવતાં

૧અતો ન પુરુષઃપ્રત્યક્ષપારતન્ત્રાઃ પ્રજ્ઞાવિદ્યા, કિં તદ્દિ ?

પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવિષયવસ્તુ જ્ઞાનવદ્-વસ્તુ ત ત્રા

...અવિદ્યાકલ્પિતભેદનિવૃત્તિપરત્વાન્ શાસ્ત્રસ્ય । નહિ શાસ્ત્ર-
મિદંતયા વિષયભૂતં બ્રહ્મ પ્રતિપિપાદયિષ્યતિ । કિં તદ્દિ ?
પ્રત્યગાત્મત્વેનાવિષયતયા પ્રપિપાદયદ્ અવિદ્યાકલ્પિતં વેદ-
વેદિત્-વેદનાદિ ભેદમપનયતિ ।

૧/૧/૨ ઉપરના શાંકરબાખ્યમાં જણાવ્યું છે કે, 'વેદાન્તના' વાક્યો૩૫૧ પુષ્પોને એક દેકાણે પરીવર્તા, એ જ આ સૂત્રોનો ઉદ્દેશ છે, આ સૂત્રોએ વેદાન્ત (ઉપનિષદનાં) વાક્યોને જ દાખ્ય કરીને તે વિષે વિચાર કરેલો છે, તે જ વાક્યોના અર્થનો વિચાર કરીને, તેના તાત્પર્યનો નિશ્ચય થાય છે. અને તેને આધારે જ્ઞાનનો માક્ષાત્કર થાય છે. અનુમાન વગેરે પ્રમાણોથી થતો નથી. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનાં કારણો ક્યા છે એ બાબત વેદાન્તના વાક્યોથી કહીને, તેની માથે માથે એ જ બાબતને વધારે દૃઢ કરવા માટે, આ વાક્યોને અનુકૂળ એવાં અનુમાન પણ પ્રમાણ બને, તો તેને અમે ના કહેતા નથી કારણ કે શ્રુતિએજ યોગ્યને સહાય કરવામાં અનુમાનોનો પણ અંગીકાર કરેલો છે."

અક્ષુ, વાણી, મન, શુદ્ધિ, વગેરે ઇન્દ્રિયોના આધારે રચાએલા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણો આત્મજ્ઞાનની બાબતમાં લાચાર છે. એ બતાવવાનું તાત્પર્ય છે, પરંતુ તેથી સ્વયંવાદ કે નાસ્તિકવાદને અવકાશ મળતો નથી, આત્મજ્ઞાન એક અગ્નેહ મિદ્ધ વસ્તુ છે, કે જેનો અનુભવ અનેક સિદ્ધ રાત્રી પુરોનો થયો છે. આત્માના અનુભવથી કવેશ, કંકામ, કુ.ખ, કષ્ટ વગેરેની નિવૃત્તિ થાય છે અને પરમ જ્ઞાનને અનુભવ થાય છે. એ બાબતને લીધે દરેક વિચારકને આત્મજ્ઞાનમાં રસિ પેદા થાય છે.

શ્રુતિવચનોનો એકદેશી વિચાર કરતા, દેટલાક સુધારકો એવો આક્ષેપ કરી રહ્યા છે કે 'ઉપનિષદનાં વચનોમાં કોઈ એક બાબતનો

૧ વેદાન્તવાક્યકુસુમગ્રંથનાયત્વાત્ સૂત્રાણામ્ વેદાન્તવાક્યાનિ હિ સૂત્રૈરદાહૃત્ય વિચાર્યન્તે । વાક્યાર્થવિચારણાધ્યવસાન-
નિવૃત્તા હિ બ્રહ્માવગતિર્નાનુમાનાદિ પ્રમાણાન્તરનિવૃત્તા સમ્પુ ત્તુ
વેદાન્તવાક્યેષુ જગતો જગ્માદિકારણવાદિષુ તદયપ્રહણદા-
ર્યાપાનુમાનમપિ વેદાન્તવાક્યાવિરોધીમવધ્ન નિવાર્યન્તે શુન્યૈવ
ચ સદ્વાયત્થેન તર્કસ્યામ્યુપેયત્વાત્ ॥

નિશ્ચય જણાવવામાં આવ્યો નથી. ‘અહ છે’ બતાવનાર વાક્ય મંત્રી આવે, તો તેની સાથે જ ‘અહ નથી’ એમ બતાવનારું વાક્ય પણ મંત્રી આવે છે. ‘અહ સક્રિય છે’ એમ જણાવીને વિરામ પણ સેવકમાં આવ્યો ન હોય, તેટલામાં તો, ‘અહ નિષ્ક્રિય છે’ એમ બતાવનાર વાક્ય આવીને હિલુજ રહ્યું હોય છે.”

આ સુધારકોને તો નરી આંખે દેખાતા વિષયોનો જેવો અનુભવ થાય છે, તેવોજ અનુભવ આત્મજ્ઞાનની બાબતમાં પણ કરવો હોય છે. તે સાથે કેવળ તકના બળ પર તેમની દોડ હોય છે. તૌકિક પ્રત્યક્ષ વ્યવહારના આધારમાં અવિદ્યા, અજ્ઞાન, અધ્યાસ જેવાં કારણો રહેતાં છે અને તેમનો તો પરિણામે બાધ થઈ જાય છે. એ બાબત આ સુધારકોના ધ્યાન પર આવી હોય એમ લાગતું નથી. અધ્યાસ બાધમાં ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે એ વિશે વિચાર કરતાં જણાવ્યું છે કે “એથી પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો અને સાક્ષોનો આશ્રય

૧ તસ્માદ્, અર્થિચાચદ્, ચિપયાળ્યેષ્વ પ્રત્યક્ષાદાનિ પ્રમાણાનિ શાસ્ત્રાણિ ચ । પશ્વાદિમિશ્વાવિશેષાન્ । ... અતઃ સમાનઃ પશ્વાદિમિઃ પુરુષાણાં પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારઃ । પશ્વાદીનાં ચ પ્રસિદ્ધાંઽધિવેકપુરઃસરઃપ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારઃ । તન્-સામાન્ય-દર્શનાદ્ ધ્યુત્પત્તિમતામપિ પુરુષાણાં પ્રત્યક્ષાદિવ્યવહારઃ તત્કાલઃ સમાન ઇતિ નિશ્ચીયતે । ... તથાહિ ગ્રાહ્યો યજેત્ । ઇત્યાદીનિ શાસ્ત્રાણિ આરમ્ભનિ ઘર્ણાશ્રમવયોવસ્થાદિ વિશેષા-ધ્યાસમાશ્રિત્ય પ્રવર્તન્તે । ...

... एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकाऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तक सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रह्णाणाय आरम्भकन्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते ॥

અવિદ્યાવાળો પુત્ર છે. પણ વગેરેથી સમાન છે, તેથી ...એ ગીતે માણુમ અને પણ વગેરે સર્વના પ્રમાણુ, પ્રમેય વગેરે વ્યવહારો સરખાવ દોષ છે. અહિં પણ વગેરેના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારો તો અવિવેકને લીધે ન થતા હોય છે, તે દેખીતું છે, ત્યારે વિચારક માણુમોના પણ પ્રત્યક્ષ વગેરે લૌકિક વ્યવહારો પણ વગેરેના જોવાજ લાગતા હોય છે એટલે એટલા પૂરતા તો તેમના વ્યવહારો તેવાજ અવિવેકને લીધે થતા હોય છે, એમ સાબીત થાય છે. ... ‘આઠણે ધન દરવો’ વગેરે શાસ્ત્ર પણ આત્મામાં ‘વલુ’ આશ્રમ, વય, અવસ્થા વગેરે ધર્મોના અધ્યાસને અવલંબીનેજ પ્રવૃત્ત થાય છે. આ ગીતે અનાદિકાવથી ચાલતો આવેલો અને હવે પછી અનંતકાળસુધી ચાલવાનો; સ્વાભાવિક, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ તેમજ આત્મામાં કર્નાપણું અને બેકનાપણું ધર્મોને ઉત્પત્ત દરનાં જે અધ્યાસ છે, તે બધા લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે, બધા અનર્થોના બીજરૂપે રહેલો આ જે અધ્યાસ છે, તેનો નાશ થાય અને (ત્રિકાને) આત્માની એકતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એટલા માટે બધા વેદાન્તના મંથો પ્રવૃત્ત થયા છે.

વેદાન્ત દર્શનનું મુખ્ય પ્રમાણુ આ રીતે ઉપનિષદો ગણવામાં આવેલ છે અને તેનોજ શાસ્ત્ર તરીકે વ્યવહાર છે, એટલુંજ નહિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ બની રહે છે; પરંતુ આમ શાસ્ત્રની સંમતિ લેવા જતાં; કેટલાક મંકુચિત વિચારના પુખ્તોને એવો વાધો આવે છે કે, ‘જો શાસ્ત્રને માનવામાં આવે, તો પછી તે બાબતમાં શુદ્ધિને તેમજ યુક્તિસંગત તકને અવકાશ રહેતો નથી. - કેટલાક તો આ બાબતને ‘અધ્યક્ષ’, લેખી; તેની તરફ પૂરેપૂરી ઉપેક્ષા બતાવે છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રપરનાં બાબોમાં શાસ્ત્રસંગત યુક્તિઓ તેમજ અપરોક્ષાનુબૂતિનું વારંવાર સમર્થન કર્યું છે; એટલુંજ નહિ ‘તર્કાનુસંધાન’ પરંપરાથી આપણાં

અર્ધાંજ શાસ્ત્રોએ સ્વીકારેલ છે. કેનોપનિષદ જણાવે છે કે, બોધો અને બોધની સુક્તિઓથી જાણવામાં આવે અને માનવામાં આવે; તેજ શુદ્ધિમાન પુરુષ અમૃતપણાનો દાહ મેળવે છે' ગીતાપણુ^૨ પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવાને ગાનનાં સાધન ગણે છે.

ધર્મશાસ્ત્રના પ્રણેતા ભગવાન મનુ પણ જણાવે છે કે; ૩ જે માનવ ધર્મની શુદ્ધિની ઈચ્છા રાખતો હોય, તેણે ત્રણ બાબતો ધણીજ સારી રીતે સમજણમાં હિતારીને કાર્ય કરવું જોઈએ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, અનુમાન પ્રમાણ અને વિવિધ વચનોનાં પ્રમાણવાળું શાસ્ત્ર એ ત્રણ બાબતો છે."

૪ "જે ધર્મ ઋષિપ્રણીત અને ધર્મશાસ્ત્રથી ઉપદેશવામાં આવેલ છે; તે ધર્મનું અનુસંધાન તકથી કરવું કે જે તક વેદશાસ્ત્રની સાથે નિર્દોષી ન હોય. આ રીતે જે તકની સાથે ધર્મનું બ્યાખ્યાન વિવેચન કરે છે, તે ધર્મને જાણે છે."

૧ પતિચોધવિદિતં મતમ્ અમૃતસ્વં હિ વિન્દતે ।

—કેનોપનિષદ

૨ તદ્દ વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

—ગીતા

૩ પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમભીષ્તતા ॥

મનુસ્મૃતિ ૧૨-૧૦૫

૪ સાર્વ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંધતે સ ધર્મે વેદ નેતરઃ ॥

મનુ. ૧૨-૧૦૬

માંડુક્યકારિકાના ચોથા અદ્વૈતપ્રકરણની શરુઆતમાં શાસ્ત્રની સંગતિમાં તર્ક પણ ઉપયોગી છે, એ બાબતપર ભાર મૂકનાં, ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય જણાવે છે કે, 'તેમાં દ્વૈતનો અભાવ તો વૈતથ્ય પ્રકરણથી સ્વયં માપા, મંધર્વનગર વગેરે દષ્ટાન્તોથી હેતુ બતાવના જણાવનામાં આવ્યું છે કે 'દશત્વ વગેરે અંતવન્ન વગેરેને લીધે ને કાંઈ પદ્ધતિ દેખાય છે, ને વિનય છે અને તે બાબતનું તર્કથી અનિવાર્ય કરવામાં આવ્યું. અદ્વૈત (જ્ઞાન) શું એકલાં આગમ (શાસ્ત્રોનાં વચનોથી) સાબીત કરવું કે પછી તર્ક દ્વારા તેનું અનુસંધાન કરવું? એ બાબતમાં જણાવે છે કે 'તર્કના સાધનથી પણ (અદ્વૈતનું જ્ઞાન) જણી શકાય એમ છે. તે શી રીતે? એટલા માટે અદ્વૈતપ્રકરણનો આરંભ કરે છે.'

આમ જ્યારે એકજાણુ તર્ક અને યુક્તિપ્રયુક્તિઓનું અનુસંધાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે બીજી જાણુ શાસ્ત્રવચનો પણ વાણીમાં મીમિત્ત રોવાથી, પ્રત્યક્ષ અનુભવ ગ્રાસ્યર પરમાત્માનાં પૂરુષાર્થ વર્ણન કરી શકતા નથી. શાસ્ત્ર તે બ્રહ્મનાં વિધિમુખે વર્ણન કરતાં નથી, પરંતુ નિયેધ્મુખે વર્ણન કરે છે. આત્મદર્શનના માર્ગે ને ને કાંઈ અડચણો, મંકટો, વિધો વગેરે આવતાં હોય છે, તે બધાને દૂર કરવાનું કાર્ય આ શાસ્ત્ર કરે છે. મંડુક્યનું એક સુમાર્ષિત પ્રસિદ્ધ છે; તેનો ભાવ એ છે કે, 'જો તે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મનું જ્ઞાન મળે નહિં; તો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નિર્વર્થક છે. અને જો તે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું; તો પછી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસની જરૂર રહેતી નથી.

૧ તત્ર દ્વૈતાભાવસ્તુ વૈતથ્યપ્રકરણન સ્વપ્રભાયાગન્ધર્વનગરાદિ દષ્ટાન્તેદંદશત્વવાચેન્તવસ્યાદિદેતુમિસ્તર્કેણ ચ પ્રતિપાદિતઃ ।
અદ્વૈત ક્રિમાગમમાત્રેણ પ્રતિપત્તમ્યમ્. આદેહાસ્થિર્ તર્કેણ
અપોત્યત ક્ષાદ-શક્યતે તર્કેણાપિ જ્ઞાતુમ્ ત-ક્રયામન્યદ્વૈત-
પ્રકરણમારમ્બયતે ॥

સદાન્ત બિંદુનો એ સુપ્રેસિક્ષ મ્લોક છે; જે જણાવે છે કે,-

ન શાસ્તા ન શાસ્ત્રં ન શિષ્યો ન શિક્ષા ।

કેદાં શાસ્તા નથી, કેદાં શાસ્ત્ર નથી, કેદાં શિક્ષા નથી, કેદાં શિષ્ય નથી.

એજ રીતે મુંડોપનિષદમાં^૧ જણાવ્યું છે કે;

જે તે પરબ્રહ્મ અદૃશ્ય છે, અગ્રાહ્ય છે, એક અને વર્ણથી રહિત છે, નેત્ર અને જ્ઞાન વિનાનું છે, કાય અને પગ વિનાનું છે; તેમજ જે નિત્ય, વ્યાપક, સર્વગત અને અત્યંત સૂક્ષ્મ છે; તે અવ્યય અવિનાશી બ્રહ્મ છે; તેજ સર્વ પ્રાણિઓનું આદિ કારણ છે, એમ ધીરજનોને દર્શન થતાં હોય છે.

આ પ્રકારનાં શ્રુતિવચનો પર બ્રહ્મનાં વર્ણન કરતાં વાણીની મર્યાદા બતાવે છે. અને તેથી જ નેતિ નેતિ એ શ્રુતિવચન અત્યંત પ્રસિદ્ધ ગણાય છે; જે નિષેધ વચનની તેમજ શુદ્ધ અને ક્રિયાના પ્રકારની મર્યાદા સૂચવે છે.

જેને હૃદયે બિગાસા ભગેલી છે; એવા વેદાન્ત શાસ્ત્રના અધિકારીજનને અહિં એક સૂચક પ્રશ્ન એ ભગે છે કે, 'જો તક' અને શ્રુતિ એ બંનેય સર્વોત્તમ સત્ય પરબ્રહ્મના વર્ણનમાં મર્યાદિત બની જતાં હોય; તો પછી તે બ્રહ્મની સત્તાને આપણે શી રીતે જાણવી ?

૧ યત્તદદ્રેદયમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચક્ષુઃશ્રોત્રં તદપાણિપાદય ।

નિત્યં વિમું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ મૃતયોનિં

પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ ॥

મુંડક ૧/૬

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે અધ્યાસ ભાષ્યમાં ભૂમિકા રચીને આ બાબત સરલ સ્પષ્ટ કરી છે અને પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે. આત્મા સંબંધી નિરૂપણ કરતાં, તેઓશ્રી જણાવે છે કે;

પ્રત્યગાત્મા^૧ તે પોતે કાયમને માટે જ્ઞાનનો અવિપય છે, એમ નથી. ‘હુ’ એ રીતે જ્ઞાનનો વિપય તે આત્મા છે, અને પ્રત્યગાત્મા નો બધે પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે સ્વપ્રકાશ છે... પ્રત્યગાત્માની ઉપર પણ અનાત્મારૂપે રહેલા પદાર્થોનો અધ્યાસ કરવો; એમાં કાંઈ વિરુદ્ધ નથી. આવા પ્રકારના અધ્યાસને પંડિત કોઈ અવિચ્છ એમ કહે છે અને તેથી ભુલું રહેલ પદાર્થનું જે ખરું સ્વરૂપ છે, તેને જાણવું તેને વિદ્યા કહે છે.

આ અધ્યાસ ભાષ્ય પર ભામતી અને રત્નપ્રભાતી ટીકા ખાસ વાંચવા જેઠાએ. આ ટીકાનો સાર એ છે કે, ‘પ્રત્યગાત્મા શબ્દ પ્રત્યક્ષ અને આત્મા એ બે શબ્દોથી બનેલો છે. પ્રતિ એટલે ભુલો રીતે (અસત, જડ અને દુઃખરૂપ જે અહંકાર વગેરે તેનાથી ભુલો રીતે એટલે કે સત્, ચિત્ અને સુખરૂપ એ રીતે) અંચતિ જે પ્રકાશે છે, તે પ્રત્યક્ષ-સ્વયંપ્રકાશ આત્મા. તે પ્રત્યગાત્મા ઇન્દ્રિય ગોચર નથી, તે પણ અવિદ્યાને લીધે કલ્પેલો મન, ઇન્દ્રિયો, દેહ વગેરે ઉપાધિના ચોગે પ્રત્યાગાત્માને છવાત્માનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે છવરૂપ જે મોપાધિક સ્વરૂપ છે; તેને લીધે ‘હુ’ એ પ્રકારના અહંકારરૂપે તે જ્ઞાનનો નિપય થાય છે. ‘હુ’ એ પ્રકારના જ્ઞાનમાં કર્તાપણું, ભોક્તાપણું અને ચૈતન્ય એ ત્રણ પ્રકારે ભામે છે, હવે આત્મા તે

૧ ન તાવદયમેકાન્તેનાવિવયઃ અસ્મત્પ્રત્યયવિવયત્વાત્ ।

અપરાશ્વત્વાચ્ચ પ્રત્યાગાત્મપ્રસિદ્ધેઃ ।

તમેતમેધંલક્ષણમધ્યાસં પણિડતા અવિચોતિ મન્યન્તે;

તદ્વિદેકેન ચ વસ્તુસ્વરૂપાવધારણં વિદ્યામાહુઃ ।

હિદાસીન છે; એટલે તેનામાં કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું સંભવું નથી. આ બંને બાબતો તો બુદ્ધિમાં સંભવે છે. પરંતુ બુદ્ધિ જડ છે, તેમાં ચૈતન્ય સંભવું નથી, એટલે પ્રત્યગાત્મા જો કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તો પણ બુદ્ધિ વગેરે હિપાધિની સાથે એકરૂપ બનેલ છે. અહિં એક બાબત એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે, 'મોટા મોટા વિદ્વાનોથી આરંભીને છેક નાનાં બાળકો સુધી જુઓ, તો આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રસિદ્ધ છે. 'આત્મા નથી (હું નથી) એમ કોઈને ધ શંકા થતી નથી, પરંતુ વારતાવિત્ત સ્વરૂપ તેનું શું છે, તેનો નિર્ણય કરવાનો રહે છે. અધ્યાસને ક્ષીણે આત્મા અને અનાત્મામાં જે ભ્રમ થયો છે, તેને જ અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે અને તે અવિદ્યા દૂર કરીને પરબ્રહ્માનાં સાચાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવામાં શાસ્ત્રનાં વચન ચરિત્રાર્થ થાવ છે. આ પ્રત્યગાત્મા^૧ શબ્દ શ્રી શંકરાચાર્યે હિપનિષદમાંથી ક્ષીણે છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના અધ્યાસ બાબતના સિદ્ધાન્તનું 'અનિવચનીયવાદ' તરીકે નિરૂપણ થયેલું છે અને તેથી શંકર વેદાન્તના પ્રવેશમાં આ બાબતનો ત્રીણુવટથી અભ્યાસ કરવો ખાસ જરૂરી છે.

૧ પરાંચિ લ્લાનિ વ્યતુળત્ત્વયં મૂસ્તસ્માત્ પરાંહ વદ્યસિ નાત્મનિ ।
કશ્ચિદ્ ધીરઃ પ્રાયગાત્માનમૈક્ષત, આઘૃત્તચક્ષુરમૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥

(હોપનિષદ)

૩૭૫૫૫

પ્રકરણ બીજું

અધ્યાસ-અનિર્વચનીય આતિની મીમાંસા

અનિર્વાચ્યાધિષ્ઠાદિતયસચિયસ્ય મમથતો
વિષયતો યસ્યૈને વિયદનિલતેજોઘ્વનય ।
યતઃપ્રામૂદ વિશ્વં ચરમચરમુચ્ચાવચમિદં
મમામસ્તદ્ બ્રહ્માપરિમિતસુખજ્ઞાનમમૃતમ્ ॥

—શ્રી વાચસ્પતિ મિશ્ર

જે બ્રહ્મ અપરિમિત સુખ અને જ્ઞાન તેમજ અમૃતરૂપ છે, તેને અમે પ્રજ્ઞામ કીએ છે જે કાર્ક સ્થાવર-જંગમરૂપે આ ઉત્પત્તિ નીચું જગત છે, તે સર્વ વિશ્વ તે બ્રહ્મથી ચમ્પેલ છે પરંતુ તે બ્રહ્મતુ સંધિ પરિજ્ઞામ નથી જે આ આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી વગેરે કાર્યો જોવામાં આવે છે, તે બધા વિવર્તરૂપે છે અર્થાત્ જે અવિદ્યા અનિર્વચનીય છે, તે બ્રહ્મના બીજા પ્રધાનની જેમ વર્તે છે અને તે અવિદ્યાના પ્રભાવથી બ્રહ્મના આ બધાં કાર્યો જોવાને મળે છે

સુખચિદક્ષણદિવિવોધમદ્વિતીયં

વિયદનલાદિવિનિર્મિતે નિયોજ્ય ।

અમયતિ મવસાગરે નિતાન્ત

ત્વઘટિતઘટનાપટીયસી માયા ॥

—શ્રી શંકરાચાર્ય

એ માયા છે કે જે અધર્મિત ઘટનાઓ ઘડવામાં પેતાની કુશળતાને ખૂબ સરસરીતે જતાવે છે અને તેને જ કારણે જે બ્રહ્મ એક અખંડ અદ્વિતીય સુખ, ચૈતન્ય અને જ્ઞાનરૂપ છે, તે બ્રહ્મને આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી વગેરે કાર્યોમાં બેડીતે આ ભવસાગરમાં પૂરીરીતે ભટકાવીને શ્રમમાં નાખી દે છે.

अजमपि जतियोतं प्रापदैश्वर्ययोगाद्
अगति च गतिमर्ता प्रापदेकं ह्यनेकम् ।
विविधविषयधर्मप्राहि सुखेक्षणानां
प्रणतमयविहन्तु ब्रह्म यत् तन्नतोऽस्मि ॥

—શ્રીશંકરાચાર્ય

જે બ્રહ્મ અજન્મ હોવા છતાં, ઐશ્વર્યના યોગથી જન્મના યોગને પ્રાપ્ત થાય છે. જે બ્રહ્મ ગતિ રહિત હોવા છતાં ગતિમાન પદાર્થોના ધર્મોને પામે છે, જે એક હોવા છતાં અનેક બને છે અને જેની આખો મોહર્યા ધેરાએલી છે એવા સંસારીજનોના વિવિધ વિષયોના ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે તેમ જ પ્રણામ કરનારા ભક્તજનોના ભયોને દૂર કરે છે, એવા તે પરબ્રહ્મને હું પ્રણામ કરું છું.

x

x

x

x

જે જન આહાર, વિહાર અને નીહારની ક્રિયા કરવામાં રમ્યો પમ્યો રહે છે; જે લોક-પાન અને નાચ-ગાનમાં મશગૂલ રહેવા મગે છે; તેને માટે આ લોકવ્યવહાર મગે છે. તેની દષ્ટિ સ્વાર્થ પૂરતી મર્યાદિત છે. 'અણુ કળને પણ ઘી પીઓ' એ જાતની મીઠી વાણી-ચારુવાદ તેને મગે છે; માટે આવા લોકોને ચાર્વાકનું દર્શન મગી જાય છે.

પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોમાં હારવીન એક મોટો તત્ત્વવેત્તા ચર્ચા મગ્યો. જ્ઞાનની વિવિધ વિચારસરણીમાં તેની વિચારપદ્ધતિએ મુખ્ય પકડ લીધી છે. રાજકારણ શું કે અર્થકારણ શું? સમાજશાસ્ત્ર શું? કે માનવશાસ્ત્ર શું? જોતિકતાદ શું કે વિજ્ઞાનવાદ શું? એ બધા પર હારવીનની વિચારસરણીની જખ્ખર છાપ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના જ્ઞાનના વિચારો પર પણ તેની છાપ જખ્ખર છે અને તેની ભૂમિકા પર જ 'બધું' વિચારાય છે.

હારવીને 'ખૂબ લાંબું લાંબું' વિચારીને જે પરિણામ કાઢ્યું, તેની ફલશ્રુતિ 'બળિયાના એ ભાગ'ની વાત આગળ અટકી મર્ડ. હજારો વર્ષો પહેલાં ચાર્વાકે જેવા સ્પષ્ટ દર્શનિકોએ જે વાત કરી હતી; તેજ વાત તેણે ફલશ્રુતિમાં શોધી કાઢી તેણે જણાવ્યું કે, 'વિહાર કરો, વધારો કરો, બળિયાઓને જીવતા હો અને નબળાઓને મરવા હો'.

મોટું માણસું નાનાને ખાધ જાય અને સૌથી જીવસ્ય જીવનમ જીવ એ જીવતું જીવન છે, એ જાણવતો સંસાર શરૂ થયો ત્યારથી જોવાને મળે છે. એટો પશુના ધર્મો છે. પશુઓનાં જીવનમાં બળિયો જીવી જાય, એ ન્યાય જોવામાં આવતો, તેજ ન્યાય

* Many multiply, let the strongest live, and the weakest die !!

જો આજની દુનિયામાં જોવાને મળે, તો વિચારક માનવીએ શું
મેળવ્યું ?

તત્ત્વજ્ઞાની કાર્લોઈસ્ટ જણાવે છે કે 'આજનો તમારો સરેરાશ
અંગ્રેજ માનવી ઇશ્વરની ઝીઝી ઠરકાર કરતો નથી. એને તો બળરના
ભાવ ધટવા નહિં જોઈએ. જો તમારે એની લાગણીઓ જગાડવી હોય;
તો તમારે તેના પેટની વાતો મુઠી ઉતરવું જોઈએ.

તત્ત્વચિંતક રશિકન જરાક કટાક્ષમાં જણાવે છે કે, 'ઈંગ્લેન્ડની
શાસન કરતી દેવીને ઝોળખતી હોય તો એમ કહેવાય કે, જે દેવી લાભ
નફા આપે છે, તે બળરની દેવી વરીકે છે. +

આજે પશ્ચિમના આધિજ્ઞ અનુકરણને લીધે ભારતીયજનો પણ
કેવળ નફા, લાભ અથવા ધન સંબંધી વિચાર કરતા થઈ ગયા છે.
ધન સંબંધી જે વિચાર સર્જાય છે, તે પોતે ખોટી નથી. ધનસંપત્તિને
લક્ષ્ય માનીને તેનાં પૂજન-અર્ચન કરવામાં આવે છે. ધન હાનિકારક
નથી, ધનની આસક્તિ, સંપત્તિનીવાસના, ભોગનો લોહુપના એ બધાં
માનવને કુસંગે દોરી જાય છે અને તેથી તેનું પતન થાય છે,

■ Your average Englishman does not greatly care
whether there be God or not, provided that the
price of the stock does not fall. If you want
to awaken his real beliefs, you must descend
into his stomach.

+ The ruling Goddess of England may well be
described as the Goddess of getting on, or
britannia of the market etc.

શ્રી શંકરાચાર્યે લોકવ્યવહારને નૈમર્ગિક-કુદરતી કહ્યો છે. શ્રવણ પર તેના સંસ્કાર અનાદિ કાળથી પડેલા છે. આહાર, નિદ્રા, બળ વગેરે ઇષ્ટિઓ પશુમાં જેવી જેવાને મળે છે, તેવીજ માનવમાં જેવાને મળે; તો નથી માનવ માનવ જનતો નથી. માનવને વિચારવા માટે મન આપ્યું છે. એ મનથી લોકવ્યવહારનું વિવેકજ્ઞાન જાગે, એટલું પણ પૂરતું નથી. તેણે લોક વ્યવહારથી પર, ચંદ્રને વિચાર કરવાનો છે. અધ્યાત્મિકતામાં આ વિશે વિચાર કરતાં શ્રી શંકરાચાર્યે લોક વ્યવહાર વિશે અત્યંત સ્પષ્ટ અને સચોટ વ્યાખ્યા કરી છે. ‘આ લોક વ્યવહાર જામ છે કે સાચો છે’ એ વિશે, અનેક મતો રજૂ કરીને તેમાંથી સમન્વય શાધી આપ્યો છે.

ત્યાં સ્વાર્થક્રોધ મત રજૂ કર્યો નથી, કારણ કે તેને તો ‘નરી આજે દેખાય, તે માયુ’ એમ માનીને તેથી આગળ વિચાર કરવો જ નથી. વિચારની ભૂમિકામાં જેને પ્રવેશ કરવો છે, તેના મતની સમાલોચના થઈ શકે. શ્રીશંકરાચાર્યે વિશેષે કરીને બૌદ્ધમત, તાંત્રિકમત, મીમાંસિક મત જેવા વિચારશીલ મતોને, રજૂ કરીને, તે બધા જે બાબતમાં સહમત છે, તે મત તારવી, આપીને ચેતાનો નિષ્કંધ આપ્યો છે. આ નિષ્કંધ બાધવામાં તેમણે કુશામ્બુદિ અને સુકિતમંગલ દંડતિ રજૂ કરવાનો સ્વત્વ પ્રવાસ કર્યો છે.

આ બધા મતો એક બાબતમાં સમન થાય છે કે ‘લોકવ્યવહાર અજ્ઞાનમૂલક છે. અજ્ઞાનનું કારણ જામ છે, એ બમને અધકાર સાથે સરખાવી શકાય. અધકારને લીધે એક જ ચીજ જુદી જુદી લાગે અને મને તેટલા બીજા પ્રયત્નો કરો; તો પણ એકજ ચીજમાં ઉલા થયેલા જમો દૂર થાય નહિ; એને દૂર કરવા માટે પ્રકાશ વેંદ્યએ, પ્રકાશ આપ્યો કે અધકાર ગયો અને અધકાર ગયો કે ચીજ, એક જ દેખાવાની અને બીજા જમો દૂર થવાના.

લોકવ્યવહારમાં પણ જમ થવાનું કારણ અંધકાર છે, આજ અંધકારમાં પગે કાંઈક અથડાયું કે જમ થયો; જમને જામ માનો, તો તો જમ રહે નહિ, એટલે જમ થતાં જ 'સાપ છે' એ બાબત સાચી લાગવાની તેથી જમ લાગવાનો, શરીર કપવાનું અને ત્યાંથી દૂર હટી જવાનું, એ બધી ક્રિયાઓ સાચી છે. ડાક દીવો લાવે અને દેખાય કે 'આ સાપ નથી, દોરકું છે' ત્યારે જ ખમર પકવાની કે મને 'જે સાપ દેખાયો' તે જમ હતો. એ જમને દૂર કરવા પ્રકાશ જ બેઠો. અંધકાર તે એક સાધારણ કારણ છે, તેની સાથે આંખની નબળાઈ, મનનો ખ્યાલ, જીવની અધીરાઈ વગેરે કારણો બધા જવાનાં અને તેથી 'કાગનો વાઘ' ખની જવાનો.

રજ્જુ-સર્પનું દૃષ્ટાંત પણ જાણીતું છે અને તેના કારણમાં અંધકાર જેવી બાબતો ગણાવી છે, શ્રીશંકરાચાર્યે છીપ-ચાંદીના દૃષ્ટાંતને રજૂ કરી, અંધકારની જેમ સ્વપ્ના પ્રકાશથી પણ જમ થાય છે, એ અનુભવ રજૂ કરીને લોકવ્યવહારની જમ દશાને વિશેષ સચોટ કરી છે. દૂર દરિયાને કીનારે છીપ પડી હોય અને સ્વપ્નાં કિરણોથી તે ચકચકાટ દેખાય, તેથી જમ થાય કે 'એ પદ્મ' ચાંદી છે' આમ સામે રહેલા (છીપ) પદ્મમાં છીપ નહિ દેખાતાં ચાંદી દેખાય, તે ખ્યાલનો પરિણામે બાધ થાય છે, માટે તેને જમનું જાન કહેલ છે. આ જમના જ્ઞાન માટે 'ખ્યાતિ' એવો એક શાસ્ત્રીય ૩૯ શબ્દ અપનાવવામાં આવ્યો છે. શંકરભાષ્યની ટીકાઓ બામતી અને રત્નપ્રભામાં મૂળ ભાષ્યમાં ખતાવેલા મતો કયા કયા વિચારકોના છે અને તે કયા ખ્યાતિવાદને અનુલક્ષીને છે, તે બાબત ઘણી જ સ્પષ્ટતાથી ખતાવી છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે :-

જાતમર્યાદાતિરસત્ત્વ્યાતિરહ્યાતિઃ સ્વ્યાતિરન્યથા ।

તથાનિર્ઘચનોયસ્વ્યાતિરિત્યે તત્ત્વ સ્વ્યાતિષંચકમ્ ॥

શ્રીશંકરાચાર્ય

આત્મજ્ઞાતિ, અસત્જ્ઞાતિ, અજ્ઞાતિ, અન્યથાજ્ઞાતિ અને અનિર્વચનીય જ્ઞાતિ, એમાં કશુંકે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ આત્મજ્ઞાતિવાદી છે. તેનો મત એ છે કે, 'બુદ્ધિ-વિજ્ઞાન વિના બીજો કોઈ બાહ્ય પદાર્થ છે જ નહિ'. ચાંદી વગેરે (અમન-અ) પદાર્થો પણ બુદ્ધિ રૂપે જ છે, તેથી આત્મ: (બુદ્ધિ)માં જ્ઞાતિ-અમજ્ઞાન રહેલું છે. શૂન્યવાદી બૌદ્ધ અસત્જ્ઞાતિવાદી છે. 'કંઈ છે જ નહિ' એટલે ચાંદીરૂપે જ જ્ઞાતિ (અમજ્ઞાન) છે, તે પણ અમત છે.' મીમાંસકો અજ્ઞાતિવાદી છે. તેમના મત પ્રમાણે 'અમજ્ઞાન-જ્ઞાતિ જેવી કંઈ બાબત જ નથી. કંઈને કરાનો અમ થતો નથી. શુક્તિમાં જ ચાંદી દેખાય છે, તે તો ફક્ત સ્મૃતિ છે બુદ્ધિમાં તે ભેદ નહિ' પકડવાથી સામેના પદાર્થમાં ચાંદી દેખાય છે.' નૈયાયિકો અન્યથાજ્ઞાતિવાદી છે. તેમનો મત એવો છે કે 'પહેલાં દુઃશનમાં રહેલી ચાંદીનું હાલ સામે રહેલા પદાર્થમાં દ્વિપક્ષના દોષને લીધે પ્રકટ થયું છે તે પ્રકટ બોલું છે.' વેદાન્તીઓ અનિર્વચનીય જ્ઞાતિવાદી છે. તેમનો મત એવો છે કે, 'સામેના પદાર્થમાં ચાંદીનો ચક્રચક્રાટ દેખાય છે, તે સત્ નથી, કારણ કે પછીથી તેનો બાધ થઈ જાય છે. તે સાથે 'ચાંદીનો ચક્રચક્રાટ' બોલો છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે તે હાલ સામેના પદાર્થમાં દેખાય છે અને જ્યાંથી અમનું જ્ઞાન નહિ થાય, ત્યાં સુધી તે રહેવાનો છે. આમ ચાંદીનો ચક્રચક્રાટ સત્ અને અસત્થી વિવક્ષ્ય છે, એટલે તેનું નિરૂપણ વાણીથી થઈ શકતું નથી, માટે તેને અનિર્વચનીય જ્ઞાતિ કહેવામાં આવે છે.

શ્રી શંકરાચાર્યે આરંભમાં જણાવ્યું છે કે, *૮* (યુગ્મત્)

* યુગ્મદ્વય-પ્રત્યયગોચરયોઃ ત્રિવચનપિણોઃ તમઃ
પ્રકાશનદ વિચ્છેદસ્વમાવયોઃ હતરેતરમાવાનુપપત્તૌ સિદ્ધાયાં;
તદ ધર્માણામપિ સુતરામ્ હતરેતર માવાનુપપત્તિઃ ઇતિ; અતઃ

એવા જ્ઞાનને જે યોગ્ય છે, તે 'વિષય' કહેવાય છે અને 'હુ' (અસ્મત્) એવા જ્ઞાનને જે યોગ્ય છે, તે વિષયી કહેવાય છે. આ બંનેના સ્વભાવ અંધકાર અને પ્રકાશ એ બંનેના સ્વભાવની જેમ એકમેકથી વિરુદ્ધ છે, એટલે એમ સાબીત થાય છે કે, આ બંનેની એકતા સંભવે નહિ; તેથી 'હુ' એ પ્રકારના જ્ઞાનને યોગ્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે 'વિષયી' છે, તેને વિષે 'તુ' એ જ્ઞાનને યોગ્ય જે 'વિષય' છે; તેમનો અને તે બંનેના ધર્મોનો કરેલો અધ્યાસ તેમજ તેથી ઉલટી રીતે વિષયમાં વિષયીનો અને તેમના ધર્મોનો કરેલો અધ્યાસ. આ બંને મિથ્યા છે; એમ માનવું જો કે યોગ્ય છે, તો પણ (ખરી રીતે) અત્યંત ભિન્ન એવા જે આ પદ્મથ' (વિષય-અને વિષયી) તેમનો અને તેમનાં અત્યંત ભિન્ન એવા જે ધર્મો, તેમનો મિથ્યા અજ્ઞાનને લીધે એકમેકમાં રહેલો જે વાસ્તવિક ભેદ છે, તે કળી શકાતો નથી; એટલે એકમેકની ઉપર એકમેકના સ્વરૂપનો અને ધર્મોનો અધ્યાસ કરીને અને સાચું તેમજ એાહું એવું મિશ્રણ કરીને; લોકો આજ સુધી "આ હુ" "આ મારું" એવા પ્રકારનો મિથ્યાજ્ઞાન મુલક વ્યવહાર સ્વાભાવિક રીતે કરતા આગ્યા છે."

આ બાબમાં આવેલ તું શબ્દથી બધાજ જડ પદાર્થો સમજવાના છે. વેદાંતીના મતે તો અં.તકરણુ, મન, અહંકાર વગેરે પણ જડ-

અસ્મત્-પ્રત્યયગોચરે વિષયિણિ વિદાત્મકે યુષ્મત્-પ્રત્યયગોચરસ્ય વિષયસ્ય તદ્ધર્માણાં ચ અધ્યાસઃ તદ્ વિષયયેણ વિષયિણ-સ્તદ્ધર્માણાં ચ વિષયે અધ્યાસો મિથ્યેતિ ભવિતું યુક્તમ્ । તથાપિ અન્યોન્યસ્મિન્ અન્યોન્યાત્મકતામ્ અન્યોન્યધર્માંશ્ચ અધ્યસ્ય દૂતરેતરાધિવેકેન, અત્યન્તધિવિક્તયોઃ ધર્મધર્મિણોમિથ્યા જ્ઞાન-નિમિત્તઃ સત્યાનુત્તે મિયુનીકૃત્ય; અહમિદમમેદમિતિ નૈસર્ગિકોઽયં લોકવ્યવહારઃ ॥

પદાર્થો છે. અને તે બધા 'વિષય' ગણાય છે; તે જોય છે; તેજ રીતે 'દુ' શબ્દથી વિષયી જ્ઞાતા ને નૈતન્ય 'રૂપ' પરમાત્મા સમજવાનો છે. વિષય અને વિષયી, જોય અને જાના એ એકમેકથી વિરુદ્ધ છે એટલે જે વિષય (જિય) છે તે વિષયી (જ્ઞાતા) બનશે નહિ અને જે વિષયી (જ્ઞાતા) છે, તે વિષય (જિય) થશે નહિ. તેમજ 'દુ' અને 'તુ' શબ્દો પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થોને બતાવનારા છે. અર્થિ 'જો' કે ઘટ, પટ વગેરે જે જડ પદાર્થો છે, તેનો નિર્દેશ 'તુ' શબ્દથી થતો નથી, તોપણ તે પદાર્થ પર ચેતનપણાનો આશય ફરીને, જોખરીને 'તુ' શબ્દ લાગૂ પાડવામાં આવ્યો છે; એટલે તે જડ પદાર્થો 'તુ' જ્ઞાનનો વિષય થવાને યોગ્ય છે, જો કે અચેતન (જડ) ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થોને બતાવવા માટે 'એ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, તો પણ અર્થિ તે પદાર્થો માટે 'તુ' શબ્દનો પ્રયોગ થ્યો છે, કારણ કે 'એ' શબ્દ 'એ દુ' છુ' એવી રીતે 'દુ'ની સાથે વપરાતો દેખાય છે એટલે 'એ' શબ્દ 'દુ' શબ્દથી વિરુદ્ધ અર્થમાં જતો નથી. અર્થિ 'દુ' અને 'તુ' વિરુદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ એટલા માટે કરેલો કે વિષય અને વિષયી એ બે પદાર્થોમાં વિરોધ સ્પષ્ટ છે; એટલે 'દુ' શબ્દ આત્માવાચક છે 'તુ' શબ્દ આત્માથી જુદા રહેલા પદાર્થોનો વાચક છે.

શ્રીશંકરાચાર્યે અર્થિ બાધમાં 'અનિર્વચનીય' શબ્દ વાપર્યો નથી, પરંતુ 'મિથ્યા,' 'માયુ' તેમજ 'જોડું' એનું મિશ્રણ કરીને...મિથ્યાજ્ઞાન મૂલક વ્યવહાર 'વગેરે જે શબ્દો વપરાયા છે; તે પરથી અર્થાત્ 'અનિર્વચનીય' શબ્દ તારવી લીધો છે અને ભામતીકાર શ્રી વાચરપતિ મિત્રે તે શબ્દને વિશદ રીતે સમજાવીને 'અનિર્વચનીય' ખ્યાતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપ્યો છે.

શ્રી શંકરાચાર્યે અધ્યાસનું લક્ષણ બતાવીને જુદા જુદા મતોની તારવણી આ રીતે કરી છે:—

*“પહેલાં જોએલા પદાર્થનું બીજા પદાર્થના સ્થાને જે લાન થાય, તે સ્મરણ રૂપે થએલા જાનને જ ‘અધ્યાસ’ કહે છે. તેનેજ કોઇ (બૌદ્ધ લોકો) ‘એક પદાર્થ’ પર બીજા પદાર્થના ધર્મોનો આરોપ’ એમ કહે છે. કોઇ (મીમાંસકો)નો, ‘જે એક પદાર્થ’ પર બીજા જે પદાર્થનો આરોપ છે, તે જાને પદાર્થોમાં કોઇ જાતનો બેદ કળાતો નથી; એને કારણે જે શ્રમ થાય છે, તેજ અધ્યાસ છે; એમ માને છે બીજા કોઇ (તાકિક લોકો) ‘જે પદાર્થ’ પર બીજા પદાર્થનો આરોપ છે, તેજ પદાર્થ પર વિરુદ્ધ એવા બીજા પદાર્થના ધર્મોની જે કલ્પના થાય છે,’ તેને જ અધ્યાસ એમ માને છે. આ જતાવેલાં લક્ષણોમાં કોઇ પણ લક્ષણ લો, તો પણ તેમાં ‘એક પદાર્થ’ પર બીજા પદાર્થના ધર્મોનું લાન થવું’ આ બાબત તો છે જ. લોકમાં પણ એવો જ અનુભવ છે. છીપ એ ચાદી જેની દેખાય છે.’ એક ચંદ્ર હોવા જાણે દેખાય છે.

એમ શ્રીશંકરાચાર્યે અધ્યાસનું જે લક્ષણ બાંધ્યું છે, તે વિષે વિચાર કરીએ. એકાદ પદાર્થ પર પહેલાં જોયેલા બીજા પદાર્થનો અધ્યાસ કરવાનો હોય, ત્યારે ‘તે પહેલાં જોયેલા બીજા પદાર્થનો જે મન પર સંસ્કાર પડેલો છે, તે સંસ્કાર ભગૃત થવો જોઇએ. હવે ‘એકાદ પદાર્થનું સ્મરણ થવા માટે પણ પહેલાં જોવાથી તે પદાર્થનો મન પર જે સંસ્કાર પડેલો છે, તે ફરીથી ભગૃત હોવો જોઇએ.’

*સ્મૃતિરૂપઃ પરત્ર પૂર્વદષ્ટાવભાસઃ । તં કેચિદ્ ‘અન્યથા અન્યધર્માધ્યાસ’ इति घट्णन्ति । केचित्तु ‘यत्र यदध्यासस्तद् विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम’ इति । अन्ये तु ‘यत्र यदध्यासस्तस्मात् विपरोक्षधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधર્मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति ॥

ત્યારે પાત્રનું સ્મરણ અને અધ્યામ એ મને મરનારથી ઉત્પન્ન થાય છે, આ માધ્યમને લીધે 'અધ્યામને સ્મૃતિરૂપ' એમ ગણી રીતે રહેતું છે, પરંતુ અધ્યામ એ સ્મૃતિની જેમ ક્રન્ત મરનારથી ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ ઈન્દ્રિય વગેરેના દોષો અને અધિષ્ઠાનનો ઈન્દ્રિયાની સાથેનો મયોગ, એ બે વધારે બાળતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે અધ્યામ ખરી ગીતે સ્મરણ ક્રન્તા બુદ્ધો છે.

તે જ ગીતે અધ્યામ એટલે પ્રત્યક્ષિતા નહિ, એ બતાવવા માટે પણ 'સ્મૃતિરૂપ' એ વિશેષણ આપ્યું છે 'તે જ આ દેવત્ત' એ પ્રત્યક્ષિતાનું ઉત્કર્ષણ છે અહિં પહેલાં જોએલા દેવદત્તના સ્વરૂપનો હમણાં જોએલા દેવદત્ત પર આરોપ થયો છે, એટલું છે, તો પણ તે સ્મરણ નથી, કારણકે સ્મરણમાં પહેલાં જોએલા પદાર્થને ફરીથી નજરે પડવાની જરૂર હોતી નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષિતામાં તો પહેલાંના દેવત્ત હમણાં ફરીથી નજરે પડેલાં જોએલા અધ્યાસમાં પણ પહેલાં જોએલા ચાદીનું તો ક્રન્ત સ્મરણ થાય છે તે ચાદી ફરી નજરે પડે, તેની જરૂર નથી.

અધ્યાસમાં દેખાતો પદાર્થ બૌદ્ધતત્ત્વશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે આત્મા થાય અથવા શીમામકો અને તાકિંકિના મત પ્રમાણે બીજો દેહો રહેલ ચાદી થાય. વેદાનીના મતે અધ્યાસનું જે છીપ રૂપે અધિષ્ઠાન છે, તે સત્ય છે અને ચાદી મિથ્યા છે હવે છીપમાં ચાદીની સત્તા પ્રત્યક્ષ દેખાતી હોવાને લીધે બૌદ્ધ મત પ્રમાણે 'આત્મામાં તેની મત્તા છે' એમ માનવું સંભવું નથી, તેમજ શીમામક અને તાકિંકિની જેમ તે ચાદીની મત્તા બીજો દેહો માનવી, તે પણ સંભવું નથી છીપમાં ચાદીની સત્તા મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે, એમ માનો તો 'આ ચાદી નથી, પરંતુ છીપજ છે' એવો જે પાછળથી બાધ થાય છે, તે બાધ થશે નહિ. પરંતુ જેથી તેનો બાધ થાય તે ઉપરથી

તે મિથ્યા છે, એમ સમજવું જોઈએ. છીપમાં દેખાતી ચાંદી મિથ્યા છે એ માળીત કરવા માટે યુક્તિની જરૂર નથી; ક્ષરણિકે તે તો અનુભવ સિદ્ધ છે.

આ સાધ્ય પરની લામની દીકા અસંત વિશદ છે તેમજ અનિર્વાચનીય ખ્યાતિનો સંપૂર્ણ રીતે ખ્યાલ આપે છે, તે હવે જોઈએ.

બીજા જ્ઞાનથી બાધ થાય છે, માટે અવભાસ કહે છે, એટલું કહેવાથી તે 'મિથ્યાજ્ઞાન છે' એમ કહેવાઈ ગયું. ત્યાં જે પૂર્વદષ્ટ છે, તે સ્વરૂપે કરીને સત્ છે, તોપણ આશયથી હોવાને કારણે 'અનિર્વાચ્ય' છે અને તેથી અનૃત છે. યુક્તિ વગેરે વસ્તુ અર્થાત્ પરમાર્થ કરીને જે સત્ છે; તેનો દષ્ટ પદાર્થમાં મિથ્યણુ થયું, તેજ સત્યાનૃત મિથુન એમ કહેવાય.

એજ રીતે 'પીળા શંખ, કઠવો ગોળ' વગેરેમાં પણ આ લક્ષણ ચોળાય. શંખ જાતે ધોળો છે; પરંતુ આંખમાં રહેલા પિત્ત દોષને લીધે શંખ પીળો દેખાય છે. પિત્તદોષ અને શંખ એ બેની વચ્ચે રહેતો બેઠ જૂથીને શંખમાં પીળાશનો આરોપ થયો છે; તેમાં ત્રણ પ્રકાર બળી ગયા છે. પહેલું આંખમાં રહેલી પીળાશ પિત્તદોષથી રહિત છે એવો અનુભવ થાય છે. બીજું, દોષને કારણે શંખનો પોતાનો ધોળો વર્ણ હઠાઈ જવાથી 'શંખ ધોળો છે' એવો અનુભવ ભૂલાર્થ જાય છે તેમજ ત્રીજું, 'શંખની સાથે પીળાશનો સંબંધ ન હોઈ શકે એવો અનુભવ પણ ભૂલાર્થ જાય છે. એ ત્રણ બાબતોને લીધે પીળા અને શંખના અસંબંધની પટક વીસરાઈ જાય છે અને તેથી 'અમિથી તપેલ પદાર્થ' પીળો છે. બીજાનું દુર્ણ પીળું છે' એ પ્રકારના પહેલાંના જોએલા અનુભવોને આધારે જે બાબતોનું એક દેકાણું રહેવું એ પ્રકરના સામાનાધિકરણનો આરોપ કરીને 'પીળા શંખ' એવો અનુભવ કરેલો.

છે. એ-તરીને જલમાં કે દર્પણમાં પડેલા મુખના પ્રતિબિંબને મુખ માની લેવાના અનુભવને બ્રમ કહે છે અને તેજ રીતે 'એ ચંદ્ર, દિશાઓનો મોહ, અજ્ઞાનચક્ર, વાંચનો આપ' વગેરે દૃષ્ટાંતો સમ માટે ટાંકી શકાય !'

બ્રમનીકાર ધીરાચર્યપ્રતિભિમિત્રે મૃગ-જાંત્રવાનાં જગના દૃષ્ટાંતો ખૂબ જ વિચાર કરીને જમના બ્રમની માથે સરખાવી અનિર્વચનીય જ્ઞાતિ સ્પષ્ટ રીતે મમળવી છે અને તેજ અનિર્વચનીય ખ્યાલને જ્ઞાનમાં લઈ દેશ, દિવ્ય, મન, અંતઃકરણ, મુખીના પદ્યથોનો અનુભવ અનિર્વચનીય છે. એ બાબતને વિગેરે સ્પષ્ટ કરી આપી છે. તેની બૂમિકા બાંધનાં, બ્રમતી ટીકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, 'જે પદ્યથ' સ્પષ્ટ રીતે દેખાય, તે મન પદ્યથ' એમ પ્રકાશ ધર્મનો આધાર લઈને મન (સત્તા)ની બાંધના બાંધીને દેહ, દિવ્ય વગેરે પદ્યથો પ્રકાશે છે, માટે તે મન છે, એમ કહેવાય એમ નથી; કારણ કે રજુ પછુ મપરપે પ્રકાશે (દેખાય) છે, સ્ફટિક પાથર પછુ રાતો લાગે છે તેજીને મમ્મદેશમાં સર્પનાં કિરણોનો મમ્મદ જોતાજ 'ઉંચાં તરંગવાળાં આકાશમાં જમીન પર ઉતરી આવી છે' એવો અનુભવ થતા હુમ્મકર તેનાં જલથી પોતાની તરમ છપાવે, પછુ એમ જનનું નથી, અર્થાત્ વમર કારણે પછુ પ્રકાશનો આગમ થતાં પદ્યથની કલ્પના થાય, તેથી પરંતુની સત્તાનો સ્વીકાર નહિં થાય.

આ દૃષ્ટાંતમાં 'સૂરના કિરણોના સમૂહરૂપે દેખાતું જન અમન વસ્તુ છે; પરંતુ પરમાર્થને આધારે રહેતું સ્વરૂપ જલ સત્ વસ્તુ છે. તેમાં વિચાર એટલો કરવાનો કે 'મૃગજલમાં મગાજન દેખાય છે' તે અનુભવનો આધાર શું છે ? તે સત્ નથી કારણ કે તેનો પાછળથી બાંધ થાય છે. તે અમન નથી કારણ કે જ્યાં તુધી બ્રમ દૂર ન થાય ત્યાં તુધી મન પદ્યથ' તર્કિકેજ તેનું પ્રદેશ થાય છે, માટે તેને 'અનિ-

વાંચ્ય' પદ આપવામાં આવ્યું છે; તેથી પહેલાં જોએલ મંગાના જળના જેવું આ જલ છે, એવો અનુભવ અમંગાન ચતાં પહેલાં પણ થાય છે અને અમંગાન થયા પછી પણ 'મૃગજળ મંગાજળ જેવું દેખાતું હતું' એમ પ્રતીતિ થાય છે. તેજરીતે દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે સંસારનો પ્રપંચ લોકવ્યવહારની રીતે અનિર્વાચ્ય ધાર્યો છે અને જે નિત્ય શુદ્ધશુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવવાળું બ્રહ્મ છે, તેમાં અધ્યાસ-મિથ્યાગાનને કારણે દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેનો લોકવ્યવહાર અનુભવ ગોચર થાય છે; તેના મૂળમાં મિથ્યા-ગાન રહેલું છે.

હવે જે શુદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત સ્વભાવનું બ્રહ્મ છે, તે પણ 'અનિર્વાચ્ય' છે; કારણકે તે પરમાર્થને કરીને પોતાના સ્વભાવને લાંબી ત્રિકાલાબાધિત સત્પ્રમાથ છે, તો પણ તેનું મન, વાણી કે, ઇન્દ્રિયોથી નિરૂપણ થઈ શકતું નથી; એટલે તેને 'અનિર્વાચ્ય' કહેવાય છે.

'લોક બ્યવહાર' અને પરમાર્થસત્ બંનેને અનિર્વાચનીય કહીને તેમાં એક મુખ્ય તફાવત જે બતાવ્યો, તે ખાસ સમજવા જેવો છે.

બ્રહ્મ પોતે મન કે વાણીથી ગોચર નથી, એ બાબત શ્રુતિના પ્રમાણથી સાબીત થાય છે. તે જે* બ્રહ્મ અસ્થૂલ, અનણ્ય, અદ્રશ્ય, અદીધ' અને અલોહિત છે, તે જ એ બ્રહ્મ અપૂર્વ, અનપર, અનાંતર અને અખાલ છે. તેમજ 'અશબ્દ, અરૂપ', અરૂપ અને અવ્યય છે; તે જ એક અદ્વિતીય છે.

* અસ્થૂલમનજ્વહસ્વમદીર્ઘમલોહિતમ્ । તદેતદ્વદ્વાપૂર્વમન-
પરમનન્તરમવાદ્યમ્ । (જુહારપૃષ્ઠ)

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્ । (કઠ.)

एकमेवाद्वितीयम् । (અલ્લિચ.)

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે આગળ ઉપર સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે કે* ‘અગાનને દૂર કરવાને માટે જ પરમાર્થ સત્ત્વસ્તુના ગ્નન માટે ‘અપરોક્ષાનુભૂતિ’ એજ એક માત્ર ઉપાય છે. ‘અર્થાત્ અપરોક્ષ અનુભવ’ એજ એક સાચો માર્ગ છે. બીજા બધા ઉપાયો તેમાં સહાયક બની રહે, એ બાબત ભુલી છે.

પાશ્ચાત્ય વિચારકો અત્યારસુધી ભગવાને સત્ય ગણીને પોતપોતાના સિદ્ધાન્તો રજૂ કરતા હતા, પરંતુ ધિયાનના માધ્યમના અનુભવે તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન વિશે ગંભીર વિચારણાના પરિણામે તેમાંના કેટલાક ગંભીર તત્ત્વ વિચારકોએ પણ ભગવાને ઇન્દ્રગણ જેવું મિથ્યા અને કલ્પિત ગણીને તેથી વિશેષ કઠિંક તત્ત્વ છે, એ વિષે વિચાર કરવાની શરૂઆત કરી છે. હજી તે સોફા આ વિષે સંપૂર્ણ નિર્ણય કરી શક્યા નથી. બપોરે આપણે ત્યાં તો શ્રુતિ અને સ્મૃતિની પરંપરાથી આ બાબતનો જે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે, તે વિષે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે જે મિદાન રજૂ કર્યો છે, તે આપણે પણ સર્વાંગ સંપૂર્ણ બની રહે છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શી હેગેલ આ બાબતમાં આગળ વધીને વેદાન્ત મંત્રથી પોતાનો મત સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરતાં જણાવે છે કે,† એક (માનવીના) મનને મમજવવા માટે બીજા (માનવીના) મનને વેદાન્તમાં

* પહેલા પ્રકરણમાં આ બાબત પર વિશદ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે અહિં તપાસી જુઓ.

+ In Vedanta speech has been considered as the imperfect weapon of carrying the notion of an almighty from one mind another outside the realm of speech, nay all the senses there is intuition leading to realization indescribable.

રહેલ પરમાત્માના જ્ઞાન માટે અપૂર્ણતા લાગવાની; કારણ કે વેદાન્તમાંના વિચાર રજૂ કરવા માટે વાણી એક અપૂર્ણ સાધન બની રહેવાતું. ફક્ત વાણીના ક્ષેત્રની બહાર જ નહિ; પરંતુ બધી જ ઇન્દ્રિયોની પારે રહેલ અવર્ણનીય સાક્ષાત્કારની તરફ લઈ જનાર તો એક અપરોક્ષ જ્ઞાન જ છે” જગત વિશે વેદાન્તનો મત તેઓ રજૂ કરે છે કે ‘વેદાન્ત જગતને અસત્ નથી કહેતું; પરંતુ જેવી રીતે આપણી ઇન્દ્રિયોની સંતા છે, તેવી જગતની સત્તા માને છે, પરંતુ જ્યારે પરમાત્માની સાથે સાદૃશ્યનો પ્રસંગ ઉભો થાય ત્યારે તો આ જગત એટલા માટે મિથ્યા છે કે તે પરબ્રહ્મની સાથે અદ્વિતીય રીતે ટકે એમ નથી.’

એજ રીતે સોદર નામના બીજા તત્ત્વચિંતકનો મત પણુ બેધએ. “જ્યાં સુધી સ્વપ્ન દશા છે ત્યાં સુધી સ્વપ્નમાંના પદાર્થો સાચા લાગવાના છે; પરંતુ જ્યારે ચાપ પછી જ્યારે જગત સત્ય દેખાવાતું છે અને સ્વપ્નમાં જેએલ બધુંજ અસત્ય સમજાવાતું છે.

* The world in Vedanta is not unreal. It is as unreal as the senses we possess. It is only unreal when compared with the absolute and what is not unreal, when compared with that absolute reality which is without a second.

* A dream is real during its existance but when we awake the world seems real and the dream unreal. Now the world is real as perceived by the senses; beyond the senses there is the real power of the nescience acting as a cover over self-consciousness knowing the nature of that power we reach that absolute reality before which even that power of nescience is unreal.

હવે જાગૃત દશામાં ઇંદ્રિયગોચર સંસાર સત્ય લાગવાનો છે; પરંતુ આ ઇંદ્રિયોથી પર એક એવી શક્તિ છે, કે જે આત્માને ઢાંકનારી આવરણ જેવી છે. તે શક્તિના સ્વસ્થાવને જાણવા માટે પરમાત્માની પ્રપિત કરવી જોઈએ; જેની આજ્ઞા તે શક્તિ પણ સત્તારહિત માનવામાં આવે છે.”

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આ મનો એટલા માટે રજૂ કરવામાં આવી છે કે તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ હવે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તને રજૂ કરનારા વેદાન્તદર્શનને જરોજર સમજતાં યથા છે અને તે મતો વિશે પોતાનો આદર આ શબ્દોમાં રજૂ કરી રહ્યા છે. જ્યારે બીજા બાલ્ય આપણા જ ભારતીયજનોમાં પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવા જેટલી ધીરજ રહી નથી.

પ્રકરણ ત્રીજું

પ્રમેય અને પ્રમાણની વિચારણા

બ્રહ્મપ્રત્યયસંતતિર્જગદ્ગતો બ્રહ્મેવ સત્ સર્વતઃ

પશ્યાધ્યાત્મદશા પ્રશાન્તમનસા સર્વાસ્વયમ્પ્રાપ્તિઃ ।

રૂપાદ્યવ્યવેક્ષિતું કિમમિતશ્ચક્ષુષ્મતાં વિચિતે

તદ્વદ્ બ્રહ્મવિદઃ સત્ કિમપરં બુદ્ધેર્વિહારાસ્પદમ્ ॥

—વિવેકચૂડામણિ

આ જગત તે પરબ્રહ્મના ચાનની સંતતિ રૂપે રહેલ છે, માટે બ્રહ્મ જ સર્વરીતે સત્તારૂપે છે. મનને ચાંત કરીને આધ્યાત્મ નજરે ઘૂં જાગૃત, સ્વાત, નિદ્રા કે સમાધિ દશાઓમાં તે સત્તાને જો, જેમ આખવાળા માનવોને રૂપ વિના ખીબું કંઈ પદાર્થ જોવાનો હોય નહિ; તેમ જ બ્રહ્મચાનીને સત્તા વિના ખીબું શું જોવાનું હોય, ખીબું બધું તે બુદ્ધિનો વિલાસ છે.

દૃશ્યં ચદ્રૂપમેતદ્ભવતિ ચ વિશદં નીલપીતાબ્જેનકં

સર્વસ્યેતસ્ય દગ્ધૈ સ્ફુરદનુભવતી લોચનં ચૈકલ્પમ્ ।

તદ્ દૃશ્ય માનસં દક્ પરિણતવિપયાકારધીવૃત્તયોઽપિ

દૃશ્યાદ્રૂપ એવ પ્રભુરિહ સ તથા દૃશ્યતે નૈવ સાક્ષી ॥

—શતસ્લોકી

નીલ (કાણું) પીન (પીણું) વગેરે અનેકરૂપે જે આ જગત સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે, તે બધું દશરૂપે છે; તે બધાં દર્શ્યોનું દૃઢ અનુભવથી એક જ સ્વરૂપમાણુ થાય છે અને તે નેત્રરીતે એક જ રૂપે છે; તેજરીતે જે મનની અંદર સ્વરૂપમાણુ દ્રશ્ય થાય છે, તે પણ દૃઢ છે તેમ જ વિષયોને રૂપે પરિણામ પામેલ જે બુદ્ધિની વૃત્તિઓ પણ દશરૂપે દેખાય છે; તેને કાળૂમાં રાખનાર સત્તાધીશ પોતે દૃઢ રૂપે છે. આમ દ્રશ્ય, દર્શન અને દ્રષ્ટા એ ત્રણેય દૃઢરૂપે જ છે અને તે બધાના સાક્ષી રૂપે છે, તે કોઈને દષ્ટિ ગોચર થતો નથી.

चेदोऽनादितया वा यद्वा परमेश्वरमणीततया ।

भवति परमं प्रमाणं बाधो नास्ति स्वतश्च परतो घां ॥

—સ્વાત્મનિરૂપણુ

વેદ પોતે અનાદિ છે અથવા તો પરમેશ્વરથી વિરચિત છે, તેને કારણે તે વેદ પરમ પ્રમાણુ છે, એટલે તે પ્રમાણુનો પોતાની રીતે અથવા તો ખીજની રીતે બાધ થતો નથી.

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा ।

यस्य भासावभासन्ते मानं ज्ञानाय तस्य किम् ॥

—સદ્ધારાતુસંધાન

પ્રમાતા અને પ્રમાણુ તેમ જ પ્રમેય અને પ્રમિતિ એ બધીં બધવરથા જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે બધાના ગાન માટે કયું પ્રમાણુ મળી શકે ?

x

x

x

x

‘અનુભવે જ્ઞાન મળે છે અને વિવેકજીવિ જાગે છે; ત્યારે અનુ-
ભવ પહેલાં જે જ્ઞાન હતું, તે જ્ઞાન નહિ’, અજ્ઞાન હતું,’ એમ વિવેકી
જ્ઞાનિજનને સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. અનુભવ અને વિવેકની સહાયે વિજ્ઞાન
અને શાસ્ત્ર આવે છે ત્યારે પ્રમાણનો નિશ્ચય થાય છે.

‘નરી આંખે દેખાય, તે સાચું’ એવો સામાન્ય ખ્યાલ બધાએ
હોય છે; પરંતુ આંખના દેખાવમાં તદ્દાવત પડતો જણાય છે. ‘તલેટીમાં
ઉભા રહી એક દશ્ય દેખાવ છે, શિખર પર ચઢીને બીજું દશ્ય દેખાય
છે.’ આંખની મર્યાદાનો ખ્યાલ ત્યારે આવે છે. પ્રકાશ અને અંધકારને
લીધે પણ દશ્ય બદલાય છે. આંખ હોવા છતાં, મન પરોવાયું ન હોય,
તો સામેનો પદાર્થ દેખાતો નથી. આંખ બીડાયા છતાં, મનની સામે
અનેક દશ્યો ખડાં થાય છે. આમ આંખ સાધન છે, તો મનને પણ
અંદરનું સાધન-અંતઃકરણ ગણેલું છે જગતિનાં જેવાં જ સ્વપ્નનાં
દશ્યો આગ્રેહ્ય લાગે છે. જાગરણની દશા જેવો સ્વપ્નની દશાનો
વ્યવહાર ચાલુ રહે છે, તેથી આગળ વધીને ભરતિદ્રાની દશામાં આંખનાં
અને મનનાં દશ્યો વિરામ પામે છે; તો પણ જ્ઞાન વિરામ પામ્યું
નથી. એ જ્ઞાનનો જ્ઞાતા ત્યાં રિથર છે. એ જ્ઞાતાનું જ્ઞાન લઇને મન
અને આંખના વ્યવહારો ચાલુ રહે છે. એ જ્ઞાતા ચૈતન્ય છે, તેને લીધે
મન અને આંખને ચેતન મળે છે; માટે તે બંને જ્ઞાનનાં સાધન બને
છે અને વ્યવહારનાં પ્રમાણ બને છે. દશ્ય પદાર્થો આંખને લીધે દેખાય
છે, માટે આંખ પ્રમાણ બને છે અને દશ્ય પદાર્થો પ્રમેય બને છે.
આમ જ્ઞાનનું સાધન બને છે, તો દશ્ય પદાર્થો જ્ઞેય-જાણવા લાયક
પદાર્થો બને છે. આમ પ્રમેય, પ્રમાણ અને પ્રમાતા, જ્ઞેય, જ્ઞાન અને
જ્ઞાતા, કાર્ય, કરણ અને કર્તા જેવી પરિભાષાઓ વિવિધ શાસ્ત્ર અને
દર્શન ગ્રંથોમાં વિચારાર્થ છે.

આજના વિજ્ઞાને પણ ઘણી પ્રગતિ કરી છે અને સામાન્ય જનના
અનુભવમાં ન આવે, તેવી ઘણી બાબતોને બતાવીને ઇન્દ્રિયો અને મનની

મર્પાદનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપ્યો છે. દેશ, દાસ અને દેશાની મર્પાદનો તો સામાન્યજનને ખ્યાલ આવી જાય છે. વિજ્ઞાને શોધી કાઢેલાં સાધનોથી ઘણી જાળનો નેહાતી મનાતી; તેને માનવાનું કારણ આજે જાણી લાગે છે. 'સામાન્ય અનુભવો ક્રમજનક હતા અને સાચી જાળનું જુદી હતી' એમ પણ સમજવા લાગ્યું છે. બૂગેળ, ખગોળ, રસાયણ, શરીર વિજ્ઞાન, માનસ વિજ્ઞાન, જીવજંતુ વિજ્ઞાન જેવી અનેક વિદ્યાઓએ સામાન્ય અનુભવોમાં ઘણા ઘણા ઉમેરા કરી આપ્યા છે.

જગનના મૂલ-પદાર્થો શોધવા માટે વિજ્ઞાને જે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા; તેને પરિણામે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ જન્મ નેટલા મૂલપદાર્થોની દ્વિસાબ ગણ્યો હતો. તેમાં પણ મૂળને શોધવા જતાં ઘટાડો થવા પામ્યો છે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અત્યારે જે પદાર્થો સુધી આવી પહોંચ્યા છે. તે મેટર (તત્ત્વ) અને સ્પીરીટ (શક્તિ)ને નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે; જેને ઉપનિષદની પરિભાષામાં રયિ-મેટર અને પ્રાણ-સ્પીરીટ કહી શકાય.

આ વૈજ્ઞાનિકોના પ્રયત્નો ધ્યાન ચીવટભર્યા અને ઝીણવટવાળા છે; તો પણ તેમાં જે મોટામાં મોટી ઉણપ છે, તે એ કે તેમના પ્રયત્નો ફક્ત દેશ પદાર્થની મર્પાદમાં થએલા છે. તેમણે જધા અખતરોએ જડ પદાર્થો પર કરેલા છે. 'જડના સંમિશ્રણમાંથી ચેતન જન્મે છે' એ અત્યંત પુરાણા આર્વાકમતથી આ વૈજ્ઞાનિકો આગળ વધ્યા નથી. માનવની શરીર રચના પણ પશુ પ્રાણી અને કીટ પતંગ જેવી સામાન્ય છે એટલે દેહો, વાંદરો વએગેનાં શરીરો પર અખતર કરીને કે આગળ વધીને મરેલા શરીરના વિભાજોની ચિકિત્સા કરીને પ્રમેયો તારવી કાઢેલા છે. જડ શરીર અને ચેતન શરીરની કુદરતી વિવક્ષણતા, પશુ-જીવન અને માનવ જીવનની સ્વાભાવિક વિશેષતા, આહાર, વિહાર અને નીહારને બદલે આચાર, વિચાર અને સદચાર પર અવલંબેલ જીવનની વિવક્ષણતા જેવી જાળનોની વિચારણા કરતાં જે બીજાં શાસ્ત્રો છે;

જેમકે સમાજ શાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વગેરે પરિચયના ગૈરજાનિદાને મન મહત્ત્વનાં બન્યાં નથી. દરેક પદાર્થના અખતરાઓની મર્યાદામાં આ શાસ્ત્રો આવતાં પણ નથી; તેથી તેને અજ્ઞેય ગણી કાઢ્યાં છે; તોપણ થોડાક પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ વિજ્ઞાનનું અવલંબના લક્ષને ઉપર જતાવેલ શાસ્ત્રો પર વિચારણા કરી છે અને તેમના મતોનો ઉલ્લેખ કરતાં ઘણા અંગ્રેજી લખાણોલા છે; પરંતુ વિજ્ઞાનની જૂમિકાને લીધે જડતાની મર્યાદાથી આગળ પ્રગતિ કરવાનું માહસ તેમનાથી ન થાય; તે સ્વાભાવિક છે.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની વિચારણા ભારતમાં ઘણા જૂના કાલથી ચલી આવી છે. પ્રમેયની વિચારણા કરનારાં દર્શનો તેમજ પ્રમાણની પદ્ધતિનો નિશ્ચય કરનારાં શાસ્ત્રો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની જૂમિકાજ ધરતાં આવ્યાં છે.

જડવાદની વિચારણાને અવલંબનાર પ્રાચીન દર્શનકાર એક ચાર્વાક છે, માટે તેને 'લોકાયતિક'—લોકની મર્યાદામાં રહેનાર તરીકે ખીજા શાસ્ત્રીઓ અને દર્શનિકોએ ગણી કાઢેલો છે. પાશ્ચાત્ય દર્શનિકો અને ગૈરજાનિદામાં તો આ ચાર્વાક ગુરુસ્થાન લે તેમ છે, તેણે જ પુરસ્કૃત કરેલી જડવાદની જૂમિકા પર આજના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની પદ્ધતિઓની ધમારતો ચણાઈ છે.

ભારતની દર્શનિક અને શાસ્ત્રીય વિચારણામાં ચાર્વાકને સ્થાન મળ્યું છે, પણ તે પ્રાથમિક જૂમિકા તરીકે તેમ જ પૂર્વપક્ષના મંડળ કરનાર તરીકે. ભારતના કોઇપણ વિચારક દર્શનિકને ચાર્વાકની વિચાર પદ્ધતિ અબીજ લાગી નથી. જડવાદને જેટલું મહત્ત્વ પશ્ચિમના વિચારકો આપે છે, તે મહત્ત્વ તો ચાર્વાકે આપેલું છે. દર્શનિકો અને શાસ્ત્રીઓ પોતાની વિચારની જૂમિકામાં નૈતન્યને સ્થાન આપે છે.

“જડતા વિષે વિચાર કરવાનો શું હોઈ શકે, એનો દુષ્ટ પદાર્થ છે. સામાન્ય જનની બુદ્ધિ પણ તે વિષે વિવેક-વિચાર કરીને લોકવ્યવહાર ચલાવી શકે. જે પ્રશ્ન કરવા જેવું, સાધ્ય કરવા જેવું કે જીવનનું અગ્રીષ્ટ, તે તો ચૈતન્ય હોઈ શકે છે અને તે ચૈતન્યના તારતમ્યનો કે પછી તારતમ્યનો અથવા તત્ત્વજ્ઞનો વિચાર દર્શન શાસ્ત્રનો આધાર બની શકે છે.”

આમ ભારતનાં વિવિધ દર્શનોની શ્રમિકામાં જે મૂલ્યમત પદ્ધતિ છે, તે ચૈતન્યની સત્તાને અવલંબે છે. તે દર્શનિકોમાં અમુક નાસ્તિકો છે, જેઓ વેદોની પ્રમાણુતાનો સ્વીકાર કરતા નથી, અમુક અર્ધ-નાસ્તિકો છે. જેઓ વેદોનાં વાક્યોને પોતાની વિચારણાને અનુકૂળ બનાવે છે અને અમુક દર્શનિકો આસ્તિક છે, જેઓ વેદોનાં જ વાક્યોનાં મહાણુ કરી, પોતાના સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરે છે. આ દર્શનિકોની વિચાર શ્રમિકા ચૈતન્ય સત્તાનો સ્વીકાર છે. જડમતના તેને અવલંબીને રહેલી છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિની રીતે તેની વ્યાખ્યા કરી શકાય. પ્રમાણુ અને પ્રમેયરીતે વિચારાય. તરત્ત્વક્રિતરૂપે કે ધનસત્તારૂપે તેનો વિવેક કરી શકાય કે પછી હક ચૈતન્ય પદાર્થ અને દશ્ય જડપદાર્થની રીતે તેની ભિન્નતા સ્વીકારી શકાય; પરંતુ પરમાર્થિકરીતે એક જ મન ચૈતન્ય મર્ત્યાપક અને સર્વશક્તિમાન છે.

આ દર્શનિકોમાં અમુક શાસ્ત્રીઓએ પ્રમાણુ પર ભાર મૂકીને પોતાનો વિચારદોર છૂટા મુક્યો છે. તો અમુક દર્શનિકોએ પ્રમેય પર ભાર મૂકીને વિચારની પ્રગતિ સાધી છે; છતાં પણ પ્રમાણુ અને પ્રમેય એવીરીતે સંકળાએલાં છે કે, તે બંનેની વિચારણા દરેક દર્શનિક વિચારકે કરેલી છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો જોઈ દર્શનમાં પ્રમાણુની વિચારણા મુખ્યત્વે છે અને જૈન દર્શનમાં પ્રમેયની વિચારણા મુખ્યત્વે છે; તેજરીતે ન્યાયમાં મુખ્યત્વે પ્રમાણુ અને વૈશેષિકમાં પ્રમેય તેમજ

યોગમાં પ્રમાણ અને સાંખ્યમાં પ્રમેય એમ એ બે બે દર્શનો એકમેકનાં પૂરક બનીને રહ્યાં છે, તેજ ભૂમિકા પ્રમાણે મીમાંસાશાસ્ત્રમાં પ્રમાણનું સ્થાન મુખ્યત્વે લેવાય, તો વેદાન્ત દર્શનમાં પ્રમેયનું સ્થાન મુખ્ય છે, એમ સમજાણતી ભૂમિકા માટે પિયાર કરવો જોઈ નથી. બે કે દરેક દર્શન છેવટે શાસ્ત્ર બની રહે છે અને દરેક શાસ્ત્રની પૂર્વભૂમિકામાં દર્શન આવે છે; તેથી ‘દર્શનશાસ્ત્ર’ જેવો એક પ્રયોગ પણ થતો જોવાને મળે છે.

વેદાન્તાના પ્રક્રિયા અંગેમાં પ્રમાણુનો ગ્રીણુવટથી વિચાર કરવામાં આવ્યા છે, તે સાથે મૌલિક અંગેમાં પ્રમેય ત્રિષેજ વિવેક શુદ્ધિ જ્ઞાન-કવાનો પ્રયત્ન સવિશેષ છે, ગીતા, ઉપનિષદો અને વ્યાસસૂત્રો જેવા અંગે પ્રમેયમાત્ર જ્ઞાપરક પ્રકાશ કે'કે છે, તો વેદાન્ત પરિભાષા, અદ્વૈતસિદ્ધિ, તત્ત્વદીપ વગેરે પ્રક્રિયા અંગે પ્રમાણુના તારતમ્યનો વિચાર કરે છે, આ પ્રક્રિયા અંગે તદ્દંશકિતને દહ કરવા ઉપયોગી છે.

વેદાન્ત પરિભાષાએ આરંભમાં જ એક જાણત સ્પષ્ટ કહી આપી છે; તે જ્ઞાનમાં લાવવા જેવી છે. જીવનની સફળતા પુરુષાર્થ છે. 'કમ', 'અર્થ', કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે; કારણ કે 'તે પાછો આવતો નથી' એમ શ્રુતિથી તેની નિત્યતાનો નિશ્ચય થાય છે. તેમજ બીજા ત્રણ પુરુષાર્થ અનિત્ય છે. એવો ખોધ 'તેમજ જેમ અહિં કમ'થી મેળવેલ લોક નાશ પામે છે તેવી રીતે પુણ્યથી મેળવેલ લોક નાશ પામે છે' વગેરે શ્રુતિવાક્યોથી મળે છે.

‘इह खलु धर्माय’ काममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः ‘न स पुनरावर्तते’ इत्यादिश्रुत्या तस्य नित्यत्वावधारणत् । इतरेषां त्रयाणां तु प्रत्यक्षेण ‘तद्यथेह धर्माचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ इत्यादि श्रुत्या चानित्यत्वावगमात् ।

રતે મોક્ષ જ્ઞાનગાનથી (થાય) એટલે જ્ઞાન, તેનું જ્ઞાન અને તેનું પ્રમાણ એ બાબત વિસ્તાર મહિન બતાવાય છે. તેમા પ્રમાણ એટલે પ્રમાણરૂપ સ્મૃતિને વારવા માટે પ્રમાણુ ધક્કા એ છે કે ‘જે બાબત પહેલાં જાણેલી ન હોય અને જેનો બાધ થયો નહિ’ હોય, એવા વિષયનું જ્ઞાન તે પ્રમા.’

આમ પ્રમાણગાનમાં અજ્ઞાતી અને અમાધિન એ બે બાબતોનો ધક્કાનું સમાવેશ કરીને પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો મોક્ષ બચકારમાં ઉપયોગી છે અને ત્યાંસુધી ઘટ, પટ વગેરે પદોમાં સાચા છે. એમ વિચારતાં ‘પટ ક્યુ’ છે કે, ‘‘ઘટ’ વગેરેનો બાધ તો જ્ઞાનના આક્ષાત્કાર પછી થાય છે. શ્રુતિ છે કે ‘જ્યાં સાચે એનો આત્મા જ સર્વરૂપ થયો ત્યાં કોણ કોને જુએ’ સંભાર દશામાં તો બાધ નથી એમ શ્રુતિ જણાવે છે કે ‘જ્યાં ખરે દૈતની જેમ હોય છે; ત્યાં બીજો બીજને જુએ છે. એટલે ‘અમાધિન’ એ પદથી સંભારની દશામાં ‘અમાધિતપણું’ એમ

૨સ ચ બ્રહ્મજ્ઞાનાત્ । इति ‘ब्रह्म तज्ज्ञानं’ तत्प्रमाणं च सम्पद्यं’ निरूप्यते । तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम् । तत्र स्मृतिरव्यावृत्तं प्रमाद्यं अनधिगतावाधितार्थविषयकज्ञानरूपम् ॥

૧બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારાનન્તર હિ ઘટાદીનાં વાધઃ । “યન્ન રવસ્ય સર્વમાતૈવામૂત તત્કેન કં પદ્યેત્” ઇતિ શ્રુતેઃ । ન તુ સંસારદશાયાં વાધઃ ‘યન્ન દિ દૈતમિવમવતિ તદિતરં રતરં પદ્યતિ’ ઇતિશ્રુતેઃ । તથા જાવાધિતપદેન સંસારદશાયામધાધિતત્વે વિવક્ષિતમિતિ ન ઘટાદિપ્રમાયામવ્યાપ્તિઃ ।

તદુક્તમ્ :-

“देहात्मप्रत्ययो यद्वद्यत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तदुच्यदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥

કહેવાનું છે માટે કહેવું છે કે; 'જેની રીતે દેહમાં આત્માની બુદ્ધિ સાચી નથી; તે પશુ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણને માટે દેહમાં આત્મબુદ્ધિ કલ્પવામાં આવે છે; એની જ રીતે જ્યાં સુધી આત્માનો (વાસ્તવિક જ્ઞાનથી) નિશ્ચય ન થાય; ત્યાં સુધી લૌકિક પ્રમાણ સ્વીકારવું.'

અહિં વેદાન્તમતને અનુસરીને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એ છ પ્રમાણો જાણવામાં છે અને શિખામણિટીકામાં બીજા મતોનાં પ્રમાણ ટાંકતાં જણાવ્યું છે કે; ચાર્વાક મતે એક 'પ્રત્યક્ષ' પ્રમાણ છે; કણ્થાદ અને બૌદ્ધમતે 'પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન' બે પ્રમાણ છે; માંખ્યમતે 'પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ' એ ત્રણ પ્રમાણ છે; નૈવાયિકના મતે 'ઉપમાન સહિત ચાર પ્રમાણ છે. પ્રભાકર^૧ માંસિક મતે અર્થાપત્તિ માથે પાંચ પ્રમાણ છે.

આ પ્રમાણોની વ્યાખ્યા પશુ પોતપોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જુદી તરી આવે છે. 'આખે દેખાય તેજ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ' એવી સાદી વ્યાખ્યા ચાર્વાક મતે છે; તેપશુ બીજાના મતે ઈન્દ્રિયગોચર અને મનોગોચર સુધી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની વ્યાખ્યા લખાઈ છે. વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત તો તેથી પશુ આગળ વધીને 'પ્રત્યક્ષપ્રમા તો અહિં ચૈતન્યજ છે. શ્રુતિ જણાવે છે કે 'તેજ સાક્ષાત્ અને અપરોક્ષ છે' એમ કહીને વેદાન્ત પરિભાષામાં જણાવ્યું છે કે; ચૈતન્ય ત્રણ પ્રકારનું છે; વિષય ચૈતન્ય, પ્રમાણ ચૈતન્ય

^૧ પ્રમાણોની વિસ્તૃત વિચારણા માટે વેદાન્ત પરિભાષા વાંચો.

^૨ પ્રત્યક્ષપ્રમા ત્વચ ચૈતન્યમેવ । 'યત્સાક્ષાદપરોક્ષાત્' इति
 છુતે ।...તથાહિ त्रिविधं चैतन्यं-विषय चैतन्यं
 प्रमाणचैतन्यं, प्रमातृ चैतन्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्न
 चैतन्यं विषय चैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं

અને પ્રમાતાનું નૈતન્ય તેમાં ઘટ વગેરેમાં સંકળાએલું જે નૈતન્ય છે, તેને વિષય નૈતન્ય કહે છે. અંતિક્ષુની શક્તિની માથે સંકળાઈને રહેલું જે નૈતન્ય છે, તેને પ્રમાણ નૈતન્ય કહે છે તેમજ અંતઃકરણમાં મંકળાઈને રહેલું જે નૈતન્ય છે, તેને પ્રમાતૃ-નૈતન્ય કહે છે. હવે દાખલા તરીકે જેમ તપાવતું પાણી હોય, તે મોટા ભુંગળામાંથી નીકળીને બનાવેલી પાળમાં ધધને પાળને આકારે આકારે છેડ ક્યારાઓમાં દાખલ થઈને, તેજ ગીને ક્યારાના બનેલા ચાર ખુણા જેવા આકારોને પાણી ધારણ કરે છે, તેમજ અંતઃકરણમાં મંકળાઈને રહેલું (પ્રમાતૃ નૈતન્ય) તોજસ-ચેતન પણ આખ વગેરેના માર્ગે બહાર નીકળીને ઘટ, પટ વગેરે વિષયના પ્રદેશ સુધી પહોંચી જઈને ઘટ, પટ વગેરે વિષયોના આકારવાળા નૈતન્યના ઉપનેધારણ કરે, તેનુંજ નામ વૃત્તિ છે,

અહિં વેદાન્તના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને એક જાણત એ સ્પષ્ટ કરી છે કે, જે નૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે, તેનો અનુભવ દરેક ઠેકાણે થાય. ■ નૈતન્યનીજ મત્તાથી મર્તની સત્તા છે નૈતન્યની મત્તા સિવાય જડની મત્તા પણ નથી. બવહારના ઉકેલ માટે તેમજ લોકની મમજણ માટે જે ભુગી ભુદી પ્રક્રિયાઓ વેદાન્તના અંશોમાં જન્મવેલી છે, તે સર્વનું પ્રયોજન આત્માના પ્રત્યક્ષ દર્શન માટે છે. જે મત શ્રુતિથી વિરુદ્ધ હોય અને જેથી આત્માના અનુભવમાં વિરોધ ઉભો થતો હોય, તેવી પ્રક્રિયા સ્વીકારવી નહિં તેમજ જ્યાં જ્યાં પરસ્પર વિરોધ દેખાતો હોય, ત્યાં મરત્ય સુદૃઢથી તે વિરોધ દૂર કરીને પ્રક્રિયાઓનો મમન્ય.

પ્રમાણચૈતન્યમ્ । અન્ત કરણાથચ્છિન્નં પ્રમાતૃ ચૈતન્યમ્ । તત્ર યથા તદ્દામોદકં છિદ્રાધિર્ગત્ય કુત્યાત્મના કેદારાન્ પ્રવિદ્ય તદ્દેવ ચતુષ્કોણાઘાત્કારં મવતિ તથા તૈજસમન્તઃસ્ફરણમપિ ચક્ષુરાદિદ્વારા નિર્મલ્ય ઘટાદિવિષયદેશગત્યા ઘટાદિવિષયા-કારેણ પરિણમતે સ યથ પરિણામો વૃત્તિરિન્યુચ્યતે ॥

સાધી લેવો. સિદ્ધાન્તભિંદુના પ્રથમ શ્લોકના વિવેચનમાં નાતિક-
કારનો મત શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીએ ટાંકીને જણાવ્યું છે કે, “જે જે
પ્રક્રિયાથી માનવોને પ્રત્યક્ષ આત્મામાં વ્યુત્પત્તિ જાગે, તે પ્રક્રિયા સારી
ગણવી અને બાકીની પ્રક્રિયા અપ્રતિષ્ઠિત ગણવી.”

તે પછી પ્રમાતા, પ્રમેય વગેરેની વ્યવસ્થા લોકવ્યવહાર પૂરતી
છે, પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તો આ સર્વ વ્યવહારોનો બાધ થાય છે, એ
ખતાવવા માટે ત્યાં સિદ્ધાન્તભિંદુમાં જણાવ્યું છે કે; ‘સ્થવાત્મા
ઉપાધિથી હારી જાય છે એટલે સંસારની પ્રાપ્તિ તેને થાય છે. પરમેશ્વર
તો ઉપાધિને વશ કરે છે. તેથી તેના ‘સર્વશૂન્ય’ વગેરે ધર્મો’ સારી રીતે
બંધ બેસે છે, એ વ્યવસ્થા છે. માન, મેય વગેરેની વ્યવસ્થા શી રીતે
કરશો ! એની બાબતમાં જણાવવાનું કે ‘અવિદ્યા’ પોતે અનિર્વચનીય
હોવાને કીધે વિચારોની મર્યાદામાં આવતી નથી; તો પણ તે મર્યાદિત-
પરિચિત્ત છે દારણ કે તેના ત્રણ ધર્મો છે: દૃશ્ય, જડ અને વિનાશી.
તે અવિદ્યાની આવરણ અને વિશેષ નામની બે શક્તિઓ છે. જેમ
આખની સામે રહેલી આંખની સૂષુમ્નકલને દાંડી દે છે તેમ તે અવિદ્યા
સર્વગત ચૈતન્ય-આત્માને આવરી લે છે. પછી તે અવિદ્યા

‘યયા યયા મયેત્ પુ સાં વ્યુત્પત્તિઃ પ્રત્યગાત્મનિ ।

સા સૈવ પ્રક્રિયા જ્ઞેયા સાખ્યો સાચાનવસ્થિતા ॥

‘તદેવ’ જીવમ્યોપાધિનામિભૂતત્વાત્ સંસારોપલાઢિઃ ।

પરમેશ્વરસ્ય તૂપાધિવશિત્વાત્ સર્વજ્ઞત્વાદિકમિતિ સમ્યગુપપદ્યતે
દ્યવસ્થા । । માનમેયાપ્રતિકાદિર્મન્યવસ્થા તુ કથમિતિચેત્, ઉચ્યતે ।
તૃદયત્વાત્ જડત્વાત્ વિનાશિત્વાત્ પરિચ્છિદ્ધાંપ્યવિદ્યા અનિ-
ર્વચનીયત્વેન વિચારાસહા આચરણવિશેષશક્તિત્વવતી સર્વગત

હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે. તે પ્રગટ થયેલ ચૈતન્ય વાસ્તવિક એકરૂપ છે, તો પણ તેને પ્રગટ કરવામાં સાધન બનેલ અંતઃકરણના વિભાગના બેદથી ચૈતન્ય ત્રણ પ્રકારે ઓળખાણમાં આવે છે. એક તો કર્તાના ભાગ તરીકે સંકળાયેલ જે ચૈતન્યનો અંશ છે, તે પ્રમાતા છે, બીજો જે ક્રિયાના ભાગ તરીકે સંકળાયેલ જે ચૈતન્યનો અંશ છે. અને ત્રીજો જે વિષયમાં જન્મને પ્રગટ કરવાની યોગ્યતા ધરાવનાર ભાગ તરીકે સંકળાયેલ જે ચૈતન્યનો અંશ છે, તે પ્રમિતિ છે. વિષયની અંદર રહેલ જે બ્રહ્મ ચૈતન્ય છે, તેજ પ્રમેય છે અને તેને જ જાણવાથી સાચું જ્ઞાન મળે છે.

અહિં એક બાબત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી, તે એ કે જે ચૈતન્ય નિશ્ચય નિરાકાર બ્રહ્મરૂપે છે. તેજ ચૈતન્ય લેકના વ્યવહારને માટે પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમિતિ, પ્રમેય વગેરેના વિભાગરૂપે મર્યાદિત અને સંકળાયેલ જોવાને મળે છે. જેમ આ સ્થૂળ શરીર વ્યવહારને હિપયોગી બને છે, તેમજ અંતઃકરણને આધાર બનાવી પ્રમાતા વગેરેની વ્યવસ્થા બતાવી છે. પાંચ મહાભૂતોનાં જે સૂક્ષ્મ અને સાત્ત્વિક હોવાને લીધે અંતઃકરણ અત્યંત નિર્મળ હોય છે અને દર્પણની જેમ આભાસ અને પ્રતિબિંબ વગેરે લઈ શકે છે તેમજ તપાવેલ તાબાના રસ જેવું સૂક્ષ્મ તરલ છે. તેથી તે સક્રિય વિકાસ પામે છે. ચૈતન્યનો પ્રથમ આભાસ જે અંતઃકરણમાં પડે છે, તે ચિદાભાસને શુદ્ધ કહે છે. અંતઃકરણની

તત્ત્વાભિવ્યક્તયતે । તસ્ય ચાભિવ્યક્તસ્ય, ચૈતન્યસ્ય એકત્વે-
 વ્યભિવ્યક્તશકાન્તઃકરણમાગમેદાત્ત્વમિદમ્ ॥ ત્રિધાવ્યપદેશોભવતિ ।
 કર્તૃમાગાવચ્છિન્નચિદંશઃ પ્રમાતા । ક્રિયામાગાવચ્છિન્નચિદંશઃ
 પ્રમાણમ્ । વિષયગતોઽભિવ્યક્તયોગ્યત્વમાગાવચ્છિન્નચિદંશઃ
 પ્રમિતિરિતિ । પ્રમેયતુ વિષયગતબ્રહ્મચેતન્યમેવ । તદેવ ચ જ્ઞાતં
 સત્ ફલમ્ ॥

સાથે સંકળાઈને તે અંતઃકરણરૂપ બની જાય છે. અંતઃકરણરૂપ બનેલ તે ચિદાભાસ-જીવ પ્રમાણે કહેવાય છે. અંતઃકરણની ઉપાધિવાળો સાક્ષી અંતર્યામી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તેથી જુદો છે, જેનો અનુભવ ગાઢ નિદ્રામાં કે સમાધિમાં થાય છે. અંતઃકરણમાં પડેલ ચિદાભાસ પ્રમાણે જીવનું ચૈતન્ય લોકવ્યવહારને માટે અંતઃકરણથી દંડનો આકાર કે પાણી જેવો આકાર ધર્મને આંખ વગેરે ધૃત્રિયોથી જહાર નીકળે છે, તેમ જ છેક ઘટ વગેરે પદાર્થો સુધી પહોંચી જાય છે; એટલું જ નહિ અંતઃકરણની ક્રિયાવૃત્તિ બનેલ તે પ્રમાણે પોતે જ વિષયની સાથે સંકલિત થાય છે. આમ ચૈતન્ય પ્રમાણે, પ્રમાણ, પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપે મર્યાદિત અને સંકલિત ધર્મને પ્રત્યક્ષ વગેરે વ્યવહારો ચલાવે છે. અહિં એક મહાવની બાબત એ છે કે ઘટ, પટ વગેરે વિષયો પ્રમેય છે; તે જડ નથી; તે સર્વની અંદર ચૈતન્ય ઓતપ્રોત રહેલું છે, ચૈતન્ય સિવાય બીજું કંઈ બાબત સંભવે તેમ નથી, એટલે બધા પદાર્થો ચૈતન્ય જ છે.

વેદાન્તના પ્રક્રિયા ગ્રંથોમાં પારમાર્થિક સત્તા, વ્યાવહારિક સત્તા અને પ્રાતિભાસિક સત્તા એમ ત્રણ સત્તાઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વેદાન્તપરિભાષાના અનુમાન પરિચ્છેદમાં જણાવ્યું છે કે, ૧ બીજા પક્ષે, ત્રણ પ્રકારનાં સત્ત્વ (સત્તાનાં સ્વરૂપો) છે. બ્રહ્મનું પારમાર્થિક સત્ત્વ, આકાશ વગેરેનું વ્યાવહારિક સત્ત્વ તેમજ શુક્તિ રજતા વગેરેનું પ્રાતિભાસિક સત્ત્વ. તેમજ “ઘડો છે” એમ વ્યાવહારિક સત્ત્વના વિષયથી પ્રામાણ્ય છે. આ પક્ષમાં ઘટ વગેરેના બ્રહ્મમાં નિષેધ છે, તે સ્વરૂપે કરીને નહિ, પરંતુ પારમાર્થિક રીતે, તેથી વિરોધ નથી.

૧ યદ્વા ત્રિવિધં સત્ત્વમ્ । પરમાર્થિકસત્ત્વં બ્રહ્મણઃ,
 વ્યાવહારિકં સત્ત્વમ્ આકાશાદેઃ, પ્રાતિભાસિકં સત્ત્વં શુક્તિ-
 રજતાદેઃ । તથા ચ ઘટઃ સન્નિવૃત્તિ પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યાવહારિકસત્ત્વ-
 વિષયત્વેન પ્રામાણ્યમ્ । અસ્મિન્ પક્ષે ચ ઘટાદેઃ બ્રહ્મણિ નિષેધો ન
 સ્વરૂપેન કિંતુ પારમાર્થિકત્વેનૈવૈતિ ન વિરોધઃ ।

પહેલાં પહેલાંના સંસ્કારો પ્રમાણે જીવોના ક્રોધી પ્રયોગમાં આવે છે અને પછી સમસ્ત જગતના આકારે પરિણામ પામે છે. તે રીતે પરિણામ પામેલી વૃત્તિ પોતાની અંદર રહેલ ચિદ્ભાસદ્વારા ચૈતન્ય રૂપ બની જાય છે, તેથી તેના બધાં કાર્યપણુ આભાસને લીધે ચૈતન્યને અનુસ્મરણ બને છે. જે રીતે જેમ દીવો પોતાના સંબંધમાં આવતા બધા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે તેમ ચૈતન્ય પણ પોતાના સંબંધમાં આવતા બધા પદાર્થોને પ્રકાશ આપે છે, તેથી જગતરૂપ બનેલ ચૈતન્ય બીજાં પ્રમાણોની અપેક્ષા વિનાજ સર્વદા સર્વને પ્રકાશ આપનાર બની સર્વજ્ઞ બને છે. એટલે ત્યાં માનમેય વગેરેની વ્યવસ્થા નથી. પરંતુ તે બધી વ્યવસ્થા જીવને અનુભવે છે. તે જુદામાં સંકળાએલી હોવાથી મંયાંદિત બને છે. તેથી ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ કરવાનું યોગ્ય અંતઃકરણ વડે જ્યારે જે પદાર્થ સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે તેની સાથે, સંકળાએલ જીવ તેનોજ અનુભવ કરે છે એટલે સાંકળનો પ્રસંગ નહિ આવે.

ચિદાત્મનમાદૃગાતિ અંગુલિરિચ સૂર્યમંડપ્ । તતઃ

૧ સા પૂર્વપૂર્વસંસ્કાર જીવકર્મયુક્તા સતી નિશ્ચિલ-જગદાકારેણ પરિણમતે । સા ચ સ્વગતચિદાભાસદ્વારા ચિત્ તાદાત્મ્યાપન્નેતિ તત્કાર્યમપિ સર્વમાભાસદ્વારા ચિદનુન્યૂતમેય । તથા ચ ચૈતન્યસ્ય દીપવત સમ્બદસર્વમાસકત્યાત્ જગદુપાદાન-ચૈતન્યં પ્રમાણાપેક્ષામત્તરેણૈવ સર્વદા સર્વમાસપત્ સર્વદાં મયતિ । તેન ન તત્ર માનમેયાદિવ્યવસ્થા કિન્તુ જ્ઞોયે । તસ્ય મુદ્ધવ્યવિચ્છિન્નત્વેન પરિચ્છિન્નત્વાત્ । તેન ચિદમિવ્યવસ્થિતયોગ્યેન યેનાન્તઃકરણેન યદ્વા યત્સમ્બદ્ધં મયતિ, તદેવ તદ્વા તદ્યચ્છિ-જ્ઞો જીવોઽનુભવતીતિ ન સાંકળ્યપ્રસંગઃ ।

૧અહિં પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે ॥ શરીરની અંદર રહેલ સર્વ શરીરમાં વ્યાપક, સત્ત્વ પ્રધાન હોવાથી સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતોથી બનેલ જે અંતઃકરણ છે, તે અવિદ્યાના વિવર્ત સ્વરૂપે દર્પણ વગેરેની જેમ અત્યંત સ્વચ્છ હોવાને લીધે નેત્ર વગેરે ધંધિયો દ્વારાં જહાર નીકળીને યોગ્ય ઘટ વગેરે વિષયોમાં વ્યાપીને, તે અંતઃકરણ ગાળેલા તાંબાના રસની જેમ તે તે વિષયોના આકારને ધારણ કરે છે. સર્વ મંડળના પ્રકાશ વગેરેની જેમ તે અંતઃકરણ જલ્દી સંકોચ અને વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પોતે અવશ્ય સહિત છે તેથી રસરૂપે પરિણામ પામીને દેહની અંદર તેમજ ઘટ વગેરેમાં વ્યાપ્ત થઈને દેહ અને ઘટની વચમાં પણ આંખની જેમ સંકળાયેલ બનીને રહે છે. ત્યાં દેહની અંદર અંતઃકરણનો જે ભાગ અહંકાર રૂપે છે, તે કર્તા કહેવાય છે. દેહ અને વિષય એ બેની વચ્ચે ઠંડના આકારરૂપે અંતઃકરણનો જે ભાગ વૃત્તિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાય છે, તે ક્રિયા કહેવાય છે, તેમજ જે ભાગ વિષયમાં વ્યાપીને રહે ॥ તે અંતઃકરણ વિષયનાં જ્ઞાન અને ક્રમનાં સંપાદક બનીને પ્રગટ થવાને યોગ્ય કહેવાય છે. તે રીતે ત્રણ ભાગવાળું અંતઃકરણ અત્યંત સ્વચ્છ

૧૫૩મથ પ્રક્રિયા । સ્તરોરમધ્યે સ્થિતઃ સર્વશરોરવ્યાપકઃ સત્ત્વપ્રધાન્યેન સૂક્ષ્મપંચભૂતારબ્ધઃ અન્તઃકરણાખ્યઃ અધિદ્યાવિવર્તો દર્પણાદિઘટતિસ્વચ્છા નેત્રાદિદ્વારા નિર્ગમ્ય યોગ્યાન્ ઘટાદોન્ વિષયાન્ ધ્યાપ્ય તત્ત્વજાકારો ભવતિ દ્રુતતાન્નાદિઘટ । તસ્ય ચ સૌરાલાકાદિઘટ્ સ્પટિન્યેવ સંકોચવિકાસો ઉપપદ્યેતે । સ ચ જ્ઞાયયત્વાત્ પરિણમમાનો દેહાભ્યન્તરે ઘટાદો ચ સમ્યગ્ ધ્યાપ્ય દેહઘટયોર્મધ્યેડપિ ચક્ષુર્વદર્શચ્છિન્નોડપ્યવતિષ્ઠતે । તત્ર દેહે અન્તઃકરણભાગોડહંકરાખ્યઃ કર્તૈત્યુચ્યતે । દેહવિષયમધ્યવૃત્તિ દંડાપમાનસ્તદ્માગઃવૃત્તિજ્ઞાનાખ્યઃ ક્રિયેન્યુચ્યતે । વિષયવ્યાપકસ્તદ્માગો વિષયસ્ય જ્ઞાનકર્મત્વસંપાદકમભિવ્યક્તયોગ્યત્વમિત્યુચ્યતે । તસ્ય ચ ત્રિમાનસ્યાન્તઃકરણસ્થાતિસ્વચ્છન્વાન્ ચૈતન્યં

ભગવાન શ્રીશકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રોર્ભાના ચોથા સૂત્રમાં આત્મ
જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રનુ પ્રયોજન બતાવતાં ત્રણ પ્રકારો પર ભાર મૂક્યો છે
એક તો વિધિતંત્ર છે, જેમાં ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર,
વગેરેના સમાવેશ થાય છે, જરા આદેશ પ્રમાણે વર્તવાનું હોય છે, તેજ
ગીતે ખીણ બાબત પુરુષવ્યાપારતંત્ર છે, જેમાં સ્નાન, સંસ્કાર,
સંવ્યતા વગેરેના નિયમો પુરુષની સ્વેચ્છા પર અવલંબે છે, અને ત્રીજી
બાબત વસ્તુતંત્ર છે, જેમાં વાસ્તવિક વિષયનું ચર્ચાઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
રહેતું છે, જેમકે પ્રસિદ્ધ અગ્નિ પદાર્થમાં અગ્નિની શુદ્ધિ થવી.
એજ રીતે સર્વ પ્રમાણોના વિષયવાળા પદાર્થોમાં વાસ્તવિક શુદ્ધિ થાય
છે એમાં સ્વેચ્છાચાર કે સ્વચ્છંદ વૃત્તિ કામમાં આવતી નથી, તેજ રીતે
પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન વસ્તુતંત્ર છે, તેમાં સ્વેચ્છા કે સ્વચ્છંદ, જેવી બાબતો
કામમાં આવતી નથી ભગવાન શ્રીશકરાચાર્ય જણાવે છે કે, પ્રત્યક્ષવગેરે
પ્રમાણોના વિષય બનેલ જે વસ્તુઓ છે, તેનું જેમ જ્ઞાન થાય છે, તેજ
રીતે બ્રહ્મવિષય વસ્તુ તંત્ર છે, એટલે તે પુરુષ બાપારને આધીન નથી
એટલે એ પ્રકારના બ્રહ્મ અને તેના જ્ઞાનનો મુક્તિથી કાર્યમાં પ્રવેશ નહિ
હોવાય તેજ ઠીકણે વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં, શ્રી શકરાચાર્ય જણાવે છે કે,
જ્ઞાન કે ચિત્તન જે કે માનગિક્રિયા છે, તો પણ પુરુષથી કરવું,

‘અતો ન પુરુષવ્યાપારતન્ત્રા બ્રહ્મવિદ્યા। કિંતર્હિ; પ્રત્યક્ષાદિ-
પ્રમાણવિષયવસ્તુજ્ઞાનઘટ્ટ વસ્તુતત્રૈવ । યવં ભૂતસ્ય બ્રહ્મણસ્તજ્ઞા-
નસ્ય ચ ન કવાચિદ્ યુક્ત્યા શક્યઃ કાર્યાનુપ્રવેશઃ કલ્પયિતુમ્॥

‘ધ્યાન ચિન્તનં યદ્યપિ માનસ, તથાપિ પુરુષેણ કર્તુ-
મકર્તુમમ્યથા ધા, કર્તુ’ શક્યમ, પુરુષતન્ત્રત્વાત્ । જ્ઞાન તુ પ્રમાણ-
જન્યમ્ । પ્રમાણં ચ યથાભૂતવસ્તુવિષયમ્ । અતો જ્ઞાનં કર્તુમકર્તુ-
મન્યથા ધા કર્તુ’ ન શક્યમ્ । કેવલં વસ્તુતન્ત્રમેવ તત્, ન
ચોદનાતન્ત્રં, નાપિ પુરુષતન્ત્રમ્ ।...તત્રૈવ સતિ યથાભૂતપ્રહ્લાત્મ-
વિષયમપિ જ્ઞાન ન ચોદનાતન્ત્રમ્ ।

નાકરણું કે ઉલટી રીતે કરવું” એમ યદ્ય ચો છે, કારણ કે તે પુરુષ-
તંત્ર છે. જ્ઞાન તો પ્રમાણથી જન્ય છે અને પ્રમાણ એટલે જેની રીતે
વસ્તુ હોય તેવી રીતે તે વસ્તુનો વિષય હોય; એટલે જ્ઞાનને માટે ‘કરણું’,
ન કરણું કે ઉલટી રીતે કરવું” એવું કાંઈ સક્ય નથી, કારણકે તે કેવળ
વસ્તુતંત્રજ છે, ચોક્કસ (વિધિ) તંત્ર નથી તેમજ પુરુષતંત્ર પણ નથી.
એ રીતે હોવાને લીધે જેની રીતે હોય તેવી રીતના પ્રજ્ઞ અને આત્માના
વિષયનું જ્ઞાન પણ વિધિ તંત્ર નથી.

વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત આમ કેવળ કલ્પના, ભાવના કે પ્રમેયોનો
વિષય બની નથી રહેતો; પરંતુ જીવનમાં જેને અત્યંત આવશ્યક એવી
વાસ્તવિક ભૂમિકા કહેવામાં આવે છે, તેનો સ્પર્શ કરનાર વેદાન્ત છે.
જીવનમાં એ રીતે વળૂદ આપી શકાય એવા વાસ્તવિક પદાર્થો
અને પ્રમાણોનો જે રીતે ભારતીય વેદાન્તે વિચાર કરેલો છે તે
રીતે પાશ્ચાત્ય વેદાન્તે વાસ્તવિક જીવનનો તત્ત્વસ્પર્શ કર્યો નથી.^૧
પશ્ચિમમાં ફિલસૂફી ફક્ત શુદ્ધિના પૃથક્કરણનો, શુદ્ધિનોજ ડોરો વિષય
ગણાય છે. સમન્વય કરવા માટે અને વર્ગીકરણથી પદ્ધતિબદ્ધ કરવા
માટેની જે એક શુદ્ધિની લાગણી ઉભી થાય; તેના આધારે જે કાંઈ

¹ Philosophy in the west is mainly an intel-
lectual synthesis, purely a thing of intellect. Being
dominated by purely speculative or theoretical con-
siderations out of a passion for unification and
systematization, it affords wonderful insight into
the workings of nature, but lacks the power for
guidance in one journey through this valley of the
shadow of death.”

by D. V. Gokhale.

કરવાના બળે કે પ્રમેયો નિશ્ચિત કરવાના બળે જે જે માન્યતાઓ ઉભી કરવામાં આવી હોય, તેના આધારે તે ફિલસુફી દોરવાય છે. કુદરતનાં કાર્યોની અંદર પ્રવેશીને તે ફિલસુફી આશ્ચર્યજનક આંતરદષ્ટિ કેળવે છે પરંતુ મૃત્યુની અચાર્ય બનેલી ખીણમાં ચઢીને આપણી જીવનયાત્રાના પ્રવાસમાં માર્ગદર્શન આપવાની શક્તિ તે યુમાવે છે.”

આજે એવું જન્યું છે કે, આપણી નજર પશ્ચિમ બણી છે. પશ્ચિમે ભૌતિકવાદનો મહિમા ગાયો, તે આપણે પણ ભૌતિકવાદ તરફ દોટ મૂકી. પશ્ચિમના વિચારકો જીવનનાં મૂલ્યાંકનો પારખી શક્યા નહિં, ધર્મ, નીતિ અને સમાજની દૃષ્ટિથી રાષ્ટ્ર જીવનને કેળવી શક્યા નહિં; પરંતુ તેમને ત્યાં થએલી પોપલીલાઓ, સદાચારોની પરંપરાઓ વગેરેથી તેમને તેમના સંપ્રદાયો (Religion) અને અનુચાર્યો તરફ અણુગમા કે તિરસ્કાર જાણ્યા અને તે મારેના મોટા મોટા અંશે લખાયા; તે અંશે વાંચીને આપણા જીવાનો પણ અંધ અનુકરણ કરીને આપણા વેદાન્ત શાસ્ત્ર અને ધર્મ, નીતિ, સદાચારથી ઉત્પત્ત બનેલ જીવન શાસ્ત્ર પ્રતિ કેવળ તિરસ્કાર બતાવવા લાગી ગયા છે. આજના યુવાનોએ ચોટીકે ધીરજ અને જહા કેળવીને આપણાં મૂલ્ય શાસ્ત્રો અને વેદાન્તગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા જોવો છે. એક માત્ર જીવિના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ વિચારકોને પોતાની સાથે એકમત કરવાની અસૌકીક પ્રતિભા જેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી તે ભગવાન શ્રી ચંદ્રરાયનાં વિચાર પ્રજ્વાલિકાનું આ દેહાણે ફક્ત સ્થળજ આવે છે, તેમના મૂલ્યઅંશે તેા સ્વતંત્ર અભ્યાસ માગી લે છે.

ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્યના અમૂલ્ય ઉપદેશ.

સ્વારાજ્ય સામ્રાજ્ય વિશ્વતિરેણ

‘મઘત્કૃપાશ્રીમહિતપ્રસાદાત્ ।

પ્રાપ્તા મયા હ્રી ગુરવે મહાત્મને

નમો નમસ્તેઽસ્તુ પુનર્નમોઽસ્તુ ॥

—વિવેક ચૂડામણિ.

આપશ્રીની કૃપાથી મારી પર જે પ્રસન્નતા વધી ગઈ છે, તે આપના કૃપા-પ્રસાદથી મને તો સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્યની વિશ્વતિ રૂપે આ આત્મલાભ થયો છે, માટે શ્રીગુરુદેવ મહાત્મા પુરુષના ચરણોમાં મારા વારંવાર વંદન હો, વંદન હો.

વિમથ્ય વેદોદધિતઃ સમુદ્ધૃત'

‘સુરેર્મહાન્ધેસ્તુ યથા મહાત્મમિઃ ।

તથામૃત' જ્ઞાનમિદ' હિ યૈઃ પુરા

નમો ગુરુભ્યઃ પરમોક્ષિત' ચ યૈઃ ॥

—પદ્યપ્રખંધ

જેમ પહેલાં સર્વ દેવોએ વિષ્ણુ ભગવાનની સાથે રહીને સમુદ્ધૃત મંથન કરીને અમૃત મેળવેલું હતું; એજ રીતે જે મહાત્મા ગુરુવરે વેદો અને શ્રુતિઓનાં વચનોરૂપી મહાસાગરમાંથી મંથન કરીને પછી આ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તરૂપી ઉત્તમ અમૃત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી અને તે આત્મજ્ઞાનનાં તેમણે દષ્ટન કરાવ્યાં, તે ગુરુજનોને પ્રણામ હો !

જતો વિમુક્ત્યૈ પ્રયતેત વિદ્વાન

સંન્યસ્તવાહ્યાર્થસુપસૃહ સન ।

સન્ત મહાન્ત સમુપેત્ય દેશિક

તેનોપદિષ્ઠાર્થસમાહિતાત્મા ।

—વિવેક ચૂડામણિ

એટલા માટે ડાહ્યા માણસે સંસારની અનિર્ણયતાને જાણીને મોક્ષ
મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સુમુક્ષુ જીવે બહારના વિષયો અને
તેથી મળતા સુખોની રપૃહ. જોડી—દમને પછી મન્યાસી—મરિદાજક
બનીને—મહાન સંત એવા ગુરુવર્ણની ચરણે જવું અને તેમના આપેલા
અમૂલ્ય ઉપદેશથી પોતાની અદર રહેવા સર્વ સંશયોના મમાખાન
શોધીને શાત આત્મરૂપ બનવું.)

x x x x x

[ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે' ગીતા, ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રો પર ભાષ્યો રચીને વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનું સુંદર નિરૂપણ કરેલું છે તે ઉપરાંત કેટલાક પ્રકરણ અથવા લખીને શ્રી શંકરાચાર્યે' સરલ કામળ મતિના જીવોના કલ્યાણ માટે રાજમાર્ગનું દર્શન કરાવ્યું છે.

આમાં કેટલાક અથો પર બીજા અનેક વિદ્વાનોનાં ભાષ્યો અને ટીકાટિપ્પણો પણ થયેલાં છે. (વેદાન્ત વિષે પ્રવર્તતા અનેક ભ્રમો દૂર થાય તેમજ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો સરળતાથી સમજાય એ ઉદ્દેશથી ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે' આ પ્રકારના નાના નાના અથો લખ્યા છે. છેમાં 'ઉપદેશ સાહસં.' અથ ગદ્ય અને પદ્યમાં બંને રીતે લખાયો છે, તેમાંના ગદ્ય અથનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં હસ્તામલક (હાથમાં રહેલાં વ્યાખ્યા)ની જેમ વેદાન્તની બધી બાબતો આવી જાય છે. એ હેતુથી તે લઘુઅથને 'ભગવાન શંકરાચાર્ય'નો ઉપદેશ' એ રીતે આ પ્રકરણમાં આપવાનો વિચાર છે.]

(પહેલું પ્રકરણ— શિષ્યને ઉપદેશ)

“હવે મોક્ષનું સાધન શું છે અને તેનાં ઉપદેશ કી રીતે અપાય, એની બ્યાખ્યા કરવામાં મોક્ષની ભાવના કરનારા, અધ્યાત્મ અને પુરુષાર્થ સાધકજનોને વિશેષ લાભ થાય એ હેતુનો અહિં વિચાર કરવામાં આવે છે.

‘જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન છે અને બીજાં લૌકિક કે વૈદિક સાધનોથી કાંઈ લાભ નથી, એ પ્રકારે જેને વૈરાગ્ય યયો હોય; જેણે પુત્ર, ધન, અને લોકની કામનાઓ ત્યજી દીધી હોય, જે પરમહંસ પરિવ્રાજક બનવાની ભાવના ગ્રાપ્તો હોય, જેની પાસે શમ, દમ, દયા વગેરે સાત્ત્વિક ગુણો હોય, યાજ્ઞમાં જજીવેલા અસિદ્ધ ગુણો પ્રમાણે

શિષ્ય બનવાના મુણે ધરાવતો હોય, પવિત્ર હોય, બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખનારો-બ્રાહ્મણ હોય અને વિધિ પ્રમાણે મુરુદેવ પામે શરણે આવેલ હોય; તે શિષ્યની જાતિ, ક્રમ, વર્તન, વિદ્યા કુલ વગેરેનાં લક્ષણોથી પરીક્ષા લીધા પછી, તેને જ્યાં સુધી દૃઢતા ન જામે ત્યાં સુધી વારંવાર ઉપદેશ આપીને આત્માના જ્ઞાનનું મહત્ત્વ કરાવવું.

શ્રુતિ એજ આખત જણાવે છે કે, - ૧ ક્રમના મંત્રથીની પ્રાપ્ત થતા લોકોની પરીક્ષા લીધા પછી બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ નિર્વેદ ભાવ (વૈરાગ્ય) પ્રાપ્ત કરે તેમજ 'જેથી ૨અક્ષર અવિનાશી અને સત્ય એવા પુરુષને જાણે; તેવી તે બ્રહ્મવિદ્યાને તાર્ત્ત્વિક રીતે જાણવી.' તેમજ જો બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ દૃઢતાથી કરવામાં આવી હોય; તો આત્માનું કલ્યાણ થાય અને શિષ્યપરંપરા દ્વારા તેનું રક્ષણ થાય. જેમ નદીને તરવા માટે નાવ ઉપયોગી છે તેમ વિદ્યાની પરંપરા સર્વપ્રાણીજનોનું કલ્યાણ કરે છે; એટલા માટે શાસ્ત્રમાં તેનો મહિમા ગાયો છે કે, 'જો ૩મુખ સમુદ્રથી વીંટેલી અને ધનથી ભરેલી પૃથ્વી આપે; તેથી પણ વિશેષ આ બ્રહ્મવિદ્યા છે.' ૪ આ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આચાર્ય જરૂરી છે. ખીજાથી તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે જ શ્રુતિએ જણાવ્યું છે કે, 'જેને ૫ આચાર્ય મળેલા છે, એવો સાધકજન આત્મજ્ઞાન મેળવે છે. આચાર્ય પામેથી જ મેળવેલી વિદ્યા સમજાય છે'. આચાર્ય એ જ જ્ઞાનરૂપી નૌકાના કણુધાર છે ૧ અહિં માત્રી રીતે પ્રાપ્ત થએલ

- ૧ પરોક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાત્ ।
- ૨ યેનાક્ષર પુરુષં વેદ સત્યં પ્રાવાચ તાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥
- ૩ યદ્યપ્યસ્મા ઇમામ્ઙ્ઙિઃ પરિગૃહીતાં ધનસ્ય પૂર્ણાં દદ્યાત્
પત્તદેવ તતો મૂયઃ ॥
- ૪ આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ૫ આચાર્યાંદૃષ્ય વિદ્યાં વિદિતા ।
- ૬ આચાર્યઃ પ્લાવયિતા ।

જ્ઞાનને નીકા કહેલ છે; એ રીતનાં શ્રુતિનાં વચનો તેમ જ સ્મૃતિનાં વચનો છે કે, 'તત્ત્વદશી' યાનીજનો તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે.'

ચુસ્તને પોતાના પાસે આવેલ શિષ્ય આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ કરી શકે છે કે નહિ, તેનો આકૃતિ, હાવ બાવ વગેરેની પરીક્ષાથી વિચાર કરવો. જ્ઞાન ગ્રહણ નહિં થવાના હેતુઓ આટલા છે - અધર્મ, લોકની આસક્તિ અને પ્રમાદ; તેનો નિરાસ કરવા માટે નિત્ય અને અનિત્ય બાબતમાં વિવેક જગાડીને પહેલાં સાંભળેલ આત્મજ્ઞાનની દૃઢતા પ્રાપ્ત કરાવવી તેમજ લોક વ્યવહારથી કેષપણ પ્રકારનો લાભ થવાનો નથી, એમ ધૈર્ય જગાડીને જાતિ, કુલ વગેરેનાં અભિમાન હરી લેવાં. તે ઉપરાંત શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જણાવેલ અઘોષ વગેરે યમ અને અહિંસા વગેરે, નિયમોનાં પાલન એવી રીતે કરવાં કે જેથી આત્મજ્ઞાનમાં કેષ-પણ પ્રકારનો વિરોધ ન આવે તેમજ આત્મજ્ઞાનમાં વિદ્ય નાખનારા કુચ્છો દૂર થાય.

તે ઉપરાંત ગીતામાં જણાવેલ 'અમાનિતા, અદંબીપણ' વગેરે ત્રણે જ્ઞાનના ઉપાય તરીકે છે; એટલે તે ત્રણેનો સારી રીતે સ્વીકાર કરાવવો જોઈએ.

જે આચાર્ય છે, તે પોતે પણ આત્મજ્ઞાનની સંપત્તિથી યુક્ત હોય; ઉદાપોહ (તર્કવિતર્કની શક્તિ). ગ્રહણ, ધારણ, સમ, દમ, દયા, કૃપા વગેરે આચાર્યની સંપત્તિ છે; તે ઉપરાંત આચાર્ય શાસ્ત્રજ્ઞાનથી યુક્ત હોય, દષ્ટ અને અદષ્ટ ભોગોમાં આસક્તિ ધરાવતા ન હોય, કર્મનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનો છેદી દીધાં હોય, અહમ્કારનાં હોય, અહમ્કારમાં નિદ્રા રાખતા હોય, વર્તનમાં કેષ પ્રકારનો ભેદ ન હોય, તેમજ જે દંભ, દર્પ, કપટ, શકતા, માયા, માત્સર્ય, જુદું, અહંકાર, મમતા વગેરે

૧ ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાન જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

દાખો ગણાય છે, તેથી મુક્ત હોય, બીજાઓના કલ્યાણ સી રીતે થાય; એજ એક પ્રયોજનનો વિચાર કરીને વિદ્યાના ઉપયોગનો લાભ લેતા હોય, એવા આચાર્ય મૌથી પહેલાં શિષ્યને આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપે કે, '૧ 'હે મોખ ! પહેલાં આ એક મત્ત જ હતું' અને તે એક અને અદ્વિતીય'. ૨ 'જ્યાં બીજું જોતો નથી' ૩ 'આત્મા એજ એક બધારે છે.' ૪ 'આત્મા એજ એક પહેલાં હતો' ૫ આ બધું ખરે ! બ્રહ્મરૂપ છે.' આ બધાં શ્રુતિનાં વાક્યો આત્માની એકતાને બતાવનારાં છે.

ધુરુજને એ રીતે શિષ્યને ઉપદેશ આપીને પછી તેને બ્રહ્મનાં લક્ષણ બતાવવાં. જેમ કે, ૧ 'જે આત્મા છે, તે પાપથી રહિત છે', જે સાક્ષાત્ અપમેક્ષ (પ્રત્યક્ષ) રૂપ બ્રહ્મ છે,' 'જે ભૂખ અને તરમને ઓળંગી જાય છે' 'આ પ્રકારે નહિ', આ પ્રકારે નહિ'; જે પોતે સ્થાય નથી તેમજ અણુ નથી.' 'તે આ જે નેતિ' 'જે પોતે અદૃષ્ટ દૃષ્ટ દષ્ટ છે', 'જે વિજ્ઞાન અને જ્ઞાન'દ છે' 'જે મત્ત, જ્ઞાન અને જ્ઞાન'ત છે' 'જે પોતે અદૃશ્ય અનાત્મામાં છે' 'તે આ મહાન અજ આત્મા છે' 'અપ્રાણ અને અમનરૂપ છે' 'તે આ બહાર અને અંદર અજ છે'

૧ સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ । ૨ યજ્ઞ નાન્યત્ પશ્યતિ । ૩ આત્મેવેદં સર્વમ્ । ૪ આત્મા યાદૃદમેકૃ યથાગ્ર આસીત્ । ૫ સર્વં સ્વાલ્લિદં બ્રહ્મ ।

૧ ય આત્માડપહત પાપ્મા । યત્ સાક્ષાદપરોક્ષાદ્ બ્રહ્મ । યોડશનાયાપિપાસે । નેતિ નેતિ । અસ્થૂલમનણુ । સ યપ નેતિ । અદૃષ્ટં દૃષ્ટ્ । વિજ્ઞાનમાનન્દમ્ । સત્યં જ્ઞાનમનન્તમ્ । અદૃશ્યે-ડનાત્મે । સ યા યપ મહાનજ આત્મા । અપ્રાણો હ્યમનાઃ । સ વાહ્યામ્યન્તરો દ્વજઃ । વિજ્ઞાન ઘન યથ । અનન્તરમવાહ્યમ્ । અન્યદેવ તદ વિદિતાદથો અવિદિતાત્ । આકાશો યૈ નામ ॥

‘તે વિજ્ઞાનધન જ છે’ ‘તે અંદર નહિ અને બાહ્ય નહિ’ ‘જે વિજ્ઞાનથી જુદું’ જ છે અને વળી અવિજ્ઞાનથી જુદું છે’ ‘આકાશ ખરે નામ છે’ વગેરે શ્રુતિના વાક્યો છે

તેજ રીતે સ્મૃતિના વાક્યો છે જેમકે, ‘તે જન્મતો નથી અથવા મરતો નથી’ ‘તે કાષ્ટનુંય પાપ લેતો નથી’ ‘જેવી રીતે આકાશ રહે છે તેવી રીતે તે નિત્ય છે.’ ‘ક્ષેત્રક્ષ પશુ મને જણી’ તે પોતે સત્ કે અમત્ કહેવાતો નથી’ ‘તે અનાદિ હોવાને લીધે કે પછી નિશ્ચય હોવાને લીધે’ ‘તે સર્વ’ પ્રાણીઓમા સમાનરૂપે છે’ તે પોતે ઉત્તમ પુરુષ છે,^૧

એ પ્રકારે સ્મૃતિના જે લક્ષણો છે, તે શ્રુતિમા જથ્થાવેલ લક્ષણોથી વિરુદ્ધ નથી, ‘પરમાત્મા પોતે મસારી નથી’ એ બાબતને બતાવનારાં છે તેમજ તે આત્મા જઘની સાથે એક અનન્ન બાવે રહેતો છે, એ બાબતનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે

આમ સુરજને શ્રુતિ અને સ્મૃતિના તમતોતો આધાર લઇને શિષ્યને પરમાત્માનું લક્ષણ બતાવવું અને પછી તેને સંસાર રૂપી સાગર-માર્થી તારી લેવાની ઇચ્છાથી સુરજને પ્રશ્ન પૂછવો કે ‘ભાઈ ! હું’ પોતે કાણુ છે ?’

તે શિષ્ય જે એમ કહે કે, ‘હું બ્રહ્મણ્યને પુત્ર છું’, અમુક વશનો છું, હું બ્રહ્મચારી અથવા ગૃહસ્થ હતો અને આપારે જન્મ અને

^૧ ન જાયતે મ્રિયતે વા । નાવસે કસ્યચિત્ પાપમ્ ।
યથાકાશ સ્થિતો નિત્યમ્ । ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ । નસત્
તગ્રાસદુચ્યતે । અનાદિત્વાત્ નિર્ગુણત્વાત્ । સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ ।
ઉત્તમઃ પુરુષ ।

મૃત્યુરૂપી મોટા મગરવાળા સંસાર-સાગરમાંથી તરી જવાની ઇચ્છાવાળો
બની પરમહંસ પરિબ્રાજક થયો છું.”

તેને આચાર્યે જણાવવું કે, ‘બાપ, તારું અહિંજ મરણ થતાં,
નારું શરીર ગીધર્ષા વગેરે પક્ષીઓથી ખવાય જશે કે પછી માટીની
અંદર મળી જશે; તો પછી સંસારમાંથી ઉતરવાની ઇચ્છા શી રીતે
કરે છે? જે નદીનો સામો બાજુનો કીનારો બળાને બરમીશ્રૂત થઈ
થઈ જાય; તો પછી નદીની પારે શી રીતે તરી જશે?’

તે શિષ્ય જે એમ ઉત્તર આપે કે, ‘હું’ શરીરથી જુદો છું.
શરીર તો જન્મે છે, મરણ પામે છે, પક્ષીઓથી ખવાય છે, શબ,
અગ્નિ વગેરેથી નાશ પામે છે તેમજ રોમ વગેરેના કામમાં આવી જાય
છે. હવે જેમ પક્ષી માળામાં દાખલ થઈને રહે તેમ હું મારાં પેતાનાં
કરેલાં ધર્મ અને અધર્મને વશ થઈને એક શરીરમાં પ્રવેશ કરું છું
અને જેમ માળો બળાં જતાં પક્ષી બીજા માળામાં ચાલ્યું જાય છે,
તેમજ હું એક શરીરનો નાશ થતાં ધર્મ અને અધર્મને વશ થઈને
બીજા શરીરમાં ચાલ્યો જઈું છું. એજ રીતે હું અનાદિ સંસારમાં
દેવ, માનવ, પક્ષી, નરક વગેરે સ્થાનોમાં મારાં પેતાનાં કરેલાં કર્મોને
વશ થઈને મળેલાં જીનાં જીનાં શરીરને, જોડીને બીજાં નવાં નવાં
શરીર એક પછી એક મહણ કરતાં જેમ રેંટની ઘટમાળ ચાલે તેમ
આ જન્મમરણના ધડાએલાં ચક્રમાં મારાં કર્મોથી બમણું કરતો
કરતો ક્રમસર આ શરીરમાં આચ્છો છું; આ રીતે હું આ સંસાર
ચક્રના બમણથી ચાકીને નિવેદ પામ્યો છું; એટલે આ સંસારચક્રના
બમણમાંથી શાંતિ મેળવવા માટે; હું આપ જગવાનની પાસે આવી
પહોંચ્યો છું. એટલે પછી હું નિત્યસ્વરૂપ છું અને શરીરથી અલગ
રહેનારો છું. આ શરીરો તો જેમ પુરુષ કપડાં બદલે તેમ આવનારાં
અને જનારાં એવાં વારાફરતી બદલાય તેવાં છે.”

તેને આચાર્ય જણાવે કે, ‘ભાષા તેં બરાબર કહેલું છે. તું સારી રીતે જોઈ શકે છે; પરંતુ તેં આમ ખોટી વાત કેમ કહી કે; ‘હું’ બ્રહ્મણ્યનો પુત્ર અને અમુક વંશમાં જન્મેલો બ્રહ્મચારી કે ગૃહસ્થ હતા અને હવે પરમહંસ પરિભ્રાજક બનું છું’.

‘ભગવન ! મેં આ બાબત કહી તે શી રીતે ખોટી છે એમ જો શિષ્ય પૂછે, તો તેનો ઉત્તર આચાર્યે એ રીતે આપવો કે; ‘હે શિષ્ય ! જે શરીર જાતિ, વંશ અને સંસ્કારને લીધે જુદું પડેલું હોય છે, તેનો તેં ‘હું’ એ રીતે આત્માપર આશય કર્યો કે જે આત્મા જાતિ, વંશ વગેરેથી રહિત છે અને એ આશયને લીધે તેં જે બાબત જણાવી કે. ‘હું’ બ્રહ્મણ્યનો પુત્ર છું અને અમુક વંશનો છું.’ તે શિષ્ય જો એમ પ્રશ્ન કરે કે, ‘ભગવન ! શરીર જાતિ, વંશ અને સંસ્કારને લીધે જુદું હોય છે અને ‘હું’ એવો આત્મા જાતિ, વંશ અને સંસ્કારથી રહિત છે, એ શી રીતે સમજાય? ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપવો કે, ‘ભાષા ! સાંભળ. જે રીતે આ શરીર તારાથી જુદું પડે છે અને તે જાતિ, કુલ, સંસ્કાર વગેરેથી જુદું છે તેમજ તું પોતે જાતિ, વંશ, સંસ્કાર વગેરેથી રહિત છે’ એમ જણાવીને શિષ્યને એક વાત યાદ કરાવવી કે ‘ભાષા તું એક બાબતને ફરીથી યાદ કરી જો. મેં તને એ બાબત પહેલાં સંભળાવી હતી કે જે પરમાત્મા સર્વના આત્મસ્વરૂપ છે; તેનાં લક્ષણો ‘હે સોમ્ય ! પહેલાં તે સત્ય સ્વરૂપજ હવું’ એ રીતનાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વાક્યોથી જણાવ્યાં હતા’ અને પછી પરમાત્માનાં લક્ષણો જોણે જાણ્યાં છે; એવા શિષ્યને વિશેષ બાબત યાદ કરાવવા, આચાર્યે જણાવવું કે, ‘જે આ આકાશના નામે નામ અને રૂપમાં એક અર્થરૂપ બનેલો છે; તે છતાં જે શરીર રહિત છે, જે સ્થૂળ વગેરે

૧ આકાશો યૈ નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા તે ચદન્તરા ॥

(છંદોગ્ય)

રક્ષણોથી રહિત છે, જેને પાપ વગેરે લક્ષણો લાગૂ પડતાં નથી અને જે સંસારના બધા પ્રકારના ધર્મોથી મુત્તરિત નથી તેને શ્રુતિના આધારે લક્ષણો આપેલ છે; જેમકે, 'જે સાક્ષાત્ અને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે,' 'જે આત્મા સર્વની અંદર છે,' 'જે અદૃશ્ય હોવા છતાં દ્રશ્ય. અશ્રુત હોવા છતાં શ્રોતા, અમત હોવા છતાં મનનકર્તા, અભય હોવા છતાં વિજાતા, નિત્ય વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, અંદર રહેલો નહિં તેમજ બહાર પશુ રહેલો નહિં એવો, વિજ્ઞાનધન રૂપે છે,' તેજ આત્મા આકાશની જેમ પરિપૂર્ણ છે, અનંત શક્તિને ધારણ કરે છે, સર્વનો આત્મા છે, બુદ્ધ તરસ વગેરેથી રહિત છે, જેને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નથી પોતાના આત્માથી વિલક્ષણ એવો અર્થાત્ જડરૂપ હોવા છતાં આત્માની અંદર રહેલા એવાં જે અવ્યક્ત નામ અને રૂપ તાર્ત્વિક આત્મ સ્વરૂપથી જુદા છે. અને જગતના બીજરૂપે રહેલાં છે અને છતાં જેના સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન પોતાના આત્માથી જાણી લેવાય તેવું છે એટલા માટે તે બંને નામરૂપ સાચા કે ખોટાં નથી, માટે અનિવચનીય છે અને તેના સહભાવ સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ કરનાર અને તેને પ્રગટ કરનાર જે એકમાત્ર આત્મા છે, તેને જ જાણી.

તે નામ અને રૂપ બંને અવ્યક્ત-અપ્રગટ રૂપે હોવા છતાં જ્યારે પ્રગટરૂપે દેખાવા લાગે ■ ત્યારે તે બંને સૌથી પ્રથમ 'આકાશ' એ નામની આકૃતિરૂપે પ્રગટ થાય છે. તે આકાશના નામે જે મૌથી પ્રથમ મહાભૂત પ્રગટ થયું છે; તે પરમાત્માથી થએલ ■ દા. ત. જેમ જ્યારે પોતે પ્રમત્ર (નિર્મલ) હોય, છતાં પણ તેમાંથી મળના રૂપે શીણ પ્રગટ થતું હોય છે એમા જે શીણ છે, તે જ્યનું રૂપ નથી તે છતાં

૧ યત્ સાક્ષાદપરોક્ષાદ બ્રહ્મ । ચ આત્મા સર્વાન્તરઃ । અદૃશ્ય દ્રશ્ય, અશ્રુતઃ શ્રોતા, અમતો મન્તા, અવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા, નિત્ય વિજ્ઞાનસ્વરૂપઃ અનન્તરઃ અબાહ્યઃ વિજ્ઞાનધન યય પરિપૂર્ણઃ આકાશવત્ ॥

તે જલથી અત્યંત ભુદ્ પડનારું બીજું સ્વરૂપ પણ નથી દારણ કે
જ્યાં જલ ન હોય ત્યાં તે શીજી દેખાવાનું નથી અર્થાત્ શીજીનું દર્શન
જલની સાથે સાથેજ થાય છે; એમાં જલ પોતે સ્વચ્છ છે અને શીજી
કે જે મલનારૂપે છે, તેથી ભુદ્ પડે છે એ રીતે જે પરમાત્મા છે, તે
પોતે નામ અને રૂપથી ભુદો પદાર્થ છે નામ અને રૂપ એતો શીજીના
જેવાં છે અને પોતે અવ્યાકૃત હોવા છતાં શીજીની જેમ આકાશનામની
આકૃતિરૂપે પ્રગટ થતાં હોય છે અને તેથી જલની જેમ ભુદ્ પડતું જે
આત્મસ્વરૂપ છે, તે તો શુદ્ધ અને પ્રસન્ન છે તેમજ નામ અને રૂપથી
વિક્ષણુ છે

ત્યારબાદ વિશેષ સંયુક્તભાવે જ્યારે નામ અને રૂપ પ્રગટ
થતાં હોય છે ત્યારે તે આકાશરૂપ વાયુના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે,
તે વાયુરૂપ અગ્નિના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અગ્નિનું રૂપ
જલના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જલનું રૂપ પૃથ્વીના ભાવને પ્રાપ્ત
થાય છે અને એ રીતે નામ અને રૂપ પહેલાંનાં મહાભૂતો દ્વારા
પછીનાં મહાભૂતોમાં પ્રવેશ કરે છે અને એમ આકાશ, વાયુ, તેજ,
જલ તેમજ પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં જે પૃથ્વી
અંતિમ મહાભૂત છે, તેની અદર પાંચેય મહાભૂતોના શુદ્ધો પ્રવેશ
કરીને રહેલા છે. એ રીતે પૃથ્વીકરણથી જે પૃથ્વી બનેલી છે; તેમાંથી
ચોખ્ખા, જવ વગેરે પ્રકારનાં અન્ન ઔષધિઓ પેદા થાય છે. એ અન્ન
ખાવામાં આવે ત્યારે સ્ત્રી શરીરમાં લોહિત (રંગ) નું રૂપ લે છે અને
પુરુષ શરીરમાં શુક્ર (વીર્ય) નું રૂપ લે છે.

ત્યાર બાદ જ્યારે યોગ્ય ઋતુકાલ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અવિદ્યાથી
પ્રેરાએલ કામની ખળવાળથી જ્યારે મંથન થાય ત્યારે સાથે સાથે
મંત્રના ૧ સંસ્કાર અપાતાં જે વીર્ય પ્રગટ થાય તેનું ગર્ભાશયમાં

૧ ગર્ભે પ્રેહિ સિનીવાલિ ગર્ભે દેહિ સરસ્વતિ વગેરે ગર્ભાધાનના
મંત્રો છે.

સિંચનં થાય છે અને પછી સ્ત્રીના યોનિમાં જે રસરૂપે લોહિત રહેલું છે, તેની સાથે મિશ્રણ થતા પછી ગર્ભાશયમાં ગર્ભના રૂપ તે શરીર વધવા લાગે છે અને પછી ધીરે ધીરે વધનાં નવમેકે દશમે મામે જન્મ લેવું હોય છે.

તે શરીર જ્યારે જન્મ લે છે ત્યારે તેને નામ મળે છે અને જનનક્રમ વગેરેથી તે શરીરને મંત્રોના સંસ્કાર આપવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તેને જ્યારે જનોષ્ઠના સંસ્કારનો યોગ થાય છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મચારીની સંઘા મળે છે; ત્યાર બાદ તે શરીરને જ્યારે પત્નીના યોગનો સંસ્કાર (લગ્ન દ્વારા) થાય છે; ત્યારે તેને ગૃહસ્થની સંઘા મળે છે; તેને જ જ્યારે વનપ્રવેશના સંસ્કાર મળે છે ત્યારે તેને તાપસની સંઘા મળે છે અને તેજ શરીરને જ્યારે ક્રિપાની નિવૃત્તિરૂપે સંસ્કાર આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને પરિવ્રાજકની સંઘા મળે છે.

એ રીતે હે શિષ્ય ! તારાથી જુદું જે શરીર છે, તેને જાતિ અને કુલને અનુસરીને જુદાં જુદાં સંસ્કાર આપવામાં આવે છે.

મન અને ધીરિયો પણ નામ અને રૂપે પ્રગટ થતાં મહાશૂનિ-નાંજ સ્વરૂપો છે, માટે શ્રુતિ કહે છે, 'અનનો વિકાર તે મન છે, જનનો વિકાર તે પ્રાણ છે અને તેજનો વિકાર તે વાણી છે.

અહિં જે શિષ્ય એમ પૂછે કે, 'હું જાતિ, વંશ અને તેના મંસ્કારોથી રહિત છું; તે શી રીતે? તો તેને કહેવું કે, 'સાંભળ, જે આ નામ અને રૂપનો પ્રગટ કર્તા હોવા છતાં નામ અને રૂપના ધર્મથી વિવક્ષણ છે, તેજ નામ અને રૂપનો પ્રગટકર્તા જનીને આ શરીરનું મર્જન કરે છે; તો પણ તે પોતે સંસ્કારના ધર્મોથી વર્જિત છે. તે નામે અને રૂપે કરીને આ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તો પણ તે જીનથી

૧ અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયી વાક્ ॥

દેખાતો નથી અને પોતે જુએ છે, બીજીથી સાંભળવામાં આવતો નથી, તોપણ પોતે સાંભળે છે; બીજીથી માનવામાં આવતો નથી, છતાં પોતે માને છે; બીજીથી જાણવામાં આવતો નથી છતાં પોતે જાણનારો બને છે, એટલે જ જણાવ્યું છે કે; ૧ બધા પ્રકારનાં રૂપનાળાં શરીરોની રચના કરીને પછી ધીર પુરુષ તેમાં પ્રવેશ કરીને નામોની રચના કરીને તેમાં રહે છે". આ બાબતમાં હજીયારો શ્રુતિઓનાં પ્રમાણો આપી શકાય જેમકે; ૧ "તુ સર્જન કરીને તેજ રૂપે તેમાં પ્રવેશ કર્યો" જેણે અંદર પ્રવેશ કરેલો છે, તે સર્વજનોના શાસ્તા (શાસક) છે, 'તે આ પ્રસિદ્ધ પુરુષે અહિં પ્રવેશ કર્યો છે,' 'આ તારો આત્મા છે,' તે આ મર્્યાદાને ચીરી નાખીને એના દ્વારા પ્રવેશ કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. 'તે સર્વપ્રાણીઓમાં રહેલો જૂઠ્ઠા આત્મા છે' 'તે આ મુખ્ય દેવે જોખતે વિચાર કર્યો કે "ખરે હું - આ ત્રણ દેવોરૂપે ચાઉં" વગેરે. સ્મૃતિઓ પણ છે, જેમ કે ૩ આત્મા - એજ બધા દેવો રૂપે છે," જેની અંદર નવ દરવાજા છે, એના પુર (શરીર)માં દેહી રહે છે. 'મને હું ક્ષેત્રજ રૂપે જાણુ. 'જે સર્વ પ્રાણીઓની અંદર સમાન છે' 'જે પોતે ઉપદ્રષ્ટા અને અનુમંતા છે' 'ઉત્તમ પુરુષ તો બીજો છે' "શરીરોની અંદર રહેલો પોતે તો શરીર વિનાનો છે' વગેરે.

૧ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वा अभिवदन् यदास्ते ॥

૨ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानाम् । स एव इह प्रविष्टः । एष त आत्मा । स एतमेव सीमानं विदार्य एतया द्वारा प्रापद्यत । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽन्मा । सेव देवता पेशत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवताः ॥

૩ आत्मैव देवताः सर्वाः । नवद्वारे पुरे देही । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि । समः सर्वेषु भूतेषु । उपद्रष्टानुमन्ता च । उत्तमः पुरुषस्तन्यः । अशरीरं शरीरेषु ।

આ બધાં પ્રમાણોથી એ જાણત સિદ્ધ થાય છે કે, હું પોતે જાતિ અને કુલના અપાતા સંસ્કારોથી રહિત છું.

હવે તે શિષ્ય એમ પૂછે કે 'હું' તો અગ્નિ, સુખી, દુઃખી બંધનમાં પડેલો એવો જુદો જ સંસારી છું અને જે દેવ પોતે મંસાગી નથી; તે તો મારા કરતા વિદ્યક્ષણ અને જુદો છે અને હું જલિ, પૂત, બેદ, નમસ્કાર વગેરે વર્ણ અને આશ્રમનાં કર્મોને અનુસરીને તે દેવની આરાધના કરીને પછી જ આ સંસાર રૂપી માગરમાંથી તરવા છૂટું છું, તો પછી, તો પછી તેજ સ્વરૂપે હું છું એમ શી રીતે બને ? તેને આચાર્ય ઉત્તર આપે કે, બાપ ! તારું ક્યન બંધાવર નથી; જે એ જાળનોમાં બેદની પ્રતીતિ થાય છે, તેના સાક્ષનાં વચનોથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.' હવે જો શિષ્ય એમ પૂછે કે, 'બેદની પ્રતીતિનો શી રીતે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે? તો આચાર્ય શ્રુતિનાં વચનોથી જણાવવું કે, 'આ જુદો છે અને હું જુદો છું, તે પોતે જાણતો નથી' તેના તો બ્રહ્મ પોતે તિરસ્કાર કરે છે, જે પોતાને બ્રહ્મથી જુદો પડેલો એમ જાણે છે' 'જે અહિં' બેદરૂપે નાના (અનેક)ને જુએ છે, તે મૃત્યુના પશુ મૃત્યુ (વિનાશ)ને ખમે છે' વગેરે. આજ શ્રુતિમાં વચનો છે કે જે બેદની પ્રતીતિથી મંમારની ગતિ થાય છે, તેને જતાવે છે.

'અબેદની પ્રતીતિથી મોક્ષ થાય છે,' એ જાણત જતાવનારાં હજારો શ્રુતિનાં વચનો છે જેમકે ૨ 'તે આત્મા, તે સ્વરૂપે હું છું' એમ

૧અગ્નોઽસાવન્યોઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ । બ્રહ્મ તં પરાવાદ યોઽન્યત્રાત્મનો બ્રહ્મ વેદ । મૃત્યો. સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ષ રહ નાનેષ પદ્યતિ ॥

૨સ આત્મા તત્ત્વમસિ । આચાર્યવાન પુરુષો વેદ । તસ્ય તાવદેવ ચિરમ્ ।

પરમાત્માનો ભાવ કરીને પછી, 'જેણે આચાર્ય' મેળવેલા છે, એવો એવો પ્રશ્ન તે સ્વરૂપને જાણે છે' એમ કહીને 'તેને તો' ત્યાં સુધીજ લંબાવવાનું છે' એમ મોક્ષને બતાવનારી શ્રુતિઓ છે. અહિં અંબેદના વિજ્ઞાનથીજ ભેદ ટળી જાય છે અને ભેદના જ્ઞાનથી સંસારની ગતિ થાય છે, એ બાબત સત્યની ખાત્રી માટેનું એક દૃષ્ટાંત આપીને બતાવવામાં આવી છે. તે દાખલો એવો છે કે 'અમુક એક ચોરી થઇ હોય, તેની ખાત્રી કરવા માટે થોડા માણસોને બોલાવવામાં આવે અને દરેકના હાથમાં તપાવેલા લોહનો ગોળો આપવામાં આવે. હવે જેણે ચોરી કરી ન હોય, તે લોહના ગોળાથી દાઝતો નથી; પરંતુ જેણે ચોરી કરી હોય, તે તરતજ લોહનો ગોળો પકડતાં દાઝે છે. તે રીતે જેની અંબેદ શુદ્ધિ જાગેલી છે, તે સંસારી બાવથી રહિન થાય છે અને જેનામાં ભેદની શુદ્ધિ રહેલી હોય છે, તેની સંસારી તરફ ગતિ થાય છે; એમ દાખલા પરથી સિદ્ધાન્ત તારવવામાં આવે છે.

તેજ રીતે શ્રુતિમાં અંબેદને બતાવનારું એક વાક્ય છે, જેમાં જણાવ્યું છે કે 'ત્યાં પછી અહિં' વાક્ય હોય અથવા બીજાને હોય' એથી આરંભીને 'તે સ્વરાટ્ અને છે' ત્યાં સુધીના વાક્યમાં અંબેદજાય બતાવ્યો છે અને પછી 'હવે જે બીજી રીતે જાણે છે કે આથી બીજા રાજ્યઓરૂપે છે, તે બધા વિનાશી લોકોરૂપે બને છે' એમ જુદી જુદી શાખાનાં વચનો લેવાય છે. એટલે પછી, હે શિષ્ય ! તે જે વાત કહી હતી કે 'હું' બાહ્યજનો પુત્ર છું' અને અમુક ક્ષણનો છું' એટલે સંસારી હોવાથી પરમાત્માથી જુદો છું' તે વાત તારી ખોટી કરે છે.

એટલે પછી જે ભેદનું દર્શન છે, તેનો શ્રુતિના વચનોથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. હવે જે જે કર્મોની પ્રાપ્તિ બતાવેલી છે; તે બધીમાં

૧ 'ત દ્વ વ્યાગ્રો યાં' સ સ્વરાટ્ ભવતિ । અથ ચેડન્વ-
યાતો વિદુરન્યે રાજાનસ્તે ક્ષણ્વલોકા ભવન્તિ ॥

બેદનો વિષય તો પહેલેજ આવવાનો અને એજ રીતે જે જે જનોઈ વગેરે સંસ્કારો લેવાના બતાવેલા છે, તેમાં પણ સાધન તરીકે કર્મોનોજ ઉપયોગ થવાનો. હવે જો પરમાત્માની સાથે અબેદ ભાવનો લાભ મેળવવો હોય તો પછી કર્મનાં સાધનોનો સંગ્રહ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે, એ બાબત ખાસ બજાવી જોઈએ; કારણ કે સર્વ કર્મ અને કર્મના સાધન તરીકે રજુવામાં આવેલ જનોઈ વગેરે જે મંસ્કારો છે; તે તો પરમાત્માની સાથેના અબેદ્યાનના લાભથી વિરુદ્ધ રીતેજ રહેલા છે. જે સંસારીજન છે, તેઓજ કર્મો કરે છે અને તેનાં સાધનો તરીકે જનોઈ વગેરે સંસ્કારો ગણવામાં આવેલા છે. આ બધા સંસ્કારો પરમાત્માને થતા નથી કારણ કે તે તો અબેદનું દર્શન કરનાર છે અને જ્યાં બેદનું દર્શન થયું તેની સાથેજ પરમાત્માથી ભુદો એવો સંસારીભાવ ઉભો રહેવાનો !

હવે જો 'આ બધાં કર્મો કરવાનાં છે અને તે કર્મોથી નિવૃત્તિ લેવાની રહેતી નથી' એ બાબત શ્રુતિને ગમતી હોય, તો પરમાત્માનો કર્મનાં સાધનોની સાથે સંબંધ નથી તેમજ કર્મને લીધે મળેલાં જાતિ અને આશ્રમની સાથે પણ સંબંધ નથી; પરંતુ તે આત્માની સાથેજ પરમાત્માનો અબેદભાવ રહેતો છે, એ બાબત શ્રુતિ જણાવત નહિ; પરંતુ શ્રુતિ તો 'તે આત્મા, તે વૃં છે' એ પ્રકારનાં નિશ્ચય બતાવનારાં વાક્યોથી અબેદ બતાવે છે; તેજ રીતે જો શ્રુતિને બેદ અગતો હોત, તો તે બેદની નિંદા કરત નહિ; પરંતુ તે તો સ્પષ્ટ રીતે બેદની પ્રશિની નિંદા કરે છે. જેમકે, 'જે બદ્ધનિષ્ઠ બનેલો છે, તેનો તો આ નિત્ય મહિમા છે,' તે પુણ્યની સાથે પણ અનુસરતો નથી અને પાપની સાથે પણ અનુસરતો નથી.' અહિં તો ચોર પણ ચોરના બેદભાવ વિનાનો બની જાય છે' વગેરે.

૧ 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । अनन्वागतं पुण्येन
अनन्वागतं पापेन । अत्र स्तेनोऽस्तेनः ।'

અને એજ રીતે જો કર્મો અને કર્મોનાં સાધનો તરીકે બતાવવામાં આવેલા જનોઇ વગેરે સરકારોનો પરિણામે ત્યાગ કરવાનો છે, એ બાબત શ્રુતિને સ્પર્શી નહોત અર્થાત્ કર્મો કરવા, એવી બાબત સ્પર્શી હોત, તો કર્મ અને કર્મ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયેલ જાતિ અને આશ્રમ સાથે પરમાત્માનો મંબંધ છે, એ બાબત બતાવવામાં આવી હોત, પરંતુ અહિં તો હકીકત તરીકે 'પરમાત્માના સ્વરૂપને કર્મની સાથે સંબંધ નથી તેમજ કર્મના નિમિત્તો જે વર્ણ આશ્રમ વગેરે મળે છે, તેની સાથે પણ પરમાત્માના સ્વરૂપને કોઇ મંબંધ નથી' એ બાબત બતાવવામાં આવી છે, અર્થાત્ મોક્ષની ધમ્મા રાખનાર સાધકજને સાધનોની સાથે રહેવા કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો છે કારણકે તેની સાથે પરમાત્માના અભેદનું દર્શન છે, તેનો વિગ્રહ આવે એમ છે. તેમજ 'આપણો આત્મા તેજ પરમાત્મા છે', એ બાબત શ્રુતિમાં બતાવેલા હકીકતથી જાણી લેવા જેવી છે.

અહિં જો શિષ્ય એમ પ્રશ્ન કરે કે, 'હે ભગવાન! આ દેહને કોઇ હેતુ થાય છે, કે તેને બાળવામાં આવે છે ત્યારે તો દેહીની રીતેજ કુપ થાય છે, તેજ રીતે જૂખ, તરસ વગેરેના કુખો પ્રત્યક્ષ છે અને જે આ આત્મા પર છે, તેને કોઇ કુખ નથી, એમ શ્રુતિએ જણાવ્યું છે જેમકે, 'આ જે આત્મા છે, તે પાપ રહિત છે રજો-ગુણ રહિત છે, મત્યુરહિત છે, શોકરહિત છે, જૂખરહિત છે, તરસથી રહિત છે, સર્વ પ્રકારના મધ અને રસોથી રહિત છે, આ બાબત શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓમાં જણાવવામાં આવી છે, તો પછી જેમ 'અગ્નિને શીતળ છે,' એમ માનવામાં ન આવે તેવી રીતે પરમાત્માથી અત્યંત ભુદો પડતો તેમજ સંસારના અનેક ધર્મોની સાથે જોડાયેલો

૧ અયમાત્માઽપહતપાપ્મા ધિરજો વિમૃત્યુર્વિશોકો
વિજિગિસોઽપિપાસઃ સર્વગન્ધરસવર્જિત ॥

હવે જો શિષ્ય એમ પૂછે કે, 'રૂપ વગેરે સંસ્કારો કેના આશ્રયે રહેલા છે ?' તો તેનો ઉત્તર આપવો કે 'કામ વગેરેને આશ્રયે. હવે તે કામ વગેરે ક્યાં છે ?' તો તેનો ઉત્તર આપવો કે 'બુદ્ધિના આશ્રયે', કારણકે શ્રુતિમાં જણાવ્યું છે કે, 'કામ, સંકલ્પ, ચિકિત્સા વગેરે' ત્યાંજ રૂપ વગેરે સંસ્કારો પણ રહેલા છે, એમ શ્રુતિ જણાવે છે કે. 'રૂપો શામાં રહેલાં છે, તો કહેવું કે હૃદયમાં. તેમજ 'કામો છે, તે તેના હૃદયમાં રહેલા છે' અને જ્યારે હૃદયના સર્વ શોકોને તે તરી ભય છે 'તે પોતે અસંગ છે' 'તે જ આ છે કે જે પોતે સર્વ પ્રકારના બંધન ઓળંગીને પાર થાય છે' 'તે પોતે તો અવિકારી કહેવાય છે' તે અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાને લીધે પર છે' તેજ રીતે ઇચ્છા, દ્વેષ વગેરે પણ ક્ષેત્ર-શરીર વિષયના જ ધર્મો છે, આત્માના નથી અને જે અશુદ્ધિઓ છે, તે પણ કંમની છે, આત્માની નથી, એ બાબત શ્રુતિની જેમ સ્મૃતિઓથી પણ બતાવવામાં આવી છે.

એટલે પછી હે શિષ્ય ! જે રૂપ વગેરે સંસ્કારોથી પ્રાપ્ત થએલ અશુદ્ધિઓનો સંબંધ પરમાત્માને નથી તે પરમાત્માથી ઘું જુદો પડનાર-વિશક્ષણ નથી કારણ કે તેમાં પણ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોનો વિશદ આવે છે, માટે ઘું તે પરમાત્મા છે' એમ જણ કારણકે શ્રુતિ તેજ બાબત જણાવે છે કે, 'તે કારણે ઘું આત્માનેજ જાણે કે હું બ્રહ્મ છું' 'એકજ રીતે તેનાં દર્શન કરવાં જોઈએ' 'હુંજ પોતે નીચે છું' 'આત્માજ નીચે છે' 'સર્વને આત્મારૂપે જુઓ' 'જ્યાં ખરે એના બધા પદાર્થો આત્મારૂપેજ હતા' 'આ બધું તે છે કે જે આત્મારૂપે છે' તે આ

૧ કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા । કસ્મિન્નુ રૂપાણિ પ્રતિષ્ઠિતાનીતિ હૃદયે । કામા ચેઽસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ । તીર્ણો હિ યદા સર્વાન્ શોકાન્ હૃદયસ્ય । અસંગો હિ અયમ્ । તદ્વા અર્યેતદતિ ષ્છન્દઃ । અધિકાર્યોઽયમુચ્યતે । અનાદિત્વાત્ નિર્ગુણત્વાત્ ॥

કલારહિત છે 'જે અંદર નહિ અને બહાર પણ નહિ' તેવો છે. 'તે પોતે બહાર અને અંદર એક અજ રૂપે છે' 'બ્રહ્મ એ જ તે છે' 'એના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે' પ્રજ્ઞાનનાં એ નામો છે' સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત બ્રહ્મ છે, 'તેથી તો' 'તેને સરજીને તેજ રૂપે પ્રવેશ કરે છે' 'એક તે દેવ મત' પ્રાણીઓની અંદર ગૂઢ અને સર્વવ્યાપક છે,' શરીરમાં જે અશરીર છે' તે જન્મતો નથી અને મરતો નથી એટલે જે બેદસાવે દર્શન થાય છે, તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. હવે જે બેદસાવ હોય, તેજ કર્મનો સ્વીકાર થાય અને તે કર્મના સાધન તરીકે જનોઈ વગેરે સંસ્કારો^૧ આપનામાં આવે છે; પરંતુ જે પરમાત્માની જોડે અબેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તો પછી કર્મનાં સાધન અને ઉપાદાન વગેરેના જ્ઞાનનો નિષેધ કરવામાં આવેલ છે; કારણ કે કર્મો અને કર્મોનાં સાધન તરીકે ગણાતા જનોઈ. વગેરે સંસ્કારોનો પરમાત્માના અબેદ દર્શનની સાથે વિરોધ જોવામાં આવે છે. જે સંસારી જીવ છે, તેને કર્મો કરવાનું વિધાન છે અને તેનાં સાધન તરીકે જનોઈ વગેરે સંસ્કારો છે; પરંતુ જેને પરમાત્માની સાથે અબેદનું દર્શન થએલું છે, તેને કોઈ વિધિ નથી; કારણ કે પ્રધા વિધિવિધાનોમાં ફક્ત બેદનું જ દર્શન રહેલું છે.

શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મો જે કરવાનાં જ હોત અને અબેદ જ્ઞાન થયા પછી પણ તેની નિવૃત્તિ કહી ન હોત, તો 'તે આત્મા છે,^૨ તે તું છે' એ પ્રકારનાં અબેદ સ્વયંક નિશ્ચિત વાક્યોથી આત્માના અબેદજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કયું ન હોત કારણ કે પરમાત્માનો કર્મ અને તેનાં સાધન સાથે સંબંધ નથી તેમજ કર્મના નિમિત્તે પ્રાપ્ત થએલ જ્ઞાતિ, આત્મ વગેરેનો સંબંધ વાસ્તવિક રીતે રહેતો નથી;

^૧ યજ્ઞોપવીત્યેવાધીયીત યાજયેદ યજતે વા ।

^૨ જ્ઞાત્મા તત્ત્વમાસ ।

એવો હું સંસારી મારી જાતની સાથે પરમાત્માનો અભેદ છે, એ જાળતને તેમજ મારો પરમાત્માની સાથે અભેદ છે, એ જાળતને શી રીતે સ્વીકારી શકું ? અને તે સાથે હું જો સંસારીજન હોઉં; તોજ મને સર્વ પ્રકારના લાભ અને કુલાણને આપનારાં (અબ્યુદય અને નિશ્રેયસનાં) સાધનોનો અધિકાર મળે હવે અબ્યુદય અને નિશ્રેયસના સાધનો તરીકે જે કર્મો જણાવેલા છે તે બધાં કર્મો તેમજ તે કર્મોનાં સાધનો તરીકે જનોઈ વગેરેના સંસ્કારો જણાવેલા છે, તે બધાનો ત્યાગ પણ હું શી રીતે કરી શકું ?

તે સિધ્ધને આચાર્યે જણાવ્યું કે, ‘જાઈ! તેં જે જણાવ્યું કે, ‘મારો દેહ તંપી જાય છે કે છેદાય છે ત્યારે મને વેદના થાય છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે’ તે તારી વાંત બરાબર નથી, કારણ કે, જેમ કેમ વૃક્ષને બાજો કે કાપો; તો તે બાળવાની અથવા કાપવાની ક્રિયા તો વૃક્ષને થતી હોય છે, એજ રીતે શરીરને જે છેદ કે છેદની ક્રિયા થાય છે, તે કમં તો શરીરને જ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે જેને જે ક્રિયા થાય, તેને તે મળે અને તેથી દાહ અને છેદન વગેરે ક્રિયાથી જન્મતી વેદના પણ તે શરીરને જ મળે છે. તેમજ જેમ વૃક્ષનાં શાકડાં લેનારને વૃક્ષના દાહ છેદ વગેરેનો અનુભવ થતો નથી, તેમજ શરીરના દાહ છેદ વગેરેનો અનુભવ શરીરને જ થશે, શરીરનો લાભ જેને છે, તે દેહી જીવત્માને શરીરના દાહ, છેદ વગેરેનો અનુભવ નહિં થાય, આ બાબન લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, ‘જ્યાં દાહ કે છેદ કરવામાં આવે, ત્યાંજ લોકો દાહ કે છેદની વેદના જણાવે ॥ પરંતુ દાહ કે છેદ વગેરેની વેદનાનો તેના શાકડા સાથે મળે નથી શી રીતે ? ત્યારે લોકમાં પૂજારીમાં આવે છે કે, ‘તને ક્યા વેદના થાય છે ?’ ત્યારે તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે વેદના મારા માથામાં થાય છે, અથવા તેા બાજીમાં કે પેટમાં’ એ રીતે જ્યાં દાહ દોય છે, તેજ સ્થાન જતાવે છે, તેના પ્રહલ કરનારનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી. હવે જો વેદના મસ્તક,

છોતી, પેટ વગેરેનાં ગ્રંથણ કરનાર જીવાત્માને થતી હોત, તો પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભુદી રીતે આપવામાં આવત. અર્થાત્ જોમ દાહ, છેદ વગેરે માયાને કે પેટને ચાપ છે તેજ રીતે તેની વેદના માયાને કે પેટને થતી નથી પરંતુ તેના માલીક જીવાત્માને એ પ્રકારની વેદનાં શ્યાય છે, એવા પ્રકારનો નિર્દેશ કરવામાં આવત; પરંતુ તેવો નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી.

હવે જો એ વેદના આત્માની છે, એમ કહેશે તો જોમ સર્વ રૂપોને ગ્રંથણ કરનાર આંખો પોતાના રૂપને જોઈ શકતી નથી, તે રીતે આત્મા પણ પોતાની વેદનાનો અનુભવ નહિ કરી શકે. માટે જ જોમ દાહ છેદ વગેરે વૃક્ષની ક્રિયા છે, તો તેનાં દુઃખ પણ તેને છે, તે રીતે દાહ છેદ વગેરે ક્રિયાઓ શરીરની છે, તો તેની વેદના પણ તે શરીરને જ છે, કારણ કે કર્મની સાથેજ તે વેદના રહે છે, એટલે જોમ આખાની સાથે તેની રાંધવાની ક્રિયા (ભાત રંધાય છે) રહેલી છે, તે રીતે વેદનાં પણ ભાવરૂપે હોવાથી તે શરીરના આશ્રયે રહેશે અને તે રીતે તે ક્રિયાના સંસ્કારો પણ વેદનાની સાથેના શરીરના સંબંધનો આશ્રય લઈને રહેશે. ત્યાં એવો અનુભવ પણ જોવાને મળે છે કે શ્રમતિની સાથે સાથેજ તે કાળમાં વેદના પણ રહેલી હોય છે. તેજ રીતે તેથી જાણેતો જે દેષ છે, તે પંજી તેને નિમિત્તે હોય છે એટલે સંસ્કારની સાથે રહે છે, માટે જણાવ્યું છે કે, '૧ રૂપ અને સંસ્કારની સાથે સાથે તેના આધિ અને ઉપાધિ, તેનાં સમ અને દેષ તેમજ ભવ વગેરે બાબતો ધૃદ્ધિના આશ્રયે કરીને પકડાય છે, પરંતુ જે ચાંતા છે, તે તો શુદ્ધ અને અજળો છે.

૧ રૂપસંસ્કાર તુલ્યાડઽધી રાગદ્વેષો મયં વ યત્.।

રુદ્ધાતે ધીમણં તસ્માદ જ્ઞાતા શુદ્ધોઽમયઃ સદા ॥

તેજ રીતે વેદાન્તવાક્યોમાં, 'અજ્ઞાતાનીનો એ નિત્ય મહિમા છે, જે પુણ્યની સાથે જોડાતો નથી તે પાપની સાથે જોડાતો નથી' 'ત્યાં ચોર ચોર રહેતો નથી' વગેરેથી ભેદજ્ઞાનની નિંદા કરવામાં આવી છે તે પણ કરવામાં ન આવત.

તેજ રીતે જો કર્મો અને સાધનો તરીકે રહેલા જનોઈ વગેરે મરેકાગેનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા ન હોત, તો વેદાન્તનાં વાક્યોમાં કર્મોની સાથે જેના સ્વરૂપનો મ'બંધ નથી તેમજ કર્મનાં નિનિત્તે પ્રાપ્ત થએલ વસ્તુવગેરેની સાથે પણ જેના સ્વરૂપનો મ'બંધ નથી, એવું આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું નહોત; અર્થાત્ મોક્ષની ઈચ્છા રાખનાર જીવે સાધનોની સાથે રહેલાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે તેનો પરમાત્માના અભેદ દર્શનની સાથે વિરોધ આવે છે; તેજ રીતે આત્મા તો સર્વથી ઈષ્ટ હ એમ જણવું જોઈએ કે જેનાં લક્ષણ શ્રુતિનાં વાક્યોમાં બતાવેલ છે.

અહિં. તે શિષ્યે. જો એમ પૂછે કે, 'હું ભગવન ! આ દેહ જપારે બળનો હોય કે. ઉછાડતો હોય, ત્યારે મને દેખીતી વેદના મતી દિશા' છે; તેજ રીતે ભૂખ, તરસ વગેરેના નિમિત્તો અને પ્રત્યક્ષ દુઃખ થતું હોય છે. આ આત્મા તો ઈષ્ટ છે; 'કે જે આ આત્મા પાપ રહિત, રજોશુદ્ધ રહિત, મૃત્યુ રહિત, શોક રહિત, ભૂખ રહિત, તરમ રહિત. મવ' ગંધ અને રસથી વર્જિત છે' એમ બધી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓમાં સંભળાય છે તો પછી, અનેક સંસારના ધર્મોથી સંયુક્ત એવો માણસ આત્મા કે જે પરમાત્માથી અત્યંત જુદા લક્ષણવાળો છે, તેને શી રીતે પરમાત્મા તરીકે સ્વીકારું તેમજ તે પરમાત્માને માથા આત્મા તરીકે સ્વીકારું ! આ તો અગ્નિને શીતશુદ્ધવાળો જાણવો, એના જેવું ચાપ ! અને પછી

‘एव निर्गुणं महिमा ब्रह्मणस्य । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन । अत्र स्तेनोऽस्तेनः’

જો હું મંસારી છું, તો અબ્યુઝ અને નિઝેરમનાં સર્વ માધનોનો અધિકારી બનીને અબ્યુઝ (કલ્યાણ) અને નિઝેરમ (પદ્માથ) ને માધનારાં ક્ષેત્રો અને તેનાં સાધન તરીકે રહેલા જનોઈ વગેરે સંસ્કારોનો ત્યાગ શી રીતે થાય ?

તે શિષ્યને આચાર્યે એમ હિતર આપવો કે, 'હે શિષ્ય ! તે કલ્પ કે દેહને દહન કે છેદન ચંપાથી અને દેખીતી વેદના થાય છે,' તે નારી વાત બોલી છે; કારણકે જેમ વૃક્ષને દહન કે છેદન થાય છે ત્યારે તે કિયા વૃક્ષને થાય છે; એજ રીતે દહન કે છેદનની કિયા સરીરને થાય છે કારણકે જ્યાં દાહ કે છેદ થાય ત્યાંજ તેની કિયા અને વેદના બેવાને મળે છે. શોકમા પણ આ બાબત પ્રમિલ છે કે જ્યાં દાહ કે છેદ કરવામાં આવે છે ત્યાંજ સર્વજન દાહ વગેરેની વેદનાને જણાવે છે; તે વસ્તુ જોની છે; તેને તે દાહ છેદ વગેરે થાય છે, એમ કોઈ જણાવતું નથી જેમકે, 'તને વેદના ક્યા થાય છે? એમ પૂછવામાં આવતાં હિતર એવો મળે છે કે 'મને માયામાં વેદના થાય છે, મને જ્ઞાતીએ વેદના થાય છે કે મને પેદમાં વેદના થાય છે' એમ જ્યાં વેદના થતી હોય છે, ત્યાંજ જણાવવામાં આવે છે, 'તેના માલીકને વેદના થાય છે, એમ નહિ. હવે જો તેના માલીકને વેદના થતી હોય કે વેદનામાં નિમિત્ત બનેલ દાહ છેદ વગેરે થતાં હોય, તો એમ જણાવવામાં આવતું કે, 'વેદનાનો આશ્રય તે માલીક પાતે છે,' પણ તેમ જણાવવામાં આવ્યું નથી.

બીજું, જેમ રૂપ જોનારી આંખને પોતાનું રૂપ દેખાતું નથી, નથી, તે રીતે માલીક (જાતમા)ને પોતાની વેદનાનો અતુભર નહિં થાય; એટલે જો દેહાણે દાહ, છેદ વગેરે કિયાઓ થતી હોય છે, તેને જ આશ્રયે વેદના પણ થશે; કારણ કે દાહ વગેરેની જેમ ચોખાને રાધવાની કિયા ચોખાને લાગૂ પડે છે, તે રીતે દાહ, છેદની કિયા પણ ભાવરૂપે (કાવંતરીક) તેના આશ્રય માથે રહે છે; તે જીને સંસ્કાર વેદનાની

માધેને આધેજ આશ્રય કરીને રહે છે, કારણ કે જે વેદનાનો વિદ્યાર્થી છે, તે સ્મૃતિના મરખા કાલમાં (અર્થાત્ જન્મ અને સ્વપ્ન દ્વારા) જોવાને મળે છે, તેનજ તે નિમિત્તે થએલ દેવ પણ સંસ્કારની આવેજ આશ્રય કરીને રહે છે, માટે જણાવ્યું છે કે, ૧ “નીલ, પીત વગેરે રૂપના સંસ્કારની આવેજ તેના આશ્રયે ઉપાધિ તરીકે રહેના રાગ, દેવ, ભૂત વગેરે જે ધર્મો છે, તે અગી ગીતે તે જુદાને આધારે રહેલા છે, એટલે તેના માતારૂપે રહેજ આત્મા તે મદ્ય શુદ્ધ અને અમય હોય છે”

“આ રૂપ વગેરેના સંસ્કારો કોને આશ્રયે રહેલા છે” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે “જેના આશ્રયે કામ વગેરે રહેલા છે, તે કામ વગેરે વળી કોના આધારે રહેલા છે” “તે જણાવવાનું કે, ૨ કામ મંદરૂપ, વિચિકિત્સા” એ શ્રુતિ વાક્ય પ્રમાણે જુદાના આધારે એટલે પછી રૂપ વગેરે મંદરૂપ પણ શ્રુતિના આધારે જુદામાં રહેલ છે જેમકે ‘રૂપ વગેરે શામા રહેના છે, તે હૃદયમાં’ તેજ રીતે ૩ “જે પ્રમનાઓ છે, તે એના હૃદયમાં રહેલ છે” “આરે હૃદયના મુલ” સોંકોને તરીકે તે પેને પાર જાત છે” “એ તે અમંગ છે” “તે આત્માનો આ સ્વભાવ છે કે, તે હૃદ (કમનાઓ)થી પર રહેલ છે” તેજ રીતે “તે પોતે અવિકારી ગણાય છે” તે પોતે અનદિ

૧ રૂપસસ્કારતુલ્યાધો રાગદ્વેષો મય ચ યત્ । શૃદ્ધાતે ધીકાય તસ્માજ્ઞાતા શુદ્ધોઽમય સદા ॥

૨ કામ સંકર્ષો વિચિકિત્સા । કસ્મિન્નુ રૂપાણિ પ્રતિષ્ઠિતાનોતિ હૃદયે ।

૩ કામા ચેઽસ્ય હૃદિ ધ્રિતા । તીર્ણો હિ યદા સર્વાંન કામાન્ હૃદયસ્ય । ‘મસ્ય ગો હાયમ્ । તદ્વા અસ્યેતદતિચ્છન્દા । અધિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

હોવાથી અને નિર્ગુણ હોવાથી” આ ઉપરાંત સ્મૃતિનાં પ્રમાણોથી પણ આ બાબત સાબીત થાય છે કે; “ઇન્દ્રિયા, દ્રેષ વગેરે ક્ષેત્ર (શરીર) નાજ વિષયનો ધર્મ છે, આત્માનો નથી, એટલે અશુદ્ધિ કર્મની અંદર રહેલી હોય છે, આત્માની અંદર રહેલી હોતી નથી.

આ ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે, હે શિષ્ય, રૂપ વગેરેના મંરકારોથી થએલ અશુદ્ધિઓનો સંબંધ આત્માને થતો નથી, એટલે પરમાત્માથી ભુલ સ્થાપનો તારો આત્મા નથી અને તે બાબતમાં પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણનો વિરોધ આવતો નથી, એટલે તું પોતે શ્રેષ્ઠ આત્મા છે. શ્રુતિ જણાવે છે કે ‘તે આત્માનેજ તું જાણે કે, હું બ્રહ્મ છું’ ‘એક રીતેજ દર્શન કરવું બોધ્યું. ‘હું જ નીચે છું’ ‘આત્મા જ નીચે રહેલ છે’ ‘સર્વને આત્મા રૂપે બુદ્ધિ’ ‘બધાં તો તેના આત્મા એજ બધું છે’ ‘આ બધું તે આત્મા છે.’

‘તે આ ઠકારહિત છે, તે અંદર નથી બહાર નથી’ ‘તે પોતે બહાર અને અંદર રહેલ છે, તો પણ અજ છે’ ‘તે પોતે બ્રહ્મ જ છે’

‘તદાત્માનમેવાધેવહ’ વહ્યાસ્મિ । एकधैयानुद्रष्टव्यम् । अहमेवा-
धस्तात् । आत्मैवाधस्तात् । सर्वमात्मानं पश्येत् । यशत्वस्य
सर्वमात्मैव । इदं सर्वं यदयमात्मा ।

‘સ એવોડકલઃ । અનન્તરમવાહ્યમ્ । સ વાહ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ ।
બ્રહ્મવેદમ્ । યતયા દ્વારા પ્રાપચત્ । પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ ।
સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । તસ્માદ્વા । તત્સદ્બ્રહ્મ તદેવાનુપાવિશત્
પ્રકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ સર્વવ્યાપી । અશરીરં શરીરેષુ । ન
જાયતે મ્રિયતે । સ્વપ્નાન્નં જાગરિતાન્તમ્ । સમ આત્મેતિવિધાતા
વસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ । તદેજતિ । વેનસ્તત્પશ્યત્ । તદેવાગ્નિઃ ।
અહં મનુરભવં સૂર્યઃ । અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્ ।
સદેવ સોમ્ય । તત્ સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ ॥

‘તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થયા છે.’ ‘પ્રાણીનાં તે નામો છે’ ‘તે સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, શ્રદ્ધા છે’ ‘તેનાથી વળી’ ‘તેને સરજીને તેજ રૂપે પ્રવેશ કર્યો’ ‘એકલો દેવ સર્વ પ્રાણીઓમાં ગૂંધ અને સર્વવ્યાપી છે’ ‘શરીરમાં તે શરીર રહિત છે’ ‘તે પોતે જન્મતો નથી, મરતો નથી’ ‘તે પોતે સ્વાત્મની અંદર તેમજ જગત અવસ્થાની અંદર...’ ‘આત્મા સમાન રૂપે છે, એમ જાણવું’ ‘જે પોતે તો સર્વભૂતો રૂપે છે’ ‘તે ગતિ કરે છે, તે અતિ કરતો નથી’ ‘વેન (માની પુરુષ) તેને જોનાર’ ‘તેજ અગ્નિ રૂપ’ ‘હું પોતે મનુ થયો હતો, હું પોતે સૂર્ય હતો’ ‘જે શાસનકર્તા તરીકે અંદર પ્રવેશીને રહેવ છે’ ‘હે મોખા તે સત રૂપ છે’ ‘તે સ્વયં છે, તે આત્મા છે, તે હું છે’ વગેરે શ્રુતિઓના પ્રમાણ છે.

‘સ્મૃતિઓનાં પ્રમાણો પણ એજ છે કે, ‘સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદય રૂપી ગુફામાં વસનાર તે આત્માના આ શરીરો છે’ આત્મા એજ દેવ છે. ‘આ શરીરરૂપી પુત્રીમાં જોને નવદાર છે’ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર જે સમાનરૂપે છે જે વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત છે જે પોતે ભિન્ન પદાર્થોમાં અભિનરૂપે છે’ ‘વાસુદેવ અર્થરૂપે છે,’ તે પ્રમાણોથી આ બાબત સિદ્ધ થાય છે કે, ‘એકજ આત્મા પરબ્રહ્મ છે, જે સર્વ સંસારના ધર્મોથી યુક્ત છે અને તે આત્મા હું છે.’

હવે તે શિષ્ય એમ પૂછે છે કે, ‘હે ભંભવન! જે અંદર નહિં બહાર નહિં...તે બહાર અને અંદર હોવા છતાં અજ્ઞાન જે સંપૂર્ણ રીતે પ્રજ્ઞાનપતન છે’ એ રીતે જો આત્મા મીઠાના માંદાની જેમ સર્વ સ્મૃતિઓના ભેદથી વર્જિત અને આકાશની જેમ એકરસ હોય;

‘પ્રાણિનઃ સર્વગુહાશયમ્ । આત્મૈષ દેવતાઃ નયદ્વારે પુરે ।
સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ । વિષાવિનયસંપન્ને । અવિમક્તં ધિમક્તપુ ।
વાસુદેવઃ સર્વમ્ ।

શ્રી નવભારતી

તો પછી જે આ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ તેમજ સેંકડો વાદી પ્રતિવાદીઓના વાદવિવાદના વિષયરૂપ બનેલ છે અને જે આલોક કે પગલોકની સિદ્ધિઓ અપાવનાર* માધ્ય સાધન અને સાધક જેવા બેઠે જોવામાં આવે છે કે સાંભળવામાં આવે છે, તે બેઠે વાસ્તવિક છે કે નહિ ?

તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવ્યાથો જણાવવું જોઈએ કે, 'જે કાંઈ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવે છે, તે બધું અવિદ્યાનું કાર્ય' છે, ખરી રીતે તો એક જ આત્મા છે, પરંતુ અવિદ્યાની નજરે તે અનેકની જેમ બાસતું હોય છે. દા. તઃ જેમ આંખે અંધારાં આવતાં હોય, તો એક ચંદ્ર અનેક ચંદ્રો લાગે, તેની જેમ. તે માટે શ્રુતિ જણાવે છે કે; 'જ્યાં વળી બીજની જેમ હોય; જ્યાં દેવ જેવું હોય ત્યાં બીજો બીજને જુએ છે' 'તે જ્ઞાનના મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે.' હવે જ્યાં બીજું જુએ છે, બીજું સાંભળે છે, બીજું જાણે છે, તે અલ્પ છે; અને જે અલ્પ છે, તે મત્સ્ય છે'' જે વાણીનો આરંભ છે, તે વિકાર છે, તે નામ છે, માદી છે એટલું જ સાચું છે' બીજને તે છે, બીજને હું છું' એમ બેઠે દશનની નિંદા કરેલી છે અને તે રીતે જે અવિદ્યાનું કાર્ય' છે, તે દેવ છે તે સાથે શ્રુતિનાં વાક્યો દ્વારા એકતાનું વિધાન જોવામાં આવે છે. જેમકે, 'એક જ આદિતીય છે, 'જ્યાં વળી તેને આત્મરૂપ થયું' 'મોહ શો અને શોક શો' ?

‘યન્ન યા અન્યદિવ સ્થાત્ । યન્ન હિ હેતુમિવ મહતિ, તદ્વિતર
 દિતર’ પશ્યતિ । મૃત્યોઃ સ, મૃત્યુમાન્જોતિ । અથ યન્નાન્યત્
 પશ્યતિ અન્યદ્દુષ્ણોતિ અન્યદ્ વિજ્ઞાનાતિ તદલ્પમ; અથ
 યદલ્પ’ તન્મત્સ્યમ્ । વાચારમ્મર્જનં વિકારો નામધેય’, મૃત્તિકે-
 ત્યેષ સત્યમ્ । અન્યોઽસાયન્યોઽહમ્ ।

* પ્રકમેવાદિતીયમ્ । યન્ન ત્વસ્ય કો મોહઃ કઃ શોકઃ ।

અહિં નો વિધ્ય એમ પ્રશ્ન કરે કે, ‘હે ભગવન્ ! ને દેત નથી, તો પછી શ્રુતિએ શા માટે સાધ્ય, સાધન વગેરેના બેદ તેમજ ઉત્પત્તિ પ્રલય વગેરે બાબત બતાવી છે ?’

અહિં ઉત્તર આપવો કે, ‘જેની માથે અવિદ્યા લાગેલી છે, જેને શરીર વગેરેના બેદો વળગેલા છે, જે એમ માને છે કે આત્માને છંદ અને અનિષ્ટનો યોગ્ય માય છે, જે પોતે છંદની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટને દૂર કરવાનો ઉપાય અને વિવેકને ભેળવતો નથી; તે છતાં છંદને મેળવવા અને અનિષ્ટને દૂર કરવા ઇચ્છે-છે, એવા સંસારી જનનું સંસાર વિષયક અજ્ઞાન ધીરે ધીરે દૂર થાય એટલા માટે શાસ્ત્રનાં વાક્યો છે; એ શાસ્ત્ર સાધ્ય, સાધન વગેરેના બેદનું વિધાન કરવું નથી. ‘આ સંસાર તો અનિષ્ટ રૂપ છે’ એમ સંસારની બેદ દૃષ્ટિ બતાવનાર અવિદ્યા અને સંસારનું ઉન્મૂલન કરવા માટે શાસ્ત્ર ઉત્પત્તિ અને પ્રલય વગેરેની બાબતોનું દર્શન કરાવે છે. અને એ રીતે શ્રુતિ સ્મૃતિ, તેમજ ન્યાયનાં વચનોથી જ્યારે અવિદ્યા સમૂળ ઉખડી જાય, ત્યારે ‘અનંતર અખાલ’ ‘તે બહાર અને અંદર હોવા છતાં અજ છે.’ ‘મીઠાના માંગડાની જેમ’ ‘પ્રદાનધન એવો એકજ આત્મા છે’ ‘તે આકાશની જેમ પરિપૂર્ણ’ છે’ એ રીતે પરમાર્થનાં દર્શન થતાંની સાથે જ શુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા આત્માર્થજ માય છે અને પછી તો સાધ્ય, સાધન કે ઉત્પત્તિ પ્રલય વગેરે બેદથી ઉત્પન્ન થતી અશુદ્ધિનો લવલેશ મંથ પશું તેને થતો નથી.

“હવે જેણે પરમાર્થના દર્શન માટે પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા સેવી હોય, તે મુમુક્ષુજને પુત્રેષણા, વિત્તેષણા તેમજ લોકેષણથી વિરામ પાગને સંસારથી પુરેપુરું ઉત્યાન કરવું નેહ્યએ; કારણકે આ સંસાર વશું અને આત્મના અભિમાનથી વળગેલ પરપરાથી માત્રી આવેલ પાંચ પ્રકારની આદૃતિઓના સ્વરૂપે પરિણામ પોમેતો છે.

એટલે જ્યાંસુધી આત્માનો આરી રીતે વિદ્યાસ નહિં જધાય ત્યાંસુધી સંમાર ચાલુ રહેવાનો અને તે સંસાર તો આત્મજ્ઞાનનો વિરોધી છે અને શ્રુતિમાં તો બેદનાં દર્શનનો નિષેધ કરેલ છે એટલે આત્મજ્ઞાન થયા પછી બેદ છુદ્ધિ ટળી જાય છે. એક આત્મામાં જ્યાં શાસ્ત્ર અને ન્યાયના બંને અસંસારીપણાની છુદ્ધિ જંગમી એટલે બધી તેમાં તેથી વિપરીત એવી સંસારીપણાની છુદ્ધિ થવાની નથી. જેમકે અગ્નિમાં શીતલતાની છુદ્ધિ થતી નથી એમજ શરીરમાં પણ અજર કે અમર એ પ્રકારની છુદ્ધિ થશે નહિ.

એટલે પછી પહેલાં જણાવેલાં બધાં કર્મો અને તે કર્મોનાં આધન બનેલા જનોઝ પગેરે સંસ્કારો તો અવિદ્યાનાં કાર્યો છે, એ કારણે પરમાર્થદર્શનની નિષ્ઠા મેળવીને પછી, તે બધાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ,

છે, તે છીપ પણ પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે, તેમજ જેમકે પુરુષ પ્રસિદ્ધ હોય, તેને જાડના હુંઠામાં અધારોપ થાય છે અથવા તો પુરુષમાં પ્રસિદ્ધ સ્થાલુ (જાડના હુંઠા)નો આરોપ થાય છે, પરંતુ અપ્રસિદ્ધ પદાર્થનો પ્રસિદ્ધમાં કે પ્રસિદ્ધનો અપ્રસિદ્ધમાં આરોપ થતો નથી એટલે પછી આત્મામાં અનાત્મા (આત્માથી જુદા પદાર્થ)નો અધારોપ થતો નથી કારણ કે આત્મા તો અપ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે, એમ રીતે આત્માનો અનાત્મામાં આરોપ થતો નથી કારણ કે અનાત્મા અપ્રસિદ્ધ છે.”

તેના ઉત્તરમાં ગુરુએ જણાવ્યું કે, ‘ના, તમે જે કહો છો, તેમાં દોષ રહેલો છે. હે શિષ્ય! ‘પ્રસિદ્ધ પદાર્થ’નો પ્રસિદ્ધમાજ્ઞ-અધારોપ થાય’ એવો નિયમ થઈ શકે એમ નથી, કારણકે આત્મામાં આધારોપ થએલો જોવામાં આવે છે ‘હું જૌર છું’, હું કૃષ્ણ છું’ એમ દેહના ધર્મનો આરોપ અહં જ્ઞાનના વિષય બનેલ આત્મામાં કરવામાં આવ્યો છે, તેમજ જે અહં જ્ઞાનનો વિષય બનેલ આત્મા છે, તેનો ‘આ હું છું’ એમ દેહમાં આરોપ કરવામાં આવે છે.”

શિષ્યે પૂછ્યું કે, ‘ભગવન! તો પછી આત્મા પ્રસિદ્ધ પદાર્થ હોવો જાણ્યે, કારણકે તે અહં જ્ઞાનનો વિષય બનેલ છે, તેમ રીતે આ દેહ પણ પ્રસિદ્ધ પદાર્થ ગણાય, અને એ રીતે તો સ્થાલુ અને પુરુષ અથવા છીપ અને રજત જેવા પ્રસિદ્ધ પદાર્થોમાં જેમ એકમેકમાં અધારોપ થાય છે, એજ રીતે પ્રસિદ્ધ એવા આત્મા અને દેહમાં એકમેકનો અધારોપ થાય! તો પછી આપ ભગવાને જે જણાવ્યું કે બે પ્રસિદ્ધ પદાર્થોનો અધારોપ થાય, એવો નિયમ થઈ શકતો નથી એ બાબત આપ કઈ રીતે વિશેષ છે, એમ જણાવો છો.

ત્યારે ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘માનવ, દેહ અને આત્મા પ્રસિદ્ધ છે એ બાબત જરાગર છે, પરંતુ જેમ સ્થાલુ અને પુરુષ એ બે અત્યંત જુદા એવા પદાર્થો છે, એ રીતના વિષેકે તે બે પદાર્થો

સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ દેહ અને આત્મામાં એ રીતના પ્રસિદ્ધ પદાર્થના વિવેકનું જે જ્ઞાન થવું જોઈએ, તે નિત્યનિરંતર જગત્ નથી. યાદપિણુ સંસારી જન ‘આ દેહ છે અને આ આત્મા છે’ એમ વિવેક કરીને જાગેલા માનથી દેહને અને આત્માને જુદા પદાર્થો તરીકે સ્વીકારતો નથી. એટલે તો આત્મા અને અનાત્માના વિષયમાં ‘આ આત્મા છે અને આ આત્મા નથી’ એમ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન હોવું નથી; એને કારણે સર્વ લોક મોહ પામે છે. આજ એક વિશેષ બાબતને અનુસરીને મેં તને જણાવ્યું હતું કે, એવો કોઈ નિયમ થઈ શકતો નથી”.

અહિં શિષ્યે શંકા કરી કે, જગત્! એવું અનુમાન થઈ શકે એમ છે કે, જે દેહાણે અવિદ્યાનો આરોપ થયો, તે પદાર્થ અસત્ છે; તેમાં દૃષ્ટાંત તરીકે છીપમાં ચાંદી, રથાણમાં પુરુષ, દારૂમાં સપ, આકાશમાં તળીયું અને મલીનતાનો આરોપ વગેરે. તેવીજ રીતે દેહ અને આત્માને વિષે પણ નિરંતર અવિવેક જ્ઞાન હોવાને લીધે એકમેકની અંદર જે આરોપ રહેલો છે, તે નિત્યજ રહેશે અને તે રીતે તે બંને પદાર્થો નિત્યજ અસત્ છે’ એમ કરશે. જેમકે, છીપ વગેરે પદાર્થોમાં અવિદ્યાને કારણે આરોપિત ચાંદી વગેરે પદાર્થો અસત્ રીતે અને નિત્યજ કરીને અસત્ હોય છે; તેજ રીતે તેનાથી વિપરીત પદાર્થોમાં વિપરીત બાબતનો આરોપ અસત્ હોય છે, એજ રીતે દેહ અને આત્માના પરસ્પર આરોપ અવિદ્યાને લીધેજ કરવામાં આવેલા છે, તો પછી તે દેહ અને આત્મા બંને પદાર્થો ‘અસત્ છે’ એવો પ્રસંગ આવીને ઉભો રહેશે અને એમ થાય તો તે અનિષ્ટ ગણાય અને વૈનાશિકઔદ્ધોને મત આવીને ઉભો રહે. અને વળી વિપરીત રીતે લેવામાં આવે, તો દેહનો અવિદ્યાને લીધે આત્મામાં આરોપ કરવામાં આવે અને એ રીતે આત્મામાં આરોપ થાય તો દેહ અસત્ છે’ એવો પ્રસંગ આવે, અને તે તો અનિષ્ટ ગણાય, કારણકે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી દેહ સત્ છે, એમ સાબીત છે અર્થાત્

છે; તે છીપ પણ પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે; તેમજ જેમકે પુરુષ પ્રસિદ્ધ હોય, તેને જાડનાં કુંઠામાં અધ્યારોપ થાય છે અથવા તે પુરુષમાં પ્રસિદ્ધ સ્થાણ (જાડના કુંઠા)નો આરોપ થાય છે; પરંતુ અપ્રસિદ્ધ પદાર્થનો પ્રસિદ્ધમાં કે પ્રસિદ્ધનો અપ્રસિદ્ધમાં આરોપ થતો નથી. એટલે પછી આત્મામાં અનાત્મા (આત્માથી ભુદા પદાર્થ)નો અધ્યારોપ થતો નથી; કારણ કે આત્મા તે અપ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે, એજ રીતે આત્માનો અનાત્મામાં આરોપ થતો નથી કારણ કે અનાત્મા અપ્રસિદ્ધ છે.”

તેના ઉત્તરમાં શુરએ જણાવ્યું કે, ‘ના, તમે જે કહો છો, તેમાં દોષ રહેલો છે. હે શિષ્ય! ‘પ્રસિદ્ધ પદ્ય’નો પ્રસિદ્ધમાંજ- અધ્યારોપ થાય’ એવો નિયમ થઈ શકે એમ નથી; કારણકે આત્મામાં અધ્યારોપ થએલો જોવામાં આવે છે. ‘હું ગૌર છું’, ‘હું કૃષ્ણ છું’ એમ દેહના ધર્મનો આરોપ અહં જ્ઞાનના વિષય બનેલ આત્મામાં કરવામાં આવ્યો છે; તેમજ જે અહં જ્ઞાનનો વિષય બનેલ આત્મા છે, તેનો ‘આ હું છું’ એમ દેહમાં આરોપ કરવામાં આવે છે.”

શિષ્યે પૂછ્યું કે, ‘ભગવન! તે પછી આત્મા પ્રસિદ્ધ પદાર્થ હોવો જાણ્યો, કારણકે તે અહં જ્ઞાનનો વિષય બનેલ છે, તેજ રીતે આ દેહ પણ પ્રસિદ્ધ પદાર્થ ગણાય; અને એ રીતે તે સ્થાણ અને પુરુષ અથવા છીપ અને રજત જેવા પ્રસિદ્ધ પદાર્થોમાં જેમ એકમેકમાં અધ્યારોપ થાય છે, એજ રીતે પ્રસિદ્ધ એવા આત્મા અને દેહમાં એકમેકનો અધ્યારોપ થાય! તે પછી આપ ભગવાને જે જણાવ્યું કે જે પ્રસિદ્ધ પદાર્થનો અધ્યારોપ થાય, એવો નિયમ થઈ શકતો નથી એ બાબત આપ કઈ રીતે વિશેષ છે, એમ જણાવો છો.

શ્રી ૩૩ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘સાંભળ, દેહ અને આત્મા પ્રસિદ્ધ છે તે જાણત જરાબર છે; પરંતુ જેમ સ્થાણ અને પુરુષ એ બંને અત્યંત ભુદા એવા પદાર્થો છે, એ રીતના વિચારે તે બે પદાર્થો

સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ દેહ અને આત્મામાં એ રીતના પ્રસિદ્ધ પદાર્થના વિવેકનું જે જ્ઞાન થવું જોઈએ, તે નિત્યનિરંતર જાગૃત નથી. ધર્મપણ સંસારી જન ‘આ દેહ છે અને આ આત્મા છે’ એમ વિવેક કરીને જાગેલા જ્ઞાનથી દેહને અને આત્માને જુદા પદાર્થો તરીકે સ્વીકારતો નથી. એટલે તો આત્મા અને અનાત્માના વિષયમાં ‘આ આત્મા છે અને આ આત્મા નથી’ એમ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન હોવું નથી; એને કારણે સર્વ લોક મોહ પામે છે. આજ એક વિશેષ બાબતને અનુસરીને મેં તને જાણાવ્યું છે, એવો ધર્મ નિવમ થઈ શકતો નથી”.

અહિં શિષ્યે શંકા કરી કે, બગવન્ ! એવું અનુમાન થઈ શકે એમ છે કે, જે દેહાણે અવિદ્યાનો આરોપ થયો, તે પદાર્થ અસત્ છે; તેમાં દૃષ્ટાંત તરીકે છીપમાં ચાંદી, રથાણમાં પુરુષ, દારૂડીમાં સર્પ, આકાશમાં તળાવું અને મહીનતાનો આરોપ વગેરે. તેવીજ રીતે દેહ અને આત્માને વિષે પણ નિરંતર અવિવેક જ્ઞાન હોવાને લીધે એકમેકનો અંદર જે આરોપ રહેલો છે, તે નિત્યજ રહેશે અને તે રીતે તે બંને પદાર્થો નિત્યજ અસત્ છે’ એમ કરશે. જેમકે, છીપ વગેરે પદાર્થોમાં અવિદ્યાને કારણે આરોપિત ચાંદી વગેરે પદાર્થો અત્યંત રીતે અને નિત્યજ કરીને અસત્ હોય છે; તેજ રીતે તેનાથી વિપરીત પદાર્થોમાં વિપરીત બાબતનો આરોપ અસત્ હોય છે, એજ રીતે દેહ અને આત્માના પરસ્પર આરોપ અવિદ્યાને લીધેજ કરવામાં આવેલા છે, તો પછી તે દેહ અને આત્મા બંને પદાર્થો ‘અસત્ છે’ એવો પ્રસંગ આવીને ઉભો રહેશે અને એમ થાય તો તે અનિષ્ટ ગણાય અને વૈનાયિકમૌલોનો મત આવીને ઉભો રહે. અને વળી વિપરીત રીતે લેવામાં આવે, તો દેહનો અવિદ્યાને લીધે આત્મામાં આરોપ કરવામાં આવે અને એ રીતે આત્મામાં આરોપ થાય તો દેહ અસત્ છે’ એવો પ્રસંગ આવે, અને તે તો અનિષ્ટ ગણાય, કારણકે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી દેહ સત્ છે, એમ સાબીત છે અર્થાત્

પ્રકરણ બીજું -

— આત્મ જોધ —

કેાઇ એક બ્રહ્મચારી જન્મ અને મરણના લક્ષણવાળા આ સંસારથી નિવેદ પામીને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળો થઇને, સુખપૂર્વક વિરાજમાન બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પાસે વિધિપૂર્વક^૧ જઈને પૂછે છે, 'હે ભગવન ! આ સંસારમાંથી મને શી રીતે મોક્ષ મળે; કારણ કે મને આ શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વેદના જાગેલી છે. હું જે રીતે જાગૃત દશામાં કુઃખનો અનુભવ કરું છું; તેવીજ રીતે સ્વાન દશામાં પણ કુઃખનો અનુભવ કરું છું; પરંતુ અઠનિદ્રામાં વિગ્રામ લેતા હોવાથી ત્યાં કુઃખનો અનુભવ કરતો નથી; એટલે મને શંકા થાય છે કે કુઃખનો અનુભવ કરવો, તે શું મારો સ્વભાવ છે કે પછી બીજાનો સ્વભાવ છે અને તે કેાંક નિમિત્તને લીધે મને વાગેયો છે, એમ માનવું. હવે જો એ મારો સ્વભાવ હોય, તો સ્વભાવ છૂટી થકે એમ નથી, એટલે પછી મને મોક્ષની ઇચ્છા નથી. પરંતુ જો તે કેાંક નિમિત્તને લીધે હોય, તો તે નિમિત્તને દૂર કરતાં મોક્ષનો લાભ થઈ શકે એમ છે."

તે શિષ્યને ગુરુએ જણાવ્યું કે, "હે શિષ્ય ! માંભળ. "આ તારો સ્વભાવ નથી; પરંતુ કેાંક નિમિત્તને લીધે કુઃખ થાય છે."

^૧ તદ્ વિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમેવાભિગચ્છેન્ સમિપાણિઃ
મોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

એમ જ્યારે જણાવ્યું ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું કે, ‘આ હુઃખ યવામાં નિમિત્ત શું છે અને તેને દૂર કરનાર સાધન શું છે? તે ઉપરાંત મારો સ્વભાવ શું છે; તે પણ જણાવો; કારણ કે જેમ રોગનું નિમિત્ત દૂર થતાં રોગીજન પોતાના અસુખ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય તેમ હુઃખનું નિમિત્ત દૂર થતાં તે નિમિત્તનો અભાવ દૂર થતાં, હું મારા સ્વભાવને પામી શકું.’

શુરુએ જણાવ્યું કે, ‘હુઃખનું નિમિત્ત અવિદ્યા છે અને વિદ્યા તેને દૂર કરનાર છે. હવે જો અવિદ્યા દૂર કરવામાં આવે, તો હુઃખના નિમિત્તનો અભાવ થાય એટલે તું જન્મ મરણરૂપ સંસારથી મુક્ત થશે અને એ રીતે તને સ્વપ્નદેહોમાં કે જાગૃતદેહોમાં જે હુઃખો થાય છે, તેનો અનુભવ પણ નહિ થાય.’

શિષ્યે પૂછ્યું કે, ‘તે અવિદ્યાનું લક્ષણ શું અને તેનો વિષય શું છે? તેમજ વિદ્યા શું છે કે જેથી હું મારા સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાઉં?’

શુરુએ જણાવ્યું કે, ‘હે શિષ્ય! તું પોતે પરમાત્મા સ્વરૂપે હો. અને અસંસારી છે, તો પણ ‘હું’ સંસારી છું’ એમ તું વિપરીત રીતે માને છે; તેજ રીતે અકર્તારૂપ હોવા છતાં કર્તા, અભોક્તા હોવા છતાં ભોક્તા તેમજ સત્તારૂપે વિષ્ણુમાન હોવા છતાં વિષ્ણુમાન નથી એમ વિપરીત માને છે.’

શિષ્યે પૂછ્યું, ‘જો કે હું વિષ્ણુમાન છું, તો પણ હું પરમાત્મા નથી. કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું એવું જેનું લક્ષણ છે, એવો આ સંસાર તે મારો સ્વભાવ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી તેનો અનુભવ થતા હોય છે, ‘આ અનુભવ અવિદ્યાના નિમિત્તો છે’ એ કથન જરોજર નથી કારણ કે પોતાના આત્મામાં તે અવિદ્યાના વિષયનો સંગતિ થાય એમ નથી. અવિદ્યા એટલે શું કે અન્યમાં અન્યના ધર્મનો આરોપ. જેમકે ચાંદી પ્રસિદ્ધ છે, તેનો છીપમાં આરોપ થાય

દેહ અને આત્માનો અવિદ્યાને લીધે પરસ્પરમાં આરોપ થએલો નથી પરંતુ વાંસ અને ચાંબલાની જેમ તે બંને સંયોગ સંબંધથી રહેલા છે.

ગુરુએ જણાવ્યું કે 'એ બાબત બરાબરો નથી; કારણ કે તેથી અનિત્ય અને બીજા માટે રહેલ એવો (પરાય) સંબંધ એમ દોષ આવે છે. જેમ વાંસ અને ચાંબલો; એમાં બંને એકમેકથી સંગત છે એટલે બીજાને માટે રહેલ છે અને તેથી તે અનિત્ય છે. તેવી રીતે જો આત્મા દેહથી સંગત હોય, તો તે પરાય અને અનિત્ય બનત; એટલે કે જો આત્માનો દેહની સાથેના સંબંધ કલ્પિત ગણો, તો તે આત્મા સંગત થતાં પરાય બની જશે, માટે તે આત્માને અસંહત ગણવે છે અને તે સંઘાતથી પર જુદો છે, તેથી તે નિત્ય સિદ્ધ ગણાય છે."

અહિં શિષ્યે એમ જણાવ્યું કે, 'ભગવન! જો આપ આત્માને દેહની સાથે સંગત નથી, એમ માનશો અને છતાં અસંગત રહીને દેહની રીતેજ દેહમાં આત્માનો આરોપ થાય છે, એમ માનશો, તો અસત્ય અને અનિત્ય વગેરે દોષો તો આવીને ઉભાજ રહેશે; તે ઉપરાંત દેહ આત્માથી રહિત છે, એમ બનતાં વૈનાયિક પક્ષનો સ્વીકાર કરો છો, એ દોષ ઉભો રહેશે."

ગુરુએ જણાવ્યું કે, 'ના, આકાશ જેમ કોઈની સાથે સંગત થતું નથી, એ રીતે આત્મા કોઈની સાથે સંગત થતો નથી, એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવાથી કોઈ દોષ નહિ આવે. તે આત્મા સર્વની સાથે અસંગત છે, તોપણ દેહ વગેરે જે સર્વ પદાર્થો છે તે આત્માથી રહિત નિરાત્મક નહિ બને. જેવી રીતે આકાશ સર્વની સાથે અસંગત છે, એમ માનવાથી કાંઈ બધા પદાર્થો નિરાકાશ થતા નથી; અર્થાત્ તે રીતે માનવાથી 'વૈનાયિક પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો' એ દોષ નહિ આવે.

"વળી જો એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, 'જો દેહનો આત્મામાં સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે, તો પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોનો વિરોધ

‘આવશે’, તે બાબત પણ બરોબર નથી; કારણકે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી કંઈ દેહની સત્તા આત્મામાં મળી આવતી નથી. જેમ કુંડામાં ખેર છે, દૂધમાં ઘી છે, તલમાં તેલ છે, ભીંતમાં ચિત્ર છે, એ બધા પદાર્થોનું મેં ન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણોથી ચાચું છે, એ રીતે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી એમ માન નથી ચતું કે ‘આત્મામાં દેહ છે.’ એટલે પછી પ્રત્યક્ષ વગેરેનો વિરોધ આવે છે, એ બરોબર નથી.

અહિં શિષ્યે એમ શંકા કરી કે, ‘ભગવન ! જે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી આત્માની પ્રસિદ્ધિ નહિં થાય, તો પછી તે અપ્રસિદ્ધ આત્મામાં દેહનાં આરોપણ અને દેહમાં આત્માનાં આરોપણ શી રીતે થશે ?’

શુરુએ જણાવ્યું કે, ‘હે શિષ્ય ! એ દોષ આવતો નથી. કારણકે આત્મા તો સ્વભાવથી સિદ્ધ એવો પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે જે પદાર્થ કોઈ વખતે પ્રસિદ્ધ હોય; તેમાંજ આરોપ થાય અને જે નિત્ય સિદ્ધ આત્મા છે, તેમાં આરોપ ન થાય, એવો કોઈ નિયમ કરી શકાય એમ નથી જેમકે આકાશમાં તળિયું, મલિનતા વગેરેનાં આરોપ જોવાને મળે છે.’

શિષ્યે પ્રશ્ન કે, ‘ભગવન ! દેહ અને આત્મામાં જે આરોપ કલ્પનામાં આવ્યો છે, તે દેહ વગેરેના સમૂહથી કરાયેલો છે કે પછી આત્માથી કરાયેલો છે ?’

શુરુએ જણાવ્યું કે, ‘ભાઈ ! દેહ વગેરેના સમૂહથી કરાયેલો હોય કે આત્માથી કરાયેલો હોય, તેમાં ફેર શું ?’

એમ જણાવનાં, શિષ્યે પ્રશ્ન કે, ‘ભગવન ! જે હું માત્ર દેહ વગેરેના સમૂહ (સંઘાત) હોઉં, તો પછી હું પેતે જન્મ લેવાને

લીધે બીજને માટે પ્રયોજન સાધના તૈયાર નહિં થાઉં, એટલે પછી દેહ અને આત્માનો પરસ્પર આરોપ મારાથી થશે નહિં; હવે જો હું આત્મા છું; તો પછી હું સંઘાતથી જુદો એવો અન્ય પદાર્થ ગણાઈ અને એટલે હું પોતે ચિતિમાન (ચૈતન્યયુક્ત) હોવાને કારણે, તે મારા સ્વાયં ગણાશે, પરાયં નહિં ગણાય. અને જો હું ચિતિમાન આત્મા હોઉં, તો સર્વ પ્રકારના અનર્થોનાં બીજ બનેલ એવા આરોપ મારા આત્મામાં શી રીતે કરું ?

એમ જણાવતાં, ગુરુએ કહ્યું કે, જો આ મિથ્યા રીતે થએલા આરોપને તું સર્વ પ્રકારના અનર્થોનું બીજ ગણતો હો, તો પછી તે પ્રકારના આરોપ તું ના કરીશ.

શિષ્યે કહ્યું કે, ‘ભગવન આરોપ ન કરું, એવી તો મારામાં શક્તિ નથી; કારણ કે હું સ્વતંત્ર નથી. કાષ્ઠએક બીજની પ્રેરણાથી હું આ કામ કરતો હોઉં છું.’

ગુરુએ જણાવ્યું કે ‘જો તું સ્વતંત્ર નથી એમ કહેશો, તો તું ચૈતન્યયુક્ત નહિ રહે અને તું તો પોતાને સ્વાયં (આત્મા) માને છે. હવે જો તું એમ કહેશે કે ‘હું પોતે અસ્વતંત્ર થઈને બીજાથી પ્રેરાયેલ છું, તો પછી તે બીજો ચૈતન્યયુક્ત સ્વાયં (આત્મા) બનશે અને તું તો સંઘાતજ થશે.’

શિષ્યે જણાવ્યું કે, ‘ભગવન ! જો હું અચેતન છું, તો પછી હું સુખ કે દુઃખની વેદના શી રીતે જાણું તેમજ તમારાં કહેલા વચનને શી રીતે જાણું ?’

ગુરુએ જણાવ્યું કે, ‘ભાઈ ! શું તું સુખ અને દુઃખની વેદનાથી કે મારાં વચનથી જુદો રહેવો છે કે તેની સાથે અનન્ય થઈને રહેવો છે ?’

શિષ્યે જાણાવ્યું કે તેથી અનન્ય જાતને રહેવો નથી; કારણ કે જેમ હું ઘટ વગેરેને જાણુ છું, તેજ રીતે હું ક્રમરૂપે રહેવ (સંધાતના) સુખ, દુઃખ જાનેને જાણુ છું. હવે જો હું તેની સાથે એક-અનન્ય હોત, તો હું તે જાનેને જાણુ નહિ; પરંતુ જાણુ છું. માટે હું તેથી જુદો છું. સુખ અને દુઃખની વેદનાની વિક્રિયા સ્વાથ પૂરતીજ હોત અને તમારું ક્યન પણ સ્વાથ પૂરતુંજ હોત, તો એ એમ જાત, અનન્ય રીતે છે, એમ માનવામા આવત તો તે સખદુઃખ સ્વાથ પૂરતાંજ છે, એ જાગત યોગરૂતે ઘટતી નથી. જેવી રીતે ધડાને ઉપયોગ ધડાના પેતાના (સ્વાથ) મટે હોનો નથી, તેવીજ રીતે ચંદનના સુખ અને કાંટાના દુઃખ તે કાંઈ ચંદનને માટે કે કાંટાને મટે હોતાં નથી, એટલે ચંદન વગેરેથી જો અર્થ સંધાય છે, તે જાણકારરૂપે રહેવ મારે માટે મધ્યમ છે અને તેથી જુદો રહેવ હું જુદીની અંદર રહેતાં એવા મને પ્રયોજનને જાણુ છું.

શુભ્રે જાણાવ્યું કે, શિષ્ય, તો તો પછા ચિતિમાન હોવાને કારણે તુ પોતાના (સ્વાથ) માટે રહેવો છે, બીજાથી પ્રેરણાઓ તું હાથ કરતો નથી. ચિતિમાન (ચૈતન્યવાળો) પરતંત્ર નથી કે જેથી બીજાથી પ્રેરણાને હાથ કરતો હોય જેમ દીવો અને પ્રકાશ એ બંને જાગતો મમાન ધર્મવાળી દોવાથી, તે પરસ્પર પૂરક મતી નથી, એમ જો ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે, તે બીજા ચૈતન્યવાળા પદાર્થની સાથે ઉપયોગમા આવશે નહિ, તેજ રીતે જો ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે, તે ચૈતન્યરહિત પદાર્થને પણ ઉપયોગી થશે નહિ, કારણકે ચૈતન્યરહિતનો સંબંધ બીજા ચૈતન્યરહિત પદાર્થની સાથે ઘટે છે, એટલે ચૈતન્યની સાથે તેનો સંબંધ ઘટશે નહિ, એજ રીતે ચૈતન્યરહિત એવા પ્રે પદાર્થો પણ પરસ્પર ઉપયોગી થશે નહિ, કારણકે લાકડું અને બીંત એકમેકનો ઉપહાર કરતા નથી.”

અહિં શિષ્યે સકા કરી કે, ‘જાગત! સ્વામી અને સેવક એ

બન્નેમાં ચૈતન્ય સરખી રીતે રહેલું છે, તોપણ તે બન્ને એકમેકનાં કાર્યો કરી શકે છે.’

ગુરુએ જણાવ્યું કે, ‘એ બાબત બરાબર નથી જેમ અગ્નિના ઉજ્જ્વળતા અને પ્રકાશ એ બે પોતાના ધર્મો છે તેમજ ચૈતન્યવાળાં પદાર્થોના પોતાના ધર્મો છે, તે કહેવામાં આવશે. અહિં તો દીવા અને પ્રકાશ બન્ને ઉપયોગી નથી, તે બાબતનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. હવે જે ચૈતન્યવાળા પદાર્થને પોતાના પૂરતા જ ધર્મો હોય છે; પરાયં માટે નહિં, એમ માનવામાં આવે, તો અગ્નિનાં ઉજ્જ્વળતા અને પ્રકાશની જેમ જે કૂટસ્થ અને નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તે આત્માને પોતાની ભુદ્ધિની અંદર રહેલ બધા પદાર્થોનો જ લાભ થાય છે. હવે જે ‘આત્માને બધે વખતે વિશેષનારરહિતપણું છે,’ એમ સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તમે પહેલાં જણાવ્યું કે ‘ગાઠનિદ્રાની અંદર વિરામ લીધા પછી જાગૃત અને સ્વપ્ન દશામાં હું ખોનો અનુભવ કરું છું’ તે બાબત શી રીતે ધટે?’ તેના ઉત્તરમાં એમ જણાવવાનું કે ‘સુખ કે દુઃખનો અનુભવ તે મારો સ્વભાવ છે કે તે કોઈ નિમિત્તને લીધે બનેલો છે?’ ખરી રીતે તો સુખ કે દુઃખનો જે મોહ થયેલો છે, તે દૂર થયો છે કે નહિં, તે પ્રશ્ન રચાને છે.

અહિં શિષ્યે જણાવ્યું કે, ‘ભગવન! તમારી કૃપાથી મારો મોહ દૂર થયો; પરંતુ આત્માનો જે કૂટસ્થ સ્વભાવ છે, તે વિશે મને શંકા થાય છે, કેમકે; શબ્દ વગેરેની આપોઆપ સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે તે ચેતન નથી. એટલે જ્યારે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના આકારનાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે તેમની સિદ્ધિ થાય છે. હવે જે શબ્દ વગેરે વિષયો છે, તેમના જ્ઞાન પરસ્પરનાં વિશેષણોનો સંશય કરે તેમજ નીલ, પીત વગેરે આકારોને ગ્રહણ કરે ત્યારે થાય; અર્થાત તે વિષયોની સિદ્ધિ આપોઆપ સંભવતી નથી; એટલે તેના આકારોને માટે બહારનું નિમિત્ત હોવું જરૂરી છે અને એ રીતે બહારના

આકારની જેમ શબ્દ વગેરેના આકારોની સિદ્ધિ થાય છે, તેવીજ રીતે તે વિષયોનાં જ્ઞાનો પણ અહંજ્ઞાનના અવર્ણન બનેલ અહંકારની વિગેર વૃત્તિઓત્પન્ન થાય છે. એ જ્ઞાનો પણ પોતે ચૈતન્યરૂપ નથી કારણકે, શબ્દ કે દેહ વગેરેની જેમ સંપ્રાપ્ત છે એટલે તે ચૈતન્યરૂપ નહિ બને, તેથી પોતાની સિદ્ધિ તેનાથી મંબલે એમ નથી, અર્થાત્ જેમ શબ્દ વગેરેની જેમ જ્ઞાનોને પણ પોતાનાવી અમગ રહેવા એવા શ્રાવ્ય અને ગ્રાહ્યની સિદ્ધિને માટે જરૂર રહે છે પરિણામે જે પોતે સુધાનરૂપ નથી અને ચૈતન્યરૂપ છે, તે પોતાની સિદ્ધિમા જેમ ઉપયોગી છે તેમ નીલ, પીત્ત વગેરેના આકારોવાળા તેમજ અહંકારી વૃત્તિનાં જ્ઞાનવાળાના ગ્રાહક તરીકે જે આત્મા રહેતો છે, તે પોતે વિચારવાળો થવાનો અને તેથી તે દૃઢસ્થ છે, એ વિષે મને શંકા થાય છે'

તે સિથ્થને યુરુએ જણાવ્યું કે, 'આત્માની દૃઢસ્થતા વિષે તને જે શંકા (મશ્ક) થાય છે, તે બરોબર નથી, કારણ કે શબ્દ વગેરે વિષયોના જ્ઞાનનું ગ્રહણ થવામા આત્માનું પરિણામરહિતપણું મંડૂલું રીતે કારણ બને છે જે તે આત્મા દૃઢસ્થ હોય, તોજ ચિત્તના જ્ઞાનના મર્વ વિષયોનો ત્યાગ નિશ્ચયે કરીને થાય, અર્થાત્ ચિત્તના પ્રચારથી મળેલ સર્વજ્ઞાનના વિષયોમા આત્માનું પરિણામરહિતપણુંજ કારણ છે અને તેજ નિશ્ચયનો હેતુ મને છે, તેને તું સંશયનો હેતુ કહે છે, તે બરોબર નથી હવે જે તારા ન્યન પ્રમાણે આત્મા પણ પરિણામરૂપ (વિકારી) મને, તો જેમ ચિત્ત પોતાના વિષયમા જ્ઞાનહેતુ બનતું નથી તેમજ હિંદ્રયો પણ પોતાના વિષયોને જણી શકતી નથી, એ રીતે આત્માપણે પોતાનું ગ્રહણ નહિ કરી શકે, અર્થાત્ પોતાના મર્વ વિષયોના પ્રેરક ચિત્તના જ્ઞાનનું ગ્રહણ તે વિકારી આત્મા નહિ કરી શકે । ખરી રીતે તો તારો આત્મા પોતાના વિચારના એકદેશનું ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ તે તો મર્વ વિષયોનો ઉપવબ્ધા ગ્રાહક છે'

શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘ભગવન ! ઉપસન્ધિ (લાભ) એ શબ્દમાં ‘ધાતુનો અર્થ’ વિકાર’ એમજ ચાલે છે. અને આપ તે! ઉપસન્ધાનુ કૃતરથ આત્મસ્વરૂપ જાણવાનો છો, તે વિરુદ્ધ નથી ?

ગુરુએ જણાવ્યું કે, ‘ના, ધાતુનો અર્થ’ વિકાર છે, તેમાં ઉપસન્ધિ (લાભ) નો અર્થ’ ગૌણ રીતે કરવામાં આવેલો છે જે શાન જુદાનો વિષય છે, તે ધાતુના અર્થને અનુમરતા વિક્રિયા (પરિણામ) રૂપે લેવામાં આવે, તો ઉપસન્ધિ ગૌણ રીતે વપરાય એમ છે અને તેનો અર્થ’ એમ લેવાય કે, ‘આત્માના સ્વરૂપે રહેવ જે ઉપસન્ધિ (લાભ), તેનો આભાસ (ચિદાભાસની રીતે) પરિણામના અતમા જણાય છે; અર્થાત્ જોમ છેતનની ક્રિયા છે, તે ધાતુના અર્થ’ પ્રમાણે ‘લાકડાના બે કડકા છુદા થવા’ એ રીતે ફલના પરિણામ મુધી ગૌણ રીતે લેવામાં આવે છે, એ રીતે ઉપસન્ધિનો ધાત્વર્થ’ લેવામાં આવે છે.’

રૂપે રીતે જણાવતા, શિષ્યે પૂછ્યું કે, ‘ભગવન ! ‘મારો આત્મા કૃતરથ છે’ એ બતાવવા માટે આપે જે દૃષ્ટાંત આપ્યું તે પુરેપુરું ઘટ્ટું નથી. દા. ત. છેતનક્રિયાનો કૃતરથ’ લેવામાં આવે, તો છેતનરૂપ (જે કટકા થવાના) વિકાર મુધીનો અર્થ’ ગૌણ રીતે લેવામાં આવે છે; એજ રીતે જે ઉપસન્ધિ શબ્દ ગૌણ રીતે પણ ધાતુના અર્થ’ તરીકે લેવામાં આવે, તો તે જુદાના શાન રૂપ વિષય તરીકે આત્માની ઉપસન્ધિરૂપી વિક્રિયાના અર્થ’ મુધી લેવામાં આવે; અને એમ થતા તો આત્મા વિકારી થશે એટલે આત્માનું કૃતરથપણું સિદ્ધ કરવામાં આપ સમર્થ નહિ થાવ.’

ગુરુએ જણાવ્યું કે, ‘ભાઈ ! જે ઉપસન્ધિ અને ઉપસન્ધા એ બેમાં ભેદ હોય, તો તો તારા કહ્યા પ્રમાણે ઉપસન્ધિથી આત્મા (ઉપસન્ધા) માં વિકાર ચાલે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે બંનેમાં ભેદ નથી. આત્મા જે ઉપસન્ધા ગણાય છે, તે તો સદાને માટે ઉપસન્ધિરૂપ

છે; અર્થાત્ તે તેનો સ્વભાવ છે; એટલે જેમ તક'દાસના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'ઉપલબ્ધિ અન્યપદ્ધત્ય' અને ઉપલબ્ધા ભુદો' એમ લેવાય છે. તેવું વેદાન્તના સિદ્ધાન્તમાં નથી.'

શિષ્યે શંકા કરી કે, 'ભગવન ! ધાતુનો અર્થ' લેતાં તો ઉપલબ્ધિ એટલે આત્માની ઉપલબ્ધિરૂપી વિક્રિયા સુધી લેવામાં આવે; અને એ રીતે તો ઉપલબ્ધિ ભુદી દરે છે.'

ગુરુએ જણાવ્યું કે, 'ભાષા ! સાંભળ તને મેં' પહેલાં જણાવ્યું છે તે તે' સાંભળ્યું નથી કે, 'આત્માના સ્વરૂપે રહેલ જે ઉપલબ્ધિ, તેનો આભાસ પરિણામના અંતમાં જણાય છે' તેનો અર્થ' એ થયો કે 'આત્મા વિકારની ઉત્પત્તિના પરિણામરૂપ બનતો નથી. 'અર્થાત્ ઉપલબ્ધિથી આત્માને કોઈ જાતનો વિકાર થતો નથી.'

શિષ્યે પૂછ્યું કે, 'ભગવન ! તો પછી આપે અને એમ કેમ કહ્યું કે, 'મારા જે આત્મા કૂટસ્થ છે, તે પોતાના વિષયોવાળા ચિત્તના સર્વ વ્યાપારોની ઉપલબ્ધિ કરનાર આત્મા તરીકે છે.'

ગુરુએ જણાવ્યું કે, 'તને મેં' કહ્યું, તે જરૂર છે; કારણ કે જો તે સર્વ' વિષયોનો ઉપલબ્ધા હોય; તોજ તેનું કૂટસ્થપણ' સિદ્ધ થાય' એ બાબતમાં મેં' તને જણાવી છે.'

શિષ્યે પૂછ્યું કે, 'ભગવન ! જો મારો આત્મા કૂટસ્થ અને નિત્ય ઉપલબ્ધિ સ્વરૂપે રહેતો છે; તો પછી શબ્દ વગેરે વિષયોના આકાર ચિત્તના જ્ઞાનમાં પરિણામ પામીને પછી મારા આત્મસ્વરૂપે રહેલ ઉપલબ્ધિના આભાસરૂપ પરિણામ સુધી જતાં શબ્દ વગેરે વિષયો આત્મામાં નિત્ય ઉત્પન્ન થતા રહેશે અને એમ થશે, તો મારા આત્માએ કયો અપરાધ કર્યો ગણાશે, અર્થાત્ આત્માની જેમ વિષયોની ઉપલબ્ધિ પણ નિત્ય થશે ?'

ગુરુએ જણાવ્યું કે, ‘ભાઈ! તેમા તારો કોઈ અપરાધ નથી. એ અપરાધ તો ફક્ત અવિદ્યાને લીધે થયેલો છે, એ બાબત તને પહેલાજ જણાવવામા આવી છે

શિષ્યે પૂછ્યું કે, ‘ભગવન! જો મને ગાઢનિદ્રામા કોઈ જાતનો વિકાર થતો નથી, એમ આપ જણાવો છો, તો પછી સ્વપ્ન દશામા અને જાગરિતદશામા મને શા માટે વિકાર થાય છે?’

ગુરુએ તેને ઉત્તર આપ્યો કે ‘ભાઈ! સ્વપ્નમા અને જાગરિત દશામા વિકાર છે, એનો અનુભવ તો તને મતલ થઈ રહ્યો છે, તેનું શું?’

શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘પ્રભુ! વિકારનો અનુભવ કરું છું’ તે વાત બરાબર છે, પરંતુ આ અનુભવ એકધારે હોતો નથી, તે અનુભવ મને તૂટક તૂટક થતા કરે છે.’ તેને ગુરુએ જવાબ આપ્યો કે, ‘ભાઈ, વિકારનો અનુભવ તૂટક તૂટક થાય છે, એજ બતાવી આપે છે કે ‘તને જે વિકારનો અનુભવ થાય છે, તે આત્માનો પોતાનો અનુભવ નથી, પરંતુ તે વિકારનો અનુભવ આગંતુક છે અર્થાત્ તે કપાકથી બહારથી આવેલો કૃત્રિમ અનુભવ છે જો એ અનુભવ આત્મામાથી પ્રગટ થયો હોત, તો જેમ આત્માનાં ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ તને સતત એકધારે રહ્યા કરે છે, એજ ગીને સ્વપ્ન અને જાગરિતમા થતો વિકારનો અનુભવ પણ સ્વતઃ મિલ્લ થતા એકધારે રહ્યા કરતો. પરંતુ સ્વપ્ન અને જાગરિત દશાના વિકારો તારા પોતાના આત્માના નથી જેમ વજ્ર વગેરે પદાર્થો આગંતુક હોય છે અને તેથી તે સીરની માથે વગગીને રહેતા નથી, તેવીજ રીતે સ્વપ્ન અને જાગરિત દશાના વિકારો આગંતુક છે અને તેથી તે આત્માની સાથે વગગીને રહેતા નથી જેનું જો સ્વરૂપ હોય છે, તે તેથી ભુલું પડતું નથી, એ બાબત બધે જોવાને મળે છે, એટલે જો સ્વપ્ન અને જાગરિત એ જો દશા ચૈતન્યનું જ ફક્ત સ્વરૂપ હોત; તો તેની તે જુદી પડત નહિ’ હવે મુકુન્દ દશામા તો

ચૈતન્ય સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. વ્યવહારમાં એવું જોવામાં આવે છે કે 'જેના જે ધર્મ ન હોય, તે ધર્મો તેમાં જોવાને મળે, તે આગંતુક ગણાય છે. આ આગંતુક ધર્મો સતત સ્થિર રહેતા નથી; એટલે તે ધર્મોનો અનુભવ ન થાય, તો તેનો નાશ થયો ગણાય છે, અથવા તો તે ધર્મો પહેલેથીજ નહોતા અને તેમનો કૃત્રિમ રીતે આભાસ થતો જોવાને મળે છે. જેમકે ધન વસ્ત્ર વગેરે મનુષ્યના પોતાના ધર્મો નથી, છતાં તે ધર્મો મનુષ્યમાં જોવાને મળે છે અને અમુક કાળે તેનો નાશ થતાં, તે ધન વસ્ત્ર વગેરેનો અનુભવ થતો નથી; અથવા તો જેમ સ્વાનદશામાં કે જ્ઞાતિની દશામાં મનુષ્યને જે ધર્મો નથી હોતા, તેનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ તે સ્વાન કે જ્ઞાતિની દશા દૂર થતાં, તે ધર્મોનો અનુભવ થતો નથી. એ રીતે જે સુષુપ્ત દશામાં અનુભવાતું ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માનો ધર્મ ન હોત અને તે આગંતુક હોત, તો બાધ થાત અને તે વખતે 'ધનવસ્ત્રની જેમ ચૈતન્યનો નાશ થયો' અથવા સ્વાન કે જ્ઞાતિની જેમ ચૈતન્ય ધર્મનો અભાવ હતો,' એવો અનુભવ થાત; પરંતુ એવો અનુભવ થતો નથી, તેથી એક બાબત સિદ્ધ થાય છે કે, સુષુપ્ત દશામાં ચૈતન્યનો અનુભવ આત્મસ્વરૂપ છે અને તેનો સતત અનુભવ થાય છે.

અહિં શિષ્ય એમ શંકા કરે કે, 'હે ભગવન ! આપ કહો છો, એમ જે બાબત હોય, તો ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પણ આગંતુક છે, એમ દર્શો. જેમ સ્વાન અને જાગરેતની દશામાં ચૈતન્યનો અનુભવ થતો નથી તેમ સુષુપ્ત દશામાં પણ ચૈતન્યનો અનુભવ થતો નથી, એવું જોવાને મળે છે. મને પોતાને એવો અનુભવ જાગૃત થવા પછી થાય છે કે, 'હું ચૈતન્યસ્વરૂપ વિનાનો હતો.'

આનો ઉત્તર ગુરુ આપે છે કે, 'તારું કથન જરોખર નથી, તું વિચારી જા. એમ છતાં 'ચૈતન્યનું સ્વરૂપ આગંતુક છે,' એમ જે તું

જોતો હોય, તો તું જોવા કર. જે ખોટો થમ ઘૂસી ગયો હોય; તેને દૂર કરવા માટે અમે સો વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરીએ અને યુક્તિઓ બતાવ્યા કરીએ; તો પણ તે બાબત સાબીત થાય એમ નથી. જે અતૈતન્ય-જડ છે, તે સંધાતરૂપે, અનેકરૂપે અને વિનાશીરૂપે જી અને તેથી તે પોતાની સત્તા સ્વતંત્ર રીતે સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી, તેથી તે પરાધર્મ-આગંતુક રૂપે છે, તેને ગમે તેવી યુક્તિયોથી પણ સ્વતઃ સિદ્ધ સ્વભાવવાળું ગણી શકાય એમ નથી. 'જે વસ્તુ પોતાની ન હોય, તે અસ્વાધર્મ-આગંતુક ગણાય અને તેની સ્વતઃસિદ્ધિ હોય નહિ'; એ બાબત તો અમે અનેકવાર જણાવી છે. હવે જે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તે તો આત્માનું સ્વતઃસિદ્ધ છે એટલે તેને બીજા કોઈ ન્યાય-યુક્તિ વગેરેની જરૂર રહેતી નથી; તેમજ આત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપનું કોઈ નિવારણ કરી શકે એમ નથી. કારણ કે તેમાં બાધ કે અભાવજેવો દોષ આવતો નથી.

અહિં શિષ્ય એમ શંકા કરે છે કે, 'હું સુધુષ્ટ-ભરનિદ્રાની દશામાં જ્ઞાન (ચૈતન્ય) નો અનુભવ કરતો નથી' એમ મેં જણાવ્યું, તે રીતે તે ચૈતન્યનો બાધ આવે છે.'

અહિં શુરુ ઉત્તર આપે છે કે, 'ના, તારા કચનમાં 'વદનો બ્યાધાત' નામે દોષ આવે છે, અર્થાત્ જેમ કોઈ કહે જી કે 'મારા મુખમાં જીભ નથી' તો બોલ્યો થી રીતે, એજ રીતે 'તું સુધુષ્ટ દશામાં ચૈતન્ય સ્વરૂપને જોઈ રહ્યો છે, છતાં તું કહી રહ્યો છે કે 'હું' ચૈતન્યને જોતો નથી એ વચન બ્યાધાતરૂપે છે.'

અહિં શિષ્ય જણાવે છે કે, 'ભગવન ! ભરનિદ્રામાં મેં ચૈતન્યને અચવા બીજા કોઈ સ્વરૂપને જોયું નથી.'

તેના ઉત્તરમાં શુરુ કહે છે કે, 'ભરનિદ્રામાં તો તું પોતે જોનારો છે અને તું પોતે જોયાનોજ નિષેધ કરે છે, - પણ દષ્ટિનો નિષેધ

કરતો નથી. ‘અહિં તારી જે દષ્ટિ છે, તેજ ચૈતન્ય છે’, એમ-મેં તને પહેલાં કહ્યું છે. જે દષ્ટિ પોતે ભરનિદ્રામાં હવાતી ધરાવતી હોય છે, તેજ દષ્ટિથી તું એમ કહી રહી છે કે ‘મેં કાંઈ જોયું નથી’ તે દષ્ટિ જ તારું ચૈતન્ય છે. આ ચૈતન્ય જ તે કૃદસ્થ અને નિત્ય તરીકે સિદ્ધ થાય જ અને તે સ્વતઃસિદ્ધ છે એટલે તેનો કોઈ કોણે બાધ થતો નથી, ઉપરાંત તેને પોતાની સિદ્ધિને માટે બીજાં પ્રમાણોની જરૂર રહેતી નથી. આ ચૈતન્યરૂપ પ્રમાણ પોતે તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. હવે જે બાવકારિક બીજને પદાર્થ છે, તેને પ્રમેય ગણવો હોય ત્યારે તેના પરિચય-મર્યાદાના આભાસને માટે બીજા પ્રમાણની જરૂર રહેવાની, હવે બીજા જે પરમાર્થરૂપે પ્રમાણિત છે, તે નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન સંવિદ્ધ છે, તે બીજા વિષય-પ્રમેયોને માટે પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગી બને છે. પોતાને માટે જરૂરની નથી, કારણ કે પોતે તો સ્વભાવે કરીને નિત્ય નિરંતર કૃદસ્થ અને સ્વયંજ્યોતિ રૂપે છે. આ જે નિત્ય સંવિદ્ધ છે, તે આત્માના પ્રમાણમાં અને પ્રમાણમાં સ્વયંરૂપે બનીને રહે છે અર્થાત્ તે આત્માનો પ્રમાણ-સંવિદ્ધ સ્વભાવ છે એટલે તેને સાખીત કરવા બીજાં પ્રમાણોની જરૂર રહેતી નથી. જેમ લોહમાં પ્રકાશ જોરતો હોય કે પાણીમાં ગરમી જોઈતી હોય, તો તેને માટે અગ્નિ અને સૂર્ય જેવા પદાર્થોની જરૂર રહે છે, કારણ કે ગરમી કે પ્રકાશ લોહ કે પાણીનો સ્વભાવે નથી, અગ્નિ કે સૂર્યને ગરમી કે પ્રકાશ જોઈતાં હોય, તો તેમને બીજા પદાર્થોની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે તેમના સ્વભાવ છે.’

અહિં સિધ્ધ એમ પૂછે કે ભગવન ! આપ જેને પ્રમાણ તરીકે ઓળખાવો છો, એ પ્રમાણ તો અનિત્યરૂપે હોય, ત્યારે જ બાવકારમાં આવે છે. જે નિત્ય સંવિદ્ધ પ્રમાણ છે, તેનો તો કોઈ ઉપયોગ જોવામાં આવતો નથી.’

અહિં યુદ્ધેવ ઉત્તર આપે છે કે, ‘બાઈ ! પ્રમાણ તો અણુપણુ છે અને જ્ઞાન નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોય, તેથી તેના મૂલ્ય ધર્મમાં કોઈ

વિશેષતા અથવા કોઈ વિશેષ આપતો નથી. જ્ઞાનને પ્રમાણ ગણ્યા પછી, તે જ્ઞાન અનિત્ય પ્રમાણ છે અને નિત્ય પ્રમાણ નથી, એ એ બાબતમાં કોઈ ફરક જોવામાં આવતો નથી.’

અહિં શિષ્ય એમ શંકા કરે છે કે, ‘જો પ્રમાણ નિત્ય માનો, તો પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેય વગેરેની અપેક્ષા રહેતી નથી, પરંતુ જો પ્રમાણ અનિત્ય માનો, તો બીજાં કારક, કરણ, કર્મ’ વગેરેની જરૂર રહે છે, આમ પ્રમાણ નિત્ય અથવા અનિત્ય માનવામાં ફરક છે.’

અહિં શુરુ ઉત્તર આપે છે કે, ‘ભાઈ ! પ્રમાણને પોતાનું જ્ઞાન આપોઆપ થાય છે, એટલે પોતાની સ્વતઃસિદ્ધિ કરવા માટે બીજાં પ્રમાણની જરૂર નથી, એ બાબત તો સિદ્ધ થાય છે જ !

અહિં શિષ્ય એમ શંકા કરે કે, ‘પ્રમાણ આત્મામાં અભાવ છે, એ બાબત સ્વીકારશે, તો તે પ્રમાણની જરૂર પણ નથી, તેય સાથે સ્વીકારશે, કારણ કે આત્મા પોતે જ નિત્ય પદાર્થ છે.’

અહિં શુરુનો ઉત્તર એ છે કે, પ્રમાણ એ જ્ઞાન છે અને તે તો આત્મામાં નિત્ય સ્વરૂપે રહે છે, એટલે તેને સિદ્ધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એ બાબત પહેલાં જણાવી છે.

શિષ્ય એમ પૂછે છે કે, ભગવન ! આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ છે, એ વાત બરાબર છે; પરંતુ પ્રમાણ વગેરે વ્યવહારના વિષયો છે, તેને માટે તો પ્રમાણની અપેક્ષા રહેવાની તેમજ તેની સિદ્ધિ માટે પ્રમાણ વગેરે અનિત્ય બાબતોની ગણના રહેવાની છે, એ વાત બરાબર છે ?

શુરુ જણાવે છે કે, ‘ભાઈ, તારી વાત બરાબર નથી, કારણકે વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રમાણને વિષયજ બધાં પ્રમાણો રહેલાં છે. જો પ્રમાણને અન્ય પ્રમાણની જરૂર છે, એમ માનશે, તો પ્રમાણને

જાણવાની ઇચ્છા-પ્રમિત્સા કોને થશે, એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. જેની પ્રમિત્સા છે, તેજ પોને પ્રમાતા છે, એમ સ્વીકારેલું છે. બીજું પ્રમાતા વિષેની પ્રમિત્સા પ્રમેયનોજ વિષય બનશે, પ્રમાતાનો વિષય નહિં બને. તેને પ્રમાતાનો વિષય માનશે, તો અનવસ્થા આવશે. અર્થાત્ પ્રમિત્સા એટલે પ્રમાતાને જાણવાની ઇચ્છા. હવે પ્રમાતા અને તેની ઇચ્છા એ બંનેને જોડનાર કોઈ બીજો પ્રમાતા જોઈશે; તેને માટે ત્રીજો પ્રમાતા જોઈએ. એટલે પ્રમાતાથી અલગ રીતે પ્રમિત્સાને રાખશે, તો તેનો અંત નહિં આવે, એટલે પ્રમિત્સા પ્રમાતાથી અલગ નથી તેમજ પ્રમિત્સા તે પ્રમાતાનો વિષય નથી, પણ પ્રમેયનો વિષય છે, એમ માનવામાં આવે તો જ પ્રમેયની સિદ્ધિ થશે, નહિંતો પ્રમેયની સિદ્ધિ પણ નહિં પાવ.

લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે કે, ‘જો પ્રમેયની સિદ્ધિ કરવી હોય, તો પ્રમાતાની ઇચ્છા, પ્રમાતાનો પ્રગત તેમજ પ્રમાતાના પ્રમાણથી થાય છે, તે વિના તેની સિદ્ધિ થતી નથી. તેજ રીતે જ્ઞાન પણ પ્રમેયના વિષયનું જોવામાં આવે છે. પ્રમાતાનો પ્રમાતા આ બંધાર માટે આવવો જોઈએ, એવી કલ્પના કોઈ કરી શકશે નહિં, કારણકે ઇચ્છા વગેરે ધર્મે પ્રમાતાના છે, એટલે પોતાની પોતે શી રીતે ઇચ્છા કરે? એજ રીતે સ્મૃતિ પણ સ્મરણના વિષયનો વિચાર કરે છે, સ્મરણ કરનાર સ્મર્તાનો વિચાર કરતી નથી. તે પ્રમાણે ઇચ્છાનો વિષય પણ જે હજી પદાર્થ હોય, તે જ બને છે, પરંતુ ઇચ્છાને કરનારો ઇચ્છાવાળો પ્રમાતા તેનો વિષય બનતો નથી. જો આ સ્મૃતિ અને ઇચ્છાનો વિષય સ્મર્તા અને ઇચ્છાવાન પ્રમાતા બને, તો તેનો સ્મર્તા અને ઇચ્છાવાન કોણ, એ રીતે પ્રમાતાની જેમ અનવસ્થા હોય આવે.”

અહિં શિષ્ય એમ પૂછે છે કે, ‘લાગવના જે વિષયનું જ્ઞાન લેવું હોય, તે વિષય જાણી શકાય છે, અર્થાત્ જો પ્રમાતા વિષય બને, તો જ

કરજીની સાથે સંપર્કમાં નહિં આવે અને તો પછી કોઈ વ્યવહાર પણ નહિં થાય. લોકમાં જોવાને મળે છે કે, 'સુધાર વગેરે કારીગરો વાંમલા વગેરે માધનોની સાથે અનેક કાર્યો કરે છે, તેમાં વાંમલા વગેરે માધનો સુધાર વગેરે કારીગરોની સાથે સંપર્કમાં આવે છે, જે રીતે હવે જો આત્મા કાર્યકરજીની સાથે સંપર્કમાં નહિં આવે અને છતાં તેને કાર્યકરજી વગેરેનું ઉપાદાન કારજી જલ્દીમાં આવશે, તો પહેલાં કદા પ્રમાણે અનવસ્થાનો દોષ લાગશે. સુધાર વગેરે કારીગરોનો વાંમલા વગેરે માધનોની સાથે નિત્ય મંબધ નથી, પરંતુ આત્મા-પ્રમાતાનો આત્મવાન પ્રમાની સાથે નિત્ય મંબધ છે, તેથી અનવસ્થા દોષ લાગશે."

થરુ જણાવે છે કે, બાઈ, જો આત્માનું કર્તાપણું સ્વીકારીએ, તો અનવસ્થા દોષ આવે; પરંતુ આત્મા તો ક્રિયા, કર્મ, કરજી વગેરેની સાથે જોડાતો નથી. તમારા મતમાં તો અસંદેહ-ન જોડાવું એવા સ્વભાવને લીધે કરજી વગેરેનો સંમદ નહિં થાય એટલે કર્તાપણું પ્રાપ્ત નહિં થાય, એટલે કરજી વગેરેનો સંમદ કરવો જોઈએ, હવે કરજીનાં મદજી થયાં એટલે તેના ઉપાદાનરૂપે રહેલ આત્મા વિકારી થવાનો, તે આત્માને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે બીજાં કરજી મધ્યન વગેરેનો સ્વીકાર કરવો પડે અને તેના ઉપાદાનમાં પણ બીજાં કરજીની જરૂર પડે એમ પ્રમાતાને સ્વતંત્ર માનશે તો તેના કર્તાપણામાં અનવસ્થા દોષ આવશે.

હવે તમે જો એમ કહેશો કે, 'આત્મા ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ ક્રિયાજ તેને કર્તાપણું આપશે."

"તે બાબત જરાજર નથી, કારજીકે ક્રિયા પોતે જ કરે છે અને કર્તા વિના પોતાનું સ્વરૂપ જાનવું નથી. તો તે કર્તાપણું શી રીતે આપશે?"

અહિં એમ માનો કે, 'એક બીજા આત્માનો સ્વીકાર કરીને, તે ક્રિયા કરાવશે.'

“તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે બીજો (સાક્ષી ૩૫) આત્મા તો સ્વતઃસિદ્ધ છે અને તે કોઈ કિં નો વિષય બનતો નથી.”

“હવે જો આત્માને છોડીને બીજો કોઈ પદાર્થ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાય”, તો પણ તે બને એમ નથી.

“કારણ કે, આત્માને છોડીને બીજો જે કોઈ પદાર્થ હશે, તે અચેતન હશે અને તે જડપદાર્થ કોઈનું પ્રમાણ બને, એમ જોવામાં આવ્યું નથી.”

“શબ્દ વગેરે વિષયો આત્માનો અપેક્ષા વિના પ્રમાણ બને છે,” એ બાબત બરાબર નથી, કારણકે જ્યાં સુધી શબ્દ વગેરે વિષયોના જ્ઞાનદ્વારા, તેની પ્રતિતિ ન થાય, ત્યાં સુધી શબ્દ વગેરે વિષયોની સિદ્ધિ થતી નથી. હવે આ વિષયોનું જ્ઞાન છે, તે આત્માનું જ જ્ઞાન છે. આત્માને છોડીને બીજા પદાર્થને જ્ઞાનનું પ્રમાણ માનશે, તો તે પદાર્થ ચેતનજ હશે અને તે આત્મા બનશે; એટલે ક્રિયા, ક્રમણ વગેરેની સાથે સંબંધમાં નહિ આવનાર આત્મા સ્વાયંરૂપજ હોય છે; પરાયંરૂપે નહિ; અર્થાત્ આત્માને પોતાનાં પ્રમાણ માટે બીજા કોઈ પદાર્થની જરૂર રહેતી નથી, એટલે તે પક્ષમાં અનવરણ દોષ આવતો નથી. આ પક્ષને અનુમરીને તમે એમ માનો કે, 'દેહ, ઇન્દ્રિય અને વિષયો પણ બીજાની અપેક્ષા રાખતા નથી; તે કથન બરાબર નથી, કારણ કે જ્યાં સુધી દેહ વગેરેનું સારી રીતે જ્ઞાન થતું નથી; ત્યાં સુધી તે પદાર્થોની સિદ્ધિ થતી નથી. આત્મા તો સ્વતઃસિદ્ધ છે.”

‘અહિં’ શિષ્ય એમ જાણાવે છે કે, ભગવન ! પોતાના દેહ તો આપોઆપ જાણી લેવાય છે, તેના જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ વગેરે બીજાં જ્ઞાનોની જરૂર રહેતી નથી.’

તેનું જ્ઞાન થાય, પરંતુ આપ તો પ્રમાતાનો વિષય તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી, તો પછી તે પ્રમાણ પોને જણ્યા વિનાનો—જ્ઞાન રહિત રહી જશે’

તેનો ઉત્તર આપતાં ગુરુ જણાવે છે કે, ‘બાપ જે પ્રમાતા છે, તે પોતે જ્ઞાતા છે, તેના જ્ઞાનને માટે જો તે જ્ઞાતા જાણવાલાયક પદાર્થ—અવગતબનો વિષય બને અથાત્ જ્ઞાતા પોતે જ જ્ઞાનનો વિષય થાય, એમ તારું કહેવું છે, તે જરાખર નથી, કારણ કે જ્ઞાતાને વિષય બનાવશો, તો ઉપર કશા પ્રમાણે અનવસ્થા દોષ આવીને બિબો રહે, એટલે તારું કથન જરાખર નથી. આ જ્ઞાન આત્માને વિષે કૃતસ્થ, નિત્ય, આત્મજ્યોતિરૂપે સ્વતઃસિદ્ધ છે અને જેમ અગ્નિને ગરમીની કે સૂર્યને પ્રકાશની જરૂર બીજા તરફથી હોતી નથી; તે જ રીતે જ્ઞાન પણ બીજાની જરૂર રાખ્યા વિના સ્વતઃસિદ્ધ છે, એ બાબત તમને પહેલાં બતાવી છે, હવે—જો ચૈતન્ય આત્મજ્યોતિરૂપ જ્ઞાન પોતાના આત્મામાં અનિત્યરૂપે રહે છે, એમ માનો; તો, જેમ કાચ અને કારણનો સંઘાત બેગો થાય છે તેમ આત્મા અને તેનું જ્ઞાન બેગું થશે અને એથી તો જેમ પરાધર્મતા અને દોષવત્તા એ બે બાબતો આવી જશે. કેમકે, ચૈતન્ય અને આત્માની જ્યોતિરૂપ જે જ્ઞાન છે, તે પોતાના આત્મા વિષે પણ અનિત્ય છે, તો પછી જેમ સ્મૃતિ વગેરેનું વ્યવધાન આવે છે અને આત્માની સાથે તેનું અંતર પેડે છે, તેમ આત્માના જ્ઞાનમાં પણ અંતર પડે. હવે જેમ દેહને આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો મમૂદ મળે છે, તેમ આત્માને ચૈતન્યનું જ્યોતિ મળે છે, એમ માનો, તો ઉત્પત્તિના પહેલાં અને નાશની પછી આત્મજ્ઞાન આત્મામાં જોવાને નહિં મળે અને જેમ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો બીજાની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ આત્માની સાથે સંબંધ જાળવવામાં બીજાની અપેક્ષા રાખશે અને તે જ્યારે ઉત્પત્તિ થશે ત્યારે જ તે આત્માને જોવાને મળશે અને એ રીતે તે આત્મજ્ઞાન આત્માનું પોતાનું (સ્વાયં રૂપ) જર્નાને નહિં રહે, જો આત્મજ્ઞાન આત્માના પોતાના સ્વભાવનું હોય, તો તેને સિદ્ધ દરવા

માટે પરાય-બીજ પદ્યની અપેક્ષા નહિ રહે, પણ તે સ્વાય-પોતાનું બની રહેશે, પરંતુ જે આત્મજ્ઞાન આત્માનું પોતાનું નિત્ય સ્વરૂપ નથી, એમ માનશે, તો તેને સિદ્ધ કરવા માટે બીજ પદ્યની અપેક્ષા રહેવાની. અર્થાત્ આત્માનું આ જ્ઞાન નિત્ય ચૈતન્યરૂપ છે, તે બીજ કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાયજ નિત્યસિદ્ધ બની રહે છે.”

અહિં શિષ્ય સંકેત કરે છે કે, ‘તમારા કલા પ્રમાણે તો આત્મજ્ઞાનને આત્મા સિવાયની પ્રમા વગેરે બીજ કોઈ જાળવેલાની અપેક્ષા નથી, તો પછી આત્મા પ્રમાતા તરીકે ગણાશે નહિ, કારણકે પ્રમા વિના પ્રમાતાપણું શી રીતે બને ?

તેનો ઉત્તર આપતાં શુરુજીણાવે છે કે, ‘પ્રમા પોને નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોય, તેથી તેના સ્વરૂપમાં કોઈ વિશેષ તફાવત પડતો નથી. જ્ઞાન પોતે પ્રમા છે, એટલે સ્મૃતિ એને ઇચ્છા અનિત્ય છે, તે રીતે પ્રમા અનિત્ય હોય અથવા આત્માનું સ્વરૂપ હોઈ કૂટસ્થ નિત્ય હોય, તેથી તે પ્રમાના સ્વરૂપમાં ફરક પડતો નથી. જેમકે, લઘા (તિષ્ઠ) ધાતુ છે, તેનું ફક્ત ધાતુના અર્થને અનુસરી ગતિ કરવી થાય છે. હવે ‘ઉભા રહેવું’ એ ભાવમાં ગતિ કરતાં અટકી જવું, એમ અનિત્ય અર્થ લો, અથવા ‘ઉભું છે’ એમ અપૂર્વ નિત્ય અર્થ લો, તો તેમાં ધાતુના રૂપમાં અને ભાવમાં વિશેષ તફાવત પડતો નથી, એટલે તેનો વ્યવહાર સરખો જોવામાં આવે છે: જેમકે, તિષ્ઠન્તિ મનુષ્યાઃ મનુષ્યો ઉભા રહે છે, તિષ્ઠન્તિ પર્વતોઃ પર્વતો ઉભા છે. અહિં ધાતુના અર્થમાં ફેર પડતો નથી. એ જ રીતે જ્ઞાન નિત્ય સ્વરૂપે પ્રમાતામાં રહેવાથી ‘પ્રમાતા’ એ પ્રકારનો વ્યવહાર અટકી જતો નથી. કારણ કે જ્ઞાન નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોય, તો પણ તેનું ફક્ત સામાન્ય એકરૂપ છે.”

અહિં શિષ્ય એમ જણાવે છે કે, ‘જે આત્મા નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેમાં કોઈ જાતનો વિકાર ચતો નથી એટલે તે પ્રમાતા બનીને કાપ’,

કરણની સાથે સંપર્કમાં નહિ આવે અને તો પછી કોઈ વ્યવહાર પણ નહિ થાય. લોકમાં જોવાને મળે છે કે, 'સુધાર વગેરે કારીગરો વાંસલા વગેરે સાધનોની સાથે અનેક કાર્યો કરે છે, તેમાં વાંસલા વગેરે સાધનો સુધાર વગેરે કારીગરોની સાથે સંપર્કમાં આવે છે, એ રીતે હવે જો આત્મા કાર્યકરણની સાથે સંપર્કમાં નહિ આવે અને છતાં તેને કાર્યકરણ વગેરેનું ઉપાદાન કારણ જણવામાં આવશે, તો પહેલાં કદાચ પ્રમાણે અનવસ્થાનો દોષ લાગશે. સુધાર વગેરે કારીગરોનો વાંસલા વગેરે સાધનોની સાથે નિત્ય સંબંધ નથી, પરંતુ આત્મા-પ્રમાતાનો આત્મચાન પ્રમાની સાથે નિત્ય સંબંધ છે, તેથી અનવસ્થા દોષ લાગશે.'

શ્રુત જણાવે છે કે, બાઈ, જો આત્માનું કર્તાપણું સ્વીકારીએ, તો અનવસ્થા દોષ આવે; પરંતુ આત્મા તો ક્રિયા, કર્મ, કરણ વગેરેની સાથે જોડાતો નથી. તમારા મતમાં તો અસંહત-ન જોડાતું એવા સ્વભાવને લીધે કરણ વગેરેનો સંબંધ નહિ થાય એટલે કર્તાપણું પ્રાપ્ત નહિ થાય, એટલે કરણ વગેરેનો સંબંધ કરવો જોઈએ, હવે કરણનાં ગ્રહણ થયાં એટલે તેના ઉપાદાનરૂપે રહેલ આત્મા વિકારી થવાનો, તે આત્માને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે બીજાં કરણ સાધન વગેરેનો સ્વીકાર કરવો પડે અને તેના ઉપાદાનમાં પણ બીજાં કરણની જરૂર પડે એમ પ્રમાતાને સ્વતંત્ર માનશો તો તેના કર્તાપણામાં અનવસ્થા દોષ આવશે.

હવે તમે જો એમ કહેશો કે, 'આત્મા ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ ક્રિયાજ તેને કર્તાપણું આપશે.'

“તે બાબત બરાબર નથી, કારણકે ક્રિયા પોતે જડ ॥ અને કર્તા વિના પોતાનું સ્વરૂપ જનતું નથી, તો તે કર્તાપણું શી રીતે આપશે ?”

અહિં એમ માનો કે, 'એક બીજા આત્માનો સ્વીકાર કરીને, તે ક્રિયા કરાવશે.'

“તો તે પણ જરાબર નથી, કારણ કે બીજો (સાક્ષી રૂપ) આત્મા તો સ્વતઃસિદ્ધ છે અને તે કોઈ કિં નો વિષય બનતો નથી.”

“હવે જો આત્માને છોડીને બીજો કોઈ પદાર્થ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાય”, તો પણ તે બને એમ નથી.

“કારણ કે, આત્માને છોડીને બીજો જે કોઈ પદાર્થ હશે, તે અચેતન હશે અને તે જડપદાર્થ કોઈનું પ્રમાણ બને, એમ જોવામાં આવ્યું નથી.”

“શબ્દ વગેરે વિષયો આત્માની અપેક્ષા વિના પ્રમાણ બને છે,” એ બાબત જરાબર નથી, કારણકે જ્યાં સુધી શબ્દ વગેરે વિષયોના જ્ઞાનદ્વારા, તેની પ્રતીતિ ન થાય, ત્યાં સુધી શબ્દ વગેરે વિષયોની સિદ્ધિ થતી નથી. હવે આ વિષયોનું જ્ઞાન છે, તે આત્માનું જ જ્ઞાન છે. આત્માને છોડીને બીજા પદાર્થને જ્ઞાનનું પ્રમાણ માનશે, તો તે પદાર્થ ચેતનજ હશે અને તે આત્મા બનશે; એટલે ક્રિયા, કરણ વગેરેની સાથે સંબંધમાં નહિ આવનાર આત્મા સ્વાયંરૂપજ હોય છે; પરાયંરૂપે નહિ; અર્થાત આત્માને પોતાના પ્રમાણ માટે બીજા કોઈ પદાર્થની જરૂર રહેતી નથી, એટલે તે પક્ષમાં અનવરથા દ્વેષ આવતો નથી. આ પક્ષને અનુમરીને તમે એમ માનો કે, ‘દેહ, ઇન્દ્રિય અને વિષયો પણ બીજાની અપેક્ષા રાખતા નથી; તે કથન જરાબર નથી, કારણ કે જ્યાં સુધી દેહ વગેરેનું સારી રીતે જ્ઞાન થતું નથી; ત્યાં સુધી તે પદાર્થોની સિદ્ધિ થતી નથી. આત્મા તો સ્વતઃસિદ્ધ છે.”

“અહિં શિષ્ય એમ જણાવે છે કે, ભગવન ! પોતાના દેહ તો આપોઆપ બાણી લેવાય છે, તેના જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ વગેરે બીજા જ્ઞાનોની જરૂર રહેતી નથી.”

શુરુ તેનો ઉત્તર આપે છે કે, 'તારી વાત તો બરાબર લાગે છે પરંતુ ત્યાં સુધી જાગૃત દશા હોય, ત્યાં સુધી તો દેહનું જ્ઞાન રહે છે: મરણ થયા પછી કે-અરુનિદ્રામાં ગયા પછી, તો દેહનું જ્ઞાન રહેતું નથી. તે દશામાં દેહના જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોની જરૂર રહે છે, એજ રીતે ઇન્દ્રિયોને પણ જાગૃત દશામાં પોતાના જ્ઞાન માટે ખીજા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાન માટે બહાર રહેલા શબ્દ, રસ, રૂપ વગેરે વિષયોની જરૂર રહે છે, એજ રીતે વિષયો પણ પ્રમાણની અપેક્ષા રાખે છે: અર્થાત્ દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષયો વગેરે 'સ્વયં' પ્રકાશતાં નથી; એટલે-જેના જ્ઞાન માટે પ્રમાણફલની જરૂર રહે છે. અહિં જે જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, તે જ્ઞાન પોતે તો કૂટસ્થ છે, સ્વપ્નસિદ્ધ છે અને આત્મજ્યોતિરૂપ છે, એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે.'

અહિં શિષ્ય પૂછે છે કે 'ભગવન! પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોનું જ્ઞાન (અવગતિ) છે, એમ આપ જણાવો છો અને તે અવગતિ કૂટસ્થ, નિત્ય અને આત્મજ્યોતિ રૂપે છે, એ જે જાણત તો પ્રતિષિદ્ધ છે,' આપ જણાવો કે 'નિષિદ્ધ નથી' પણ તેમ લાગે છે, તેનું શું ?'

તેનો ઉત્તર શુરુ આપે છે કે, 'બાઈ, આ પરમાર્થજ્ઞાન છે, તે કૂટસ્થ અને નિત્ય છે; તે-જતાં પ્રત્યક્ષ વગેરે જ્ઞાનોના પરિણામરૂપે તેનો ગૌણ પ્રયોગ થાય છે, કારણ કે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે જ એકજ છે, જતાં પણ પ્રત્યક્ષ વગેરે જ્ઞાન-અનિત્ય લાગતાં, આ પરમાર્થ જ્ઞાનપણ અનિત્ય લાગે છે અને તે રીતે સર્વ પ્રમાણોનાં ફલ તરીકે તેનો ઔપચારિક પ્રયોગ થાય છે.'

શિષ્ય શંકા-સમઘાન દ્વારા મુઝબે આપેલ પરમજ્ઞાન વાસ્તવિક છે અને પ્રમાતા વગેરેથી આરંભી સર્વલૌકિક વ્યવહાર અસત્ય છે, એનો સ્વીકાર કરતાં જણાવે છે કે, 'ભગવન! જે કૂટસ્થ અને નિત્ય અવ-

શ્રી નવસારતી

ગતિ છે, તે આત્મ જ્યોતિષે છે, તેથી તેની સ્વયંસિદ્ધિ યર્જ નાથ છે. આત્મામાં તે સ્વરૂપે રહે છે એટલે જીભાં પ્રમાણની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેને છોડીને જીભુ" ને અચેતન છે, તે સંઘાતરૂપે રહે છે, તેથી તેને જીભના પ્રમાણની જરૂર રહે છે; એટલે ને અનાત્મ-જડપદાર્થ છે, તેનું જ્ઞાન સુખરૂપે, દુઃખરૂપે કે મોહરૂપે જીભભાવે થાય છે; એટલે તે અન્યભાવેજ તેની સત્તા જની રહેશે; પોતાની રીતે તે અનાત્મ-પદાર્થની સત્તા રહેશે નહિં; અર્થાત્ પરમાર્થની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણ-વ્યવહાર સાચો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

“હવે જોમ લોકમાં દોરહું” અને સર્પ અથવા ઝાંઝવાનાં જલ એ જાળતોમાં તેનાં જ્ઞાન તો થાય છે, પરંતુ તે પદાર્થ હોતા નથી; એજ રીતે સ્વપ્નમાં પણ પદાર્થો વિના તેનાં જ્ઞાન થાય છે અને તેનેજ અનુસરીને જગૃત દશામાં પણ દ્વૈત પદાર્થનાં જ્ઞાન થવાનાં; તેમાં જ્ઞાન સિવાય પદાર્થોનો અભાવ જોવામાં આવે છે.

“એટલે ભગવન ! પરમાર્થ રીતે દ્વૈત પદાર્થનો અભાવ જોવાને મળે છે. અવગતિ (જ્ઞાન) રો આત્માની જ્યોતિની રીતે નિરંતર આત્મામાં રહે છે એટલે તેની કૃદસ્થ-નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે; તેમજ બધા પદાર્થોનાં જ્ઞાનોમાં ભેદો રહેલા છે; તેા પણ જ્ઞાનમાં દોષ આવતો નથી. ને દોષ આવે છે, તે તો જુદાં જુદાં જ્ઞાનો છે, તેને લીધે મુખ્ય જ્ઞાનમાં ભેદજ્ઞાન થાય છે, તે છે. જોમ કે સ્વપ્નમાં પદાર્થો નહિં હોવા છતાં, નીલ, પીત વગેરે પદાર્થોના આકારોના ભેદો અને રૂપો જોવાને મળે છે, અને તેથી સ્વપ્ન જ્ઞાનમાં પરમાર્થ ભાવે સ્વપ્નના પદાર્થો નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. એજ રીતે જગૃત દશામાં પણ નીલ, પીત વગેરે પદાર્થોનાં જ્ઞાનોના જુદા જુદા ભેદો છે, તે મુખ્ય જ્ઞાનમાં દોષ હાવે છે અને એ રીતે દોષ આવતાં, જગૃત દશાના પદાર્થો અસત્ય રૂપે હોવા જોઈએ, એ જાળત સિદ્ધ થાય છે. આ પરમાર્થ સિદ્ધ

યતી અવગતિ (જ્ઞાન)નો અવગંતા (જ્ઞાતા) આત્મા સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાન આત્મરૂપ છે એટલે પ્રોતે પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન શી રીતે ગ્રહણ કરે અને સ્વરૂપનો ત્યાગ પણ શી રીતે કરે; કારણ કે અન્ય (બીજા) પદાર્થનો અભાવ છે,”

શિષ્યનો મત પુષ્ટ કરતાં, ગુરુ જણાવે છે કે, ‘તે વાત બરાબર છે. આનું જ નામ અવિદ્યા છે, જેને નિમિત્તો આ જગત અને સ્વપ્નના લક્ષણવાળો સંસાર છે, તે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરનારી વિદ્યા છે. આ બાબતને જાણવાથી હે શિષ્ય ! તું અભયને પ્રાપ્ત થયો છે. હવે પછી તને જગત કે સ્વપ્નનાં દુઃખનો અનુભવ નહિ થાય અને તું સંસારનાં દુઃખોથી મુક્ત થયો છું.”

ગુરુના વચનનો સ્વીકાર કરતાં, શિષ્ય મૌનની ભાષામાં બોલે છે.
આમ શાન્તિ :

પ્રકરણ ત્રીજું

પરિસંખ્યાન-વિવેક જ્ઞાન

જેને મોક્ષની ઇચ્છા જાગી છે, એવા સાધકજનો પહેલાં તે જો કાંઈ પુણ્ય કે પાપ મળી આવ્યાં છે, તેનો વિનાશ કરવામાં તત્પર રહેવાના અને ત્યારબાદ પહેલાંનાં કર્મોનો વિચાર અને પછીનાં કર્મોનો લાભ ન ચાપ; એવો પ્રયત્ન કરવાના; એવા સાધકજનોને વિચાર કરવા માટે આ પરિસંખ્યાન-વિવેકજ્ઞાન નામનું પ્રકરણ રચવામાં આવે છે.

આ પરિસંખ્યાનમાં વિચાર એ કરવાનો છે કે, વાણી, મન અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં સમયેય વચેરે હેતુઓ રહેલા છે. એ હેતુઓનું મૂળ અવિદ્યા છે, અવિદ્યાને લીધે જે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, તેથી જ્ઞ (મનગમતા), અનિષ્ટ (અણુગમતા) અને મિત્ર (ભેગાં) કૃણ આપનારાં કર્મોની વૃદ્ધિ થવાની; તેથી તે અવિદ્યાને દૂર દૂરથી જોઈએ; અર્થાત અવિદ્યાનો મોક્ષ ચાપ; એ પ્રારંભનો સાધકે વિચાર કરવો.

અહિં જે સજ્જ, રચસ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો છે; તેનું ગ્રહણ, કાન, ચામડી, આંખ, જીભ અને નાક એ પાંચ

જાનેંદ્રિયો કરે છે; તેમાં શબ્દ વગેરે વિષયો પોતે જડ છે તેમજ તે
 વિષયોનાં સ્થાન ઘટ વગેરે પણ જડ ■ એટલે તે બંનેમાં
 વિજ્ઞાન (ચૈતન્ય)નો અભાવ છે; જેમકે વિષયોના સ્થૂપરૂપે
 રહેલ માટીનાં ઢેફાં વગેરે પદાર્થો આપોઆપ જાણાતા નથી,
 પરંતુ આંખ, કાન વગેરે ધ્વન્દ્રિયોથી જાણાય છે, એટલે જેનાથી આ
 વિષયો જાણાય છે, તે પોતે જાણકાર તરીકે તે વિષયોથી અલગ પડવાને
 કારણે, તે વિષયોની જાતિનો તે જાતા બનશે નહિ, પરંતુ અતલ
 (તેથી ભુદો) જાતિનો બનશે, અર્થે જે વિષયો કહેલા છે, તેના ધર્મો
 એક બીજાના સંસર્ગમાં આવવાને કારણે અનેક પ્રકારના બની રહે છે
 જેમકે જન્મ અને વૃદ્ધિ, વિપરિણામ અને અપક્ષય તેમજ નાશ તે
 શરીરના વિકાસ છે, સંયોગ અને વિયોગ પત્નીપુત્ર વગેરેના સંબંધો
 છે, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ આગંતુક છે. વિકાર અને વિકારી
 શાગજન્ય છે તેમજ ક્ષેત્ર અને બીજા ઓપુરુષના પરિણામે છે. આ
 બધા વિકાસો સુખ, દુઃખ વગેરે આપનારાં કર્મોનાં પરિણામ રૂપે રહેલા
 છે, પરંતુ તે બધાનાં જ્ઞાન ધરાવનારાં જે વિદ્યાતા આત્મા છે, તે
 જ્ઞાનરૂપે બધાથી ભુદો તરી આવે છે અને તે શબ્દ વગેરે બધા વિષ-
 યોના ધર્મો કરતાં વિલક્ષણ છે, એ જાણત આથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે શબ્દ વગેરે વિષયોના વિકારી ધર્મો પ્રાપ્ત થતા હોવાને
 લીધે જે જીવાત્માને પીડાનો અનુભવ થતો હોય, તેણે વિવેકજ્ઞાન મેળવીને
 પાછી પોતાની જાતે નીચે પ્રમાણે વિવેક વિચાર કરવો જોઈએ :—

આ વિષયને બતાવનાર શબ્દ છે, તેનો સામાન્ય ધર્મ તો ધ્વનિ
 છે. તેના વિશેષધર્મો બે પ્રકારના છે પ્રિય અથવા હ્રીં તેમજ અપ્રિય
 અથવા અનિષ્ટ. તેમાં ધ્વજ સ્વરોથી પ્રગટ થતો ધ્વનિ પ્રિય લાગે છે
 તેમજ સ્તુતિ કરનારાં વાક્યો ઈષ્ટ લાગે છે, તેમજ અસત્ય, ગાલીગણોચ,

તિરસ્કાર, ખૂમખરાડા વગેરે શબ્દો અનિષ્ટ અથવા અપ્રિય લાગે છે, તે
 બાબત ખરાબર નથી, કારણકે તેની સાથે મારા પોતાના આત્માનો
 કોઇ સંસર્ગ થતો નથી. આ મારો પોતાનો આત્મા તો દુઃ (દુઃખિત)
 રવભાવનો છે, અસંસર્ગી છે, અવિકારી છે, અચલ છે, નાશ (નિધન)
 રહિત છે, અલપ છે, અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તેમજ વિષયથી પર છે, એટલે
 તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું દર્શન કરતાં, તેને પ્રિય કે અપ્રિય શબ્દોનો
 સ્પર્શ થતો નથી. તેમજ શબ્દોને નિમિત્તે જે હાનિ કે લાભ થવો
 જોઇએ, તે પણ મને શું કરી શકશે? શબ્દના મૂળમાં તો સ્તુતિ
 કે નિંદા અથવા તો પ્રિય કે અપ્રિય રહેલાં છે. હવે જે પોતે
 અવિવેકી હોય; તેને પોતાને સારાસારનો વિવેક ન હોય; તેને કારણે
 તેને પોતાને અનુકૂળ એવો શબ્દ પ્રિય લાગે અને પ્રતિકૂળ શબ્દ
 અપ્રિય લાગે અને તે રીતે તે પોતાની વૃદ્ધિ કે હાનિનો વિચાર કરે;
 પરંતુ મને તો વિવેક જ્ઞાન જાગેલું છે એટલે તે શબ્દ મને બરાબર
 પ્રેરક બની શકશે નહિં. એજ રીતે સ્પર્શ તે સામાન્ય ગુણ છે અને
 તેના વિશેષ ધર્મો સ્તીત અને ઉપ્પાદ, મૂદ અને ક્રંદા વગેરે પ્રિય અને
 અપ્રિય લાગે છે તેમજ જવર, ઉદરશ્લ (ચૂંક) વગેરે ધર્મો તો શરીરની
 સાથે જોડાએલા છે તેમજ બહારના સંબંધો સાથે રહેલા અને
 આર્ગતુક છે; તેને લીધે મને કોઇ પણ બાબતના લાભ કે હાનિને પ્રગટ
 કરનારા વિકારો અહવાના નથી. જેમ કે કોઇ આકાશને મુઠી ઉગામીને
 પ્રહાર કરે; તે મુઠી કાંઇ આકાશને અડી શકતી નથી તેમજ આ
 સ્પર્શના વિષયો મને અડી શકવાના નથી. તેજ રીતે રૂપ તે સામાન્ય
 ગુણ છે અને તેના વિશેષ ધર્મો: સ્તીત દર્શન, પંખીત દર્શન વગેરે
 પ્રિય કે અપ્રિય રૂપો મારામાં લાભ કે હાનિ જેવા કોઇ વિકારો પેદા
 કરે તેમ નથી; કારણ કે હું પોતે અરૂપ હોવાથી તે રૂપના વિષયથી
 પર રહેલો છું, એજ રીતે રસ તે સામાન્ય ધર્મ અને તેના
 વિશેષ ધર્મો: મધુર, ખાટા, ખારા, તીખા કડવા, તૂરા વગેરે મૂદ

શુદ્ધિવાળા માણસોને પ્રિય અથવા અપ્રિય લાગના હોય છે; પરંતુ હું
 પોતે 'અસરપ' છું એટલે તે મારામાં કાંઈ લાભ કે હાનિ કરી શકે
 એમ નથી. તેજ રીતે ગંધ તે સામાન્ય ધર્મ છે અને તેના વિશેષ
 ધર્મો: ફૂલોની સુગંધિ, ચંદનના લેપ વગેરે પ્રિય અને અપ્રિય લાગતા
 હોય છે; પરંતુ હું પોતે 'અગંધ' રૂપે રહેલો - છું. એટલે તે ગંધ
 મને કાંઈ લાભ કે હાનિ કરી શકે એમ નથી. આ કારણે જ શ્રુતિમાં
 જણાવ્યું છે કે, ૧ "તે પોતે શબ્દરહિત, રૂપરહિત, રૂપરહિત,
 અવ્યય તેમજ રસરહિત, નિત્ય અને ગંધરહિત તે છે."

આ ઉપરાંત ઉપર જણાવેલા જે શબ્દ વગેરે વિષયો છે, તે
 તે બહાર રહેલા છે, તે પછી શરીરની અંદર સંસ્કૃતિમાં આવવાથી
 શરીરના આકાર રહેલા લાગે છે, તેનું કારણ એ છે કે, તે વિષયોને
 મહત્ત્વ કરનારી શ્રોત્ર વગેરે પાંચ યાનેદ્રિયો છે; તેના દ્વારા આ પાંચ
 વિષયો અંતઃકરણ સુધી પહોંચી જાય છે અને પછી અંતઃકરણની
 સાથે સુખરૂપે કે દુઃખરૂપે પરિણામ પામે છે અર્થાત્ જે વિષયો
 બહારના, હતા; તેજ અંતઃકરણની સાથે સંપર્કમાં આવવાથી; સર્વ
 પ્રકારની ક્રિયાઓમાં તેની સાથે જોડાઈને રહે છે અને અંતઃકરણરૂપ
 બની જાય છે. હવે આ બહારના વિષયો જ અંતઃકરણરૂપે પરિણામ
 પામ્યા છે, તે પ્રકારનું વિવેકગાન મારામાં પ્રગટ થયું છે; તેથી મારા
 પોતાના આત્માને તો કાંઈ થતું નથી, કાંઈ મિત્ર નથી તેમજ કાંઈ
 ઉદાસીન નથી. પરંતુ જો કાંઈ મિથ્યા જ્ઞાનના અભિમાનને આધાર
 પ્રિય કે અપ્રિયનો અનુભવ કરે અને તે રીતે વિષયોની ક્રિયાઓના ફલ
 જોગવે; તો તે મિથ્યા છે, એમ જણવું. જોઈએ, કારણ કે મને
 પોતાને તો કાંઈ પછુ પ્રકારના વિષયનો સ્પર્શ થવાનો નથી માટે જ

૧ અશબ્દમરૂપશ્મરૂપમવ્યયં

તયારસં નિત્યમગંધવદ્ય ચત્ ॥

સ્મૃતિએ જણાવ્યું છે કે, તે અવ્યક્ત અને અચિન્ત્ય છે. તેજ રીતે સ્મૃતિ ફરીથી જણાવે છે કે, તે અચ્છેદ અને અદાદ છે' અર્થાત્ પાંચેવજૂનોના જે સ્વધર્મો છે, તેથી તેને કોઇ જાતનો વિકાર થતો નથી. અહિં જે હું આત્મભાવે વિચાર કરું તો તો મને એમજ લાગે કે જે કોઇ ધર્મો મને ભોગ્યવામાં અનુકૂળ થાય છે અથવા તો મારા ભોગમાં પ્રતિકૂળ થઇ પડે છે, તે બધા ધર્મો મૂળે તો શરીર અને ઇન્દ્રિયોની સાથે રહેલા હોય છે અને જે કંઈ ક્રિયા કે ક્રિયાના અભાવની પ્રવૃત્તિ અને તેથી જે કંઈ ધર્મ કે અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે બધી લાભ હાનિ શરીરની સાથે સંકળાએલી છે, મારી સાથે તેનો કોઇ જાતનો સંબંધ નથી, કારણ કે હું પોતે 'અન્ન, અમર અને અભવ' છું. તેમજ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં અનેક વાક્યો જણાવે છે કે, 'તેને કૃત અથવા અકૃત તપાવતાં નથી' તે કર્મથી વધતો નથી કે ઘટતો નથી' તે બહાર અને અંદર અન્નરૂપે છે.

૪ 'તે પોતે બહાર રહેલો હોવા છતાં લોકોના દુઃખે કરીને લેપાતો નથી.'

આ પ્રકારે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં અનાત્મ પદ્ધતિની સત્તાનો નિષેધ જોવામાં આવે છે. અને તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વાક્યોમાં આજ પરમ હેતુ બતાવવામાં આવેલ છે,

૧ અઘ્યક્તોઽચમચિન્ત્વોઽયમ્ । ગીતા-

૨ અચ્છેદોઽયમદાહોયમ્ ।

૩ નૈનં પૃતાપૃતે તપતઃ । ન કર્મણ વર્ધતે નો ક્ષનીયાન્ ।

૪ સ વાઘામ્યન્તરો હ્યજઃ ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન વાહ્યઃ ॥

હવે અહિં જાણવાનું એટલું જ રહે છે કે, જે ઉપનિષદના વાક્યો આત્માના અદ્વૈતભાવનું પ્રતિપાદન કરતાં હોય તેમજ આત્માથી જુદો બીજો પદાર્થ નથી; એ પ્રકારે જણાવતાં હોય, તે પ્રકારનાં ઉપનિષદનાં વાક્યો સાધકજને વિસ્તારપૂર્વક વિચારવાં જોઈએ, વિચારવાં જોઈએ.

આમ શ્રી. શંકરાચાર્ય જગત્પાદે રચેલ ઉપદેશબ્રાહ્મણીમાં ગણ્યબધ સમાપ્ત થયો.

વિભાગ ત્રીજો : સંપ્રદાય

પ્રકરણ ૧ છું

સનાતન ધર્મની વિશેષતા

સ્નાતં તેનં સમસ્તતોર્યસલિલૈર્દત્તા ચ સર્વાવનિદ્ર
યજ્ઞાનાં ચ કૃતં સદસ્યમલિલા દેવાશ્ચ સમ્પૂજિતાઃ ।
સંસારાત્ છ સમુદ્ધૃતાઃ સ્વપિતરઃ ત્રેલોક્યપૂજ્યોઽપ્યસૌ
યસ્ય બ્રહ્મર્ષિચારણે ક્ષણમપિ સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્તુયાત્ ॥

જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે: બ્રહ્મની વિચારણા. વેદવ્યાસે મંગળા-
ચરણ કરતાં વેદાન્ત સૂત્રોમાં પહેલું સૂત્ર લખ્યું—અઘાતો બ્રહ્મજિહ્વાસા.
હવે પછી બ્રહ્મ વિચારણા થવી જોઈએ. એ પ્રકારની બ્રહ્મવિચારણામાં
જો કશું પણ મન લાગી ગયું અને મન ત્યાં સ્થિર બની ગયું, પછી
કાર્તિક કરવાનું રહ્યું જ નહિ; તે બ્રહ્મતાનીએ બધુંજ કરી લીધું,
બધુંજ મેળવી લીધું, બધુંજ ભણી લીધું: એવો બ્રહ્મ વિચારણાનો
મહામહિમા છે.

એ બ્રહ્મતાનીએ જગતભરનાં તીર્થોમાં સ્નાન કરી લીધું છે; તેણે
બધી જ પૃથ્વી દાનમાં આપી દીધી છે; તેણે હજારો યજ્ઞો કરી લીધા
છે; તેણે બધાજ દેવોનાં પૂજન સારી રીતે કરી લીધા છે; તેણે પોતાના
કુલગોત્રથી લઈ સમસ્ત સંસારના પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એ રીતે

માટે સામાન્ય ધર્મનો આદેશ આપ્યો. તેમાં અધિકાર જોયો નથી. યોગ્યતા વિચારી નથી અને મોટા વિધિ-નિયમો જણાવ્યા નથી. સમાન રીતે બધા આચરે, તે સામાન્ય ધર્મ !

‘અગ્નિ દગાડે છે’ તે તેનો સામાન્ય ધર્મ; તે માથે ‘અગ્નિને પ્રદીપ્ત રાખવા, અગ્નિને સમિદ્ધ કરવા સમિધાઓ આપવી,’ તે તેનો વિશેષ ધર્મ ! તરત સાગી જાય તેવા ધણા પદાર્થો દોષ છે. આગમાં સાગતાં જ બડકો થાય; બીજી ઘડીએ બડકો ઓછવાઇ જાય. દુનિયા પર ધણી ધણી જાતિઓ આવી. તેમણે અનેક સંઘર્ષ સાધ્યા, વિજયો મેળવ્યા; પણ પાછી પૃથ્વીના પાતાળમાં ક્યાં વિલીન થઇ ગઇ; તેની તો આજે ખબર પણ પડતી નથી. બડકો ચાલુ થઇ જાય, તેવી તેમની દશા થઈ છે.

ભારતનાં પ્રજાજનોને પહેલેથી ધર્મનું રક્ષણ મળ્યું છે. સત્ય, દયા, ધીરજથી તેમણે પોતાની જમિકા મામવી રાખી છે; પરંતુ તેની પરંપરાનાં રક્ષણ તો વર્ણશ્રમ ધર્મનાં વિશેષતા પર અવલંબે છે. તેના વિના પરંપરા લોપાઇ ગઈ હોત અને દલગેર વર્ગોની કુલ, ગોત્રની ઠઠીઓ અંકબદ્ધ મળી આવે છે, તે ન મળી આવત, તેની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

બાળના કેટલાક સુધારકો અને વિચારકો વર્ણશ્રમ ધર્મના ધર્મને મમજી રાક્યા નથી; પરંતુ તેના દોષ જોવા બેસી ગયા છે. મમાજમાં અનેક પ્રકારના જે ભેદ, વાદ, વર્મ, જન વગેરે દખાવ છે, તેને આ સુધારકો મમાજનાં અનિષ્ટ ગણે છે અને તે બધા જ ભેદ જાવ ખીટાવી દેવા અને સમાજને એક સમાજ તરફ પર ઓઠાવાના તેમનો અગીરથ પ્રયાસ છે.

મારે બાલુએ આવેલ સડા પ્રદેશમાં એક લીલી વંદી દેવ, દરિકાળી જૂમિ દોષ, તેને રક્ષણ આપવા માટે વાક જોઈએ. તેને માય.

વવા માટે રખેવાળ બેઠશે. પરંપક્ષીને હાંકવા, ઉગાડવા સાધન બેઠશે: બે તેમાંનું. કાંઈ જ નહિ હોય, તો વાડી બેલાઈ જશે અને સૂકા પ્રદેશમાં સૂકી બની જશે. સૂકા અને લીલો પ્રદેશ સમાન બની જાય, તેવી સમાનતા કોણ ચાહશે ?

વર્ણાશ્રમ ધર્મની વિશેષતા કહો કે આજે આ ભારત પૃથ્વી-પરના અનેક ઝંઝાવાતોમાં ટકી રહ્યું છે. એ વર્ણધર્મની વિશેષતાથી વિદ્વાન! રક્ષણ થયાં છે; તેજ રીતે આશ્રમ ધર્મની વિશેષતામાં દીક્ષાનો મહિમા સચવાયો છે.

પાંચ કે સાત વર્ષના બાળકને ઉપવીત આપે અને પ્રરકુળમાં મોકલે; એટલે તે વિદ્વાનો અધિકારી બને. પચીસ વર્ષ પૂરાં થાય, તે શુરુકુળથી પાછો ફરે, અગ્નિનું રક્ષણ કરવાં અગ્નિહોત્ર લે; લક્ષ્મણને દીપાવે અને મૃદસ્થ બને. પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં જ માથા પરથી જવાબદારીઓ ઉતારી દે અને વનમાં પ્રવેશ કરે. સ્વાયં છોડી, પરમાયં સાધે. એકલી વૃત્તિ છોડી, સેવાનો રાહ લે અને એ રીતે તેના જીવનની પ્રગતિ સધાય. જીવનનો ક્રમ ગોઠવાતો જાય, વિકાસ સધાતો જાય, પોષણ પામતો જાય અને તેના પરિણામે માનવ-જીવનનું કલ્યાણ સધાય. જીવનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે અને તે વની દીક્ષા લઈ, સંન્યાસી બને. આશ્રમનો એ આદર્શ ભારતમાં સચવાયો છે. કવિકાલિદાસે તેનું ગૌરવ ગાયું છે :-

॥ दौदावेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेपिणाम ।

વાર્ધક્યે મુનિવૃત્તીનાં યોગેનાન્તે તનુત્પન્નામ ॥

—રઘુવંશ.

બાલપણમાં જેઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા; યૌવન આવતાં, જેઓ વિષયોને સેવતા હતા, વૃદ્ધતા આવતાંજ મુનિની વૃત્તિ સેવતા

જીવનની સર્વ સફળતાઓ મેળવી લીધા પછી, તે બ્રહ્મગાની ત્રણેય લોકમાં
પરમ પૂજ્ય બની રહે છે.

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुंधरा पुण्यवती च तेन ।
अपारसं बित्सुखसागरेऽस्मिन् लोनं परेष्वपि यस्य चेतः ॥

જે બ્રહ્મગાનીનું ચિત્ત પરબ્રહ્મની અંદર લાગી ગયું, કે તેની
સાથે જ અપાર ગાનરૂપી સુખના સાગરમાં તે પોતે વિલીન થઈ જવાનો;
પછી તેને પાછા ફરવાનું રહેતું નથી. તે બ્રહ્મગાનીનું કુલ પવિત્ર બની
ગયું. તેની માતા કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ; તે સાથે તેની જન્મશૂંભિ અને
સમસ્ત પૃથ્વી પણ પુણ્યસ્થાળી બની છે.

। x — x x x

સનાતન ધર્મની એ વિશેષતા છે. વિશ્વના સર્વ માનવને ઉપ-
યોગી સામાન્ય ધર્મમાં સભ્ય, દયા, ધીરજ વગેરેના લક્ષણ બતાવ્યાં
અને તે પછી વિશેષ ધર્મનાં લક્ષણ આપ્યાં. ચાર વર્ણ અને ચાર
આશ્રમની વ્યવસ્થા બતાવેલી એ વર્ણાશ્રમ ધર્મ અધિકારની વિચારણા
કરે છે.

વર્ણના ધર્મોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોની વ્યવસ્થા
કરી છે, તે સાથે આશ્રમના ધર્મોમાં બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વૃદ્ધ અને
સંન્યાસીના વિભાગ જોડ્યા છે.

વર્ણમાં બ્રાહ્મણ અને આશ્રમમાં સંન્યાસીને ઉત્તમ ગણી, બંનેને
શ્રેષ્ઠ પ્રધાન બનવાનું શીલ્ડ જણાવ્યું છે. વર્ણમાં ક્ષત્રિય અને આશ્રમમાં
વૃદ્ધને સમાજનો રક્ષક બનાવી, બંનેને પ્રધાન જીવનનો આદેશ
આપ્યો છે; તેજ રીતે વૈશ્ય અને ગૃહસ્થને વર્ણ અને આશ્રમના સૂત્રધાર
બનાવી, દાન આપીને જીવવાની આજ્ઞા આપી છે અને શૂદ્ર તેમજ બ્રહ્મ-
ચારીએ સમાજના સેવક બની, દયામય જીવન જીવી પોતાના વર્ણ અને
આશ્રમને શોભાવવાની અનુજ્ઞા આપી છે.

સનાતન ધર્મની આ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાએ ભારતની પરંપરા,
સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ કર્યાં છે જનનભરની જાતિઓ પોતાની
પ્રાચીનતા અને પરંપરાને વીસરી ગઈ છે. જે હજાર વર્ષ પહેલાની
પ્રાચીન જાતિની પરંપરાના અનુસંધાનમાં આજે કોઈ જાતિ જીવતી
નથી. એકમાત્ર જાતિ બળી ગઈ છે, તેમા સંકરતા આવી ગઈ છે.
પ્રાચીનતાનો લોપ થઈ ગયો છે. કુલ, જાત જાતિ, વર્ણ વગેરેનો
લોપ થયો છે.

પ્રાચીન પરંપરાના સંરક્ષણમા ભારતનું સ્થાન આજે પણ ગૌરવ-
વંતું છે. સનાતન ધર્મની એ વિશેષતા છે તેણે વિશ્વના સર્વમાનવીને

હતા અને પછી યોગની સાધના કરી દેહનો ત્યાગ કરતા હતા, તેવા તે સ્થુક્રાગના આદર્શ રાજાઓ હતા.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણમાં ઉપરના ક્રમનો સારી રીતે વિચાર કર્યો છે, મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે,

અઘીત્ય વિધિષદ્ વેદાન્ પુત્રાન્ ચ ઉત્પાદ્યે ધર્મતઃ ।
 દદ્ધા ચ શક્તિતો યદ્દૈર મનો મોક્ષે વિદેશયેત્ ॥

વિદ્યાકાળમાં વિધિસર વેદવિદ્યાનનું અધ્યયન કરવું, ત્યારબાદ ગૃહસ્થ ધર્મનો સ્વીકાર કરી, પુત્ર સંતતિની પ્રાપ્તિ કરવી; ત્યારબાદ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર વિવિધ યજ્ઞો કરવા અને તેના પરિણામે યોગ્યતા આપતાં મનને મોક્ષની વિદ્યામાં ભેડી દેવું.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણમાં આ પ્રમાણે જે એક સામાન્ય ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં અુખ્ય ઉદ્દેશ ક્રમનો નથી; પરંતુ મનના અભ્યાસને માટે આ પ્રકારનો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. મનને આ સંસારની વાસનાઓ એવી તો વગળી રહી છે કે તેથી છૂટવું અઘડું છે. સંસારના રાગરંગ ભોગ તરંગમાં માનવ એવો તો અટવાઈ જાય છે કે તે ઉઝેા આવી શકે જ નહિ. તેના ઉગરવાનો ક્રમ તેને જડે જ નહિ. આજે આ કામ કરવું અને કાલે ખીણું કરી નાખું, આમ સંસારના ચક્રમાં ફસાઈ રહેવાનો । એ રાગ અને વાસનાથી છૂટવા માટે આ આશ્રમના ક્રમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. બાલપણુ વિદ્યાના અભ્યાસમાં જાય, તેથી માનવની ચિત્તવૃત્તિમાં સંયમ આવે, ગૃહસ્થ જનતા સામાન્ય રાગ અને ભોગના વિષયોમાં તેનું મન લાગે, ત્યાં તો વયની મર્યાદા આવીને ઉભી રહે અને ત્યાં સાત્ત્વની આગ્રા થતા જ સ્વાયંના-વિષય સેવનની વૃત્તિ છોડી વની જનવું જ પડે અને ત્યાં યમ અને નિયમના સંયમે કેળવવા પડે. આમ- રાગમાંથી વિરાગ

તરફ જવાનો આ કાર્યક્રમ છે. વાસનાથી નિમુકવ થવાની એ રચના છે. રાગ છૂટતો નથી, તો ગૃહસ્થ બનીને રહો, પણ રાગ જીવનનું લક્ષ્ય ન બને । માનવ થયો કે તેણે પશુ જીવન છોડી દેવાનું છે. તૃષ્ણા અને વાસનાથી મનને પર રાખવાનું છે. સ્મૃતિ જાણાવે છે કે,

यदा मनसि संजातं वैतृष्यं- सर्ववस्तुषु ।

तदा संन्यासमिच्छेत पतितः स्याद् विपर्यये ॥

સંસારના બધાં વિષયો અને વસ્તુઓની અંદરની તૃષ્ણા મન-માંથી બિલકુલ આસી જાય અને મન તૃષ્ણા વિનાનું બની જાય, ત્યારે માનવીએ સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા કરવી, એ તૃષ્ણા જાય નહિં, તો માનવનું આ જીવનમાં પતન થવાનું છે.

આ રીતે ધર્મશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વ્રતી અને સંન્યાસી એ ચાર ક્રમનો નિર્દેશ છે અને સામાન્ય માનવીના જીવનને તાલીમ આપવા માટે જ આ ક્રમ ઈષ્ટ અને યોગ્ય લેખાંશો છે; પરંતુ તે ક્રમનું બંધન શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણમાં આવશ્યક ગણાયું નથી. આખરે તો માનવ જીવનનું લક્ષ્ય એક આત્મગદાન ગણાયું છે. શ્રુતિએ જણાવ્યું છે,

इह चेद् जवेदीत् जय सत्यमस्ति ।

नो चेद् जवेदीत् महती घिनष्टिः ॥ (કેન)

આ માનવ જીવન મળ્યું, તેમાં તેં જો આત્મગદાનને મેળવી લીધું. તો તો સારી વાત છે, પરંતુ તેં જો આ જીવનકાળ દરમિયાન આત્મગદાન મેળવી લીધું નથી, તો યાદ રાખજો કે તારા જીવનની મોટી પાપમાસી છે. એ મહાવિનાશમાંથી અટકી જવા માટે તારે પોતે કટિ-બદ્ધ થવું પડશે, સ્મૃતિ તેને પોષણ આપે છે કે,

ઉત્પન્નતાનિવિહાનો વૈરાગ્ય પરમં ગતઃ ।

પ્રયજેદ્ બ્રહ્મચર્યાત્ તું યદિચ્છેત્ પરમં ગતિમ્ ॥

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન જોના હૃદયે જાગ્યાં અને તે જાગેલી મદદથી માનવીને જો 'પરમ વૈરાગ્ય' થઈ જાય; તો તેણે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાંથી સીધાજ પ્રવ્રજ્યા સંન્યાસની દીક્ષા લઈ લેવી; કારણ કે માનવ જીવનની જોજ પરમ ગતિ ગણાય છે.

આમ માનવ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય તો બ્રહ્મજ્ઞા છે, અને તેને માટે તેણે જેસી રહેવાનું નથી, માનવ જીવન મળ્યું કે તેણે બધું જ છોડીને દોડવાનું છે. માર્ગમાં પરમ આવે ત્યાં પાણી પી લેવાનું, ધર્મશાળા આવે ત્યાં રાતવાસો ગાળવાનો, મૂઠરચ-મળે ત્યાં ભિક્ષા લેવાની અને એમ પાછું જોવા વિના પરમગતિ સાધી લેવાની ।

આ ક્રમની છૂટમાં અને જ્ઞાન વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં જન્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત વણી લેવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય સંસારીજનને માટે તો અનેક જન્મ મળ્યા પછી 'સિદ્ધિનો માર્ગ' ખૂલે થાય છે તેને માટે ગીતાએ જણાવ્યું છે કે,

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

- અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ તત્તો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

અનેક જન્મો મળ્યા બાદ જ્ઞાનીજન મને પ્રપ્ત કરે છે. અનેક જન્મ મળ્યા પછી, તાલીમ મળતાં મળતાં માનવને જીવનની પરમ સિદ્ધિ મળે છે અને તે સિદ્ધિમળતાં માનવ પોતે સંસિદ્ધ થાય છે અને જીવનની પરમ ગતિ મોક્ષનો લાભ તેને મળે છે.

આ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ શ્રુતિમૂલક એક સ્પષ્ટ આગ્રહ જોવાને મળે છે :-

यददरेष विरजेत् तददरेष प्रयजेत् ।

જે દિવસે ગૌરાગુણઓ કે તરતજ, તે જ દિવસે સર્વ હેડીને પ્રત્યક્ષ સંન્યાસ દીક્ષા લઈ લેવી; અર્થાત્ અભ્યાસી હોય, કે ગૃહસ્થી હોય કે પછી વની હોય; તેમાના કાષ્ઠને ક્રમ જોવાનો રહેતો નથી.

આમ ક્રમની જાગૃત્તા જે ઉદારતા જોવાને મળે છે; તેમા આત્મજ્ઞાનની તત્પરતા અને પરમગતિની ઉત્સુકતાનાં દર્શન છે તે સાથે સંન્યાસની દીક્ષા માટે અધિકારનો ગ્રીણુમા ગ્રીણે સક્ષમમાં સક્ષમ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ક્રોધનિષેધમાં આત્મજ્ઞાનના અધિકારની ચર્ચાનાં દર્શાવે રૂપે યમ અને નયિકેતાનો સંવાદ ચૂક્યો છે. નયિકેતા આત્મજ્ઞાનની ધ્વજ જાણાવે છે, તેને લોક લાલચ ખતાવી, સ્વર્ગના સુખોની લાલસા ખતાવી યમરાજ રોકવા મથે છે; પરંતુ નયિકેતાને હૈયે જે અભિલાષા જાગી છે, આત્મજ્ઞાન માટેની જે તાલાવેલી તેના ઉરમાં પ્રગટી છે, તેમાં જરા-પણ શિથિલતા અને મંદતા નથી આવતી. છેવટે યમરાજ તેને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે તેની સાથે નયિકેતાના અધિકારની અને ચોગ્યતાની પ્રશંસા કરે છે. સંવાદને સંકેષતાં, યમરાજે અધિકારીજનની ચોગ્યતા જણાવી છે કે,

નાઘિરતો દુશ્ચરિતાત્ નાશાન્તો ના સમાહિતઃ ।

નાઘાતમાનસં ઘાપિ વિજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥

જે સંસારનાં ખરાબ દૃષ્ટ ચરિતમાંથી પોતાની જાતને વિરત બનાવી શક્યો નથી, જે પોતે શાંત નથી અને જેના મનનું સમાધાન થયું નથી, તે ઉપરાંત જેના મન પર આત્મજ્ઞાનની લગન જાગી નથી; તે માનવ આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી નથી. જેણે સારી રીતે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિચારણા કરી છે, તેજ માનવ આત્મજ્ઞાનના માર્ગે પ્રગતિ સાધે છે.

આ શ્રુતિની રાહે ચાલીને રમૂતિ અને પુરાણોએ આચાર અને વિચારની યોગ્યતા ઉપર ખૂબજ ભાર મૂક્યો છે. આચારને જ પ્રથમ ધર્મ કહ્યો છે. નીતિ નિવર્તનને અનુસરીને જ ચાનની ભૂમિકામાં વિકાસ સાધવાનો છે. અનાચારી, દુષ્ટ અને અમંચથીને તે આત્મશાનની માર્ગ પણ કદાચા અધિકાર નથી રમૂતિ જણાવે છે કે,

કામી ક્રોધી મરસરો દંભયુક્તો

હોમો મોહી માયવા ચેવ યુક્તઃ ।

સંગી મોગી રાગવાન્ નિત્યરોગો

સમ્યાસે ચૈ નાધિકારી કદાચિત્ ॥

જે કામી અને ક્રોધી હોય, જે અભિમાની અને દંભી હોય, જે લોભી અને મોહી હોય, જેની સાથે જ માયા જોડાઈને રહેલી હોય, જે સંગી, મોગી અથવા તે રાગી કે નિત્યરોગી હોય; આવા જનોને કાંઈ કાળે પણ સંન્યાસમાં અધિકાર નથી. ।

શ્રુતિ અને રમૂતિમાં આ બાબત આદર્શી રૂપ હોવા છતાં, કેટલાક પારશ્વત્ય વિચારોએ સમાયોચના કરતા જણાવ્યું છે કે, 'જ્યાં સુધી દિવસુશ્રીને લાગે વળગે છે, ત્યાંસુધી તેને રાષ્ટ્ર કે સમાજની સાથે સંબંધ નથી, તેને નીતિની અને આચારની સાથે સંબંધ નથી, તેને સત્ય કે દ્વિ સાથે સંબંધ નથી. દિવસુશ્રી કેવળ પોતાના અનના તરંગોપર રમતા હોય ■ અને તેથી તે રાષ્ટ્ર કે સમાજને માટે કાંઈ રીતે ઉપયોગી રહેતા નથી.'

ઉપરની સમાયોચના પશ્ચિમની દિવસુશ્રીને લગતી છે અને આપણી ભારતીય આદર્શવેદાન્તની પદ્ધતિને તે જરા પણ રૂપશી શકતો નથી, તો પણ પશ્ચિમની દિવસુશ્રીને સરખામણી કરીને આપણા વેદાન્ત યાજ્ઞની દિવસુશ્રીને ચણીને, આ પશ્ચિમના સમાયોચકોનું અધિશું

અનુકરણ કરનારા કેટલાક ભારતીય આધુનિક સમાલોચકો આચાર વિચારની ખાળતમાં વેદાન્ત સંપ્રદાય પર રીધો. આક્ષેપ કરતા હોય છે.

તે સાથે આજની અવ્યવસ્થા અને કેટલાક બંધિતગત માનવોની છૂટને મૂળગત ગણીને વેદાન્ત સંપ્રદાય પર આ આક્ષેપ કરીને; તેના પોષણમાં હવન્મુકત બનેલ અને સર્વજ્ઞોના પર સમભાવના ધારણ કરનારનાં દૃષ્ટાંત ટાંકીને કો વલિધિઃ કો નિવેધઃ ? એક વાક્યો જોવાને મળે, તેને પ્રમાણભૂત પણ ગણતા હોય છે.

આપણા ભારતીય સમાજમાં જેમ ત્યાગપ્રધાન સંન્યાસનું સ્થાન ઉચ્ચ છે, તેમ જગતના અન્ય સમાજમાં પણ ત્યાગપ્રધાન પાદરીઓ, ભિક્ષુઓ, કૃષીરો, સાધુઓ વગેરેનાં સ્થાન ઉચ્ચ જોવાને મળે છે તે તે સમાજમાં પોતાનું સ્થાન ઉચ્ચ લાવવા અને સમાજમાં માન, પાન, પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ વગેરે મેળવવા માટે તે તે ધર્મના મૂળગત સિદ્ધાન્તમાં ત્યાગની પ્રતિષ્ઠા ધણી જ ઉંચી છે. પોતાના સર્વ સાંસારિક રોહ-સંબંધોને છોડવાના હોય છે નામ અને કામ પણ બદલવાનાં હોય છે; પરંતુ ત્યાગના મૂળમાં જે ઉંચી કોટિના ગૈરાગ્ય અને જ્ઞાન હોવા જોઈએ, તે બધા સમાજોમાં એકસરખાં ક્યાથી હોય ? પાદરીઓ અને સાધુ ભિક્ષુઓ જગતના મર્વ પ્રદેશોમાં બમણું કરતા હોય છે; પરંતુ જે આત્મિક આત્મજ્ઞાનની તાલાવેલીનાં દર્શન થવા જોઈએ, તે પૂરતાં પ્રમાણમાં હોતાં નથી. આવા પ્રકારના બાહ્ય દેખાવના ભિક્ષુઓને જોઈને બનવાન ચંકરાચાર્યે રચ્યે ઉપદેશ આપ્યો છે કે,

ઝટિલો મુંડી લુંચિતકેશઃ કાપાયામ્બરબહુરુતવેશઃ ॥

તેમના સમઘર્મ અને તે પહેલાં પણ સમાજમાં જે વિવિધ પ્રકારના દંબ અને પાખંડ ચાલતા હતાં; તે પર કટાક્ષ કરતાં,

જટાધારી, મુંડીયા, હુંડીયા, ભગવા વગેરે બિંદુઓના હેથે પણ વેરાગી
જાળ્યા નથી એમ તેમણે જણાવ્યું છે. સ્મૃતિમાં પણ જણાવ્યું છે કે,

સન્કારમાનપૂજાર્થે દણ્ડકાવાયધારણઃ ।

સ સંન્યાસો ન વ્યક્તવ્યઃ સંન્યાસી જ્ઞાનતત્ત્વરઃ ॥

જે વ્યક્તિએ સમાજમાં સત્કાર થાય અને સારાં માન પૂજન
વધે એ હેતુથી હુંડ અને ભગવાં વચ્ચેનાં ધારણ કર્યાં હોય; તેટલા
કારણે તેને સંન્યાસી ગણવામાં આવતો નથી. સંન્યાસી આત્મજ્ઞાની
તો સદા જ્ઞાનમાં તત્પર હોય છે.

ભગવાન શ્રી ઇંદ્રાચાર્યે સંન્યાસ પરંપરાની પદ્ધતિમાં જામી
મએલા દોષોનાં નિવારણ કર્યાં છે અને મહામાય દ્વારાં ધર્માનુસાસનની
સ્થાપના કરીને સંન્યાસદીક્ષાના દોષોને નિમૂળ કરેલા છે.

આજે પણ તેમની પદ્ધતિની પરંપરામાં આચાર અને વિચાર
તીતિ, નિયમો અને વર્તન, વ્યવહાર વિષે ખૂબજ સાવધાની સેવવામ
આવે છે અને તે સંન્યાસની આચારનિષ્ઠાનો લોપ થયો નથી.

પંચિમ દેશના મધ્યયુગમાં ત્યાંના ધર્મ અને સંપ્રદાયમાં જળ્મર
જસ્ત ક્રાંતિ થઈ છે એટલુંજ નહિ, શામન કેથોલિક વગેરેના
અનુયાયીમાં અધિકાર જેવી દશા પ્રવર્તતી હતી; તેની સમાજ પર
ઘણીજ ઉલટી અસર પડેલી છે. ત્યાંની પોપલીલાઓનાં વર્ણન
વાંચીને જ વિચારોએ અને સુધારકોનાં મન પર જે અસર થઈ, તેને
કારણે ત્યાંના ધર્મ અને અનુયાય વિરુદ્ધનાં જળ્મર અદિલનો તેમજ
ક્રાંતિયો થઈ થઈ. પરિણામે ધર્મ અને સમાજ અલગ અલગ બૂમિકા
પર જઈને બેસી ગયાં. ધર્મનું સમાજમાં સ્થાન રહ્યું નહિ અને સંક્રમિત

બનેલા અતુલાયે મંકાય અને પાખંડને સ્વીકારીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા મુમાની છે.

પશ્ચિમમાં આ રીતે વિગેધ અને ક્રાંતિના પરિણામે ધર્મ વ્યક્તિ-ગત સાર્ધન અને મુડી-સંગ્રહાય ગણના લાગ્યો. તે પછી ત્યાંની દિલ્લમુશીનો વિકાસ થયો, તેમાં ધર્મને સ્થાન મળ્યું નહિ. સાહિત્ય અને કળા માનવને રાજી કરવા પૂરતાંજ અને સમાજની ક્રાંતિ લાવવા પૂરતાં જ સાધન ગણવા લાગ્યાં. તેજ રીતે નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર તેમજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પોતપોતાની સ્વતંત્ર ભૂમિદા પર વિકાસ સાધતા રહ્યાં છે.

આમ વિવેકથી જોવામાં આવે તો પશ્ચિમના મધ્યયુગમાં ધર્મના દંભ અને પાખંડને હિઠાડા પાઠી દીધા પછી; ત્યાંના સંગ્રહાયો અને મતો વશેષ જટિલ થતા ગયા અને જનહિતનાં તેમજ સમાજ-કલ્યાણનાં કાર્યોમાંથી પણ પોતાનું અલગ સ્થાન કરતા ગયા.

પશ્ચિમના આ ક્રાંતિકારી વિચારોનાં અધ્યયન ભારતીય પ્રજાજનોએ તેમની રીતે અને તેમની સ્વીકારેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે કર્યાં છે, તેમને ત્યાં ધર્મ અને સમાજમાં જે વિરોધી ભાવના મધ્યયુગમાં જાગી અને તેમાં સમાધાન ન થતાં, અને બાબતો અલગ પડી ગઈ, તેવું એક પણ માનું પરિણામ આપણે ત્યાં આજ સુધી આવ્યું નથી.

સનાતન ધર્મની વિશેષતાનાં એક વાર ફરીથી અહીં દર્શન થાય છે, ભારતના પ્રતિજ્ઞાસમાં એવો કોઇ દાખલો જોવાને નથી મળતો કે જ્યાં ધર્મના આગ્રહથી અનીતિ અને અનાચાર સેવાતા હોય. સનાતનધર્મ દાર્ઘની પર કદી લાદવામાં આવ્યો નથી. તેણે અત્યાચાર તો કર્યોજ નથી.

સનાતનધર્મ કોષ એક સંગ્રહ, અનુયાય કે મતનો અનુયાયી
 નથી. સનાતનધર્મનો વણાટ માનવના જીવનના સર્વવ્યાપી
 ઉત્કર્ષમાં થયો છે. સનાતનધર્મની વિશેષતા તરફ પાશ્ચાત્ય વિચારો
 અને થોડા આજના ભારતીય સમાલોચકોનું કેમણું દ્રમણું ખ્યાન
 મળ્યું છે; પરંતુ છેલ્લી એ નદીઓથી જે કોષ દિલસુરી, પોલિટિક્સ,
 સીટીકસ, ઇકોનોમી, સોશિયોલોજી, એલોપથી, શીજક્સ-કેમેસ્ટ્રી વગેરે
 વગેરે શાસ્ત્રોમાં વિચાર વિનિમયો અને ક્રાંતિ ઉત્ક્રાંતિનાં મોજાંની
 અથડામણો થઈ છે, તે બધાં શાસ્ત્રોના મૂલ્ય વિચારો અને સમાલોચ-
 કોએ પશ્ચિમમાં જામી પડેલા ધર્મ પ્રતિ જેહાદ ઉઠાવી છે; તેમનો
 ધર્મ વિશેનો અણુમનો અને દિલસુરી માટેની છીછરી વૃત્તિનાં દર્શન
 તેમના વિચારોમાં જણાયા વિના રહેતાં નથી.

આપણા ભારતમાં જે જે શાસ્ત્રો, દર્શનો અને સાહિત્ય
 કળાઓનો વિકાસ થયો છે, તેમાં દરેકના મૂળમાં ધર્મનો વણાટ
 જોવાને મળશે. તે ત્યાં સુધી કે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રનાં અભ્યસનતુ
 પરિણામ ગણો કે કૌટિલ્યનાં અર્થસૂત્રનાં અભ્યસનતુ પરિણામ ગણો
 તો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન તેમાં જતાંવવામાં આવ્યું છે.
 આંત્રિક કોષ પણ સમાજ અને રાષ્ટ્રના હિતની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ અને
 જ્ઞાન પ્રધાનપદે રહ્યાં છે; તેની સાથે ધર્મ અને જ્ઞાનનો પણ પરસ્પર
 જુમેળ અને સંપ્રન્વય જ રહેલો છે.

ભારતીય વિચારણાની આ મૌલિક પદ્ધતિ તરફ આજના
 સુધારકો અને વિવેચકોનું દૃષ્ય મધુ નથી; તેનું કારણ એ છે, આ
 આગંવીન વિચારકોને મંસ્કૃતસાહિત્યના મૂળગ્રંથોનો અભ્યાસ
 કરવાની ધીરજ નથી અને તેમને અવકાશ પણ નથી, એટલું જ નહિ;
 ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્ય પર પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જે કંઈ લખ્યું છે,
 તેને જ પ્રમાણ ગણીને તેમજ તેમનાજ વિચારોનો આધાર લઈને

અર્વાચીન ભારતીય સમાયોગોએ પોતાની માન્યતા અને વિચાર-સરણિની ખાંધણી કરી છે.

ભારતીય સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ખૂબ જ પરિશ્રમ અને સંશોધન કર્યાં છે; પરંતુ તેમના માનસ પટલ પર તેમના પોતાના ધર્મવિરુદ્ધ સાહિત્યના વિકાસની અસર લદાએવી હોય; તેજ પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમણે આપણા ભારતીય સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું છે અને તેથી તેમણે કુદરતી રીતે જ ધર્મ વિરુદ્ધ અને ધર્મથી રતતંત્ર વિચારસરણિને અપનાવી, તેના વિષે વધારે ઝોક આપ્યો છે અને ધર્મમૂલક તેમજ ધર્મ પર નિર્ભર ભારતીયવિચારપદ્ધતિને મહત્વ નહિં આપતાં, તેના તેમણે ધણે ભાગે ઉપેક્ષા કરી છે.

હવે ગતાનુગતિકો લોકઃ ના ન્યાયે પાશ્ચાત્ય વિચારોએ રજૂ કરેલાં મંતવ્યોનો અભ્યાસ કરીને તેમજ તેમનાજ અનુવાદો દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીને કુશળ અને નિષ્ણાત થએલા આપણા ભારતીય અર્વાચીન વિદ્વાનોએ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ધર્મને અલગ રાખીને વિચારણા અને સંશોધન કરવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. પાશ્ચાત્ય વિચારો અર્થશાસ્ત્રની વિચારણા કરે તો કૌટિલ્યઅર્થશાસ્ત્રને પણ ધર્મથી વિમુખ ટેવવમાં આવે! ફ્રેડરિક જોવો જાતીય આકર્ષણને કુદરતી ગણે તો વાતસ્થાપનના કામચાત્રને પણ ધર્મવિરુદ્ધ કુદરતી ગણે અને તેજ વિચારસરણિના પટલ પર જેસીને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી જો ધર્મવિરુદ્ધ અને સમાજના કલ્યાણથી વિમુખ છે તો ભારતીય વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને પણ ફિલસૂફી ગણવામાં આવે અને પછી તેને ધર્મવિરુદ્ધ અને નીતિવિમુખ ગણીને તેના પ્રમાણે દાખલાદીત્તો ટાકવામાં આવે !

આમ આજે તો પાશ્ચાત્ય વિચારસરણિનો એવો ગોટાળો ઉભો

યથેા છે અને તેના પોષક પરિબલો તેમજ દાખલા દલીલો પણ એવા જટિલ બેવાને મળે છે કે, જ્યાં સુધી મંસ્કૃત સાહિત્યનું મૌલિક અધ્યયન નહિં થાય તેમજ પાશ્ચાત્ય વિચાર સરણિની અસર ઓછી નહિં થાય, ત્યાં સુધી ભારતીય સાહિત્યનું સાચું દર્શન તેમજ ભારતીય સનાતન ધર્મના વારત્તવિક સ્વરૂપનું દર્શન યથે નહિં, અને તે રીતે તેના મૂળ સ્થાપના ખ્યાલ આવશે નહિં.

ભગવાન શ્રીરાકરાચાર્યે જે સંપ્રદાયનો ઉદ્ધાર કર્યો છે અને સનાતન ધર્મની મૂલભાવનાનો જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો છે, તેમજ તે મધ્યયુગમાં ધર્માનુસાસન આપીને તેમણે જે ભારતીય ભાવનાનું ફરીથી દર્શન કરાવ્યું છે, તે ભૂમિકા પર તેમણે સ્થાપેલ મહાત્મનાય પર વિચાર કરીને ‘સંપ્રદાય દીક્ષા’ ની મૌલિક ભાવના કેટલી ઉપયોગી અને સમાજના કલ્યાણમાં આવરણક છે, તેનો વિચાર હવે પછીના પ્રેક્ષકોમાં કલ્પામાં આવશે.

પ્રકરણ ૨ જી

— શ્રી શંકરાચાર્યની પરંપરા —

શંકરઃ સચિત્યૈકવચારૈરમ્યતોપવદસૌ ગુરુમેનમ્ ।
બદ્ધ તદ્ધિદિતમપ્યુપલિષ્તુઃ સંપ્રદાયપરિપાલનબુદ્ધ્યા ॥

બગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે 'સાચાર્ય્યાન્ પુરુષો વેદ આચાર્ય પાસે જનાર શિષ્ય આત્મજ્ઞાન જાણે સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ તે શિષ્ય ગુરુ પાસે જ જાય,' એ પ્રમાણે શ્રુતિ વચનોને અતુલસરીને, વિનય ભરેલા ઉપચારોથી શ્રી ગુરુગોવિન્દ તીર્થપાદને રાજી કર્યા; કારણ કે તેમાં જ સંપ્રદાયના પરિપાલનની શુદ્ધિ છે અને તે રીતે તેમની પાસે જ્ઞાનજ્ઞાન જાણવાની ધારણા હતી.

ભક્તિપૂર્વકૃતતત્ત્વપરિચ્છેદાતિપિતોઽધિકતરં યતિવચઃ ।
મહતામુપદિદેશ ચતુર્ભિર્વેદશેખરવચોભિરમુખે ॥

બગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે ભક્તિપૂર્વક સેવા કરી, તેથી યતિવર શ્રી ગુરુગોવિન્દ તીર્થપાદ વિશેષ સંતોષ પામ્યા; ત્યારબાદ તેમણે બગવાન શ્રી શંકરાચાર્યને વેદનાં ચાર મહાવાક્યો દ્વારા જ્ઞાનજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો.

વ્યાસઃ પરાશરસુતઃ કિલ સત્યવત્સ્યાં
 તસ્યાત્મજઃ શુક્રમુનિઃ પ્રથિતાનુમાવઃ ।
 તત શિષ્યતામુપગતઃ કિલ ગૌડપાદો
 મોવિન્દનાથમુનિરસ્ય ચ શિષ્યભૂતઃ ॥

—શાંકરદિગ્વિજય

અધ્યાય પાંચમો, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪.

પરાશરના પુત્ર વેદ-માસ સત્યવતીમાં પ્રગટ થયા. તેમના પુત્ર
 પરમહંસ શુક્રદેવ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, તેમના શિષ્ય ગુરુ ગૌડપાદ યર્ધ
 ગયા અને તેમના શિષ્ય ગુરુ મોવિન્દપાદ થયા, તેમણે લખવાન
 શ્રી શંકરાચાર્યને સંન્યાસ દીક્ષા આપી.

x

x

x

આજે . ભારત અને જગતના બીજા પ્રદેશોના વિચારો અને તત્ત્વચીંતનો ભારતના વૈદ્યન્ત-તત્ત્વચીંતના મુખ્ય પુસ્તકો તરીકે શ્રી શંકરાચાર્યને મળે છે; તેમનાથી અદ્વૈત વૈદ્યન્ત-સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. તે સાથે પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે અદ્વૈત વૈદ્યન્ત સંપ્રદાયના આદ્ય પ્રવર્તક નારાયણ છે. નારાયણે પ્રથમ ઉપદેશ બ્રહ્માણને આપ્યો હતો. બ્રહ્માણએ તે ઉપદેશ વસિષ્ઠ મુનિને આપ્યો. વસિષ્ઠ મુનિએ પોતાના પૌત્ર શક્તિશ્રવણને આપ્યો. તેમણે પોતાના પુત્ર પરાશરને, પરાશરે પોતાના પુત્ર વેદવ્યાસને અને વેદવ્યાસે પોતાના પુત્ર શુકમુનિને ઉપદેશ આપ્યો.

પરમહંસ શ્રી શુકમુનિના શિષ્ય તરીકે સુરુઘોડપાદ ગણાય છે. તેમના શિષ્ય યતિવર શ્રી ગોવિન્દ તીર્થપાદે શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાનને સંન્યાસ દીક્ષા આપી છે. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે આ પ્રાચીન પરંપરાની પ્રતિષ્ઠા મહાત્માય દ્વારા કરી છે. મહાત્માય તેમણે પોતે રચેલ ધર્માનુશાસન છે આ ધર્માનુશાસન પ્રમાણે ભારતની ચાર દિશાઓમાં ચાર મંદોની સ્થાપના થઈ છે. આચાર્યશ્રીએ પોતેજ પોતાના ચાર પદશિષ્યોને તે ચાર મંદોના અધિષ્ઠાતા-અધિકારી તરીકે નીમ્યા; એટલું જ નહિ તે ચારેય આચાર્યોને પોતાના નામ પરથી 'શ્રીશંકરાચાર્ય'ની પદવી આપી છે અને તે પીઠો પર જે જે આચાર્યો આવે, તે બધા જ 'શંકરાચાર્ય' નામ ધારણ કરે, એ પ્રકારનું શાસન તેઓશ્રી રચના ગયા છે.

એ ક્રમ પ્રમાણે શૃંગેરીમાં હસ્તાચલકાચાર્ય, જગન્નાથમાં પદ્મપાદાચાર્ય, દ્વારિકામાં સુરેશ્વરાચાર્ય અને જદ્વિકાશ્રમમાં તોટકાચાર્ય શંકરાચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે તે સાથે તેમના શિષ્યોનો 'દશનામી' વિભાગ પાડીને, તેમને પણ ચાર પીઠોના શંકરાચાર્યો સાથે જોડી દીધા છે. જેમકે; શૃંગેરી મંદને ચરસવતી, ભારતી અને પુરી; જગન્નાથ-

જીના મઠને વન અને અરણ્ય, દ્વારકાના મઠને તીર્થ અને આશ્રમ તેમજ બુદ્ધિકાશ્રમ મઠને ગિરિ, પર્વત અને સાગરનાં હિપનામોથી શિષ્યપરંપરા જોડી આપી છે.

દ્વારિકાના શારદા મઠની અને શ્રૃંગેરી મઠની પરંપરા આદિકાળથી વર્તમાનકાલના પીઠધિપતિ ચંકરાચાર્ય સુધીની અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલી આવી છે અને તેથી શ્રી ચંકરાચાર્યની પરંપરા અને સમયગણના કરવામાં ધણીજ સરળતા પડે છે. દરેક પીઠ સાથે સંન્યાસીઓના સંબંધ જોડતા; શ્લોકો આ પ્રમાણે ॥ :-

પ્રથમ. પશ્ચિમામ્નાયઃ શારદામઠ ઉચ્યતે ।

કોટવારઃ સંપ્રદાયઃ તસ્ય તીર્થાગ્રમૌ શુભૌ ॥ ૧ ॥

પહેલો પશ્ચિમામ્નાય શારદામઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેનો સંપ્રદાય કોટવાર ગણાય છે અને સંન્યાસીઓ તીર્થ અને આશ્રમ પદ પોતાનાં નામને અંતે રાખે છે.

પૂર્વામ્નાયોઃ દ્વિતીયઃ ક્યાત્ ગોવર્ધનમઠઃ સ્મૃતઃ ।

ભાગવારઃ સંપ્રદાયો વનારણ્યે પદે સ્મૃતે ॥ ૨ ॥

બીજો પૂર્વામ્નાય ગોવર્ધનમઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેનો સંપ્રદાય ભાગવાર છે અને તેના સંન્યાસીઓનાં પદ વન અને અરણ્ય છે.

તૃતીયસ્તુત્તરામ્નાયો જ્યોતિર્નામ મઠો મચેત્ ।

પદાનિ દસ્ય ક્યાતાનિ ગિરિપર્વતસાગરાઃ ॥ ૩ ॥

ત્રીજો ઉત્તરામ્નાય જ્યોતિર્મઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાંના સંન્યાસીઓનાં ત્રણ પદ ગિરિ, પર્વત અને સાગર છે.

चतुर्थो दक्षिणाम्नायः शृंगेरी तु मठो भवेत् ।
पदानि त्रीणि ख्यातानि सरस्वती भारती पुरी ॥४॥

ચોથો દક્ષિણામ્નાય શૃંગેરીમઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાંના સંન્યાસીઓનાં ત્રણ પદ સરસ્વતી, ભારતી અને પુરી છે.

આ સંન્યાસીઓનાં દશનામ સાર્થક છે અને તે તે સંન્યાસી-ઓનાં લક્ષણો તેમાં રહેલાં છે. જેમકે:—

त्रिवेणी संगमे तीर्थे तत्त्वमस्यादि लक्षणे ।
स्नायात् तत्त्वार्थमावेन तीर्थवासा स उच्यते ॥५॥

‘તત્ત્વમ્ અસ્તિ’ એ ત્રણ પદોનો સંગમ તત્ત્વાર્થભાવે થાય છે. માટે તેને ત્રિવેણી સંગમર્થ તીર્થ કહેવા છે. આ ત્રિવેણી સંગમ તીર્થમાં જે સ્નાન કરે, તે ‘તીર્થ’ સંન્યાસી ગણાય છે.

आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशावर्षजितः ।
यातायातविनिर्मुक्त पय आश्रम उच्यते ॥६॥

જેણે આશાના પાશ છોડી નાખ્યા છે અને જે સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કરવામાં આત્મંત પ્રૌઢ હોય છે; તે સાથે જે આવાગમનથી મુક્ત થયેલ હોય છે, તેને ‘આશ્રમે’ કહેવામાં આવે છે.

सुरम्ये निर्जने स्थाने वने वासं करोति यः ।
आशावन्धविनिर्मुक्तो वन-नामा स उच्यते ॥७॥

જે આશાના બંધનોથી મુક્ત થઈ ગયો હોય અને જે આત્મંત સ્થાનમાં નિવાસ કરતો હોય, તે સંન્યાસી ‘વન’ પદ ધારણ કરે છે.

અરણ્યે સંસ્થિતો નિત્યં આનન્દે નન્દને ઘને ।
ત્યક્ત્વા સર્વમિદં વિશ્વમારણ્યઃ પરિકીર્ત્યતે ॥૮॥

પોતાના આનંદ સ્વરૂપે જે નંદનવન છે, તે અરણ્ય કુંપરક્ષિત ગણાય છે, માટે સર્વ વિશ્વનો ત્યાગ કરીને, જે એ પ્રકારનાં અરણ્યમાં વાસ કરે છે તેને 'આરણ્ય' કહે છે.

વાસો ગિરિયને નિત્યં ગીતાધ્યયનતત્પરઃ ।
ગંભીરાચલબુદ્ધિશ્ચ ગિરિનામા સ ઉચ્યતે ॥૯॥

જે સદા ગિરિ અને વનમાં નિવાસ કરે છે. જે ગીતાનાં અધ્ય-
યનમાં તત્પર રહે છે અને જેની બુદ્ધિ અચળ ગંભીર છે, તે સંન્યાસી
ને 'ગિરિ' ખદ મળે છે.

યસન્ પર્વતમૂલેષુ પ્રૌઢં જ્ઞાનં વિમર્શિત યઃ ।
સારાસારં વિજ્ઞાનાતિ પર્વતઃ પરિકીર્ત્યતે ॥૧૦॥

પર્વતોના મૂળ પ્રદેશોમાં નિવાસ કરતા રહીને જે પ્રૌઢજ્ઞાન ધારણ
કરે છે અને સારાસારને સમજે છે, તે 'પર્વત' કહેવાય છે.

તત્ત્વસાગરગંભીરો જ્ઞાનરત્નપરિગ્રહઃ ।
મર્યાદાં ન વિલંબેત સાગરઃ પરિકીર્ત્યતે ॥૧૧॥

તત્ત્વરૂપી મહાસાગરમાં જે ગંભીરપણે રહેતો હોય અને જ્ઞાન
રૂપી રત્નને પકડી લાવતો હોય, તે જ્યાં જે મર્યાદાને ઓળંગે નહિ,
તેને 'સાગર' કહેવામાં આવે છે.

સ્વરજ્ઞાનરતો નિત્યં સ્વરવાદો કવીશ્વરઃ ।
સંસારસાગરાસારહેન્તાસૌ હિ સરસ્વતી ॥૧૨॥

જેને સ્વરનાં જ્ઞાન છે અને જે પોતે કવિવર બનીને મૂળસ્વરનાં ઉચ્ચારણમાં કૃષ્ણ છે, તે આથે સંસાર સાગરમાં રહેલી અસાર વસ્તુ-ઓને દૂર કરે છે, તેને 'સરસ્વતી' કહે છે.

વિદ્યામારેણ સંપૂર્ણઃ સર્વમારં પરિત્યજન્ ।

દુઃખમારં ન જાનાતિ ભારતો પરિકીર્ત્યતે ॥૧૩॥

વિદ્યાના ભાવથી જેનું હૃદય પરિપૂર્ણ બનેલું છે અને જે સંસારના સર્વભાવોને ત્યજી દેતાં, દુઃખના ઝાઝા પ્રકારના ભારને બાજુતો નથી, તેને 'ભારતી' કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનતત્ત્વેન સંપૂર્ણઃ પૂર્ણતત્ત્વપદે સ્થિતઃ ।

પરબ્રહ્મરતો નિત્યં પુરોનામા સ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

જે જ્ઞાનનાં તત્ત્વથી પરિપૂર્ણ બની પૂર્ણ તત્ત્વપદમાં નિત્ય નિવાસ કરે છે અને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિત્યરત રહે છે, તેને 'પુરી' નામ મળે છે.

તીર્થાશ્રમચનારણ્યગિરિપર્વતસાગરાઃ ।

સરસ્વતી ભારતી ચ પુરી નામાનિ ચૈશ્વ ॥૧૫॥

એ રીતે તીર્થ, આશ્રમ, વન, આરણ્ય, ગિરિ, પર્વત, સાગર, સરસ્વતી, ભારતી અને પુરી એ રીતે 'દશનામી' સંન્યાસીઓનાં દાપદ છે.

આ દશનામી સંન્યાસીઓ ચારખીકાના ચંકરાચાર્યોના અનુ-શાસનમાં રહે છે. તે માટે જણાવ્યું છે કે,

આમનાયાઃ કથિતા હોતે યતીનાં ચ પૃથક્ પૃથક્ ।
 તે સર્વે ચતુરાંચાર્યો નિયોગેન યથાક્રમમ્ ।
 પ્રયોક્તવ્યાઃ સ્વધર્મેષુ શાસનોવાસ્તતોઽન્યથા ॥

પતિ-સંન્યાસીઓના ભુદ્ધ ભુદ્ધ આમનાય-સંપ્રદાય અહીં જણાવવામાં આવ્યા, તે તે પદમાં રહેલા સંન્યાસીઓ પર ચતુર આચાર્ય અનુશાસન કરે છે અને તે બધા સંન્યાસીઓને પોતપોતાના આદેશો આપે.

મુખ્ય પીઠ પર બિરાજમાન શંકરાચાર્યને પણ પોતાના વિભાગમાં આવેલ પ્રદેશો પર અનુશાસન કરવાનું કહેલું છે, તેમજ રાજ્યશાસનથી પણ ધર્મ શાસન વિશેષ છે, એમ બતાવ્યું છે.

યર્ણામસદાચારા અસ્મામિયે પ્રસાધિતાઃ ।
 રક્ષણીયાસ્ત પૃષ્ઠે સ્વે સ્વે માત્રે યથાધિધિ ॥

(આદ્યશંકરાચાર્ય બંધવાન જણાવે છે કે.) અમે જે જે વસ્તુ અને-આશ્રમના સદાચારોનાં વિધાન કરેલા છે એ બંધાનાં સારી રીતે રક્ષણ કરવાં અને તે રીતે શંકરાચાર્યે વિધિ પ્રમાણે પોતાના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવું.

શુચિનિતેન્દ્રિયો વેદવેદાંગાદિ વિશારદઃ ।
 યોગજ્ઞઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં સ મદાધ્યાનમપ્નુયાત ॥

શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે પવિત્ર, નિતેન્દ્રિય, વેદ, વેદાંત અને શાસ્ત્ર વર્ગોમાં વિશારદ, સર્વશાસ્ત્રોના યોગ કરવામાં કુશળ, એ રીતના મુર્ખો ધરાવતા હોય તે મોટા શંકરાચાર્યના પદ પર બિરાજમાન થાય.

ધર્મો મૂલ મનુષ્યાણાં સ ચાચાર્યાવલંબનઃ ।

તસ્માદ્ આચાર્યસુમણેઃ શાસનં સર્વતોઽધિકમ ॥

મનુષ્યોની ઉન્નતિનું મૂળ ધર્મ છે તે ધર્મ આચાર્યના શાસન પર અવલંબ છે માટે આચાર્યમણિ શંકરાચાર્યનું શાસન બધા ક્રતાં શ્રેષ્ઠ છે.

સુધન્વા હિ મહારાજઃ તદન્યે સ નરેશ્વરાઃ ।

ધર્મપારંપરીમેનાં પાલયન્તુ નિરંતરમ ॥

જે મહારાજ સુધન્વા યજ્ઞ ગયા છે અને બીજા જે જે રાજ્યો યજ્ઞ ગયા છે, તે બધા આ ધર્મ પરંપરાનું સારી રીતે નિરંતર રક્ષણ કરતા રહો.

ભગવાનશ્રી શંકરાચાર્ય જપારે ધર્મશાસન કરવા માટે ભારતમાં યાત્રા કરતા હતા, ત્યારે તેમની ધર્મસ્વામીમાં રાજા સુધન્વા ધર્મના રક્ષક તરીકે મોખરે રહેતા હતા, તેથી તેનું નામ અમર થયું છે. આજે પણ શ્રી શંકરાચાર્યની છઠી પુકારાય છે, ત્યારે તે સુધન્વરાજાનું નામ લેવાય છે.

શ્રી શંકરાચાર્યની છઠી

શ્રીમદ્વરમહાસપરિવાજકાચાર્યવર્ષ પદ્મવાક્યપ્રમાણવાદ-
ધારવારીણ ચમનિયમાસનગણાયામવત્યાહારધ્યાનધારણસમાધ્ય-
ષ્ટાંગયોગાનુષ્ઠાનનિષ્ઠ તપશ્ચક્રવર્તી અનાદ્યવિચ્છિન્નગુરુપરમ્પરાપ્રાપ્ત
પણમતસ્થાપનાચાર્ય વ્યાખ્યાનસિંહાસનાધીશ્વર સર્વવેદાય-
મકાશક સાંખ્યત્રયપ્રતિપાદક વૈદિકમાર્ગપ્રવર્તક સર્વતત્ત્વસ્વતન્ત્ર
નિર્ણયલિંગમાગમસારહૃદય શ્રીમત્સુધન્વસામ્રાજ્યપ્રતિષ્ઠાપનાચાર્ય
શ્રીમદ્રાજાધિરાજગુરુમૂમળહલાચાર્ય ચાતુર્વર્ણ્યજિજ્ઞેષુ નોમતી-

તોરયામિ શ્રીયશ્ચિમાસ્ત્રાય શ્રોહારકાશોરદાંપીઠાધીશ્વર શ્રીમજ્જગદ્
ગુરુ શ્રો ૧૧૦૮ શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રોમદમિનય સચિદાનન્દતીર્થ
સ્વામિ ।

ગોમતી તીર પર આવેલ પશ્ચિમામ્નાય શ્રી હારકાશોરદાંપીઠાધીશ્વર
જગદ્ગુરુશ્રી ૧૧૦૮ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજ; તેઓશ્રી પેટે શ્રીમત્પરમ-
હંસ પરિવ્રાજકાચાર્યોમાં એક છે, પદ-વ્યાકરણ, વાક્ય-ભીમાસા અને
પ્રમાણ-તત્ત્વશાસ્ત્રથી સમૃદ્ધસાગર (પારંપાર) ને પારે ગએલા છે; ધમ,
નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રયાહાર, જ્ઞાન, ધારણા અને સમાધિ એ
આઠ પ્રકારનાં યોગનાં અનુષ્ઠાનમાં નિષ્ઠા રાખનારા તપસ્વીઓમાં ચક્ર-
વર્તી છે; જે ગુરુપરંપરા અનાદિ અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલી આવી છે તે
પરંપરાને ચાલુ રાખનારા છે; શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત, સૌર, ગાણપત્ય
અને કાપાલિક એ છ મતોનાં સ્થાપન કરનાર આચાર્ય છે. વ્યાખ્યાન
સિંહામનપર પ્રમુખપદે બિરાજમાન છે, સર્વે વેદોના અર્થના પ્રકાશક
છે, સૈશ્વર સાંખ્ય, નિરીશ્વર સાંખ્ય અને વેદાન્ત સાંખ્યના સિદ્ધાન્તના
પ્રતિપાદક છે, વૈદિક માગના પૂરતક છે, સર્વતંત્ર રતતંત્ર છે; નિખિલ
નિઘમ (વેદ) અને આગમ(શાસ્ત્ર)ના સારરૂપી હૃદયને જાણનારા છે,
શ્રીમાન્ સુધન્વા નામના સામ્રાજ્ય-ચક્રવર્તી રાજાએ આચાર્ય તરફિની
પ્રતિષ્ઠા કરી છે, શ્રીમાન રાજાઓના મહારાજ ગુરુ તરીકે જૂમંડલના
આચાર્ય છે અને ચારે વર્ણોના શિક્ષક છે તેમજ ધમ, નિયમ વગેરે
અષ્ટાંગયોગથી વરિષ્ઠપદ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીશંકરાચાર્ય મહારાજ; એ રીતે
પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા પદનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

પશ્ચિમ પ્રદેશમાં આવેલ હારિકા નગરી અત્યંત પ્રાચીન કાલથી
પીઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીચક્રિત જગદંબાનાં સુખવર્ણામાં જાવનમુ પીઠ
હારિકા છે અને તેનાં અધિષ્ઠાત્રી દેવી રુકિમણી છે. ‘રુકિમણી દ્વાર-
વત્યાં તુ રાધા હૃદાવને તથા’-દેવી જાગવત. હારિકામાં રુકિમણી

દેવી અને વૃદાવનમાં રાધા ગિરાજે છે. એ 'દષ્ટિએ આતશંકરાચાર્ય' ભગવાને પશ્ચિમ સાખાના મુખ્ય કેન્દ્ર તરફ દારિકા પસંદ કરેલ છે. શ્રી શંકરાચાર્યે 'આમ્નાય' ની રચના કરીને જે ધર્માનુયાયનની આરાધના આપી છે, તેમાં આ દારિકા પીઠ પશ્ચિમામ્નાયનું એક માત્ર પ્રધાનપીઠ ગણાવ્યું છે -

પ્રથમે પશ્ચિમામ્નાયે શારદામઠ ઉચ્યતે ।

કોટવાતઃ સંપ્રદાયસ્તસ્ય તીર્થાગ્રમે પદે ॥

પશ્ચિમામ્નાયમાં શારદામઠ, કોટવાર સંપ્રદાય અને તીર્થ, આશ્રમ પદ છે.

દ્વારકાલય તુ ક્ષેત્રં સ્થાતુ દેવઃ સિદ્ધેશ્વરો ભવેત્ ।

મલ્લકાલીતિ દેવી સ્થાદ આચાર્યો વિશ્વરૂપકઃ ॥

તે પીઠનું ક્ષેત્ર દારિકા છે, દેવ સિદ્ધેશ્વર છે, દેવી બદ્રકાળી છે અને આચાર્ય વિશ્વરૂપ છે.

શંક્રમૌલીશ્વર

૨૬મ પુરાણના શિવરહસ્ય પ્રકરણના નવમા અંકમાં શ્રીશંકરાચાર્ય-ચરિત નામનો સોળમો અધ્યાય છે, તેમાં બતાવવામાં આવેલ છે કે પરમસદાશિવ સાક્ષાત વિશ્વેશ્વર ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય પાસે પ્રગટ થયા હતા અને તેમણે શ્રીશંક્રમૌલીશ્વર ભગવાનના પાંચ બાણ શ્રીશંકરાચાર્યને આપ્યા હતા. આ શંક્રમૌલીશ્વર ભગવાનના બાણ આજે પણ બારતની ચારેય પીઠોમાં નિઘમાન ■ અને તેના પૂજન અર્ચન સારી રીતે થાય છે. શ્રીશંક્રમૌલીશ્વર ભગવાનના પૂજન અર્ચનનો આદેશ આપતા, શ્રી વિશ્વેશ્વર ભગવાને બાણાવ્યું હતું કે -

ત્યદયં કૈલામાચલમુતલપાલીયતમહા-
મમુદ્યત્-ચન્દ્રામસ્ફટિકપ્રબલ લિંગકુલકમ ।
સમાનીતં, સોમોઘતવિમલમૌલી અર્ચય પર
કતો લિંગાર્ચાયાં મવતિ હિ મુક્તિ પરતરા ॥

હે શંકરાચાર્ય, તમારે માટે હું આ ચંદ્રમૌલીશ્વર ભગવાનનાં પાંચ લિંગ કાવ્યો છું, તે કૈલાસ પર્વતના નટપર ઉત્થ પામતા ચંદ્ર જેવી કાલિવાળાં તેમજ સ્ફટિક સમાન ઉજ્જવલ અને ધરલ છે, તેનાં તમે પૂજન કરો, કારણ કે કલિયુગમાં લિંગનાં પૂજન અર્ચન કરવામાં ઉત્તમોત્તમ મુક્તિ રહેલી છે.

ગોમતી તીર્થમમલં દ્યઘ્ચારો સ્વરૂપકઃ ।
સામયેદદ્ય વક્તા ચ તત્ર ધર્મ સમાચરેત્ ॥

ત્યાં નિમંળ ગોમતી તીર છે. બ્રહ્મચારી સ્વરૂપનામે છે, તે આમવેદના પ્રવક્તા અને અને આ તીર્થમાં ધર્મનાં આચરણ કરવા.

સિન્ધુસૌધીરસૌરાષ્ટ્રમહારાષ્ટ્રાસ્તથાન્તરા ।
દેશાઃ પશ્ચિમવિક્સ્થા યે શારદાપીઠસાંક્રુતાઃ ॥

સિન્ધુ, સૌધીર, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર અને તેના અંદરના પણ પદ્દેશો પશ્ચિમ દિશાનાં આવેલ પશ્ચિમાખ્યાયના શરદાપીઠની અંદર આવેલા છે.

આઘ શંકરાચાર્ય ભગવાને રચાવેલી પરંપરા પ્રમાણે પશ્ચિમાખ્યાયના દ્વારકાક્ષેત્રનાં શારદાપીઠનું સ્થાન વર્તમાનકાળ મુધી સારી રીતે સુરક્ષિત રહેલું છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ આઘ શ્રીશંકરાચાર્યભગવાને શ્રીચંદ્રમૌલીશ્વર બાણનું પૂજન કર્યું હતું, તે શ્રી ચંદ્રમૌલીશ્વર

ભગવાન આજે પણ શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાન પાસે ૬ અને તેથી ' પીઠની પરંપરામાં અચૂત' પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે

આ શારતીપીઠની ક્રમ પરંપરા શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યથી આરંભીને અત્યાર સુધીના શ્રી શંકરાચાર્ય સુધી ક્રમબદ્ધ ચાલી આવી છે. શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યનું નામ બ્રહ્મરત્નપાચાર્ય તરીકે નોંધાયું છે. આ પરંપરા પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્ય, તેમના ધર્મશાસ્ત્ર અને સમયકાળ નીચે મુજબ છે

ક્રમ	શ્રીશંકરાચાર્યનું નામ	પદકાળ	પૂ. ધ સ. થી પૂ ધ.મ.
૧	શ્રી બ્રહ્મરત્નપાચાર્ય	૧૨	૪૮૬-૪૪૭
૨	„ ચિત્સુખાચાર્ય (૧)	૨૪	૪૪૭-૪૨૩
૩	„ સર્વજ્ઞાનાચાર્ય (૨)	૫૯	૪૨૩-૩૬૪
૪	„ બ્રહ્માડ તીથ	૪૯	૩૬૪-૩૧૫
૫	„ સ્વરૂપાભિજ્ઞાનાચાર્ય	૬૭	૩૧૫-૨૪૮
૬	„ મંગલમૂર્ત્યાચાર્ય	૫૨	૨૪૮-૧૯૬
૭	„ ભારતકરાચાર્ય	૨૩	૧૯૬-૧૭૩
૮	„ પ્રજ્ઞાનાચાર્ય	૪૩	૧૭૩-૧૩૦
૯	„ બ્રહ્મજ્યોત્સ્નાચાર્ય	૩૨	૧૩૦-૯૮
૧૦	„ આનંદ વીરભાવાચાર્ય (૩)	૬૫	૯૮-૩૩
૧૧	„ કલાનિધિતીથ	૫૮	ધ.સ. પૂ ૩૩ થી ૨૫ ધ.સ.
૧૨	„ ચિદ્વિદ્યાસાચાર્ય	૩૬	ધ.સ. ૨૫ થી ૬૧ ધ.સ.
૧૩	„ વિભૂત્યાનંદાચાર્ય	૩૫	૬૧-૬૬
૧૪	„ રત્નતિ નિલયપાદ	૪૯	૬૬-૧૪૫
૧૫	„ વરતંત્રપાદ	૪૬	૧૪૫-૧૬૧
૧૬	„ યોગારૂઢાચાર્ય	૧૧૧	૧૬૧-૩૦૨
૧૭	„ વિજ્ઞાન ડિંડિમાચાર્ય	૩૪	૩૦૨-૩૩૬

ક્રમ	શ્રીચંકરાચાર્યનું નામ	પાદકાળ	દ.સ. થી હ.સ. સુધી
૧૮	વિદ્યાતીર્થ	૪૩	૩૩૬-૩૭૬
૧૯	ચિચ્છદિત દેશિક	૪૬	૩૭૬-૪૨૫
૨૦	વિદ્યાનંધર તીર્થ	૨૮	૪૨૫-૪૫૩
૨૧	અતુલરાચાર્ય	૬૧	૪૫૩-૫૧૪
૨૨	અમરેશ્વર યુગ	૩૬	૫૧૪-૫૫૦
૨૩	સર્વસુખ તીર્થ	૬૧	૫૫૦-૬૧૧
૨૪	સ્વાનંદ દેશિક	૬૦	૬૧૧-૬૭૧
૨૫	સમર રસિક	૭૦	૬૭૧-૭૪૧
૨૬	નારાયણાશ્રમ	૩૭	૭૪૧-૭૭૮
૨૭	ગૌડઠાશ્રમ	૧૯	૭૭૮-૮૨૭
૨૮	ત્રિવિક્રમાશ્રમ	૨૬	૮૨૭-૮૫૩
૨૯	રાશિશેખરાશ્રમ	૪૯	૮૫૩-૯૦૨
૩૦	ગ્રાંખકાશ્રમ	૮	૯૦૨-૯૧૦
૩૧	ચિદંબરાશ્રમ	૩૩	૯૧૦-૯૪૩
૩૨	કેશવાશ્રમ	૫૬	૯૪૩-૧૦૦૨
૩૩	ચિદંબરાશ્રમ (૨)	૨૩	૧૦૦૨-૧૦૨૫
૩૪	પદ્મનાભાશ્રમ	૨૫	૧૦૨૫-૧૦૫૦
૩૫	મહાદેવાશ્રમ	૪૦	૧૦૫૦-૧૦૯૦
૩૬	સાંનિધાનંદાશ્રમ	૫૬	૧૦૯૦-૧૧૪૬
૩૭	વિદ્યારાંકરાશ્રમ	૫૮	૧૧૪૬-૧૨૦૭
૩૮	અભિનવ સાંનિધાનંદાશ્રમ	૨૮	૧૨૦૭-૧૨૩૫
૩૯	વૃસિંહાશ્રમ	૩૩	૧૨૩૫-૧૨૬૮

૧ગુજરાતી સંક્ષેપ શંકર નવ અને હિંદી. વેદાન્તાક્રમા 'સર્વસુખ' નામ છે; અગ્રેજી મંથમાં 'અવસુખ' છે.

ક્રમ	શ્રીશંકરાચાર્યનું નામ	પદમુજ	ઈ.સ. થી ઈ. સ. સુધી
૪૦	,, તામુદેવાશ્રમ	૩૫	૧૨૬૮-૧૩૦૩
૪૧	,, પુરુષોત્તમાશ્રમ	૩૬	૧૩૦૩-૧૩૩૬
૪૨	,, સીનારાધનાશ્રમ	૧૪	૧૩૩૬-૧૩૫૦
૪૩	,, હરિહરાશ્રમ	૨	૧૩૫૦-૧૩૫૩
૪૪	,, ભાવાશ્રમ	૧૦	૧૩૫૩-૧૩૬૨
૪૫	,, ઘઘાશ્રમ	૧૫	૧૩૬૩-૧૩૭૮
૪૬	,, વસનાશ્રમ	૧૭	૧૩૭૮-૧૩૯૫
૪૭	,, સર્વસીનાશ્રમ	૩૬	૧૩૯૫-૧૪૩૧
૪૮	,, પ્રઘ્નાશ્રમ	૬	૧૪૩૧-૧૪૩૭
૪૯	,, ગોવિન્દાશ્રમ	૨૮	૧૪૩૭-૧૪૬૫
૫૦	,, ચિદાશ્રમ	૫૩	૧૪૬૫-૧૫૧૮.
૫૧	,, વિશ્વેશ્વરાશ્રમ	૩૨	૧૫૧૮-૧૫૫૦
૫૨	,, દામોદરાશ્રમ	૭	૧૫૫૦-૧૫૫૭
૫૩	,, મહાદેવાશ્રમ	૧	૧૫૫૭-૧૫૫૮
૫૪	,, અનિરઘાશ્રમ	૯	૧૫૫૮-૧૫૬૭
૫૫	,, અન્યુતાશ્રમ	૪	૧૫૬૭-૧૫૭૧
૫૬	,, માધવાશ્રમ	૫૫	૧૫૭૧-૧૬૨૭
૫૭	,, જ્ઞાનંદાશ્રમ	૩૧	૧૬૨૭-૧૬૫૮
૫૮	,, વિશ્વરૂપાશ્રમ	૫	૧૬૫૮-૧૬૬૩
૫૯	,, ચિદ્ધનાશ્રમ	૧	૧૬૬૩-૧૬૬૪
૬૦	,, વૃસિંહાશ્રમ	૧૩	૧૬૬૪-૧૬૭૭
૬૧	,, મનોહરાશ્રમ	૨૬	૧૬૭૭-૧૭૦૩
૬૨	,, પ્રકાશાનંદ સરસ્વતી	૩૪	૧૭૦૩-૧૭૩૭
૬૩	,, વિશુદ્ધાનંદાશ્રમ	૩	૧૭૩૭-૧૭૪૦
૬૪	,, વામનેશ	૩૩	૧૭૪૦-૧૭૭૩

ક્રમ	શ્રીચંકરાચાર્યનું નામ	પદકાળ	ઈ સ થી ઈ સ સુધી
૬૫	દેશનાથમ	૭	૧૭૭૩-૧૭૮૦
૬૬	મધુસૂનાથમ	૧૦	૧૭૮૦-૧૭૯૦
૬૭	હંપ્રીવાથમ	૧૪	૧૭૯૦-૧૮૦૪
૬૮	પ્રકાશાથમ	૧	૧૮૦૪-૧૮૦૫
૬૯	હંપ્રીવાથમ સરસ્વતી	૧૧	૧૮૦૫-૧૮૧૬
૭૦	મીધરાથમ	૪૦	૧૮૧૬-૧૮૫૬
૭૧	દામોદરાથમ	૧૫	૧૮૫૬-૧૮૭૧
૭૨	દેશનાથમ	૬	૧૮૭૧-૧૮૭૭
૭૩	રાજરાજેશ્વર શંકરાથમ	૨૩	૧૮૭૭-૧૯૦૦
૭૪	માધવતીર્થ મહારાજ	૧૫	૧૯૦૧-૧૯૧૬
૭૫	શાન્ત્યાનંદ સરસ્વતી	૮	૧૯૧૭-૧૯૨૫
૭૬	ચંદ્રશેખરાથમ	૧૮	૧૯૨૭-૧૯૪૫
૭૭	અભિનવ સમિધાનદતીર્થ (વર્તમાન)		૧૯૪૫ થી

ઉપર ને ક્રમ આપ્યો છે, તે ક્રમ માધવાચાર્ય વિરચિત સક્ષેપ શકરજયનુ ગુજરાતી ભાષાતર કરનાર શ્રીનૃસ્યવાય ગોવિંદરામ દેશનાથીએ આરંભના ઉદ્ઘોષાત રૂપે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના સમયની ચર્ચામાં પૃષ્ઠ ૮૧ માં પાને આપેલ તેની સાથે તેમજ વેદાન્તાક્રમા આવેલ પૃષ્ઠ ૩૦૫ માં પાને આપેલ, તેની સાથે સમ્પાવવામાં આવેલ છે. ગુજરાતી ભાષાતરમાં પહેલાં શકનો નિર્દેશ છે અને પછી સવતનો નિર્દેશ છે. વેદાન્તાક્રમા પહેલેથીજ મુદ્રિતિર મળના નોંધવામાં આવ્યો છે વિજય વાડાના વિદ્વાન પંડિત ડો. વેંકટચેતને 'શુદ્ધ, મિલિન્દ, યુગપુરાણ વગેરેની સમત-ચર્ચા' પર મોટો ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખ્યો છે, તેના

^૧ Age of Buddha Milinda & Amtyoka and Yuga-Puran by Pandit, Kota Venkatchelam

જીવીસમે પાને જે ક્રમ આપ્યો છે, તેની સાથે પદકાળ અને ઇ. સ. પ્રમાણેનો કાળ આપેલો છે, તે પ્રમાણે અહિં વર્ષો નોંધવામાં આવેલ છે.

ભગવાનશ્રી સંકરાચાર્યથી સુરક્ષિત આ 'સંકરાચાર્ય' પરંપરા' જ્ઞાતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ અને અગ્નેષ છે. પાશ્ચાત્ય વિચારકો અને તેમના ભારતીય અનુયાયીઓનો એવો એક આક્ષેપ ચાલુ રહ્યો છે કે, 'ભારતે પોતાની ઇતિહાસ શ્રુત્તવા સાચવી રાખી નથી.'

ખીજ દેશોમાં માધારણ રીતે રાજ્યો અને મહારાજ્યો ઇતિહાસનાં મુખ્ય પાત્રો બનતાં અને તેમની સમય નોંધણી કરવામાં આવતી. ભારતે રાજ્યોને મુખ્ય રથાન આપ્યું નથી. ભારતમાં રાજ્યો, મહારાજ્યો આવે અને જાય, રાજ્યોમાં ઉચ્ચપાદક યાવ, દેશવિદેશનાં આક્રમણ યાવ; પરંતુ સામાન્ય પ્રજાજનો સુધી તેની લાંબી અસર પહોંચતી નહોતી. તેનું એક મુખ્ય કારણ 'એ છે કે 'આજે પાશ્ચાત્યના અતુકરણથી ધર્મ', નીતિ અને આચાર વ્યવહારમાં જેટલી શિથિલતા ભારતમાં આવી ગઈ છે, તેટલી શિથિલતા પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિએ ગણ્યતા અધિકાર યુગમાં આવી નહોતી. પાશ્ચાત્યો અને ઇતિહાસ લેખકો મધ્યયુગે અધિકારયુગ ગણ્યતા આવ્યા છે ! સાચેજ ! યુરોપમાં અધિકાર યુગ હોય એટલે જગતભરના પ્રદેશો પર ખીજે યુગ ક્યાંથી જ હોય ? ભારતનો મધ્ય યુગ રાજકારણ છોડીને ખીજાં નિર્ધારણ ક્ષેત્રોમાં અગ્રકતો રહ્યો છે. એ મધ્યયુગે હિતમ સાહિત્ય આપ્યું છે, હિંમી કાવિના તત્ત્વજ્ઞાનાઓ અને. સાધુસંતો, કવિઓ, મહાકવિઓ વગેરે પ્રગટ થયા છે. વીરજનો પણ આજ મધ્યયુગમાં જોવાને મળે છે. જેટજેટલા આક્રમણો આવેલા છે, [તે બધામાં ભાર-ગ્રાની-તેજસ્વિતા અને આધ્યાત્મિક ભાવનાના દર્શન થયાં છે.]

પ્રવેશ

ભારતના ઇતિહાસનું સાચું અવલોકન હવે પછી ચલાવું છે. અત્યારસુધી તો પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ આપેલી લઘુમંત્રી અને સંકુચિત

અને માગર પદ, બદરિકાશ્રમ ક્ષેત્ર, નારાયણ દેવ, પૂર્ણગિરિ પીઠદેવી, તોટકાચાર્ય, અલકાનદી તીર્થ, આનંદ બ્રહ્મચારી, અથર્વવેદનો પાઠ, તત્ત્વમસિ વગેરે મહાવાક્યનો વિચાર, નિત્યાનિત્ય વિવેકથી આત્મા ઉપાસે છે. આત્માના તીર્થમાં આત્માનો ઉદ્ધાર અપરોક્ષ અને પરોક્ષ સાક્ષાત્કારને માટે.”

“બીજો ઉત્તમઆય, ગોવર્ધન મઠ, જૂનારિ સંપ્રદાય, વન અને અરણ્ય પદ, પુરષોત્તમ ક્ષેત્ર, જગન્નાથ દેવ, વિમલા દેવી, પદ્મપાદ આચાર્ય મહાનદી તીર્થ, પ્રકાશ બ્રહ્મચારી, ઋગ્વેદનું પઠન પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, જ્ઞયમાત્મા બ્રહ્મ વગેરે મહાવાક્યનો વિચાર, નિત્યાનિત્ય વિવેકથી આત્મા ઉપાસે છે. આત્માના તીર્થમાં આત્માનો ઉદ્ધાર અપરોક્ષ અને પરોક્ષ સાક્ષાત્કારને માટે.”

‘પહેલો પશ્ચિમઆય, શારદામઠ, કીટવારી સંપ્રદાય, તીર્થ અને આશ્રમપદ, દ્વારકા ક્ષેત્ર, સિંધેશ્વર દેવ, બ્રહ્મસ્વરૂપ આચાર્ય, ગોમતી તીર્થ, સ્વરૂપ બ્રહ્મચારી, સામવેદનાં પઠન, તત્ત્વમસિ વગેરે મહાવાક્યનો વિચાર, નિત્યાનિત્ય વિવેકથી આત્માને ઉપાસે છે. આત્માનાં તીર્થમાં આત્માનો ઉદ્ધાર અપરોક્ષ અને પરોક્ષના સાક્ષાત્કાર માટે.’

આ મહાઆય પ્રમાણે દ્વારકા શારદાપીઠના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે જે બ્રહ્મસ્વરૂપાચાર્યનું નામ છે, તેજ સુરેશ્વરાચાર્ય છે. વિશ્વરૂપાચાર્ય તરીકે પણ તે નામનો નિર્દેશ કોઈ ઠેકાણે જોવાને મળે છે. તેજ રીતે શ્રુંગેરીમઠના પહેલા આચાર્ય તરીકે આ મહાઆયમાં પૃથ્વીશ્વરાચાર્યનું નામ છે, તેજ સુપ્રસિદ્ધ હસ્તામલકાચાર્ય છે. શ્રુંગેરીમઠની અમુક બાદીમાં પહેલાં આચાર્ય તરીકે ‘સુરેશ્વરાચાર્ય’નો નિર્દેશ જોવાને મળે છે, પરંતુ બીજાં કેટલાંક પ્રમાણોને આધારે દ્વારકા શારદાપીઠના પ્રથમ આચાર્ય ‘શ્રી સુરેશ્વરાચાર્ય’ લેવામાં આવે, તે શ્રુંગેરીમઠના આચાર્ય હસ્તામલકાચાર્ય લઈ શકાય !

પ્રકરણ ત્રીજું

— સંન્યાસ દીક્ષા —

સંસારમેઘ નિઃસારં દદ્વા સારદિદક્ષયા ।
પ્રવજન્ત્યકૃતોદ્વાહાઃ પરં વૈરાગ્યમામૃતાઃ ॥

—બૃહસ્પતિ.

‘સંસાર જ અત્યંત અસાર પદ્ધતિ છે,’ એમ જોઈને, સારપદ્ધતિ જોવાની હિચ્છાથી જેમણે પરમ વૈરાગ્યનો આશ્રય કરેલો છે, એવા માનવો વિવાહ કર્યા વિના જ સંસારથી પ્રવળ્યા-વિદાય લઈ લે છે.

ત્યજ ધર્મમધર્મંચ હમે સત્યાનૃતે ત્યજ ।
હમે સત્યાનૃતે ત્યજ્વા येन ત્યજસિ તરયજ ॥

—બૃહસ્પતિ.

ધર્મ અને અધર્મને છોડી દે, સત્ય અને અનૃત (જૂઠું) છોડી દે; એમ બંને સાથ-જૂઠું છોડીને, તેને જે સાધનથી છોડી દે છે, તે સાધનને પણ છોડી દે.

કર્માયપક્તિઃ કર્માણિ જ્ઞાનં તુ પરમા ગતિઃ ।
કર્માયે કર્મભિઃ પક્તે તત્તો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥

માનવને જે જન્મ જન્મોત્તરની વ્યસનાઓ (કર્માય) લાગેલ છે,

વિચાર દષ્ટિ પ્રમાણે જ આપણા ઇતિહાસની સમાલોચના થઈ છે. આના કારણે જ 'ઇતિહાસ ઇ. સ. પૂર્વેનો હોય ન થો' ને કાંઈ પૂર્વે થઈ ગયું, તે બધું હંતકથા તરીકે લેખાય'. આવા પ્રકારની મંકુચિત દષ્ટિમાં ઉદાર સંશોધન વૃત્તિ ક્યાંથી હોય ! અત્યાર પહેલાં શ્રી. દિળક જેવા ભારતીય નેતાઓએ જે જે પ્રયત્નો કરેલા છે, તેમને વળૂંદવાળા ગણવામાં આવ્યા છે, તો પણ બીજા સમાલોચકોએ તો પાશ્ચાત્ય વિચારસરણિ જ અપનાવી છે. આની પકડમાંથી હજી આપણે મુક્ત થયા નથી. આજે પણ ભારત પર આક્રમણ કરનાર અને હાર ખાઈ પાછા જનાર સિકંદરને 'અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટ' કહીને ભારતનો પ્રથમ રાજા આલેખવામાં આવે છે, અને તે ઇતિહાસના પુસ્તકો, શાળાઓ, મહાશાળાઓ અને ડેજવણીની સંખ્યાઓમાં મંજૂર રાખવામાં આવે છે. અંગ્રેજ શાસન વખતે ડેજવણી ખાતામાં જે કાંઈ ગેરસમજૂતી પ્રવર્તતી હતી, તે બધી આજના નવીન ઇતિહાસ સંશોધકોએ વળૂંદ વિનાની લેખી છે અને તેના પુરાવાઓ રજૂ કર્યા છે, તો પણ ડેજવણી ખાતાના પ્રયોગમાં તે ગેર સમજૂતી (1) વળૂંદવાળી જ ગણાઈ છે !

આજના રાજ્યશાસનમાં બીજા એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે, તે ધર્મશાસનની ઉપેક્ષા છે ! ધર્મ, નીતિ, આચાર, તિગેરે બાબતો પ્રજાજનોમાં સારી રીતે પ્રવર્તે, તેની જવાબદારી રાજ્યશાસનની હતી. રાજ્યશાસનની સાથે આવે ધર્મશાસન પણ પ્રજાના ઘડતરમાં આવશ્યક હતું !

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે રચેલ 'મહેતિવ્રત' ગ્રંથમાં રાજ્ય સુધન્વા અને તે પછી યનારા રાજ્યોને એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે 'તે રાજ્યોએ ધર્મની શ્રેષ્ઠતાની ચાલી આવતી પરંપરાનાં સારી રીતે રક્ષણ કરવાં.'

રાજ્ય શાસન અને ધર્મશાસન અલગ પડીને સ્વતંત્ર રહે; તેમાં રાજ્યચાલકો અને પ્રજાજનોનો સંપર્ક તૂટી જાય છે. ધર્મ, નીતિ

નિયમે શિયિલ પડતાં, રાજ્યશામન પણ શિયિલ જાની જાય છે.
 'જાને આવશ્યક છે,' તે પર જાર મૂકનાં મોક્ષિતરતમાં જાણાયું છે કે,

તાન્ આચાર્યોપદેશાન્ જ રાજદણ્ડાન્ જ વાલ્યેન્ ।
 તસ્માદ આચાર્યરાજાનો મનવર્ષો ન નિન્દયેન્ ॥

આચાર્યોના ઉપદેશો અને રાજાના દંડ-નિયમોનાં પાલન કરવા રહેવું
 જોઈએ અને એ કારણે આચાર્ય અને રાજા જાને પોતાની રીતે નિર્ણય
 હોવાથી, તેમની નિંદા કરવી નહિં.

ધર્માનુશાસનની જવાબદારી રાજાની છે, એટલે રાજા ધર્મના
 પાલનમાં અધિકારી મણાયો છે. એ જાળનમાં મનુસ્મૃતિએ જણાવ્યું છે કે;

સ રાજા પુરુષો દણ્ડઃ સ નેતા શાન્તિતા ચ સઃ ।
 ચતુર્ણામાદ્યમાર્ણાં ચ ધર્મસ્વ પ્રતિમ્નઃ સ્મૃતઃ ॥

તે પુરુષને એટલા માટે રાજા કહ્યો છે કે, તે પોને દંડરૂપ છે
 અને તેથી તે જોડાનો નેતા અને યાસન કર્તા છે, તે ચારેય આશ્રમે
 અને ધર્મનો પ્રતિનિધિ મણાય છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે મહાઆપની રચના કરી છે, તેમાં મુખ્ય
 ચાર પંડિતનાં ધર્માનુશાસન જણાવ્યાં છે; તેનો મુજરાતી અનુવાદ અહિં
 આપ્યો છે :-

“એથો દક્ષિણામ્નાય, શ્રૃંગેગ્રમક, ભોગવારિસંપ્રદાય, સરસ્વતી,
 ભારતી અને પુરી પદ, રાગેશ્વર ક્ષેત્ર, આદિત્યરાદ દેવ. કામાદી દેવી.
 પૃથ્વીપર આચાર્ય, વૃંજમદા તીર્થ, મૈત્રવ્યવ્રજાચારી, વજ્રવેદનું પકન,
 ‘મહાં દક્ષાસ્મિ’ વગેરે મહાવાક્યનો વિચાર. નિત્યાનિત્ય વિવેકથી
 આત્મા ઉપાસે છે. આત્માતીર્થમાં આત્માનો ઉદ્ધાર અપરોક્ષ અને
 પરોક્ષ સાધારકાર માટે.”

“ત્રાંતે પૂર્વામ્નાય, જ્યોતિમક, જ્ઞાનદેવારિસંપ્રદાય, ગિરિ, પવેત

તેને પકાવવા માટે કર્મો કરવાનાં હોય છે: અર્થાત્ કર્મ ઉત્તર કર્મ
કરવાનાં હોતાં નથી. જ્ઞાન તો પરમ ગતિ છે: અર્થાત્ તે અંત કર્મ
રહે છે. કર્મોથી જ્યારે બધા વિષયોનો પરિપાક થઈ જાય, એટલે જી
જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે.

તમેતં વેદાનુચ્ચનેન બ્રાહ્મણા વિગિદિવન્તિ;
યદ્દેન દાનેન તપસાનાશકેન ॥ —શ્રુતિ

યજ્ઞ, દાન, આચારહિન તપ વગેરે નિષ્કામ કર્મો કર્યા પછી
બ્રાહ્મણો બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો વેદનાં વચનોથી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરે છે

આત્માનં ચેદ્ વિજાનીયાદ્ અયમસ્મોતિ પૂરુષ: ।
કિમિચ્છન્તે કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજયરેત ॥ —શ્રુતિ

‘આ પુરુષ-અંતર્યામી તે હું છું,’ એમ માનવ જો પોતાના
આત્માને જાણી લે, તો પછી કંઈ કામના-માટે અને શું ઇચ્છતો હોય
તો પોતાના શરીરને સંતાપ આપે.

જાપ્રત્યક્ષવ્યવસ્થાપુત્ર્યાદિ પ્રપંચં યત્ પ્રકાશતે ।
તદ્ બ્રહ્માહમિતિ જ્ઞાત્વા સર્વવંધ્યાત્ પ્રમુચ્યતે ॥ —ઉપનિષદ

‘જાપ્રત્યક્ષ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે સંસારને જે પોતે પ્રકાશ
આપી રહેલ છે, તે બ્રહ્મ હું છું,’ એમ જાણીને માનવ સર્વ પ્રકારના
બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.

નિરસ્તાતિશયજ્ઞાનો યાદ્યવલ્કયો યતો મૃદ્ધી ।
કૈવલ્યાન્નમમાસાદ્ય પ્રાપ્ત્વ ચૈવ્વિનયં પદમ્ ॥ —મુરારી
જો કે યાદ્યવલ્કય પહેલાં મૃદ્ધરથ હતા; પરંતુ તેમણે

જ્ઞાનદ્વારા મર્ત પ્રકારનાં કર્મો છોડીને મન્વામાત્રમનો સ્વીકાર કર્યો હતો
અને ત્યારબાદ તે પરમ વૈશ્ણવપદ-અધ્યામનો પામ્યા હતા.

સ્નાતં તેન સમસ્તતીર્થસલિઠૈર્દત્તા ચ મયાંવનિદ્
યજ્ઞાનાં ચ કૃતં સદ્ગ્રમ અલિલા દેવાય સંપૂજિતાઃ ।
સંમારાય સમુદ્મૃતાઃ સ્વપિતરઃ ત્રૈત્રેયયજ્ઞયોઽપ્યતૈ
યસ્ય વ્રહ્મવિચારણે ક્ષણમપિ સ્થેયં મનઃ પ્રાપ્તુયાત્ ॥

બ્રહ્મ-વિચારણામાં જે માનવનું મન એક ક્ષણપણુ જે રિધર-
રીતે લાગી જાય; તે માએમાય તેણે જ્યાં પ્રકારનાં તીર્થોનાં જલથી
સ્નાન કરી લીધાં ગણાય; આખી પૃથ્વી દાનમાં આપી દીધી એમ
મનાય, હજારો યજ્ઞો કર્યા ગણાય, જ્યાં દેવો પૂજા લીધા મનાય;
પોતાના પિતરોનો મંમારમાંથી ઉદ્ધાર કરી લીધો ગણાય તેમજ તે
આત્મજ્ઞાની જન આ ત્રણેય લોકમાં અત્યંત પૂજા મનાય ।

×

×

×

તેને પકાવવા માટે કર્મો કરવાનાં હોય છે: અર્થાત્ કર્મ છેવટ સુધી કરવાનાં હોતા નથી. જ્ઞાન તો પરમ મતિ છે. અર્થાત્ તે અંત સુધી રહે છે. કર્મોથી જ્ઞાને ગાંધા વિષયોનો પરિપાક થઇ જાય, એટલે પછી જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે.

તમેતં વેદોનુચ્ચત્તેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ;
યજ્ઞેન જ્ઞાનેન તપસાનાશકેન ॥ —શ્રુતિ

યજ્ઞ, દાન, આશાસ્થિત તપ વગેરે નિઃકામ કર્મો કર્યા પછી બ્રાહ્મણો બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો વેદનો વ્યવસ્થા આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છા કરે છે.

આત્માનં વેદ વિજાનોયાદુઃ ક્ષયમસ્મોતિ પૂવઃ ।
કિમિચ્છન્તે કસ્ય કામાય શરીરમનુસંચરેત ॥ —શ્રુતિ

‘આ પુરુષ-અંતર્યામી તે હું છું,’ એમ માનવ જો પોતાના આત્માને જાણી લે, તો પછી કંઈ કામના-માટે અને શું ઇચ્છતો હોય, તો પોતાના શરીરને સંતાપ આપે

જાપ્રત્યક્ષસ્તુપુષ્પવાદિ પ્રપંચં યત્ પ્રકાશતે ।
તદ્ બ્રહ્માદર્શિતિ જ્ઞાત્વા સર્વં ભ્રમ્યાત્ પ્રમુચ્યતે ॥ —કેવલ

‘જાપ્રત્યક્ષ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે મંદગતિને જે પોતે પ્રકાશ આપી રહેતો છે, તે બ્રહ્મ હું છું,’ એમ જાણીને માનવ સર્વ પ્રકારના ભ્રમનોમાથી મુક્ત થઇ જાય છે.

નિરસ્તાતિશયજ્ઞાનો યાદ્યલ્કયો યતો મુહો ।
કેવલ્યાજ્ઞમમાસાદ્ય પ્રાપ્ત્વ તદ્ વૈષ્ણવં પદમ્ ॥ —મુદ્ગલ

જો કે યાદ્યલ્કય પહેલા મુહુરત્ હોય; પરંતુ તેમણે

દાસ છે, કાં તો ધનના દામ છે અને કાં તો વિદ્યા, શુદ્ધિ, યશ, માન, પાંડિત્ય વગેરેના દાસ છે. આવી અનેક પ્રકારની ગુલામીઓમાંથી મુક્ત થવાય, તેજ સુક્તિના માર્ગમાં આગળ પગલાં બરાબ. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ ગ્રહણ થાય નહિ, ત્યાં સુધી જીવનું કષ્ટ રીતે કલ્યાણ નથી; તેનો કષ્ટ ક્રીને ઉદ્ધાર નથી; તેમ જ અસંગીનની પ્રાપ્તિની સંભાવના નથી. જ્યાં સુધી આ બધુંકર સંસારની ખાઈમાંથી નીકળી નહિ શકાય, ત્યાં સુધી વામનાનું દામપણું પણ કોઈ કાળે તણ નહિ શકાય.

ખીજું, સંન્યાસ ધર્મની સાધનાં માટે કાળ, અકાળ કોઈ જોવો પડતો નથી. શ્રુતિ જણાવે છે કે, ચદ્દહરેયં. ચિરજેત, તદ્દહરેય પ્રવ્રજેત્ ને કાળે વૈરાગ્યનો ઉદય થાય, તેજ કાળે પ્રવ્રજના-સંન્યાસ દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં સંન્યાસના ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે:- વિદ્યુત સંન્યાસ, વિવિદિયા સંન્યાસ, મર્કટ સંન્યાસ, અને આતુર સંન્યાસ.

એકાએક પૂરેપૂરો થોડો ફીતનો વૈરાગ્ય સ્ફુરી આવે કે તરત જ મંન્યાસ ગ્રહણ કરી બહાર નીકળી પડવું, તે પહેલા પ્રકારનો વિદ્યુતસંન્યાસ છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કાર વિના આ પહેલા પ્રકારનો સંન્યાસ સંભવતો નથી. વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે સાધતો સહજ સ્ફુરતાં, કોઈ અભ્યાસની પુરુષની પાસે જઈને સંન્યાસ દીક્ષા લઈ, શાસ્ત્રપાઠ અને મનન ધ્યાન વગેરેમાં લાગી જાય છે.

ખીજો પ્રકાર તે વિવિદિયા સંન્યાસ છે. આમાં પણ જો આત્મતત્ત્વ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગે, તો વિનીત બની કોઈ અભ્યાસ શ્રોત્રિય ગુરુવર પાસે જઈને સંન્યાસ દીક્ષા લેવાની હોય છે અને પછી શાસ્ત્રગાન, બજના-કીર્તન વગેરે પરમાર્થનાં સાધનો લેવામાં લાગી જવાનું છે.

સંસારનાં દુઃખ સંતાપથી અથવા તો કાંઈ નિષ્કર્તા સર્ગનાં મૃત્યુથી કે આઘાતથી સંસાર છોડી દઈને, સંન્યાસ લેવો, તેને મર્કટ સંન્યાસ કહે છે; આ સંન્યાસ સ્થાયી રહેતો નથી.

છેલ્લો પ્રકાર આતુર સંન્યાસનો છે. માણસ મરણશય્યાએ પડ્યો હોય અને બચવાની આશા ન હોય ત્યારે તેને સંન્યાસ આપવાનો રિવાજ છે.

આ ચાર પ્રકારના સંન્યાસમાર્ગમાં પહેલા બે માર્ગ પરજ શ્રુતિ અને વેદાન્તના ગ્રંથોએ બાર મૂક્યો છે. મર્કટસંન્યાસ કે આતુર-સંન્યાસમાં વૈરાગ્ય જેવું કંઈ હોતું નથી; તેથી ખરી રીતે તો તેથી કંઈ લાભ થતો નથી.

પરાહ-ઉપનિષદમાં વિદ્વત્સંન્યાસને વિહંગમ માર્ગ કહ્યો છે અને તે કક્ષાના પ્રથમ પુરોગામી પરમહંસ શુકદેવ ગણાય છે, બીજા વિવિધ્યા સંન્યાસને પિપીલિકા માર્ગ કહ્યો છે અને તે કક્ષાના પ્રથમ પુરોગામી તરીકે આત્મજ્ઞાની વામદેવ ગણાય છે. જેમકે -

દ્વાવિમાર્ગપિ ગન્યાનો બ્રહ્મપ્રાપ્તિકરો શિષ્યૌ ।

સપ્તોમુક્તિપ્રદઃક્રમઃ ક્રમમુક્તિપ્રદઃ પરઃ ॥ ૪-૪૨

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારા બે કલ્યાણકારી માર્ગો જણાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં પહેલો માર્ગ તરતજ મુક્તિ આપનાર છે તેમજ બીજો માર્ગ ક્રમમુક્તિને આપનાર છે.

શુકમાર્ગે'જ ધિરજઃ પ્રયાન્તિ પરમં પદમ્ ।

અનેકજન્માભ્યાસેન વામદેવેન વૌ પથા ॥ ૪-૩૯

વિરાગી મુક્તજનો શુકના માર્ગ પરમપદને પામી જાય છે

તેમજ આત્મજ્ઞાનીજનો અનેક જન્મોના અભ્યાસથી વામદેવના માર્ગે ક્રમે ક્રમે મુક્તિના પથ પર ચડે છે.

નારદ ઉપનિષદમાં 'વૈરાગ્યને મુખ્ય ગણતાં જણાવ્યું' છે કે,

વિરક્તઃ પ્રવ્રજેદ્ ધીમાન્ સરતસ્તુ ગૃહે વસેત્ ।

સરાગો નરકઃ યાતિ પ્રમ્વજન્ હિ નરાધમઃ ॥ ૩-૧૬

વૈરાગ્યવાન શુદ્ધિયાળી પુરુષે સંન્યાસ દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ પરંતુ જે સરાગી માનવ છે, તેણે તો ધરસંસારમાં વમતું જોઈએ, કારણ કે જે સરાગ જનીને સંન્યાસ દીક્ષા લેવામાં આવે, તો તે માણસ અધમ જનીને નરકમાં જાય છે.

સંન્યાસ દીક્ષાની વિધિમાં ત્રણ જાગતો મુખ્ય છે :- (૧) પહેલાં વેષમૂળાનો ત્યાગ (૨) સંત વેશ ધારણ (૩) બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનો સ્વીકાર.

સંન્યાસ દીક્ષા લેનાથી, સંસારનાં સર્ગાવહાલાં તેમજ દેહનાં સંજ્ઞાં, કુટુંબીજનોથી સર્વ પ્રકારના સંજ્ઞાં છૂટી જાય છે, તેમજ પોતાનાં નામ, કુલ, શિષ્યાસૂત્ર વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવાનો છે. જેમ શરીર છૂટી જતાં તેના કોઈ સંજ્ઞાં રહેતા નથી તેમજ સંન્યાસ દીક્ષા લેનાંજ સંસારના સર્વ સંજ્ઞાંથી પર જનવાતું છે.

સંન્યાસ દીક્ષા લેનાર માનવ સૌથી પહેલાં જ્ઞાન સમ્પાદી, શુદ્ધ જની પોતાનું શ્રાદ્ધ પોતે જ કરી લે ॥ અને આલોકની જેમ પરલોકના સંજ્ઞાંથી પણ મુક્ત થાય છે.

સાધકને સંન્યાસ દીક્ષા આપવાનો અધિકાર, વૈરાગ્યશીલ બ્રહ્મનિષ્ઠ સંન્યાસીને છે. આજ શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાને પોતાને હાથેજ ધણું સિદ્ધ અને સાધકજનોને સંન્યાસદીક્ષા આપીને તેમનો ઉદ્ધાર

કર્ચો હોય. શ્રી શંકરાચાર્યની પીઠ પર વિરાજમાન શંકરાચાર્ય એકાદ સિદ્ધ-સાધક જનને સંન્યાસ દીક્ષા આપી, પોતાના અંગત શિષ્ય તરીકે તેનો સ્વીકાર કરે છે અને એ રીતે તેને શંકરાચાર્યની પીઠ પર આવવાનો અધિકાર પણ મળે છે. શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે બીજા સંન્યાસીઓને સંન્યાસ દીક્ષા આપવાનો આદેશ આપે છે, તેમજ તે યોગ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ સંન્યાસીઓ પણ સ્વતંત્ર રીતે સંન્યાસ દીક્ષા આપતા હોય છે.

સંન્યાસ દીક્ષા આપનાર ઉત્તમ ગુરુજન મળ્યા હોય, તો તે સંન્યાસી વર્ગમાં ગૌરવ મનાય છે અને તેથી સંન્યાસ લેના ધ્રુવતા યોગ્ય શિષ્યજનો સારા ગુરુજનોની શોધમાં વર્ષો ગાળતા હોય છે. અને ત્યાં સુધી સાધકની દૃષ્ટામાં રહે છે. યોગ્ય ગુરુજન મળ્યા પછી, તેમના આદેશ પ્રમાણે સંન્યાસ દીક્ષા લેવા તૈયાર થાય છે, આમાં વેશબ્રૂણના ત્યાગની સાથે સાથે શિખા અને સૂત્ર (જનોધ)નો ત્યાગ અત્યંત આવશ્યક છે.

જીવનના સર્વ સંસ્કારોમાં સંન્યાસ છેવટનો તેમજ ઉત્તમ સંસ્કાર ગણાય છે. જે શિખા અને સૂત્રને ધારણ કરવાથી માનવ દ્વિજ બને છે અને ધર્મનાં કાર્યોમાં અધિકાર મેળવે છે; તેજ શિખા અને સૂત્રનો ગૌરાગ્યપૂર્વક ત્યાગ કરીને સંન્યાસદીક્ષા લીધા પછી, આત્મ-સાક્ષાત્કારની સર્વોત્તમ ભૂમિકામાં માનવ પ્રવેશ કરે છે.

નવા દીક્ષિત યજ્ઞેશ્વ સંન્યાસીને તેના ગુરુદેવ કૌપીન, દંડ, કમંડલ વગેરે ત્યાગસૂચક સાધનો આપે છે, એ તેના બાહ્ય લક્ષણ છે અને તે તેની સાધુતાનાં સ્ત્રુક છે. જૂના વેશ ત્વજીને નવા ધારણ કર્યા; પરંતુ કાળ જતાં ત્રિપ ગૌરાગ્ય જાગતાં, સર્વ પ્રકારનાં સાધનોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને પરમહંસ અવધુતની નિશ્ચુકત દૃષ્ટામાં વિહરવાનું પરમ લક્ષ્ય સંન્યાસદીક્ષામાં રહેલું છે.

ત્યાં આદિ ગુરુદેવ નવ દીક્ષિત સંન્યાસીને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપે છે ઉપનિષદના તે ચાર મહાવાક્યો છે, જે બ્રહ્મવેદાની વિચાર-શાખા મુખ્ય સ્થાને છે, તેમજ એક એક વેદના પ્રતીક ત્રિવિધ જેવા છે - પ્રજ્ઞાન, વ્રજા, એ ત્રણેવેળું મહાવાક્ય છે અને એમણે ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયનું નીચું સૂત્ર છે.

અહં બ્રહ્માસ્મિ । એ યજુર્વેદનું મહાવાક્ય છે અને બદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયના ચોથા કાંડનું દશમ છે.

તત્ત્વમસિ । એ સામવેદનું મહાવાક્ય છે અને હિંદોગ ઉપનિષદના છઠા અધ્યાયના આદિમાકાન્ડનું સાતમું છે.

અથ માત્મા વ્રજા । એ અથર્વવેદનું મહાવાક્ય છે અને માંડુક્ય ઉપનિષદના બીજા અધ્યાયનું છે

આ ચાર મહાવાક્યોમાં વેદાન્તના મિદ્ધાન્તનો સ્વર આવી જાય છે એ વાક્યનું શ્રવણ શુરુમુખેથી સારી રીતે કરી લીધા પછી, શિષ્ય સંન્યાસીજને મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાને આત્મમાત્ર કરવાની છે અને એ રીતે બ્રહ્મવિદ્યા સંન્યાસીના હૃદયમાં જગૃત થતા, તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, જેને આત્મદર્શન પણ કહે છે શ્લોક-વાર્તિક ૧૨ જણાવે છે કે,

શ્રોતવ્ય શ્રુતિવાન્યેભ્યો મન્તવ્યશ્ચોપપત્તિભિ ।

શ્રુત્વા ચ મન્વા ચ તત્તો ધ્યેયઃ તસ્માદ્ દર્શનમુચ્યતે ॥

શ્રુતિના વાક્યોને શુરુમુખેથી સારી રીતે સામળી લેવા જોઈએ. એ રીતે શ્રુતિના વાક્યો સામળી લીધા પછી, (વિવેકપૂર્વક ન્યાયની યુક્તિ-ઓથી તે વાક્યોના તાત્પર્યના મનન કરવા જોઈએ)

એ રીતે મનન કરી લીધા પછી, તે વાક્યો દ્વારા નિબંધન થતા તત્ત્વપદ્ધતિનાં મારી રીતે ધ્યાન ધરવાં જોઈએ. આ પ્રકારે શ્રવણ, મનન અને નિનિધ્યામન (ધ્યાન)ને જ આત્મદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે.

ગુરુજીનો એ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ શિષ્યના શુદ્ધ નિર્મળ હૃદય પર મારી રીતે લાગી જાય છે. એ વિષે જણાવતાં એક મંથકાર કહે છે કે :-

यदलं मलिनं यत्नं तत् कथं केन रज्यते ।

यदलं मलिनं चेतः तत् कथं केन बोध्यते ॥

જો વસ્તુ મલિન હોય, તો તે કયા રંગે અને શી રીતે રંગાય; અર્થાત્ મલિન વસ્તુ પર કોઈ જાતનો રંગ લાગતો નથી; તે જ રીતે કામાદિ દોષોથી મલીન બનેલ ચિત્ત હોય, તો તેને શી રીતે અને શાથી બોધ અપાય; અર્થાત્ મલિન ચિત્ત પર કોઈ જાતનો બોધ લાગૂ પડતો નથી.

આમ સંન્યાસ દીક્ષામાં વૈરાગ્યને પ્રથમ અને પ્રધાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે: વિવેક સંહિત વૈરાગ્ય દ્વારા શમ, દમ વગેરે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવા પછી સાધકજનના હૃદયમાં મોક્ષ મેળવવાની અભિલાષા જાગે છે અને એ અભિલાષા તીવ્ર બનતાં, તે સાધક જન વિનીત વેરી બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુદેવને શરણે જાય છે. તે શિષ્યની યોગ્યતાની પરીક્ષા લેવામાં ગુરુદેવ મુખ્યત્વે ઉપર જતાવેલાં વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે ચાર સાધનોનો વિચાર કરે છે અને ત્યાર પછી જ તેને સંન્યાસદીક્ષાનો અધિકારી ગણે છે તેમજ તેને સંન્યાસદીક્ષા આપે છે.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણમાં ત્યાગપ્રધાન સંન્યાસઆશ્રમનો મહિમા ગવાયો છે અને તે રીતે જુદી જુદી વેદ વિદિત, પદ્ધતિ તેમજ

જેન જોડાદિ સ્વતંત્ર પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્યાગપ્રધાન આશ્રમની પ્રતિષ્ઠા
જોવાને મળે છે.

આ સંન્યાસ પદ્ધતિને વ્યવસ્થિત કરવામાં આઘ શ્રી શંકરા-
ચાર્યનો પ્રયત્ન વિશેષ ધ્યાન જોએ છે. તેમણે ભારતની ચાર દિશાઓમાં
ચાર મુખ્ય પીઠોની સ્થાપના કરીને, તેના ધર્મશાસનમાં રાજ્ય મહારાજ્ય
ઓથી લઈને સર્વ સામાન્ય જનોને દેરવણી આપી છે, તેજ રીતે સર્વ
સંન્યાસી વર્ગે પણ આ પીઠના શાસનમાં રહીને, પોતાના યતિધર્મના
રક્ષણ પાસન કરવાં જોઈએ. એ બાબત શ્રી શંકરાચાર્યે સ્થાપેલ મહાતુ-
શાસનમાં મળી આવે છે :-

જાગ્મ્યાયાઃ કથિતા હેતે યતીર્નાં ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

તે સર્વે ચતુરાચાર્યાઃ નિયોગેન યથાક્રમમ્ ॥

પ્રયોક્તઘ્વાઃ સ્વધર્મેષુ શાસનીયાસ્તત્તાડન્યથા ॥

આ રીતે ચાર દિશાઓના ચાર આશ્રામ (પીઠ) પૂર્વાશ્રામ અને
પશ્ચિમાશ્રામ; તેમજ દક્ષિણાશ્રામ અને ઉત્તરાશ્રામ જણાવવામાં
આવ્યા છે, તે ચાર આશ્રામના ચાર આચાર્યોએ યતિ-સંન્યાસીઓને
પોતાને પ્રાપ્ત થતા શાસન પ્રમાણે ધર્મ-ઉપદેશ આપતા રહેવું તેમજ
તેમનાં ધર્મોમાં તેમને ચાલુ રાખવા જોઈએ.

કેટલીક જગ્યાએ કહેવાતી ધાર્મિક વૃત્તિવાળી સમાજ પ્રજામાં પણ
આચાર્યોતુશાસન વિશ્લેષ વર્તન જોવામાં આવે છે; તે અધિક્કરોચનીય
છે. મહાશ્રામમાં કહ્યું છે કે ‘एक एवामिषेज्यः स्यात्’ પ્રત્યેક પીઠ
ઉપર એક જ આચાર્યનો અભિષેક કરવો, ‘न बहुयुज्यते क्वचित्’
એક પીઠ ઉપર એક કાલમાં અનેક આચાર્યનો અભિષેક યોગ્ય ગણાતો
જ નથી, અર્થાત્ થઈ શકતો જ નથી. વળી મહાશ્રામમાં પીઠ પ્રદેશોની
મર્યાદા બતાવેલી છે. તે તે દેશોમાં—

‘સ્વસ્વરાષ્ટ્રપ્રતિષ્ઠિયૈ સંચાર. સુવિધીયતામ્ ।

મઠે તુ નિયતવાસ આચાર્યમ્ ન યુજ્યતે ॥૨૨॥ -

પોતપોતાના રાષ્ટ્રની (ધર્મરાજ્યની) પ્રતિષ્ઠાના માટે હમેશા તે પ્રદેશોમાં સંચાર કર્યા જ કરવો જોઈએ પણ આચાર્યોએ પોત પોતાના સ્થાનમાં જ નિવાસ કરવો એ ઉચિત નથી, તેમજ ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાએ પણ શુરોઃ પીઠં સમર્ચત વિભાગાનુક્રમેણ ચ’ પોત પોતાના આમાન્યના વિભાગ, પ્રદેશોની પ્રજાએ તે તે વિભાગના ગુરુસ્થાનની પુજા કરવી જોઈએ; તે ઉપરાંત આઘરાચાર્ય મહારાજે કહ્યું છે કે-

અસ્મત્પીઠે સમારુઢઃ પ્રવિદ્યાકુલલક્ષણઃ ।

અહમેવેતિ વિદ્ધેયો યસ્યદેવ ઇતિશ્રુતેઃ ॥૩૧॥

અમારા પીઠ ઉપર આચાર્યનાં લક્ષણોથી મંપન્ન જે મંપામી આરુઢ થયા હોય, તે હું પોતે જ છું. એમ જાણવું; કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ગુરુ અને દેવ એકજ છે. આ જગ્યાએ પરિવ્રાટ્ટ શબ્દ મુદ્દો છે. તેથી સંન્યાસ આશ્રમ સિવાયના કોઈપણ આશ્રમમાં રહેલો વિદ્વાન, આચાર્યપીઠ ઉપર આરુઢ થવાને અધિકારી નથી; તેજ પ્રમાણે અસ્મત્પીઠે શબ્દ કહેલો છે. તેથી આઘરાચાર્ય મહારાજે જે જે જગ્યાએ પીઠની સ્થાપના કરેલી છે તે તે જગ્યાએ તે તે પીઠ ઉપર જ અભિષેક થવો જોઈએ; જો એમ ન હોય અને મામાન્ય માણસોને જે જગ્યાએ પોતાના મનને શાંતિ તે જગ્યાએ પીઠ ઉપર જ અભિષેક કરે તો, પરિવ્રાટ્ટને બદલે મૂઢરથાશ્રમીને અભિષેક કેમ ન કરી શકાય? એવી એક કુશકા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમ કરવામાં આચાર્યનાં અનુશાસનનો દ્રોહ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રમાણે પ્રત્યેક જગ્યાએ કરવામાં આવે તો અનવરથા થાય છે. જો એક જગ્યાએ આ પ્રમાણે ઉચ્ચાત્ત-વર્તન પ્રમાણશૂન્ય ગણાય તો

ખીજી જગ્યાએ જાતેના તેવાં વર્તનને કોણ અપ્રમાણ કહી શકે ! એટલા માટે મવંડ ભગવાન શંકરાચાર્ય મહારાજે સ્વમુખે કહેતું છે કે જે લોકો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો દેવ અગર ક્ષત્રિયો (રાજાઓ) દેવ, છતાં જે પીઠની ઉપર પ્રમાણે વંચના કરે છે, તે તેઓ પરમાર્થથી જાદ થાય છે અને અંતકાળે પિચાયતી યોગિને પ્રાપ્ત કરે છે.

“બ્રહ્મક્ષત્રકુળે ભૂત્વા મારતોપીઠવંચકઃ ।

પરાર્થાચ્છવયતે સંતે પૈશર્ણી યોનિમાત્સુયાત્ ॥૩૫॥

આ ચાર પીઠો આથે તેમના ક્રમ પ્રમાણે તીર્થ, આશ્રમ, વન, અરણ્ય, ગિરિ, પર્વત, સાગર, સરસ્વતી, ભારતી અને પુરી એ પ્રકારની ઉપાધીઓ જે મંન્યાસીઓના નામની સાથે જોડવામાં આવે છે, તે મંન્યાસીઓ પોતાના તે તે પીઠના આચાર્યો આથે સબંધિત છે અને આદિશંકરાચાર્યના સમયથી જ આ દશનામી મંન્યાસી સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો છે. ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યોને તે તે પીઠના આચાર્યસ્થાને નીમ્યા, તેજ રીતે પોતાના ખીજી શિષ્યોની પ્રતિષ્ઠા માટે પણ તેમણે દશનામી સંપ્રદાયની પદ્ધતીઓનો સ્વીકાર કરેલો છે.

આ દશનામી સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓ જેવી રીતે ભગવાન શંકરાચાર્યના ચાર પીઠની સાથે મંચુકત છે, તેજ રીતે તેમના સંપ્રદાયમાં મુખ્યત્વે પાંચ છ અખાડાઓ ગણાય છે. જેમાં (૧) પંચાયતી અખાડા મહાનિર્વાણી ગણાય છે, જેનું મુખ્ય સ્થાન પ્રયાગમાં છે અને જેમાં કપિનદેવની મુખ્ય ઉપાસના ■ (૨) પંચાયતી અખાડા નિરંજની ગણાય છે, જેનું સ્થાન પણ પ્રયાગમાં ■ અને જ્યાં સ્વામી કાતિકેયની ઉપાસના છે (૩) અટન અખાડા, જેમાં મણેશની ઉપાસના છે. (૪) બૈરવ અખાડા ‘ગૂલા’ અખાડા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને

જ્યાં બેરવની ઉપાસના મુખ્ય છે. (૫) આનંદ અખાડા, જ્યાં દત્તાત્રેયની ઉપાસનાં મુખ્ય છે. (૬) અગ્નિ અખાડા, જ્યાં અગ્નિની ઉપાસના છે; તેમજ (૭) અમાન અખાડા.

આ સાત અખાડાઓ ઉપરાંત ભારતભરમાં ફેલાયેલ જાવન જેટલી મદીઓ છે નાગળાવાઓ પણ આ સંપ્રદાયની અંદર આવી જાય છે આ અખાડાઓએ મુખ્યમુખ્ય ધર્મનાં સંરક્ષણ માટે ખૂબ પ્રયત્ન પાત્ર કાર્યો કરેલાં છે. આના શાસનમાં રાજા મહારાજાઓ પણ રહેતા હતા. આ સાત અખાડાઓમાં “અટલ અખાડો” સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે મુસલમાની સત્તા હેની, ત્યારે આ અખાડાની આથે ત્રણ લાખ જેટલી શ્રુતિઓ રહેતી હતી. જોધપુર તરફ એ લોકોનો ખાસ પડાવ રહેતો હતો. જ્યારે જોધપુર રાજ્યપર મુસલમાનો ચઢી આવ્યા ત્યારે અખાડાનાં આ શસ્ત્રધારીઓએ મુસલમાનોને હરાવ્યા હતા. અત્યારે તો નિર્વાણી અને નિરંજની એ અખાડાઓ સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. આ અખાડાઓ અંદરથી ખૂબજ બ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ હોય છે તેમજ તેમની પામે ઘણી સારી મંપત્તિ પણ હોય છે.

આ દશનામી સંન્યાસીઓ, નિરંજની અખાડાઓ વગેરેની પરંપરા વર્ષોથી જોવાને મળે છે, તેની સાથે ખીજ પણ સંન્યાસી પરંપરાની કેટલીક શાખાઓ છે, જેનો સંબંધ સંધો બ્રમવાન થી શંકરાચાર્યની સાથે નહિ હોવાથી અહિં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ વેદાન્ત માર્ગ એટલો વિશાળ અને ઉત્તર છે તેમજ તેની ત્યાગ પ્રધાન બાવના એટલી તો ઉંચી છે કે, તેણે જાલ્ય લક્ષણો અને ચિન્હોપર ભાર નહિં મૂકતાં, અંતરનાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય, વિવેક, શમ, દમ વગેરે શીલ અને સદાચાર પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિશે કોપનિષદ જણાવે છે કે,

નાયિરતો દુઃશ્ચરિતાત્ નાશાન્તો નાસમાદિતઃ ।

નાશાતમાનસં યાપિ વિશ્વાનેનૈવમાપ્નુયાત્ ॥

જે માનવ ખરાબ ચરિતોથી ઉપરત થયો ન હોય, જેણે પોતાનાં હૃદયની શાંતિ સેવી ન હોય, જેણે પોતાનાં ચિત્તનું સમાધાન ક્યું ન હોય; તેમજ જેણે પોતાના મનને વિશેષ કરીને બોધ આપ્યો ન હોય, તે માનવ આત્મજ્ઞાન-બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી શકતો નથી. જે માનવે આ બધાં શુભ સંશયો પ્રાપ્ત કર્યાં હોય, તેજ માનવ એક સાચા જ્ઞાનના સાધનથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા માટે ‘વિવેક-ચૂડામણિ’ અને ‘ઉપદેશ સાહસ્રી’ જેવા પ્રકરણ મંથોર્મા ધણું સારી રીતે નિરૂપણ કરેલું છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે વિવેક, વૈરાગ્ય; શમદમાદિ સંપત્તિ અને સુમુક્તિ એ ચાર સાધનો આવશ્યક છે, તે સાધનો પછી અનેક જન્મોનાં પુરુષ અને પ્રભુરૂપા હોય, તોજ મળે, એમ જણાવેલ છે. જેમકે -:

દુર્લભં ત્રયમેભૈતદ્ દેવાનુમદ્દેતુકમ્ ॥

મનુષ્યસ્વં મુકુતસ્વં મહાપુરુષસંઘઃ ॥

માનવતા, મોક્ષની ધ્વજ અને સંત સમાગમ: આ ત્રણ બાબતો અત્યંત દુર્લભ છે; તેમજ જે ભગવાનની રૂપા હોય; તોજ એ ત્રણેય સાધનો મળી રહે છે.

, ઉપરના ચાર સાધનો પ્રાપ્ત થયા પછી સાધકજન વિનમ્ર પનીને શિષ્યશાલે ગુરુજનનો આશ્રય લે; જે જ્ઞાન-સાધના માર્ગનું

બીજું પગથીયું ગણાયું. એકલા ઇંચો વાંચવાથી જ્ઞાન મળતું નથી. આત્મજ્ઞાન વિષે અત્યંત પ્રમાણભૂત ઇંચો ઉપનિષદો છે. ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદિત આત્માની સાચી સમજણ આપનાર ગુરજન છે. યોગ્ય અધિકારી અને વિનીત શિષ્યને જ ગુરજન આત્મવિષયક ઉપદેશ આપે છે.

ગુરજને આપેલ ઉપદેશને શ્રવણવિધિ કહેવામાં આવે છે; તેની સાથે મનન અને ધ્યાનના પ્રકાર જોડીને, તથા સાધનોનો વિસ્તૃત વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તે જ્ઞાન સાધનાના માર્ગનું ત્રીજું પગથીયું ગણવામાં આવે છે.

આ શ્રવણ, મનન અને ધ્યાનમાં મોણ પ્રધાન છે અને મોણ મોણ છે, એ ખાતરમાં વાયસ્વતિમિશ્ર અને સુરેશ્વરાચાર્યઃ જે બંને વચ્ચે મોટો મતભેદ જોવાને મળે છે.

વાયસ્વતિ મિશ્રનો મત જણાવે છે કે; ‘શબ્દ શ્રવણથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જેમ મોઢ માહિતી આપનાર બોમિયો માર્ગનું દર્શન કરાવે, તેમ આત્મસાધનાના માર્ગનો બોમિયો ગુરજન છે તે શિષ્યને આત્મવિષયક માહિતી આપે છે. એ માહિતી મેળવી લીધા પછી શિષ્યે વેદાન્તવાક્યોનાં વાત્પર્યનું મનન તેમજ તત્ત્વપદાર્થનાં ધ્યાનઃ એ જે ઉત્તમ સાધનો પોતાની જાતે જ સાધી લેવાનાં છે. એ રીતે કરવાથી શ્રવણ, સાધન પરોક્ષજ્ઞાન આપે છે અને મનન, ધ્યાનથી અપરોક્ષાનુભૂતિ મળે છે, જે આત્મજ્ઞાનની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ છે.

સુરેશ્વરાચાર્યનો મત જણાવે છે કે; ‘ગુરુદેવ પાસેથી વિધિપૂર્વક શ્રવણ કરવામાં આવે, તેની સાથે જ આત્માનો અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુનાં ઉપદેશો શ્રુતિવાક્ય એટલાં તો પ્રમાણ-

ભૂત અને અનુભવસિદ્ધ હોય છે કે તેથી શિષ્યને તરત જ આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછી પણ મનન અને ધ્યાન આવશ્યક ગણાય છે, કારણ કે જ્ઞાન પર જે કાંઈ આવરણ પડેલાં હોય, તેને દૂર કરવામાં મનન અને ધ્યાન ઉપયોગી નીવડે છે. આ વિષે તેમજે એક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતનો ઉપયોગ કરેલો છે. દશ માનવોએ નદી પાર કરી અને પછી માનવની ગણના કરતાં, તેમને લાગ્યું કે 'એક માનવ ખૂટે છે અને તે નદીમાં ડૂબી ગયો, એમ માનીને બધા શોક સંતાપ કરવા લાગ્યા,' અન્ય માણસે આવીને દર્શાવે એક હારમાં ઉભા રાખ્યા અને જણાવ્યું કે 'તમારી ગણનામાં તમને નવજ માત્રમ પડતા હતા, કારણ કે તમે તમારી જાનને બૂલી જતા હતા, તે દશમા તો તમેજ છો' આમ કહેતાંની સાથેજ અર્થાત્ શબ્દ અને પડતાંની સાથે જ પેલા દર્શક માણસોને પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને તેમના શોક સંતાપ દૂર થયા. એ જ રીતે આત્મા પોતે તો સર્વનો અંતર્યામી બનીને રહેલો છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આત્માતું દર્શન એજ પ્રત્યક્ષદર્શન છે. સાચી રીતે, તો સંસારનાં દર્શન પરોક્ષ છે. આવરણ અને વિદ્વેષને લીધે સંસારની પ્રતીતિ થાય છે; તેમાં અજ્ઞાનજ કારણ છે. જન્મ, જન્મંતરથી આત્માની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે; પરંતુ જે પુણ્યના યોગે પ્રભુની કૃપા થાય, તો સાચા ગુરુજનની પ્રાપ્તિ થાય. એ ગુરુદેવ પાસે જતાંની સાથેજ જાનવને તેમનાં ઉપદેશ વચનો સાંભળવાને મળે, એ શ્રવણ કરતાં જ ઉપનિષદમાં બતાવેલ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય; તેને જ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે 'અપરોક્ષાનુભૂતિ' તરીકે વર્ણવેલ છે.

વાચસ્પતિ મિત્રનો મત વિવિદિષા સંન્યાસ પ્રમાણેની ક્રમિક મુક્તિને અનુસરતો લાગે છે; પરંતુ સુરેશ્વરાચાર્યનો મત ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને અનુલક્ષીને વિદ્વત્ સંન્યાસ પ્રમાણેની સઘોમુક્તિને અનુસરતો હોય, એમ લાગે છે.

‘મુકિતની આગતમાં પણ ભગવાન, શ્રીશંકરાચાર્યે’ જેટલી સ્પષ્ટતા કરેલી છે, તેટલી સ્પષ્ટતા અન્ય સંપ્રદાયોમાં જોવાને મળતી નથી ‘મોક્ષ યતાંજ શરીર છૂટી જાય;’ એ સાધારણ માન્યતા અહિં કામમાં આવતી નથી. તેમણે જીવનમુક્ત પુણ્યની પ્રશંસા કરેલી છે; તેમજ અજ્ઞાની નિવૃત્તિ થવી, તેજ મોક્ષનું ફળ માનેલ છે. પોતાના સ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવો; તે તો સહજ સ્વપ્નજૂ છે. જીવનું તે જ વારાવિક સ્વરૂપ છે; પરંતુ આવરણ અને વિદ્યેપને લીધે માયાનાં પ્રાપ્ત્ય વધી જાય છે અને તેથી સંસારની ઘટમાળ શરૂ થાય છે.

અજ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થએલ સંસારની ઘટમાળ શકવામાં નિવેદ અને વૈરાગ્ય મુખ્ય સાધન ગણવામાં આવેલ છે. વૈરાગ્યને કારણે જ સંસાર પર અરુચિ-નિવેદ જાગે છે. વૈરાગ્યને કારણે જ ભોગો વિષે ઉપરતિ થાય છે અને વૈરાગ્ય જ જ્ઞાનમાર્ગ પર લર્થ જવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. આ વૈરાગ્યના ત્રીણ અને ત્રીણતર બેદોને અનુલક્ષીને સંન્યાસના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકારો પણ વેદાન્તમંથમાં જોવાને મળે છે.

આમાં ત્રીણ વૈરાગ્યવાળા સંન્યાસીના બે પ્રકાર છે; એક કુટીચક અને બીજો બહુલક. નિર્જન અરણ્ય જંગલમાં એકાન્ત સ્થાન મળતાં, ત્યાં નાની ‘કુટી’ બનાવી સદા સર્વદા નિવાસ કરે અને ઓંકારનો જપ કરતાં કરતાં શરીર છૂટતાં મુખી પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવી લે. શરીરની નબળાઈને કારણે કુટીચક સંન્યાસીએ તથિશ્રમણ છોડી દીધાં હોય છે તેમજ જનસંસર્ગ પણ તેણે છોડ્યો હોય છે.

બહુલક સંન્યાસી પણ હૃદયમાં અત્યંત તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરતો હોય; પરંતુ મોર્ચ એક સ્થાન વિષે વામના મમતા ન બંધાય, તે માટે તે સંન્યાસી અનેક પ્રદેશો અને તીર્થોનાં સેવન કરતો હોય છે. તે બહુલક સંન્યાસી અનેક ઠેકાણે રખડતો, રઝળતો હોય છે; છતાં પણ તેનું ચિત્ત

તે આત્મચિંતનમાં જ લાંગરેલું હોય છે અને તેને સર્વત્ર આત્માનાં જ દર્શન થતાં હોય છે.

ત્રીં વૈરાગ્યના બે પ્રકાર છે, તે રીતે તીવ્રતર વિશેષ ત્રીં વૈરાગ્ય રાખનાર સંન્યાસીના પણુ બે પ્રકાર છે; એક હંસ અને બીજો પરમહંસ

આમાં હંસ સંન્યાસીના હૃદયમાં અત્યંત ત્રીં વૈરાગ્ય જાગ્યો હોય છે અને તેથી હંસ જેમ દૂધ પાણી છૂટાં પાડે, તેમ તે વિવેક-સુદ્ધિથી નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોના વિવેક કરીને સંસારને છોડી દે છે. આ હંસ યોગીનાં શરીર છૂટી ગયા પછી, તેને અલ્પકાંક્ષી પ્રાપ્તિ થાય છે અને ત્યાંથી પછી અજ્ઞાની સાથે સાથે અજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થતાં, તેની મુક્તિ થાય છે.

આમનાં બીજો પ્રકાર તે પરમહંસ સંન્યાસી છે. તેને શરીર છૂટતાં પહેલાં જ આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે અને તેથી આ લોકમાં અને આ કાળમાં તેને મુક્તિ જેવો પરમ લાભ મળી જાય છે, પછી તેને કાંઈ પણ કરવાપણું રહેતું નથી. તેને શરીર કે મનના કોઈ વેગ મતાવતા નથી. તેને કોઈ પ્રકારનાં મુખ કે કુખની ચિંતા, વ્યથા પહોંચતી નથી તેને કાંઈપણુ કરવાપણું રહેતું નથી.

એકંદર ભારતમાં સંન્યાસ અને ત્યાગની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા થએલી છે; તેમાંપણુ વેદાંતમાર્ગે પ્રાચીન વૈદિક પરંપરાને અતુસરતો હોવાથી, ભગવાન શંકરાચાર્યે તેનો પુનઃગદ્ધાર કરેલો છે, તેમજ તેને ધર્મશાસનની વ્યવસ્થામાં નિષ્ઠ કરેલો છે. મંન્યાસ ધર્મ વિષે 'સંન્યાસ ધર્મ પદ્ધતિ' અને 'સંન્યાસ ધર્મ દર્પણ' ગ્રંથોમાં વિગતવાર લખેલું છે.

સંન્યાસ ધર્મનાં આ નિયમન અને વ્યવસ્થા જેમ જેમ શિથિલ

બંનતાં જાય, તેમ તેમ તેમાં દંભ અને પાખંડ ભળી જતાં, અનર્થ ઉભા થાય છે. તે વિશે પેલું ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે ચર્પટ પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટતા કરેલી છે.

જટિલો મુખ્ઢો લુચિતકેશઃ કાપાયામ્બરવહુકૃતવેશઃ ।

પદ્યન્નપિ ચં ન પદ્યતિ મૃદ ઉદરનિમિત્તં વહુકૃતવેશઃ ॥

આમ જટાધારી, મુંડિયા, લુચિયા, ભગવાધારી વગેરે વેશભૂષાઓમાં વિચિત્રતા હોવા છતાં, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ઉરમાં નહિ ભગવાથી વાસ્તવિક સંન્યાસના માગે જવાતું નથી.

આમ બાહ્યવેશને બદલે આંતરિક સાધનને મુખ્ય ગણીને પણ ભગવાવેશને તેમજ દંડ, કમંડલુ વગેરે ચિહ્નો આવશ્યક ગણ્યાં છે અને એ રીતે સંન્યાસ ધર્મની પ્રતિષ્ઠામાં બંને ગણાતો પર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યની સમય ચર્ચા

‘જગવાન શંકરાચાર્ય’ પ્રથમ વિભાગનાં પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રીશંકરાચાર્યના કાલ વિષેની જુદી જુદી તવારીખો આપી છે; પરંતુ તે વિષે ત્યાં ચર્ચા ઉભી કરી નથી. અર્વાચીન મત અને પ્રાચીન મત વિષે મોટા મત-બેદ હોવાથી, એક કાલનિર્ણય થઈ શકતો નથી; તો પણ કાલનિર્ણયથી પણ આમક ગતો દુર થઈ શકે છે; ઇતિહાસનું એ મુખ્ય અંગ યની રહે છે.

‘ભારતની તવારીખો દ્વારા ભારતનો ઇતિહાસ આલેખવાની શરૂઆત પશ્ચિમના વિદ્વાનોથી થઈ છે. ખ્રિસ્તી સન પહેલાં જે એક હજાર વર્ષોથી જગતની શરૂઆત થઈ છે અને ક્રાઇસ્ટના આગમન પછી જગતની વિવિધ પ્રગતિ સ્પષ્ટ છે.’

આ ખ્રિસ્તી-વિશ્વાસ પર જગતના ઇતિહાસની હમારત રચાઈ છે. ભારતીય ઇતિહાસના પહેલે પાને તેમને ‘જગવાન જુદ’ની વળૂંકવાળી સત્ય હકીકતો મળી, તે પરથી ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં જુદની તવારીખ આકાશમાં આવી; ત્યાં તો પાણિનિ અને પતંજલિની વિશ્વ-તિએ આકર્ષણ કયું; તેમને સાતમા અને આઠમા સૈકામાં ગોઠવવા પડ્યા ! તેમની નજરે આખું વૈદિક સાહિત્ય વ્યવસ્થિત, જોવાને મળ્યું; એટલે ઋગ્વેદના સંહિતા કાળને જે હજાર વર્ષોનો આવેશવામાં આવ્યો !

આમ કરવા જતાં, તો તેમનો ખ્રિસ્તી-વિશ્વાસ ડાહી ઉઠતો હતો. આપણાં પુરાણોમાં યુગો, મહાયુગોની ગણનાઓ હતી. રામાયણ, મહાભારતમાં કાલના નિર્દેશો હતા. વેદો, ઉપનિષદોમાં નક્ષત્રોની ગતિ-વિધિના ઉલ્લેખો હતા. એ બધાને વચ્ચે મળે, તો ભારતીય ઇતિહાસને કેવા યુગો અને મહાયુગો મળી જાય !

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એક કાલગણના નિશ્ચિત કરી અને તેના સંકુચિત ચોક્કસમાં ભારતીય તવારીખો ગે કવવા માંડી. પુરાણોની કાલગણના એ ચોક્કસમાં ગોઠવાય એમ નહોતી. રામાયણ-મહાભારતને પ્રમાણ ગણાય એમ નહોતો !

તેમણે આ સત્ય પ્રમાણોને દંતકથા, કલ્પના, અતિશયોકિત વગેરે દોષોથી ઢાંકી દીધાં અને પછી શિક્ષાલેખો, મુદ્રાઓ, શાધાની જૂંસાતી છાયાઓ, લોકોના રીતિ રિવાજો, જાતિના આચાર વિચારો, આક્રમણો અને સંઘર્ષોના ફલિતાર્થો આવી આવી ચીજો એકઠી કરી, ભેગી કરી, ક્રમમાં ગોઠવી અને એ રીતે તેમણે ભારતના ઇતિહાસની ઘણી ભાગે સેવા (?) કરી. ભારતીય વિદ્વાનો તેમના આ સંશોધન અને નિષ્કૃષ્ટ પર વારી ગયા. તેમની માન્યતાઓને સાચી ઠેરવવામાં આવી. એ સત્યને ન અવલંબે, તેવું કાઈ પણ પ્રાચીન પ્રમાણ મળી આવે, તેને જાત, કાલ્પનિક અને સત્યથી વેગળું-ગણવામાં આવ્યું !

આ પાશ્ચાત્ય મતને અતિ સંકુચિત કહેનાર એક જર્મન વિદ્વાન જ્યેઠાબી નીકળી આવ્યો. 'ભારતનોજ નહિ', પરંતુ સમસ્ત જગતના ઇતિહાસને આલેખવો હોય, તો પુરાણ સાહિત્યને પ્રમાણ ગણવું પડશે' એમ કહેનાર પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન પાન્નિંટર મળી આવ્યો. ભારતના ઐરવને 'સાચવનાર ટિળક મહાશયે સ્વતંત્ર રીતે વેદોની તવારીખો આલેખવા માંડી !

આમ 'ખ્રિસ્તી-વિશ્વાસ'ની ધમારત વૃદ્ધી રહી હતી છતાં તેને મેક્સમૂલર, કન'લ, ટનર, થીઓ, વીન્ડરનીટઝ, કીથ, મેકડોનેલ જેવા ભારતના હિતચિંતક ગણાતા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ 'ખ્રિસ્તી વિશ્વાસ'ને જ પોષી રહ્યા હતા. 'ગ્રીસની સાથે ભારતના ઇતિહાસને જોડવો હોય, તે તેની કાલગણના સંકુચિત કરીને, તેને ગ્રીમના ઇતિહાસ સાથે જોડવી પડશે' સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં મેક્સમૂલરની આ ભાવના જોવા જેવી છે.

જે. બી. બરીએ લખેલ ગ્રીસનો ઇતિહાસ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વની કાલગણના તેને માન્ય છે. 'ગ્રીસને આદિ માનવનો પ્રદેશ ગણ્યો છે અને ત્યાંથી એક જાતિ આ બાજુ ભારત તરફ આવીને વસી છે.'

આમ પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો પોતાના પૂર્વજોને પ્રતિકા આપે છે. દંતકથાઓ અને પરીકથાઓને તેમના ઇતિહાસના સાચા આધાર ગણવામાં આવે છે; પરંતુ ભારતની પ્રતિકા સાચવતાં પુરાણો દંતકથાની જગ્યા લેય છે.

ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી પોતાનાં એક વ્યાખ્યાનમાં જણાવે છે કે, "મારા યુરોપીય મિત્રોની મને એવી સલાહ મળતી રહેલી છે કે, જો ભારતીય ઇતિહાસની સત્યતા આલેખવી હોય, તો તમે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોને અડકશો નહિં. આ લોકોએ ખૂબ જ મહેનત કરીને, મુદ્રાઓ, શિલાલેખો, પરદેશી મુમાક્ષરોનાં ટાંચણો, શિલ્પરચાપત્રના નમૂનાઓ વગેરે જોઈ કરીને કાલક્રમ ગોઠવ્યો છે. ખરું જોતાં, તો તેમણે પુરાણોનો અભ્યાસ છોડીને બીજી બધી બાબતોનો અભ્યાસ કરેલો છે. પરંતુ શ્રી પાનિંટર, શ્રી જયસ્તાલ જેવા સંશોધકોએ પુરાણોને આધારે કાલક્રમની ગણના તૈયાર કરી છે. પ્રાચીન સંગ્રામોને આ ગણના વળૂંકવાળી લાગી છે. શ્રી પાનિંટરે છેલ્લું કાર્ય એ કરી બતાવ્યું કે, 'સામાન્ય

રીતે સર્વપુરાણોમાં મળી આવતી ભારતીય પરંપરાઓને સત્ય વાળું
વાળી સ્વીકારો. તેમણે જણાવ્યું કે 'પુરાણો વાંચતાં મને ક્યાંય એ
ખાખન નેવાને મળી નથી કે ક્ષત્રિયો પશ્ચિમ (ગ્રીસ) તરફથી આવ્યા.
તેઓ મધ્યદિગાલયમાંથી આવીને વસ્યા હતા.'

શ્રી. પાનિંટરે વિશેષમાં કહ્યું કે 'પુરાણો અને ખામ કરીને
મહાપુરાણો પ્રાચીન ભારતની ખાખનોની માહિતી મેળવવા માટે, મમૂદ
ખખના નેવાં છે. પુરાણોનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારે સૌથી પહેલાં
મહાગરૂડ પુરાણ વાંચવું જોઈએ, જેમાં દ્વંકસારમાં બધી ખાખનો
શુંચાઈ છે.'

'આ પુરાણોના કાલક્રમ પ્રમાણે ભગવાન શુદ્ધનો સમય પૂર્વે
પાંચમા સૈકામાં નહિ' જોઈવાતાં, છેક સત્તરમા અને અઠારમા સૈકામાં
જાય છે. આ કાલગણના પ્રમાણે તો પાણિનિ, પતંજલિ તેથીય આગળ
જાય. તે ઉપરાંત ભગવાન શંકરાચાર્યના કાવને પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં
કષ્ટ જવામાં આવે, તોપણ તે શુદ્ધના કાલની નજીક નહિ' આવનાં,
બારસો વર્ષ જેટલો અર્વાચીન કરે છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની કાલ-
ગણનાને સાચી ઠેરવવામાં આવે, તો શંકરાચાર્યનો કાલ શુદ્ધ નિકટ
આવી જવાનો બધા આપણા ભારતીય વિદ્વાનો પણ સેવે છે.

પ્રાખ્યાયક શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાયે ખૂબજ પરિશ્રમ ઉઠાવીને
હિંદી ભાષામાં 'શ્રી શંકરાચાર્ય' (શ્રી શંકરાચાર્યનાં જીવનચરિત તથા
ઉપદેશોનું પ્રામાણિક વિવરણ) ગ્રંથ લખ્યો છે, તે હિંદુસ્તાની એકઝેમી,
ઉત્તર પ્રદેશ, ઈલાહાબાદથી પ્રગટ થયો છે. તેમણે પ્રથમ અર્વાચીન મતને
આલેખીને કોલચુક, ટેલર, હામસન, વિલ્સન, ગૈકસ મૂલર, પાઠક વગેરેની
તવારીખો નોંધી છે; તેની તારવણી કહતાં તેઓ જણાવે જ કે 'ભામ-
તીકારનો સમય ઈ. સ.ના નવમા સૈકાના વચલા ભાગમાં છે. આચાર્ય'

શંકરના સમયની એજ અંતિમ અવધિ છે, જેથી પહેલાં હોવાનું નિર્વિવાદ છે. શંકરનો આવિર્ભાવકાલ નવમા સૈકાથી પહેલાં હોય, તેમાં તો કોઈપણ વિદ્વાનનો મતભેદ નથી.’

ત્યારબાદ આચાર્ય શંકરના સમયની પ્રાચીન અવધિ વિશે, કાંચી-કામરોટિ, દારકા અને દેરવોત્પત્તિના મતો ટાંક્યા છે. ‘આચાર્યનો જન્મ કલિ ૨૫૬૩. યુધિષ્ઠિર સંવત ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૯ માં થયો હતો. દારકા મઠ અનુસાર શંકરનો આવિર્ભાવ કલિ ૨૬૩૧ અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમો સૈકા. તેમજ દેરવોત્પત્તિમાં શંકરનો સમય. કલિ, ૩૫૦૧ અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષનો છે.’

ઉપરના ત્રણ મતોની સમીક્ષા કરતાં, શ્રી ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે, ‘શંકરના અંથોની અંતરંગ પરીક્ષા કરતાં, ઉપરના ત્રણ મતોની યથાર્થતા સિદ્ધ થતી નથી. આચાર્યે જ્ઞાનસૂત્ર-ભાષ્યમાં બૌદ્ધ આચાર્યોના મતો અને બૌદ્ધઅંથોનાં વાક્યો ટાંકી આપ્યાં છે. આ ઉદ્ધરણ ઘણાં જ મહત્ત્વનાં છે, કારણ કે એથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘શંકરનો સમય બૌદ્ધ પંડિતોની પાછળ જ હોવો જોઈએ. આ દશમાં કાંચી અને દારકા મઠોના મંપ્રદાયને અનુમરી ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમો સૈકા ખતાવવ માં આવે છે, તે કોઈ પણ રીતે યુક્તિસંગત નથી.’

હવે જો ભગવાન શુદ્ધનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે અઠારમાં સૈકામાં આવેખાવ, તો ભગવાન શંકરાચાર્યના અંથોમાં આવતાં બૌદ્ધ અવતરણોને ન્યાય મળે તેમજ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમો સૈકા યુક્તિ સંગત પણ લાગે !

દક્ષિણ પ્રદેશના વિજયવાડા, ગાંધીનગરના પંડિત કોટા વેંકટાચલમ આપણા ભારતીય ઇતિહાસના કાલનિર્ણયમાં ઘણો સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. તેમણે આ બાબતના આદેક અંથો અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે; જેમાં

આપ્યા છે, જેમા બાનીશથી પત્રીશ સુધીના ચાર રાજાઓ-શાક્ય, શુદ્ધોદન, મિદ્ધાચં અને રાહુલ છે. પુરાણોની ગણના પ્રમાણે ધૃત્વાક કલના ત્રીશ રાજાઓએ ૧૫૦૪ વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું હતું, 'સુમિત્ર' છેલ્લો રાજા હતો. હિંદુ પંચાંગોના બધા જ જોડાઓ મહાભારતના યુદ્ધ પછી છત્રીશમાં વર્ષે શરૂ થયેલ કલિયુગ મંવતના વર્ષોની ગણના આજસુધી કરતા આવ્યા છે, તે ગીતે હાલ કલિ વર્ષ ૫૦૫૫ ચાલે છે, તેની પુરાણોની ગણના પ્રમાણે સિદ્ધાચં શુદ્ધ ધ. સ. પૂર્વે ૧૮૮૭થી ૧૮૦૭ સુધીમાં થયા હોય

આ પુરાણોમા ફક્ત કાલગણના જ નથી. આ પુરાણો મગધના રાજા બૃહદ્રથથી આરંભીને નંદ અને મૌર્ય સુધીના રાજાઓના નામ આપે છે, હવે બૌદ્ધ-સાહિત્યના જે હલેરેજો પાશ્ચાત્ય સંગ્રાહકોને માન્ય છે- તે પ્રમાણે ક્ષેમજીત, બિંદિસાર અને અભાતશત્રુ શુદ્ધના સમયમા મગધ દેશના રાજાઓ હતા.

પંડિત કોટા વેદ્યાચ્યવમે કવિ કલ્હણની રચેલી રાજતરંગિણીને પ્રમાણુ ગણેલી છે. આ ગ્રંથ ધ. સ. ૧૧૪૮માં લખાયો છે. કવિ કલ્હણ પોતે જણાવે છે કે, 'ગોનંદ રાજાથી શરૂ કરીને ૨૩૩૦ વર્ષોનો ઇતિહાસ મેં લખ્યો છે.' એ રીતે રાજા ગોનંદનો મમય ધ. સ. પૂર્વે ૧૧૮૨નો આવે છે, તે પહેલા રાજા અભિમન્યુએ પચાસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે, એ અભિમન્યુના પહેલા કાશ્મીરના ત્રણ રાજાઓ હુક, જુહ અને કનિહ યદ્ધ ગયા છે. રાજતરંગિણીના પ્રથમ પ્રકરણમા તેમને તુરુક વંશના કહ્યા છે તેમણે પોતાના રાજ્યમા આસણો અને સંન્યાસીઓ માટે વિહારો અને મઠો બાંધ્યા હતા, તેમના કાલમાં બૌદ્ધ ધર્મની પડતી હતી.

શ્રી શંકરાચાર્યના કાલ વિષે આ સંશોધક વિદ્વાને પોતાના અંગ્રેજી ગ્રંથ 'જુદ્ધ, મિલિંદ, અમતિયોગ અને યુગપુરાણોના કાલ'ના

‘શ્રી શંકરાચાર્ય’ના કાલથી તારથી કાઢેલ અનુમાન’ પ્રકરણમાં ધણે પ્રકાશ ફેંક્યો છે. તેમણે ત્યાં જણાવ્યું છે કે, “જ્યારે શ્રી આદિ શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો ત્યારે જ્યોત્સ્નધર્મ ધણી પડતીની દશમાં હતો. ભગવાન ખુદ કે જ્યોત્સ્ન વિદ્વાનોની સાથે ભગવાન આદિ શ્રી શંકરાચાર્ય સીધા સંપર્કમાં આવ્યા હોય, તેવો કાર્થ નિર્દેશ શ્રી શંકરાચાર્યના અંથમાં મળતો નથી. જ્યોત્સ્નના બાળ્યમાં શ્રી શંકરાચાર્ય જ્યોત્સ્ન-સિદ્ધાન્તો અને જ્યોત્સ્ન ધર્મનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરે છે, તે તો જ્યોત્સ્ન-સિદ્ધાન્તોનાં ખેંડન માટે જ છે, એટલે આપણે જો શ્રી શંકરાચાર્યનો કાલનિર્ણય કરવો હોય તો આપણે એટલું સ્વીકારવું પડે, કે, જ્યોત્સ્ન સમય ધણી પહેલનો હોવો જોઈએ. એટલે હવે આપણે શ્રી શંકરના કાલનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ।

શ્રી શંકર વિષેના ધણા ‘શંકર વિજયો’ મળી આવે છે, તેમાં ચિત્સુખાચાર્યનો વિરચિત ‘જ્યોત્સ્ન શંકર વિજય’ ધણો જ પ્રસિદ્ધ અને પ્રામાણિક અંથ છે. આ અંથના રચયિતા શ્રી ચિત્સુખાચાર્ય આદિશ્રી શંકરાચાર્યના બાલસાથી હતા તેમ જ મોટપણમાં તેમનાં જ હાથે સંન્યાસદીક્ષા લેખને, જીવનભર તેમની સાથે રહ્યા હતા; તેમજ શ્રી શંકરાચાર્યના કૈનાસચમન પછી તેમની સ્મૃતિમાં ‘જ્યોત્સ્ન શંકર વિજય’ નામના અંથની રચના કરી હતી. આ પ્રામાણિક અંથમાં શ્રી શંકરાચાર્યના જન્મના કાલનો નિર્દેશ કરામાં આવ્યો છે.

આદિશ્રીશંકરાચાર્યે દ્વારકા, પુરી વગેરે સ્થાનોએ જે પંથોની સ્થાપના કરી છે, ત્યાંના આચાર્યોની પરંપરાઓમાં શ્રી શંકરાચાર્યનો જન્મકાલ આપવામાં આવ્યો છે, તેની સાથે જ્યોત્સ્ન શંકરવિજયનો કાળ મળતો આવે છે. દ્વારિકા, વગેરે પંથો પર આવનારા મુખ્ય આચાર્યોની નોંધ સંપૂર્ણ છે અને તે વર્તમાન શ્રી શંકરાચાર્યના સુધી ક્રમબદ્ધ

છે. આને કારણે આ નોંધ મુદ્દાસર અને પરંપરાગત પૂરાવા તરીકે છે, એટલે તેનાં પ્રામાણ્ય વિષે શંકા રખાય એમ નથી. આ પ્રમાણેને અનુસરીને આજ શ્રીશંકરાચાર્યનો જન્મકાળ એક મંદોક્તિમાં આપવામાં આવ્યો છે.

તિપ્પે પ્રયાત્યનલશેવધિચાણનેત્રેડ

ચ્ચે નંદને દિનમણાલુદગધ્વમાજિ ।

રાધેડદિતેરુદુવિનિર્ગતમંગલનેડ

ચ્યાહૃતયાન શિવગુરુઃ સ ચ શંકરેતિ ॥

‘નંદન’ નામના સંવાસરમાં જ્યારે સ્વર્ગ ઉત્તરાયણમાં હતો, ત્યારે વૈશાખ સુદ પાંચમને રવિવારે શિવગુરુને ત્યાં કલિવર્ષ ૨૫૯૩ (૩૧૦૨-૨૫૯૩=૫૦૯ ઇ. સ. પૂર્વે)માં જે બાળકનો જન્મ થયો, તેનું નામ શંકર રાખવામાં આવ્યું.

જિનવિજય કોશની રચના જિનવિજય નામના જૈન વિદ્વાને કરેલી છે, તેમાં ઘણી નોંધો આપેલી છે, જે ઉચ્છેષ્ણીય છે.

‘ત્યારબાદ જ્યારે શંકર ૫૬૨ વર્ષના થયા, ત્યારે તે કુમારિક બદને મળ્યા હતા; તે કલિવર્ષ ૨૬૦૮-૪૯૪ ઇ. સ. પૂર્વે.

‘ઋષિર્વાણસ્તથા भूमिमर्त्याक्षે वाममेजनात् ।

एकतयेन छमेतांકं ताम्राक्षा तत्र घत्सरः ’ ॥

મુદિષ્ટિર શક ૨૧૫૭માં શ્રીશંકરાચાર્યનો નિર્વાણકાલ છે, તે ૨૧૫૭+૪૬૮=૨૬૨૫ કલિવર્ષ=૪૭૭ ઇ. સ. પૂર્વે.

જૈનો અને જૈનો મુદિષ્ટિર શકનો હિપયોગ કરે છે, જે કલિવર્ષ પછી ૪૬૮થી શરૂ થયો છે.

કાંચી મઠની કાલગણના ભારતના ઇતિહાસની ઘણી મહત્વની બાબતો રજૂ કરે છે, 'પુણ્ય સ્તોત્ર મંજરી'ને નામે તે મઠની એક ચોપડી પ્રકટ થઈ છે. જેમાં વર્ષ, ચાંદ્રમાસ, પક્ષ, તિથિ અભિષેકનો દિવસ, શંકરાચાર્યના વિદેહકાળ વગેરે બાબતો આપવામાં આવી છે.

દ્વારકાપીઠની સ્થાપના ઈ. સ. પૂર્વે ૪૯૦માં થઈ છે તે સુધ્ધવાના તામ્રપત્રથી સિદ્ધ થઈ છે.

'નેપાલે રાજ્યની કાલગણના' નામના અંકમાં સપ્ત વંશના ૧૮મા રાજાનું નામ વૃષદેવ વર્મા છે, જે કલિવર્ષ ૨૫૫૪-૨૬૧૫માં થઈ ગયો આ નેપાલગજ વંશાવલિમાં ઉલ્લેખ છે કે, 'આદ્ય શ્રી. શંકરાચાર્ય દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી આવ્યા અને તેમણે બૌદ્ધમતનું ખંડન કર્યું'—કલિ વર્ષ ૨૬૧૪-૪૮૭ ઈ. સ. પૂર્વે.

કાશ્મીરના ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, 'કાશ્મીરના રાજાઓની નોંધમાં ગોપાદિત નામે ૭૦મો રાજા ઈ. પૂ. ૪૧૭-૩૫૭માં થઈ ગયો. તેણે અમહારો તેમ જ ત્યેજેશ્વર મહાદેવ અને શંકરાચાર્યના મંદિર બંધાવ્યા હતા.'

શંકરાચાર્યનું આ મંદિર શ્રીનગરની પાસે આવેલું છે. કાશ્મીરની ખીણની ઉપર એક હજાર ફીટ પર તખ્તીએ સુસેમાનની ટેકરી પર આવેલું શ્રી. શંકરાચાર્યનું મંદિર અતિ પ્રાચીન છે.

શ્રી. એ. પી. સીનેટ પોતાના 'એસોટરિક સુદ્ધિગ્મ' નામના અંકમાં શ્રી શંકરાચાર્યનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦નો આપ્યો છે.

ઉપરના ઉલ્લેખો અને નોંધો જોતાં, એટલું ૨૫૪ થાય છે કે 'શ્રી શંકરાચાર્યનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૯-૪૭૭ છે.

આજના પાશ્ર્વત્ય ઇતિહાસકારોએ શુદ્ધનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૩-૪૮૩નો આંકેલો છે, પરંતુ તેનો સુમેળ બેસતો નથી.

જિનવિજય કાચના નિર્દેશ પ્રમાણે કુમારિલ ભદ્રનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૭નો છે. તેમણે જન મહાવીર પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો. આ વિષેના પૂરાવા ભેગા કરતાં, જન મહાવીર, કુમારિલ ભદ્રાચાર્ય અને આઘ શંકરાચાર્ય સમકાલીન હોવાનું જણાય છે. જન મહાવીરનો જન્મકાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૭ નો છે.

જન મહાવીર ચૌનોચમા અને છેલ્લા તીર્થંકર છે. તેમનો જન્મ કલિવર્ષ ૨૫૦૩=૫૬૯ ઈ. સ. પૂર્વેનો છે.

૬૮૬જીની રાજતરંગિણીમાં શુદ્ધિનિર્વાણનો કાલ છે :-

તदा भगवतः शाक्यसिंहस्य परनिवृत्तेः :

अस्मिन् महोलोकधातौ सार्धं वर्षशतं ह्यगात् ॥

કનિષ્કના રાજ્યકાલ પહેલાં એકસોને પચાસવર્ષે શાક્યસિંહ-ભગવાન શુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા.

અહિં જો આપણે પાશ્ર્વત્યોએ નક્કી કરેલ કનિષ્કના કાલ ઈ. સ. ૭૮ માં ૧૫૦ વર્ષ ઉમેરીએ, તો શુદ્ધનિર્વાણનો કાલ ધણે પાસે આવે. પાશ્ર્વત્ય વિદ્વાનોને માન્ય કાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૩ નો છે.

રાજતરંગિણીના પહેલા અધ્યાયના ૧૬૮-૧૭૧ શ્લોકોમાં નીચેની વિગત છે :-

આ વખતે હુબ્ક, જુબ્ક અને કનિષ્ક નામના ત્રણ રાજ્યો કાશ્મીરમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમણે પોતાના નામ પ્રમાણે ત્રણ નગરો બંધાવ્યા હતા. જુબ્કપુરમાં જુબ્ક રાજ્યે વિહાર બંધાવ્યો હતો અને

નવસ્વામીપુર જાધાવ્યું હતું. આ રાજાઓ તુરુષક વંશના હતા; છતાં તે ઉદાર સ્વભાવના હતા. વૈદિક વિધિઓ અને ધાર્મિક પ્રતોને માટે તેમણે સંપાસીઓના લાભાર્થે મોટા જાધાવ્યા હતા. તેમજ બૌદ્ધ-બિશ્નુઓને માટે ગૈરથો જાધાવ્યા હતા, તેમના મમયમાં બૌદ્ધ ધર્મ કાશ્મીરમાં જામેલો હતો.

આ વંશના એકાવનમા રાજા કનિષ્ક પછી, બાવનમાં રાજા તરીકે અભિમન્યુ રાજ્યગાદીએ આવ્યો હતો, તે કનિષ્કનો પુત્ર નહોતો, જો કે, પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો એમ કહે છે. રાજા અભિમન્યુ વૈદિક ધર્માનુયાયી હતો અને તેણે 'અભિમન્યુપુર' જાધાવ્યું હતું. ચન્દ્રાચાર્ય નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને તેણે પોતાના રાજ્ય દરબારમાં રાખ્યો હતો, જેણે 'ચન્દ્ર બ્રાહ્મણ' લખ્યું છે તેમજ પતંજલિના મહાભાષ્યનો પ્રચાર કર્યો છે. આ રાજાના કાલમાં 'નાગાણુ'ન' યજ્ઞ ગયો, જેણે રાજ્યમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો...અભિમન્યુનો પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો, જેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૮૨નો આવે છે.

હવે પાશ્ચાત્યોએ શરૂ કરેલી અર્વાચીન કાલગણના પ્રમાણે તો રાજતરંગિણીની કાલગણના જાધ બેસતી નથી !

રાજા વિક્રમાદિત્ય અને શાલિવાહન વિષે પણ આ અર્વાચીન સંશોધકોએ ધણા જામજા નિષ્કૃષ્ટો લીધા છે.

શાલિવહન પંચવર વંશનો, ઉજ્જૈનનો રાજા હતો, તેની ત્રીજી પેઢીએ રાજા વિક્રમાદિત્ય યજ્ઞ ગયો, જેણે વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો અને જે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭માં યજ્ઞ ગયો, તેનો પૌત્ર શાલિવાહન સમ્રાટ થયો અને તેણે, શાલિવાહન શક ઇ. સ. ૭૮માં શરૂ કર્યો.

આમ પ્રદેશના શાતવાહનો મગધ પ્રદેશના રાજાઓ હતા. તેમની રાજધાની ગિરિપ્રજા. તેમનો કાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૩૩-૩૨૭. એમાંના હલ શાતવાહન રાજાએ ૪૯૪-૪૮૬ ઇ. સ. પૂર્વે રાજ્ય કર્યું હતું.

પુરાણોએ મગધના રાજાઓની વંશાવળીમાં (૧) બૃહદ્રથ (૨) પ્રલોત (૩) શિશુનાભ (૪) નંદ (૫) મૌર્ય (૬) શુંગ (૭) કાણ્વ અને (૮) આદિ વંશના રાજાઓના વંશો જણાવ્યા છે, તેમાં કાણ્વ વંશનો છેલ્લો રાજા 'મુશર્મા' થશે, એમ જણાવ્યું છે. આદિ વંશના શ્રીમુખે કુર્મ્માને મારી નાખી તેનું રાજ્ય કબજે કર્યું હતું.

સુશર્માણં તુ કાણ્વં તદ્મૃત્યો વલિપુચ્છકઃ ।
નામ હાવામ્બ્રજાતીયો ઘસુર્ધા મોહયવિવ્યતિ ॥

મરત્ય, વાયુ, ધ્વજાંઠ અને ભાગવત પુરાણોમાં ઉપરની બાબત એકસરખી રીતે વર્ણવેલી છે.

અહિં આ પ્રાચીન સંશોધકોએ એવી તો રચૂલ બૂલો કરી છે કે, પાટલિપુત્રના રાજા મુમ્મ ચંદ્રગુપ્તને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત કહ્યો છે અને તેનો સમય સિદ્ધરના આંકમણુ વખતનો આંક્યો છે; જેને પરિણામે બાર સૈકાઓ જેટલો કાલનો ફેરફાર થઈ જાય છે. આ કાલક્રમના તફાવતને બંધ બેસાડી કરવા માટે શુંગ અને કાણ્વના વંશોને આન્ધ્ર શાતવાહન વંશના રાજાઓના સમકાલીન ગણાવ્યા છે અને તેનો ઉપસંહાર કરતાં, જણાવ્યું છે કે, આદિવંશમાંના અગિઆરમા, બારમા કે ત્રીસમા રાજાએ કણ્વવંશના છેલ્લા રાજાને મારી નાખ્યો હતો. આમ કાલક્રમનો તફાવત ઓછો કરતાં તેમણે શાતવાહન વંશના રાજાઓને અર્વાચીન સમયમા ગોઠવી દીધા છે; તેમ જ ઈ. સ. પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં થએલ વિક્રમાદિત્ય અને ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં થએલ શાલીવાહન કદી જન્મ્યાજ ન હોતા, એમ જણાવ્યું છે. તેથી જ આગળ વધીને શાલિવાહનને હલ શાતવાહન હોવાનું જણાવીને 'શાત' અને 'શાલીનો' શબ્દિક પરિભાષાનો એકતા ગોઠવે છે.

આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ રાજતરંગિણીના પહેલા ત્રણે તરંગોને દંતકથા કહીને, તેના આધારે પ્રમાણુશૂત ગણ્યા નથી આમ કરતાં કાશ્મીરના ઇતિહાસની મૂલ કાલગણના ખોટી હશે; તે ઉપરાંત ખીજો પણ તેમનો અભિપ્રાય એ છે કે, 'રાજતરંગિણીમાં રાજા વિક્રમાદિત્યનો ઇતિહાસ છે, તેને દંત કથા કહેવાય' ।

“પનવાર વંશનો રાજા વિક્રમાદિત્ય ભારતનો સમ્રાટ હતો અને તેની રાજધાની ઉજ્જૈન હતી. બધાજ રાજાઓ તેને ખંડણી ભરતા હતા. કાશ્મીરના ૮૨ માં રાજા હિરણ્ય ઈ. સ. ૧૪ માં ખીનવારસ મુજરી ગયા. તેનો ભાઈ તોરામણ કેદખાનામાં મરી ગયો હતો અને તેનો પુત્ર પ્રવરસેન ખીજો તીથયાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો હતો. રાજ્યમાં બળવો ન ફાટે, એટલા માટે કાશ્મીરના પ્રધાનોએ ઉજ્જૈનના સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય પાસે મંગણી કરે કે ‘કાશ્મીરના રાજ્ય પર કોઈને ખેંચાડો.’

તે પ્રમાણે રાજા વિક્રમાદિત્યે માયરીગ્રામને ૧૪ ઈ. સ. માં કાશ્મીરની ગાદીએ બેસાડ્યો અને રાજદરબારનો કવિ કાલિદાસ-માતૃ-મુખ હતો.

માયરીગ્રામે પાંચ વર્ષ રાજ્ય ક્યું અને તેણે સંન્યાસ લીધો એટલે પ્રવરસેન ખીજો કાશ્મીરની ગાદીએ બાબો.

રાજતરંગિણીના ત્રીજા પ્રકરણમાં આ બાબત વર્ણવી છે. હવે જો રાજતરંગિણીના ત્રીજા પ્રકરણને પ્રમાણુશૂત ગણવામાં આવે, તો વિક્રમાદિત્યને ઇતિહાસસિદ્ધ રાજા ગણવો પડે અને તેના કાલક્રમ મુજબ પૌરાણિક કાલગણના સ્વીકારવી પડે.

પૌરાણિક કાલક્રમની ગણના :

વિક્રમસંવત્સર રાજ્યાભિષેક	૮૨	ઈ. સ. પૂર્વે
પદ્માના યુગ રાજ્યઓ	૨૪૧	વર્ષો
અંધિ સાતવાહન રાજ્યઓ	૫૦૬	વર્ષો
કાવ્ય રાજ્યઓ	૮૫	વર્ષો
શુંગ	૩૦૬	વર્ષો
મૌર્ય	૩૧૬	વર્ષો
નંદ	૧૦૦	વર્ષો
ચિશુનાગ	૩૬૦	વર્ષો
પ્રથોત	૧૩૮	વર્ષો
બુદ્ધ	૧૦૦૬	વર્ષો
મહાભારત યુદ્ધનો કાલ	૩૧૩૮	ઈ. સ. પૂર્વે.

ઉપર મુજબની રાજવંશાવળીના રાજ્યોના રાજ્ય સમયની મર્યાદાનો મરવાજો કરતાં, મહાભારત યુદ્ધનો કાલ મળી આવે છે. જેનો સ્વીકાર પુરાણોમાં તેમજ નેપાલ અને કાશ્મીરના ઇતિહાસમાં કરેલો છે; પરંતુ આ ત્રણેય જાણતોનો પાશ્ચાત્ય સંશોધકોએ અસ્વીકાર કરીને, પોતાની મનમગની કાલગણના ગોઠવવામાં ધણે પડિધમ વેઠ્યો છે.

રાજતરંગિણીના રચયિતા કવિકલ્હણે જણાવ્યું છે કે: આ રાજ-તરંગિણીની રચના વખતે લગભગ બારેક ઐત્રીના આધાર લેવામાં આવ્યા છે; જેમાં જુદા જુદા રાજ્યોની વંશાવળીઓનો ઉલ્લેખ છે. આમ કવિ કલ્હણે જાણતમાં અત્યંત સાવધાન છે. બીજું, સ્વતંત્ર રીતે જે પુરાણોના આધારે શ્રી. પાનિનિ'ટર વગેરેએ વંશાવળી આપી છે, તેની સાથે જાણે તફાવત પડતો નથી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલ કાલગણના સાથે તે બાર મૌદ સંક્રાંતિ જેટલો લાંબો ગાળો પડે છે, જેનો કોઈ રીતે તોડ લેવાય એમજ નથી.

‘આ જીવકાલ...’ અંચના લેખક પંડિત શ્રી મોટા વેંકટાયલમે ભારતની રાજ્યસંસ્થાવળિઓ આપી છે, તે સાથે મહાભારત, પુરાણો, રાજ્યતરંગિણી, જીવનચંકરવિજય, કાચી અને દ્વારિકાના પીપધીશ આચાર્યોની નોંધ વગેરેનો આધાર લઈ ગૌરાશ્લોક કાવ્યક્રમમાં વિશેષ મહત્વના બનાવોની નોંધ તૈયાર કરી છે, જે શ્રી ચંકરચાર્યના કાલવિરે રૂપે હકીકત રજૂ કરે છે, તે માથે પાશ્વર્ય સંશોધનોની કાલગણનાની જામકતા પર મારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

૫. કોટા ઘેકટાચલ, ગાંધીનગર, વિજયવાડા ૨.

આ એ અંચકર્તાનું સંરનામું છે, અંગ્રેજી અને તેલુગુ ભાષામાં વીએક મોટા અથો સપ્રમાણુ લખ્યા છે, એમને ત્યાં તે અથો મળશે

મહત્વના ઘનાવોની નાંધ સાથે પૌરાણિક કાલગણના :-

ક્રમ	ઘનાવની વિગત	સમય
		ઈ. સ. પૂર્વે
૧	ભીમનો જન્મ	૩૩૯૬
૨	વેદ વ્યાસનો જન્મ	૩૩૭૪
૩	વૈદ્યપાપનનો કાલ	૩૩૦૦
૪	પાશુવંશકવનો કાલ	૩૨૮૦
૫	કવ્ય ઋષિ	૩૨૫૦
૬	બ્રોધાવન (ધ્રુવકાર)	૩૨૦૦
૭	મધામા સમર્પિ	૩૧૭૬
૮	ધન્વંતર્યમાં યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક	૩૧૭૬
૯	યુધિષ્ઠિર જુગટમાં હાર્યા	૩૧૫૧
૧૦	ભીમસેનથી કીચકનું મરણ	૩૧૩૯
૧૧	મહાભારતના યુદ્ધનો કાલ	૩૧૩૮
૧૨-૧૩	યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક, પરીક્ષિતનો જન્મ	૩૧૩૮
૧૪	યુધિષ્ઠિરનો શક	૩૧૩૮
૧૫	ધૃતરાષ્ટ્ર વંશના જહલકાણુનો અભિષેક	૩૧૩૮
૧૬	મગધના રાજા સોમધિનો અભિષેક	૩૧૩૮
૧૭	નેપાળના રાજા મલિનો અભિષેક	૩૧૩૮
૧૮	કાશ્મીરના રાજા ગોવંદનો અભિષેક	૩૧૪૦
૧૯	ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું સ્વધામગમન	૩૧૦૨
૨૦	કવિ સંવતની શરૂઆત	૩૧૦૨
૨૧	હારિકાનું સમુદ્રમાં ડૂબવું *	૩૧૦૨
૨૨	પાદ્મકુલ સંહાર	૩૧૦૨

* ભગવદ્દાસને છોડી બાકી દ્વારકાનું કુળવું 'ત્યક્ત્વા મગધદાલયમ્'

-માગધત ।

૨૩	પરીક્ષિતનો રાજ્યાભિષેક	૩૧૦૧ ઇ. સ. પવે
૨૪	જ્યાબુદ્ધ યુધિષ્ઠિર રાકનો આરંભ	૩૧૦૨ "
૨૫	યુધિષ્ઠિર પાંડવ સ્વાર્ણરાહણ	૩૦૭૬ "
૨૬	પરીક્ષિતનો મોક્ષ	૩૦૪૧ "
૨૭	જનમેજયનો રાજ્યાભિષેક	૩૦૪૧ "
૨૮	જનમેજયના પ્લવંગ કાલની સરખાત	૩૦૧૮ "
૨૯	આયંભદ્રનો કાલ	૨૭૪૨ "
૩૦	જેને પ્રવર્તાએલ યુધિષ્ઠિર રાક	૨૬૩૪ "
૩૧	ધ્રુવ ભગવાનનો જન્મ	૧૮૮૭ "
૩૨	ધ્રુવનું નિર્વાણ	૧૮૦૭ "
૩૩	મહાપદ્મનદનો રાજ્યાભિષેક	૧૬૩૪ "
૩૪	ચંદ્રગ્રહ મૌખનો રાજ્યાભિષેક	૧૬૩૪ "
૩૫	અશોકનો રાજ્યાભિષેક	૧૪૭૨ "
૩૬	અમતિયોક-યવનરાજની મુદ્રા	૧૪૭૨-૩૬ "
૩૭	પાણિનિનો કાલ	૧૪૦૦ "
૩૮	મૌર્ય શાસિયુકના રાજ્યનો અંત	૧૩૨૦ "
૩૯	યવનરાજ મિલિંદનો કાલ	૧૩૨૦-૧૩૦૭ "
૪૦	નાગાણુન યોગી	૧૨૬૪ "
૪૧	કનિષ્ક	૧૨૬૪-૧૨૩૪ "
૪૨	પુષ્યમિત્ર શુભનો અભિષેક	૧૨૧૮ "
૪૩	પતંજલિનો કાલ	૧૨૧૮ "
૪૪	માલવ ગણ સંક	૭૨૫ "
૪૫	વર્ધમાન-મહાવીરનો જન્મ	૫૬૯ "
૪૬	કુમારિલ ભદ્રાચાર્યનો જન્મ	૫૫૭ "
૪૭	સક્રૂપકાલ	૫૫૦ "
૪૮	વર્ધમાન મહાવીરનું નિર્વાણ	૫૨૮ "
૪૯	કુમારિલ બદ્ધે આખિ મુચાવી	૫૨૫ "

૫૦	આદિશ્રી શંકરાચાર્યનો જન્મ	૫૦૯	ઇ. સ. પૂર્વે
૫૧	શ્રી શંકરાચાર્યનું ઉપનયન	૫૦૪	"
૫૨	શંકરના પિતા-શિવગુરુનું અવસાન	૫૦૧	"
૫૩	શ્રી શંકરનો મૂહત્યાગ	૫૦૦	"
૫૪	શ્રી શંકરનો સંન્યાસ	૪૯૯	"
૫૫	શંકરની માતા આર્પાબાનું અવસાન	૪૯૩	"
૫૬	ગોવિન્દ ભગવતપાદનું નિર્વાણ	૪૯૩	"
૫૭	શંકરની કુમારિલ સાથે ભેટ	૪૯૩	"
૫૮	કુમારિલનો દેહત્યાગ	૪૯૩	"
૫૯	મંડનમિશ્રનો સંન્યાસ-સુરેશ્વરાચાર્ય	૪૯૧	"
૬૦	દ્વારકાપીઠની સ્થાપના	૪૯૧	"
૬૧	શંકરે લાલિત્રી નેપાલની મુલાકાત	૪૮૮	"
૬૨	હિમાલયમાં જ્યોર્તિર્મઠની સ્થાપના	૪૮૬	"
૬૩	પુરી ગોવર્ધનમઠની સ્થાપના	૪૮૫	"
૬૪	શૃંગેરીમઠની સ્થાપના	૪૮૪	"
૬૫	શ્રી શંકરાચાર્યનું મહાપ્રવાણ	૪૭૭	"
૬૬	શ્રી હર્ષના કાલનો આરંભ	૪૫૭	"
૬૭	ગ્રામવંશના ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક	૩૨૭	"
૬૮	ગ્રામકાલનો આરંભ	૩૨૭	"
૬૯	સિકંદરનું આક્રમણ	૩૨૬	"
૭૦	ઉજ્જૈનના વિક્રમાદિત્યનો જન્મ	૧૦૧	"
૭૧	ગ્રામવંશનો અંત	૮૨	"
૭૨	વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યાભિષેક	૮૨	"
૭૩	વિક્રમાદિત્યના સંવતની શરૂઆત	૫૭	"
૭૪	વિક્રમાદિત્યના કાલિદાસ વગેરે નવરત્નો	૫૭	"
૭૫	કાલિદાસન શકની શરૂઆત	૭૮	ઇ. સ.

૭૬	ભટ્ટોપલ	૧૩૩૮	ઈ. સ.
૭૭	ભારતરાયાઈ	૪૮૬	"
૭૮	ભોજરાજનો અભિષેક	૬૩૮	"
૭૯	શ્રી રામાનુજયાઈનો જન્મ	૧૦૧૭	"
૮૦	શ્રી મધ્વાચાર્યનો જન્મ	૧૧૧૯	"
૮૧	શ્રી રામાનુજચાર્યનું નિર્વાણ	૧૧૩૭	"
૮૨	સ્વાણેશ્વરના મેદાનમાં યુદ્ધ	૧૧૯૩	"
૮૩	સ્વતંત્ર ભારત	૧૯૪૭	"

ઉપર મુજબની કાલગણનામાં ભગવાન શ્રી આદ્ય ચંકરાચાર્યના જીવનકાલની મુખ્ય મુખ્ય તવારીખો આવી જાય છે. ઉપરાંત ભારતના ઇતિહાસના આધારભૂત પ્રસંગો પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, જેથી કાલગણનામાં હવે પશ્ચિમીય મત મતાંતરે પર ભારતીય વિદ્વાનો અને મંશોધકોને અવલંબન લેવું પડશે નહિં, એટલું જ નહિં, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસ વિષે જે જે ગેરમતો ઉભી કરવામાં આવી છે, તેનો ભારતીય સંશોધક વિદ્વાનોએ અરૂણક નિરાસ કરવો જોઈએ, તેમ જ ભારતીય સાચી તવારીખો વિષે ખીળ પછુ આધારભૂત પ્રમાણો મળી આવે તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

11

१ मानटीभा शहराचार्यनो जन्म २ सन्यास भारे भातानी अनुमति

१५ मशरीरमा सर्वज्ञ पीयसादण्ड १२ मशरीमा विद्यनाथनु दर्शन

- ૩ મુખન્દ રાજગજામા કુમારિને। ૪ પર્વત ઉપરથી કુમારિ । ૧
પિળય પર્વ
- ૫ કુમારિને નૃપાગ્રિમા પ્રવેશ ૬ માધાગ્રિને વધ

— श्री जगद्गुरु आद्यशंकराचार्यजी —

मध्यकालीन पीडाधीश्वरो तथा महापुरुषोनी

ॐ चिरन्तन श्रद्धांजलि ॐ

श्री पद्मपादाचार्य—

यत्प्रथममनमत्तरःप्रतिलब्धजन्म-

भाष्यारविन्दमकरन्दरस पियन्ति ।

प्रत्यागमुन्मुक्तयिनीतयिनेयमृद्धाः

ताम् भाष्यचित्तफगुरुन् प्रणतोऽस्मि मूर्ध्ना ॥१॥

जेना भुवश्ची भानभस्मेश्वरभा आध्यापी कभणना भूयना रसने
उयि आये जियुं भुभ हरीने नभ्र जनेला शिवश्ची भमशब्दो पीजे
छे ते आभश्ची धनवाणा शुरुओने हुं भस्म वडे प्रज्जाम कश् भुं.

श्री भुवेश्वराचार्य—

आशीलाबुद्ध्यात् तथाऽस्तगिरितो भास्वचक्षोरश्मिभिः

व्याप्तं विभ्रमनग्धकारमभवगन्ध स्म शिष्यैरिदम् ।

आरात् ज्ञानगमस्तिभिः प्रतिवृत्तघन्द्रायते भास्करः

तस्मै शंकरभानये तनुमनोवाग्भिर्नमः स्यात् सदा ॥२॥

जेना यमकसर मशश्ची किरणोथी छिद्यायण पव'तथी तेभन्-
अस्तायण पव'तथी व्याप्त ओवुं आ विश्व अन्वाणावाणुं ययुं,
अने जेना शिष्योनां यानश्ची किरणोथी ताकिन यओलो सूर' पणु
ह'डो पडी गव छे, ते शंकरश्ची सूर'ने शरीर, मन अने वायुथी
ह'मेशा नभस्कार हो.

શ્રી તોષ્ઠાચાર્ય—

યેષાં ધીર્ધૃત્યદીપ્ત્યા પ્રતિહતામગમશ્ચાશમેવાન્તતો મે
ધ્યાન્તં સાન્તસ્ય દેતુર્જનનમરણસન્તાનદોષાધિક્ષ્ણુઃ ।
યેષાં પાદૌ પ્રપદ્મા શ્રુતિશમવિનયે શ્રુષિતા શિષ્યસઘા
સઘો મુક્તા સ્થિતોસ્તાન્ યતિવરમહિતાન્ યોગદાયુર્નમામિ ॥૩॥

જેમના યોગરૂપી સુધર્મના પ્રકાશથી, જન્મમરણના હીંચકા ઉપર
જેમના મારા અજાનરૂપી અધિકાર, સુખ મારે નાશ પામ્યા અને
શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, શમ વગેરે શુદ્ધોથી શોભિત શિષ્યોને સમુદાય
જેમના ચરણને પામીને જનદી મુક્ત થઈ ગયો, તે શ્રેષ્ઠમુનિઓમા
પૂજિત (ભગવાન) ને હું જિદગી સુધી નમન કરું છું.

શ્રી સુધર્મશ્રુતિ—

ચન્તારમાસાષ યમેષ નિત્યા સરસ્વતી સ્વાર્થસમન્યતાઽઽસીત્ ।
નિરસ્તવુસ્તર્કઞ્જલકુપક્રુઞ્જા નમામિ તં શકરમર્ચિતાહ્નિમ્ ॥૪॥

જે મોવનારને પ્રાત્ત થઈને વિતંડાવાદ અને કલકરૂપી કાદવને
ફર કરનારી મરચની સ્વાર્થશ્રુતિ થઈ, તે શકરના પૂજ્ય ચરણને
નમું છું.

શ્રી અપેયદીક્ષિત—

નામાભાષ્યાહતા સા સગુણફલગતિર્થધવિધાવિશેષે
તત્તદેશાતિરમ્યા સરિદિવ સઞ્જલા યન્ન યાત્યશભૂયમ્ ।
તસ્મિન્નાનન્દસિન્ધાયતિમહતિ ફલે ભાવવિદ્યાન્તિ મુદ્રા
શાસ્ત્રસ્યોદ્ઘાટિતા યે પ્રણમત હૃદિ તાન્નિત્યમાચાર્યપાદાન્ ॥૫॥

અનેકે જાતના બાધોથી આદર પામેલી ચૈતન્યતરવને સુખ
આપનાર મુદ્રા જેમના વડે ઉઘાડાય છે અને વૈદિક વિદ્યાના પ્રકારથી

જલદી ફળ આપનારી અને તેને પાત્રને પામીને સુંદર બનેલી મુદ્રા
બધી નદીઓ જેમ સમુદ્રને મળીને એકપણુને પ્રાપ્ત કરે છે, ધણા
આનંદને પ્રાપ્ત થઈને એક ચએલી મુદ્રાથી યુક્ત તે આચાર્યના ચરણને
હૃદયથી તમે ગદ્યા પ્રણામ કરો.

અધિગતમિદા પૂર્વાચાર્યનું પેત્ય મહામ્નઃ
સરિદિય મહીભેદાન સંપ્રાપ્ય ગૌરિપદોદ્રતા ।
જયતિ ભગવત્પાદ શ્રોમમ્મુર્યામ્યુજનિર્ગતા
જનનદરણી સુવિતર્ગદ્વાદ્વયૈકપરાયણા ॥ ૬ ॥

હજારો પ્રકારના પૃથ્વીના બેદોને દૂર કરતી ગંગાગતી માફક જેમણે
બેદ પ્રાપ્ત કર્યા છે, તેવા પહેવાના આચાર્યોને પામીને શંકરાચાર્યનાં
ગોબાવાળાં મુખમાંથી જે ઉપદેશ નીકળ્યો તે જન્મમરણ હરનારો
ઉપદેશ એકપણુને પામ્યો.

ચેનાધીતાનિ શસ્ત્રાણિ ભગવચ્છંદુરાહયાન્ ।
નિવૃદ્ધોપસ્રરિમૂર્ધાલિમાલાલીલાક્ષિપદ્મજાત્ ॥

બધાજ પંડિતો કે જેમણે ભગવાન શંકરાચાર્યનાં શાઓને
અભ્યાસ કર્યો છે, તેમનાં મસ્તકો, તેમનાં (શકરાચાર્યનાં) ચરણ-
કમલોને અડકે છે.

આધે શંકરાચાર્ય મહારાજને-દેશ-વિદેશના મહાપુરુષોનાં પ્રશંસાવંદનં

રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ :-

ભગવાન શંકરાચાર્યના નામે કેવળ ભારતને જ નહિ, સારા વિશ્વને મંત્રમુગ્ધ કયું છે. ૩૨ વર્ષની ટૂંકી આયુષમાં તેઓશ્રીએ તત્ત્વ-ગ્ઝાનનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો. ઉપરાંત અગ્રધ લેખિનીનો પરિચય આપી કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધીની પદયાત્રા કરી તેની આયોજિત વિરમપતાથી પ્રશંસા કરીએ છીએ.

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ :-

દક્ષિણભારતમાં દૂર મલખારમાં જન્મ પારણ કરીને તેઓશ્રીએ (શંકરાચાર્ય) સારાએ ભારતમાં સતત મુસાફરી કરી અસંખ્ય માનવ-સમુદાયને મળી, તેમની સાથે દલીલો કરી, (તકંશક્તિ, વાદવિવાદ, પૂરાવાથી પોતાની પ્રયંત ઉત્સાહશક્તિના એક પાસામાં ભેળવીને તેમની ચેતનાશક્તિમાં તે સર્વેને સમાવી દીધાં, તેઓ ૨૫૪ રીતે તેજ (અવતારી) મનુષ્ય હતા. પોતાના ધર્મસંદેશાથે અતિથય વાઙ્મય બાવશુદ્ધ હતા.] તેઓશ્રી એ પુરુષ હતા કે જેમણે કન્યાકુમારીથી માંડી હિમાલય સુધી અખિલ ભારતને પોતાની કર્મભૂમિનું વિરાજ ક્ષેત્રસમુ નિહાળ્યું હતું. સાંકૃતિક દષ્ટિએ એક બાળ્યું હતું. એકજ પ્રાણથી પુરાણેલ

નેયું હવું. જોકે બહારની ભૂમિકાએ તેઓશ્રીએ તે સમર્થના ભારતના વિવિધ પ્રકારના પ્રવાહોથી પીડાતા દુઃખી માનવને સંગઠિત કરવા અને તે બિજતાની દૃષ્ટિને સંયોજીત કરવા અથાગ પ્રયાસો કર્યાં. ૩૨ વર્ષનાં પરિમિત જીવનમાં તેઓશ્રીએ અસંખ્ય દીર્ઘ જીવનનું કાર્ય કર્યું અને પોતાના શક્તિશાળી માનસની અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની ભારત ઉપર એવી છાપ પાડી કે જે આજે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

કુમારી માગ'રેટ નોબલ [અમેરિકાનાં બગિની નિવેદિતા]

“પશ્ચિમના લોકો ભાગ્યે જ શ્રી શંકરાચાર્ય જેવી વ્યક્તિની કલ્પના કરી શકે, આસીસીના ક્રાન્સીસની એકનિશ ભકિતને, અમેલા-હની ભુદ્ધિશક્તિને, માર્ટિન લ્યુથરનાં પ્રતાપી પુરુષાતન અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રિયતાને, અને ઈંગ્લેન્ડના રાજદારી કાર્યસિદ્ધિને આપણે સહયોગ વિસ્મયતાથી વિચારીએ છીએ પણ આ બધાંયનો ત્રિવેણી સંગમ એકજ પુરુષમાં હોય તેની કલ્પના કેણું કરી શકે ?”

‘આલ્ફ્રેડ જોન્સ્ટન (ઈંગ્લેન્ડ) :-

“આપણે મહાન ઉપનિષદોનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરીશું : સૂર્યના પ્રકાશમાં ચમકતાં અથવા કે જાણે રાત્રે તારલાથી સ્વચ્છ અતિ-ખિંબિત બરફનાં પાણીથી ઉભરાતા પર્વતનાં પ્રચાંત, ગાદ, નિર્મળ સરોવરો ! શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા માનો કે જાણે તજેડીનું સરોવર છે ! જ્યાં તે બધાં ચાનભંડારના જળ ભારતનાં બાળકોના જીરે સાથે ભારતના ઇતિહાસ રૂપી તપોવનમાંથી વહીને ત્યાં એકત્રિત થાય છે ત્યારબાદ આપણે જોઈએ કે અન્નસૂત્રમાં ચતુષ્કોણીય જળાશય છે ! જ્યાં પવિત્ર, પ્રચાંત અનુક્રમ ભિચારીનાં જળ કે જે માનવપુત્રોનું જીવન મરિ ચીવટથી સંપ્રમાણ વિભાગીકરણ કરવા અર્થે ત્યાં એકત્રિત થાય છે.”

“તો આપણે આઘ મુર શંકરાચાર્ય વિશે શું વિચારીશું ?
 શું તેઓ આ પવિત્ર જગના નથી કે જેમણે પોતાના વિવેચનથી,
 પ્રથમ ઉપનિષદોરૂપી પર્વતનાં સરોવરોને પછી પ્રયાંત ભગવદ્ગીતારૂપી
 નંદનવનનાં સરોવરોને અને છેવટે સૂત્રરૂપી ઊંઘાં જળારાષોને પેતાનાં
 ઉદાર અને પ્રગટ્થ ગાનરૂપી જવણંત ઝરણાં અને નાનાં નાનાં સરો-
 વરોથી ભરી, પ્રભોધ-તીવ્ર શુદ્ધિ વિવેકી મુઠામણિ સમા સમયનાં દોષ-
 દૂષણોને ઢાંકી દબને તે વહેણોને ઘેરી લીધાં !”

કર્નલ જેકબ :-

“આટલું તો ક્યુવ કરવું રહ્યું કે જો, ઉપનિષદોના વિરોધા-
 ભાસનો મુગેજ સાધી અને તેને પ્રમાણશુદ્ધ તથા પૂણું અનુરૂપી
 બાપાંતર બનાવવાનો યત્ન કરાવાય તો શંકરાચાર્યની પદ્ધતિ એ એકજ
 છે જે તેમ કરવાને શક્ય નીવડી છે.”

ડા. ધીબોટ :-

શંકરની રીત-પદ્ધતિ એ અન્ય નિમૂંજ કરવાની ઇચ્છવાળાની
 અસ્તિત્વમાં આવેલી રીતોના મતબેદોને બહાર પાડવામાં શકિતમાન
 બની છે અને હજુ પણ તેમની કાયંપ્રત્યાલીની તરફેણમાં વધુ મહત્ત્વના
 ઉમેરા થવાની આવશ્યકતા છે. તે કેવળ બીજા ધાર્મિક કાયંપ્રત્યાલિકા-
 ઓના કરતાં વધુ ગળે ઉતરે તેવી છે. ઉપનિષદોના ઉપદેશવાળા સિદ્ધાંતો
 તેમજ માન્યતાઓનાં અનૈદિક તરવોનાં સંગઠન સામેના સ્થિતિચૂસ્ત
 પ્રતિકાયંનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત નિર્દેશ કરે છે.

શંકરનું તત્ત્વજ્ઞાન પૂણું તથા બાહરાપણના સૂત્ર કરતાં ઉપનિષદોના
 ઉપદેશની નિકટ રહેતું છે. ઉપનિષદોના સંપૂર્ણ ઉપદેશોને દૂંકાવીને
 વિરોધાભાસથી મુક્ત કરી યથાચોગ્ય પદ્ધતિમાં ગોઠવવાનું કાયં અરંભર કુંકર

છે. પણ ખરેખર આપણે કળુણ કરવાને તૈયાર છીએ કે શંકરની પદ્ધતિ ઘણેખરે અંશે એક હિતમ યોજેલી પદ્ધતિ છે. કાઈપણ જાતની આના- કાની કયાં વિના આપણે કળુણ કરવું જોઈએ કે શંકરનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત પ્રમાણિકપણે ઉપનિષદોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા ઉપદેશમાં એક દૃષ્ટિબિંદુનું નિરૂપણ કરે છે. દા. ત. શક્તીની સાથે ગમે તેવા મૂળ સંબંધો હોય તો પણ મુનિઓનો આત્મા અગર બ્યક્તિત્વ અન્તર્માં તે વિશ્વાત્મામાં પૂર્ણપણે વિક્ષીન થાય છે અને અભેદરીતે એકાકાર બને છે.

રેનેચુનોન (ફ્રાન્સ) :-

“સાચું જોવા જતાં તો બ્રહ્મસૂત્ર કે જે સીધી અને પૂરપૂરી રીતે ઉપનિષદો ઉપરજ અવલંબાયેલું છે તે તેનાથી કાઈપણ બાજુએથી ફેંટાતું નથી, કેવળ તેમનું સંક્ષીપ્તીકરણ સહેજ અસ્પષ્ટતા ઠાપવે છે. જ્યારે ખીજાં કાંઈ વિવેચન ભાષ્યથી તે જુદું પડે છે અને જોયો તેમાં પ્રમાણયુક્ત રીતે પરાપૂર્વ રૂઢિનું પ્રમાણયુક્ત સમર્થન કરી તેને એમ પ્રસ્થાપિત કરે છે તેમને થોડું તેમ કરવાનું જહાનું મળે છે. શંકરાચાર્યે ઉપનિષદોના અભત્થના વિષયોને અનુમાન સિદ્ધ કરી સંપૂર્ણ રીતે ખીલવ્યા. તેમનાં પ્રમાણયુક્ત સમર્થન માટે જોયો ખરેખર હિન્દુઓની પરંપરાઓના સાચા સામથી અજ્ઞાન છે તેઓજ સવાલ ઉઠાવશે અને જોમનો મત આખરે હમ વગરનો હશે. તેથી કરીને સામાન્ય રીતે તેમના જ વિવેચનને આપણે અન્યતા વિવેચન કરતાં વધારે પસંદ કરીશું.”

સર જોન ગુડરૅફ (આયર્લેન્ડ એવેલોન) :-

“ખીજાઓએ વેદાન્તસૂત્ર અને ઉપનિષદો ઉપર વિવેચનો અને પુસ્તકો લખ્યાં છે પરંતુ શંકરના જેટલી આ પવિત્રશ્રૂતિ ઉપર ખીજા કાંઈના પ્રત્યે પૂજ્ય સુદ્ધિ રખાઈ નથી. એટલું તો નોંધપાત્ર છે કે

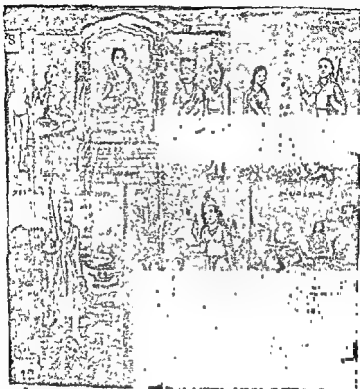
સમનદેથોલિક, પાદરી પ્રચારકોએ પણ વેદાન્ત અને ખ્રિસ્તીધર્મના તત્ત્વગાનમાં ઘણું સામ્ય શોધી કાઢ્યું છે (Vedanta Vindicated by Rev. J. F. Pessein) અને જ્યાં સુધી તેમનો સ્થાપિત મત પહોંચે ત્યાં સુધી શંકરની દીકાને માન્ય કરી છે. પ્રપંચસાર આજળ જેમ કહેવાયું છે તેમ તે પ્રકારનું પ્રથમ પુસ્તક છે અને તેણે સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે સાધનાનાં બધાં જ જીર્ણ જીર્ણ સ્વરૂપ કે જે હાલમાં મામાન્ય રીતે હિંદુત્વને નામે ઓળખાય છે તેને વેદાન્ત સાથે મળતાપણું છે અને બધાં જ મંત્રો પરમ અક્ષરને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન જ છે. હિંદુ અનેક દેવોને ભજવે નથી. તેને પોતાના ધર્મને માટે જોઈયું માન છે તેટલું જ બીજાનાને માટે પણ છે. [Post script to the introduction to Prapanchsara, Vol. XVIII of the Tantrik - Test edited by Arther Avalon.]

માનનીય જે. એફ. પેસેઇન—

કુન્ડની વસ્તુઓથી ભતપોષણમાં સંતુષ્ટ રહેનારા દૈહિક દષ્ટિવાળાઓ માથે સતત સંગ્રામ ખેડી કુનિયાને પરમાત્માની સત્તા નીચે મૂકવાનું બધું જ માન શંકર અને તેમના શાસ્ત્રીયને જામ છે કે જેમની રચના અને અસ્તિત્વ પણ તેમને આભારી છે. શંકર જાણતા હતા કે બીજાનું પરાધીન અસ્તિત્વ તે જ ધ્વજનું હરફ બંધન છે. (Vedanta Vindicated by J. F. Pessein Page 8)

37444

૮ મંડનમિથ સાથે સાથ.

૫ કાલટીમ વર્ણ રૂઢિ

૧૫ મળા ઉપર ચાલી પડીપાદતું
નામ પ્રાપ્તિ.

૬ ઠમંડલુમાં નમંદા પ્રવાહ
આકર્ષણ.

13

૬ પરકાય અવેશ.

૧૦ સ્વદેહમાંથી ઉત્થાન.

૧૩ પદ્મપાદને માતુલદ્વારા વિરાઃ ૧૭ હેવટે મુહાપ્રવેશ.
આશન.

— વેદાન્ત તત્ત્વ —

૩૧. પુણ્ય ઉચ્ચસેન

તત્ત્વજ્ઞાન અધ્યાપક, કીલ્લ વિશ્વવિદ્યાલય — જમ'ની.

[૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩, યનિવાગ્ના રાજ રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈ શાખા સમક્ષ સંપ્રોધેય વ્યાખ્યાન]

ભારતની મારી મુઆફરીમા મેં સતોત્રાસરક અવલોકન કર્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્યારે યુરોપીય આર્થન જાતિનાં મહાન કુટુંબની શાખાઓ કે જે વધારે હિંમતી - ચંચળ છે પણ જે ઓછી ચિંતનશીલ છે અને જ્યાં અનુભવસિદ્ધી ચાલનારા વાસ્તવિક વચાળાના કુદરતી પરિણામ સ્વરૂપે દિનપ્રતિદિન જે જડવાદ વધતો જાય છે; જ્યારે અતિમત્તત્ત્વવિદ્યા કે જે અગત્યના તત્ત્વજ્ઞાનનું મધ્યગિંદુ અને હૃદય છે તેને ધણા થોડા જ મનુષ્ય કે જેઓમાં આધુનિક યુગનો સાગનો કરવાની હિંમત છે તેઓ આધારભૂત ટેકા આપે છે—ત્યારે આપણા પૌર્વાત્ય બાધવોએ હજી પણ વધારે સારી સ્થિતિમાં રહીને ચાતુ રાખી છે.

આપણા આ દુરમ્હી સડેલા યુગની અમરે ભારતના પુરાતન સંમયના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને તથા સુરક્ષિતોને ઉચવાલીને હજી ફેંકી દીધા નથી. ભારતનાં ધણાખરાં પુસ્તક દર્શનશાસ્ત્ર સાચું જોવા જતાં તિહાસ દર્શન છે. સાખ્યશાસ્ત્રનાં અનુયયીઓ કવચિત નજરે પડે છે, ને જ્યાંકરણ અને ગણિતશાસ્ત્રની જેમ ન્યાયે પણ શુદ્ધિની ક્ષાપત ભરતની જેમ સંસ્કાર ધમાકાયેલા છે. પણ વેદાત પુરાતન કાળની

જેમ હાલ પણ વિચરસુકત હિન્દુનાં મન અને હૃદયમાં વામ કરીને રહેલ છે. ખરેખર અહીંયાં પણ વેદાંતિક અત્મતત્ત્વવિદ્યાની પવિત્રતાને મનુષ્યમાં રહેલા કુદરતી વાસ્તવિકતાવાદને વણથે શંકરના અદ્વૈતશબ્દમાં ધુસી જઈ જોડા અર્થવાળી બિનના અને રૂપાંતર ઉત્પન્ન કરી મૂકવાં છે કે જે વિશિષ્ટ - અદ્વૈત, દૈત, રામાનુજ, મધ્વ અને વલ્લભનાં શુદ્ધાદ્વૈતનાં નામથી જાણીતાં છે - પણ બારન હજી મુખી તેમના આ વિવિધ અવાગ્નેયી બ્રહ્મ થયું નથી અને વેદાંતના સેંકડે ૧૫ ટકા રામાનુજ નિષ્કાવાળા છે - ૫ ટકા મધ્વ, ૫ ટકા વલ્લભ સંપ્રદાયના અને ૭૫ ટકા શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ છે (આ હકીકત મને શંકરના કંઠર વિરોધી અને રામાનુજના ચુસ્ત અનુયાયીઓ અને વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી છે.)

આ હકીકત ગરીબ ભારત માટે તેની કમનશીબીમાં આશ્વાસન રૂપ નીવડે તેમ છે, કારણ કે અનંત સાબ નશ્વર કરનાં ચક્રિવાદો છે; અને વેદાંત પદ્ધતિ કે જે ઉપનિષદો અને વેદાંત સૂત્રના આધારે રચાયેલા છે અને જે શંકરની દીકરા વિવેચન સંહિતા છે-જે કેન્દ્ર અને પેટોની દરોજનાં છે. તે મનુષ્ય જાતિનાં સામ્યતમત્વ અન્વેષણનો મહામુખો શુદ્ધિનો પરિપાક છે કે જે હવે હું શંકરના અદ્વૈતવાદની દ્રષ્ટી રૂપરેખના આધારે અને મુખ્ય નિહાળના પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞોને અત્યાર મુખી જહાર પાડેલી નિહાળોની સરખામણીથી વર્ણવીશ.

શંકરે ક્યું તેમ ઉપનિષદને મર્વમશાળીય અને રૂપરૂપ સત્ય લેનાં તે િ વસ્તુઓમાંથી અનુરોધિત તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિનું માળખું બાંધવું તે મદેસ વાત નથી. કારણ કે ઉપનિષદ ઇશ્વરજ્ઞાન વિદ્યામાં, વિશ્વોત્કર્ષિતમાં અને માનવશાસનની બાબતમાં ખૂબ વિરોધાબાગી છે આવી ટેલકાક દૃશ્યમાં જ્યારે વિવિધ પ્રકાર બરખૂર દોરેલો છે અને ફરી પાછા આપણે વગીએ છીએ કે જ્યાં તે મનુષ્યના સબ્દ અને મમજ જહારની વચ્ચે છે. તેથી કરીને ટેલકાક સમજાવતા દેવાલે પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યાંની જગતની

ચિરંજીવ

ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? અને ફરી પાછું કયન થામ છે કે બ્રહ્મથી રહિત કોઈ બીજું વિશ્વ નથી અને તરેહ તરેહની જે વસ્તુઓ છે તે કેવળ મિથ્યા છે અને શ્રમ છે. આવી રીતે સમારનાં કપોલ-કલ્પિત વણુનો, અમિત આત્માનું સ્વર્ગમાં સિધાવવું અને ફરી પાછા પૃથ્વી ઉપર આવવું. ઉપરાંત ફરી પાછા વાગીએ છીએ કે સંસાર છે જ નહિ અને આત્માની વિવિધતા પણ નથી પણ એક જ આત્મા પ્રાણીમાત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે અભેદ રહેતો છે સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થએલી મુશીબતો અને અનેક રીતે વિશેષાભામી મતોનો મામનો કે જે શંકરે નહિ તે મંમવા દીધો કે નહિ તેમને અપનાવી લીધો પણ અદ્ભુત રીતે વચસો રસો કાઢ્યો કે જે નોંધપાત્ર છે કદાચ ખ્રિસ્તી સ્વમનવાદીઓના ગમરાદનુ અનુકરણ કરીને ઉપનિષદનાં તત્ત્વમાંથી તેઓશ્રીએ પદ્ધતિઓ રચી કાઢી છે. એક ગ્રુમ (તત્ત્વજ્ઞાનના વ્યાખ્યામાં તેમણે તેને નિર્ગુણવિદ્યા અને કોઈવાર પારમાર્થિક અવસ્થા કહી છે.) જે તે તત્ત્વવિદ્યામાં આત્મવિદ્યાનું મત્ત્વ સમાએલું છે કે જે દરેક ગમ્મમાં અને દરેક દેશમાં કવચિત જ થોડા મનુષ્યની સમજશક્તિમાં આવે તેમ છે અને બીજું પ્રગટજ્ઞાન (સગુણ વિદ્યા, વ્યાપ્તારિક અવસ્થા) આમ જનતા માટે કે જેમને મૂર્તિઓની - જરૂર છે. નહિ કે ગૂઢ સત્ત્વ ભક્તિની કે જ્ઞાન સમાધિની. હવે હું તે ગ્રુમ વિદ્યા અને પ્રગટ વિદ્યા (Esoteric and ecotrice) ને ચાર મુખ્ય દિશાઓમાં ભાજના પાડી તમારી સમજ રજુ કરીશ કે જેમાં શંકરની પદ્ધતિ સમાએલી છે અને જે દરેક પૂર્ણજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં સમાએલી હોવી જ જોઈએ.

- (૧) બ્રહ્મજ્ઞાન : ઈશ્વરવાદ-તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત
- (૨) વિશ્વોત્પત્તિ વિષયક : કુન્નવીજ્ઞાન.
- (૩) અધ્યાત્મવિદ્યા : આત્મા વિષે જ્ઞાન
- (૪) પરલોકજ્ઞાન : મૃત્યુવાદ.

૧ પ્રકાશનાં.

ઉપનિષદ, જાતની પ્રકૃતિનાં વિવિધ પ્રકારનાં વિપરીત અને દૃષ્ટિન વળુ'નોથી ઉભરાય છે. તે મર્'વ્યાપી આકાશ છે, સૂર્યમાં પુરુષ છે, ચંદ્રમાં પુરુષ છે, સ્વર્ગ તેનું શિર છે, સૂર્ય અને ચંદ્ર જેનાં સોયન છે, પવન જેનો આમ છે, પૃથ્વી જેનો બાજક છે, દુનિયાના આત્મા જેવો મહાન છે અને આપણામાં વસેલા આત્મા જેવો નાનો છે; તે એકજ હૃદય છે. તે પરમાત્મા છે કે જે મનુષ્યનાં દર્શનો સારો નરમો બદલો આપે છે. આ બધાં જ વિવિધ પ્રકારનાં વળુ'નો શંકરે પ્રગટજ્ઞાન - જાતનાં મુશ્ય વિજ્ઞાના વિશાળ પદ્મ પાછળ એકાં કર્યાં છે કે જે અનેક વિદ્યાનો ભંડાર છે અને જેનાં ચક્રી પરમાત્મા સમક્ષ જીવ જાનવાટે નહિ પણ ભક્તિ દ્વારા જઈ શકે છે. દરેક (વિજ્ઞાને) ને યોગ યોગનાં ફળ છે. જ્ઞાન રાખો કે પરમાત્માની સમુલ્લ (વિજ્ઞાને) ને યોગ યોગનાં ફળ છે. જ્ઞાન રાખો કે પરમાત્માની સમુલ્લ હૃદયની ક્ષેપના કેવળ પ્રગટજ્ઞાન જ છે અને આત્મા સંબંધી એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન અપર્તી નથી અને ખરેખર જ્યારે આપણે વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ કરીએ તેના મંબ'ધમાં કેટલો સંકુચિત, પરમેશ્વરનાં તત્ત્વનો જ એક ભાગ જેવો "અહમ્" માથે નિકટમાં આવીને જોડાએલો-હૃદયને આટલો નીચી કક્ષાનો વ્યક્તિત્વવાળો માનવાને કોણ વિચાર સરખો પણ કરે ?

પ્રગટજ્ઞાનના અતિ જલ્દ વિરોધવાળું જ્ઞાન તે ગ્રામવિદ્યા અથવા આત્માની નિમુ'ણુ વિદ્યા. તેનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત તે એ કે હૃદય મંબ'ધી મનુષ્યના વિચાર અને વાણીની ઉત્કૃષ્ટ અગત્યતા-મહત્તા અને બહુદરણ્યક ઉપનિષદનું વારંવાર વર્ણનું પ્રખ્યાત સૂત્ર 'નેતિ નેતિ' વગેરે આત્માને જાણુજા તમે મને તેટલા પ્રયત્ન કરો, મને તેનું મને તે પ્રકારે વર્ણન કરો, હું હમેશાં કહું છું કે ન હતિ ન હતિ-તે તેવો નથી, તે તેવો નથી. તેથી કરીને શાણા ભાવે જ્યારે

ચિરન્તન

રાજ્યએ બાબકલિને જીલ્લાને સમજાવવાનું કાર્ય ત્યારે શાંત ભાવ ધારણ કર્યો. અને જ્યારે રાજ્યએ ફરી ફરી પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઋષિએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. “હું તને કહું છું પણ તું સમજતો નથી.” શાન્તોયં આત્મા’ આ આત્મા શાન્ત છે.” હવે આપણે કેન્ટના તત્ત્વજ્ઞાનથી જાણીએ છીએ કે ભાવનો જવાબ ખરો હતો. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણાં મન-બુદ્ધિની રચના (કે જે હંમેશને માટે સ્વભાવજન્ય અંતર્ગતનારૂપ, અવકાશ, સમય અને કારણત્વથી બધાગોલી છે) આપણને અવકાશ રહિત, કાળ-સમય રહિત ઈશ્વરની સામ્યતાનાં જ્ઞાનથી હંમેશને માટે દૂર રાખે છે. તેમ છતાં આત્મા, જીવાત્મા આપણે માટે અગમ્ય નથી, આપણાથી દૂર પણ નથી અને તે બધી રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે આપણામાં આત્મજ્ઞાનના અસ્તિત્વરૂપે રહેલ છે અને બહીંજ બહારની દેખાતી દુનિયામાંથી પાછા વળી આપણા સ્વભાવના અંતર્ગત છૂપા જગ્યાઓમાં ઈશ્વર નજીક આવીએ છીએ. કેવળ જ્ઞાનથી નહિ, પણ અનુભવથી આપણામાંના તાદાત્મ્યતાના સુમેળથી આપણે આપણાપણામાં ભળી જવાથી જ્ઞાન કે જેમાં પદ્મ્ય અને વિષય બંને એક બીજાથી જુદાં છે તેમાં અને અનુભવ કે જેમાં બંને એકબીજાને અનુસરે છે તેમાં ફેર છે. જે અનુભવ દ્વારા મહત્ત્વ બુદ્ધિથી “અહ” ઘઘ્ઘાસ્મિ” પદ પ્રાપ્ત કરે છે તેને શંકર સમગ્રધાનમ્ — સંપૂર્ણ સંપાદન કહે છે અને ખરેખર તે તેની ઈચ્છા રાખે છે કે જેણે પોતાની જાતને વિદ્યમાન દરેક વસ્તુના સર્વાંગી સારાંશરૂપે ઓળખી છે અને જાણી છે.

૨. વિશ્વોત્પત્તિ વિષયકે [દુન્યવી જ્ઞાન]

અત્રે આપણે ફરીથી સમુદાય અને નિમુદ્ધ મતનો તફાવત જોઈએ. જો કે શંકરે તેમની પદ્ધતિના બીજા ભાગોમાં જુદું પાડ્યું છે, તેમ આમાં સ્પષ્ટ રીતે જુદું પાડ્યું નથી કુદરતી પણ અવિદ્યાનું ઔદિક પ્રગટજ્ઞાન કે જેમાં આપણે જનમ્યા છીએ, તે આ દુનિયાને સત્ય

સમજે છે અને જાણે; સંપૂર્ણ આધાર જાણનાં કલ્પિત સૃષ્ટિનાં
 સર્જનને આભારી છે એમ માને છે. તેથી ઐહિકસૃષ્ટિની રચના
 ધિરનીમત પ્રમાણે પણ ઉપનિષદના જુદા જુદા પ્રખ્યાત દૃકરાઓમાં
 દર્શાવી છે પણ આ નિરાકાર કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ લૌકિક સૃષ્ટિની
 અનંતતાના વિના કારણ વહેણ પછીનું અમુક સમય સુધીનું તે કાર્ય
 કેવળ કુદરતી વિજ્ઞાન અને મનુષ્યની તકશક્તિથી વિરહ છે. એટલું જ
 નહિ પણ વેદાંતના એક મુખ્ય મિદ્ધાંતની વિરહ છે કે જે આપણે
 આગળ જોઈશું તેમ બોધ આપે છે અને આપણે જ જોઈએ.
 આત્માના પરિભ્રમણનું અખંડપણું “સંસારસ્ય અનાદિત્યમ” અત્રેજ
 શંકરનો ઉપયોગ થયેલ જ ચાલક અને અનુકાણી છે. ઉપનિષદમાં
 હમેશને માટે દ્વંદ્વ મમતાનાં સર્જનને બદલે તેઓથી બોધ આપે છે કે
 દુનિયા મહાયુગમાં સર્જાય છે અને યુગાન્તે હામાં લય પામે છે.
 આ અરસપરમતી ઉત્પત્તિ અને લય-પ્રવર અનંતનામાથી ચાલ્યા જ
 કરે છે અને આપણી પદ્ધતિ અનુસાર માંડ સૃષ્ટિરચનાને પ્રથમ સ્થાન
 આપી ગદાય નહિ અને આપણે હમણા જોઈશું તેમ તે સાણત
 કારણને લઈને જે આપણે પૂછીએ કે “પરમેશ્વરે સૃષ્ટિની રચના શાથી
 કરી ” આ પ્રશ્નનો જવાબ થયું “અર” બહુ જ અસંતોષકારક મળે છે.
 તેના (પ્રશ્નના) પોતાના સ્તુતિવાદ માટે ? આટલો મોટો અભિમાનનો
 આરોપ આપણે તેના ઉપર કેવી રીતે મૂકી શકીએ ? તો શું
 તેના પોતાના ખાસ કોઈ આનંદ વિનોદ માટે ? તો પછી તે
 તો આ રમકડાં વિનાનો શાશ્વત છે-અનંત છે. તો શું માનવ પ્રેમથી
 જે વસ્તુની હવાતી જ નથી તે કેવી રીતે પ્રેમ કરી શકે ? કે ખ અને
 અનંત વેદના માટે લાખો જીવનાં મર્જનને પ્રેમ પણ કેવી રીતે કહી
 શકાય ? વેદાંતને તેને માટે આશ જવાબ છે. અખંડ-નિરંતર નવસૃષ્ટિના
 સર્જન-નિર્માણ એ નીતિ નિવમાનુસાર જરૂરી છે, અને તે વેદાંતના
 પ્રગટ જ્ઞાનના મુખ્ય અને મહાવર્તી સા- ત સાથે સંકળાયેલું છે, જેને
 આપણે મંસારનો મિદ્ધાંત કહીશું.

‘મનુષ્ય’ શંકર કહે છે કે છાંડ જેવો છે, તે ઉગે છે, ખીલે છે અને અંતે તે મરી જાય છે પણ જડમૂળથી નહિ. કાન્થુ કે છાંડની જેમ મરતાં પણ પાછળ તે બીજ મૂકી જાય છે કે જેના પરિણામ સ્વરૂપે તેના મુલુખમર્મને આધારે એક નવો છાંડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મુજબ મનુષ્ય મરતાં પોતાનાં કર્મો છોડતો જાય છે. જીવનનાં સારાં અને નરસાં ફળો-જે આ પછી આવતા પુનર્જન્મનાં સારાસારના બદલામાં પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે જીવ પ્રથમ હોય છે નહિ કારણ કે તેનાં પૂર્વનાં કર્મોનાં ફળ-સ્વરૂપ તે છે.-તે, છેલ્લો પણ છે.છ શકે નહિ કારણ કે તેનાં કર્મોને બીજા જીવનમાં પ્રાયશ્ચિત કરવું જ પડે છે. આવી રીતે સંસારનું મૂળ કે છેડે છે જ નહિ અને બ્રહ્મમાં લય થયા પછીનું પુનર્જન્મીકરણ-પુનઃજન્મ તે નીતિ નિયમાનુસારને આભારી છે. ખાસ કરીને અહીં. બારતમાં સંસારની આ વિષયમાં આશ્વાસન જેવા મહાન સિદ્ધાંતને નિર્દેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી કે જે જીવનનાં આકર્ષણોનું નીતિ-માધક છે. અત્રે મારે નિર્દેશ કરવુંજ રહ્યું કે, સંસાર જોકે સિદ્ધ સત્ય નથી તેમ છતાં સત્યનો કલ્પિત સંકેત છે કે જે આપણી છુદ્ધ શક્તિથી અગમ્ય છે. પુનર્જન્મનો આ સિદ્ધાંત કેવળ જોડેલો રચણ અને કાળ સમયના રૂપમાં સમાએલો છે તેટલે અંશે કલ્પિત છે કે જે સાચી રીતે રચણ અને સમય રહિત છે અને તેથી જ કરીને આપણી તકશક્તિ અને સમજશક્તિની બહાર છે. આ કારણથી સંસાર-સમુદય વિદ્યા, નિર્ગુણ વિદ્યા વચ્ચે જોડણું અંતર છે તેટલે અંતરે સત્યથી છે. તે જાને જ શાશ્વત સત્ય છે પણ (આપણે જ્યારે તેને જુદી રીતે માનીએ છીએ) સત્ય તેના લાક્ષણિક રૂપમાં આપણી માનવ પ્રાણીની સમજમાં ઉતરે છે? વેદાન્તનાં પ્રગટ જ્ઞાનની આ જ વિશિષ્ટતા છે. જ્યારે નિર્ગુણનાં તાત્વિક સત્યની શોધ માટે પ્રયાસ કરે છે.

હવે આપણે બ્રહ્માંડનાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન વિષે આવીએ છીએ કે જેનો આદ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે સાચા સ્વરૂપમાં સજ્જિના વિવિધ પ્રકાર

આ દિશામાં વળ્યા અને ધરમેનાપ્રકાશના તે મુજબના બનાવેલા માર્ગે
 ફાલેશ પછી તેજ સત્યને વળગ્યો. બ્યારે તેણે જાણ્યું અને ઉપદેશ દીધો
 આ દુનિયા તે પડછાયાની દુનિયા છે અને સત્ય આ પડછાયામાં
 નથી પણ તેની પાછળ 'હુપાગોરુ' છે. રહેશેવાદ અને વેદાંતવાદનો
 મુગેળ અહિં આકર્ષાજનક છે. પરંતુ 'જનનેએ આત્મવિદ્યાના
 સત્યને અંગાંગીનથી પ્રકટ કર્યું' છે. તેમનો વિચાર સારો
 છે પણ તેઓ પુરવાર કરી શક્યા નથી અને તેટલે અંશે
 તેઓ-દોષયુક્ત છે અને અત્રે ભારતના અને ઓસના ચિંતકોને
 માર્ગદર્શન અને પ્રદાશ કેન્દ્રનું કેન્દ્રનું તરવચાન આવ્યું કે જે તદ્દન
 બીજો માર્ગ વધી ગયું છે. વેદાંતવાદ કે રહેશેવાદના અંગાંગીનનું નહિ
 પણ મૂઠ તટવિતક અને વૈજ્ઞાનિક રાખિતીવાળું છે. કેન્દ્રનું મહાનકાચ
 માનવ માનસનું પૃથક્કરણ કરે છે. લોકની જેમ ઉપરછસકીડિ નથી
 પણ તેના ગાઢ ઉંડાણમાં છે અને તેમ કરતાં કેન્દ્રે દુનિયાની અને
 ની વિસ્મયતા વચ્ચે સેધી કાઢ્યું કે દુનિયા બહારની તથા આવશ્યક
 સુઓ-જેવી કે કાળ, સમય અને કારણત્વ આપણે કુદરતી રીતે
 જાતાંએ છીએ તેમ વિષયની સત્યતાનો મૂળભૂત પાથો નથી પણ
 વિજ્ઞા આપણી પોતાની જુદીનું માનસિક સ્વાભાવિક રૂપાંતર છે. કેન્દ્રે
 આ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે અને તે પણ તેના શિષ્ય શોપનહોરના
 મશ્વિતયાત્મના પ્રવક્તા પ્રમાણથી મેં આ બધી સાબિતીઓ (ફરેક
 વૈજ્ઞાનિક આત્મરચવિદ્યાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો) મથા જ દુકાણમાં અનંત
 સ્પષ્ટ રીતે મારા "Eulemeteder, Metaphysic"માં આપેલી
 છે કે જે પુસ્તકનો અંગ્રેજીમાં તરબુએ કરવાનો 'મનસુઓ માત્ર
 મુરોપિયન પ્રજા (કે જે જર્મન ભાષા રીખે છે) તેમને જ માટે નહિ
 પણ મારા ભારતના બધુઓ માટે કે જે પોતાના અદ્વૈત વેદાંત
 તત્ત્વનો વૈજ્ઞાનિક આર જર્મનમાં ચએલો બોધ મહાન અચંચો પામશે.
 કેન્દ્રે નિર્દેશ કર્યો છે કે કાળ, સમય અને કારણત્વ એ પદાર્થ વિષયક
 સત્ય નથી પણ કેવળ આપણી નજરશક્તિનાં રૂપાંતર છે અને તેનો

કે જે આપણે અનુભવથી અનુભવી શકીએ છીએ નહિ તો તે (જીવ) બ્રહ્મનું રૂપાંતર પણ નથી (વલ્લભ) કારણ કે બ્રહ્મ તો નિવિક્તિદય અને નિવિકારી છે. અથવા તો હવે આપણે કેન્દ્રના આધારે જાણીએ છીએ તેમ તે કારણત્વ રહિત છે સારાંશ કે તે જીવ એક ભાગ પણ નથી, જુદો નથી અથવા તે બ્રહ્મનું દેહાંતર પણ નથી કિંતુ 'પુણ્ય' પરમાત્મ તે જાને જ છે અને આ સારાંશ વેદાંતી શંકર, રમેટાના મતવાળાનું અને શોપનહોવરનું પણ એક સરખું મંતવ્ય છે પણ શંકર તેમના સિદ્ધાંતમાં બીજાઓ કરતાં કંઈક વધારે આગળ જાય છે. તેઓથી કહે છે કે ખરેખર જો આપણો આત્મા બ્રહ્મનો ભાગ ન હોય તો સર્વવ્યાપકતા, અનંતતા અને સર્વશક્તિમત્તા (જેને ગૈયોનિક ભાષામાં રમણ-કાળ સમય અને કારણત્વથી બાકાત) આપણી જ યજ્ઞ શકે. અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ હું જ બ્રહ્મ છું અને તેથી કરીને હું સર્વવ્યાપી છું. (રમણ રહિત) શાશ્વત (સમયરહિત) સર્વશક્તિમાન (કારણત્વથી અમર્યાદિત); પણ શંકર કહે છે કે આ દૈવીગુણ જેમ લાકડામાં અગ્નિ છુપાયેલ છે, તેમ છુપાયેલ છે અને આખરી મુક્તિ મળતાં જ દેખાય છે.

મારામાં રહેલી દેવી સંપત્તિનાં છુપાયેલાં કારણ શું ? "ઉપાધિ" શંકર જવાબ આપે છે અને આ જવાબથી આપણે કેન્દ્રિત તત્ત્વમાંથી પ્રગટ આત્મતત્ત્વમાંથી પસાર થવા છીએ. ઉપાધીઓ મન અને ઇન્દ્રિય, પ્રાણ તેમની પાંચ શાખાઓ સૂક્ષ્મ શરીર સાથે છે. દ્રંકમાં સમગ્રાં અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનાં સાધનો કે જે જન્મે જન્મે મારા કાર્યોની સાથે બદલાતાં તત્ત્વો મારા આત્મા સાથે તેના દૈવીગુણને લેશમાત્ર પણ એવ લગાડવા સિવાય તેના ચાલુ ક્ષમણમાં જેવી રીતે મારા ઉપર રંગ ચઢાવેલો હોય તેમ રહી તેની સાથે જ રહે છે. તો પછી આ ઉપાધિ ઉત્પન્ન ક્યાંથી આવે છે ? અલગત, માયાના પ્રકારનો એક ભાગ છે. એક મહાન અજ્ઞાસ-શક્તિ અને માયાની જેમ તે આપણી અંતર્ગત અવિદ્યા કે અજ્ઞાનમાં રહેલ છે.—કેવળ નકારાત્મક શક્તિ

અવર્જિત સાર તે છે કે આ સૃષ્ટિ જ્યાં સુધી અનંતકાળમાં સમાયે સમયનાં વહેણ આથે દોડતી અને સતત કારણત્વથી દોરાયેલી છે ત સુધી કેવળ મારા મનની પ્રતિમા-છત્રી જ છે અને તેનાથી વિશે કંઈ નથી. બારતનું, ગ્રીમનું અને જર્મનીના આત્મતત્ત્વવિદ્યાનું સમૂહ પશુ જોવું. “દુનિયા માયા છે બાસ છે” શંકર કહે છે. “તે સૂત્રો પડછાયા છે, સત્યના નહિ” રોટ્ટનું કથન છે. “તે કેવળ બાક છે, મૂળવસ્તુ નથી” કેન્ટનું કહેવું છે. અત્રે એક જ મત દુનિયાના ત્રણ ભાગમાં આપણે કેળવેલો છે અને તેની ભૌતિક સાબિતી શંકા રોટ્ટામાં નથી પણ માત્ર કેન્ટમાં જ છે.

૩. આત્મતત્ત્વવિદ્યા

અત્રે આપણે પદ્ધતિને બદલીએ અને ગુપ્ત અધ્યાત્મશાસ્ત્રની શરૂઆત કરીએ કારણકે તેનો સંબંધ અને તેના મૂળભૂત સિદ્ધિ મૂક સૃષ્ટિશાસ્ત્ર સાથે ધણા ગાઢ છે, દુનિયા એક માયા છે. પોતાની જાત અને આત્મા સિવાય દરેક વસ્તુ માયારૂપ છે. શંકરે બતાવ્યા મુજબ મારો આત્મા માયારૂપ હોઈ શકે જ નહિ, કેકાટિકના “Cogito ergo sum”ની અગમ ધારણા બાધીને-કારણકે જો તેને જોઈ કહે છે તે તેને જોઈ કહેતાં પણ સત્યરૂપમાં નિહાળી શકે છે, પણ મારા પોતાના જીવ-આત્મા અને પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મ વચ્ચે રહેર છે ? અહીં જ પથગિરની જેમ શંકર, રામાનુજ, મધ્વ અને વલ્લભના ફંટાના માર્ગોનું આગળ સૂચન કરે છે અને તેમને ખડક કરતા બતાવે છે કે જીવ બ્રહ્મનો ભાગ હોઈ શકે જ નહિ. (રામાનુજ) કારણ કે બ્રહ્મ અખંડ છે (કારણ કે તે કાળ અને સમય રહિત છે અને બધા જ ભાગ દાતો અતુલ સમયમાં છે વા તો કાળરચના સરખા જ સમાન છે તેમ આપણે હિમેરીએ)-બ્રહ્મથી જીવ કેાઈ અસંગ વસ્તુ નથી (મધ્વ) કારણ કે બ્રહ્મ તો ‘નકમ્ એવ કદિતીયમ્’

કે જે આપણે અનુભવથી અનુભવી શકીએ છીએ નહિ તો તે (જીવ) ધ્વજનું રૂપાંતર પણ નથી (વલ્લભ) કારણ કે ધ્વજ તો નિર્વિકલ્પ અને નિર્વિકારી છે. અથવા તો હવે આપણે કેન્દ્રના આધારે જાણીએ છીએ તેમ તે કારણત્વ રહિત છે. સારાંશ કે તે જ એક ભાગ પણ નથી, જુદો નથી અથવા તે ધ્વજનું દેહાંતર પણ નથી કિંતુ 'પૃથ્વ' પરમાત્મ તે જ ને જ છે અને આ સારાંશ વેદાંતી શંકર, રસેશના મતવાજાનું અને શોપનહોવરનું પણ એક સરખું મંતવ્ય છે પણ શંકર તેમના સિદ્ધાંતમાં બીજાઓ કરતાં કંઈક વધારે આગળ જાય છે. તેઓશ્રી કહે છે કે ખરેખર જે આપણો આત્મા ધ્વજનો ભાગ ન હોય તો સર્વવ્યાપકતા, અનંતતા અને સર્વશક્તિમત્તા (જેને વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં રચન-કાળ સમય અને કારણત્વથી બાકાત) આપણી જ યજ્ઞ થકે. અહમ્ જગત્સિ હું જ ધ્વજ છું અને તેથી કર્ત્રી હું સર્વવ્યાપી છું. (રચન રહિત) શાશ્વત (સમયરહિત) સર્વશક્તિમાન (કારણત્વથી અમર્યાદિત); પણ શંકર કહે છે કે આ દેવીગુણ જેમ લાકડાંમાં અગ્નિ હુપાયેલ છે, તેમ હુપાયેલ છે અને આખરી મુક્તિ મળતાં જ દેખાય છે.

મારામાં રહેલી દેવી સંપત્તિનાં હુપાપણાંનું કારણ શું ? "ઉપાધિ" શંકર જવાબ આપે છે અને આ જવાબથી આપણે કેન્દ્રિત તત્ત્વભાષી પ્રગટ આત્મતત્ત્વમાંથી પસાર થવા છીએ. ઉપાધીઓ મન અને ઇન્દ્રિય, પ્રાણ તેમની પાંચ શાખાઓ સૂક્ષ્મ શરીર સાથે છે, દ્રવ્યમાં સપ્તર્ણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનાં સાધનો કે જે જન્મે જન્મે મારા કાર્યોની સાથે બદલાતાં તત્ત્વો મારા આત્મા સાથે તેના દેવીગુણને લેશમાત્ર પણ એક લગાડવા સિવાય તેના ચાલુ બ્રમણમાં જેવી રીતે મારા ઉપર રંગ ચઢાવેલો હોય તેમ રહી તેની સાથે જ રહે છે. તો પછી આ ઉપાધિ ઉત્પન્ન ક્યાંથી થાય છે ? અલગત, માયાના પ્રકારનો એક ભાગ છે. એક મહાન અભાસ-બ્રાંતિ અને માયાનો જેમ તે આપણી અંતર્ગત અવિદ્યા કે અજ્ઞાનમાં રહેલ છે.—દેવળ નકારાત્મક શક્તિ

અને તેમ છતાં એટલી સખળ છે કે આપણને દૈવી સંપત્તિથી વંચિત
 ગણે છે તો પછી આ અવિદ્યા, પાપ, દુઃખ અને અજ્ઞાનનાનું મુળ
 કારણ શું છે ? અત્રે ભારત અને ગ્રીસના તથા અન્ય
 દેશોના તત્ત્વવેત્તાઓ જ્યાં મુખી કેન્ટે આવીને આખો
 પ્રશ્ન અગ્રાહ્ય છે તેમ ન જનાર્યું ત્યાં સુધી તેઓ ગદ્યા
 દેવયુક્ત અને અપૂર્ણ રહ્યા તમે અવિદ્યાનું કારણ પૂછો છો અને તેને
 કારણ નથી. કારણ કે જ્યાં મુખી આ સંસાર જન્મ મરણ છે ત્યાં
 સુધી ફક્ત કારણત્વ રહે છે એને એકગીજ સાથે મંડળાયેલાં છે પણ
 મંદારથી કે તેના મૂળમૂળ લક્ષ્ય અવિદ્યાથી આગળ નહિ માયા
 સહિત અવિદ્યાનાં કારણના તપાસમાં સંસાર અને ઉપાધિને તમે
 તિરસ્કારો છો કે જે મિથ્યા છે અને તે પ્રાપ્ત નથી એવા પ્રદેશમાં
 અનન્યગત થવા માટે કારણત્વના તમારા આ જન્મ માનસિક સાધન
 વિષે કેન્ટ આપણને શિક્ષણ આપે છે મત્સ્યશન એ છે કે આપણે
 અહિં અજ્ઞાન, પાપ અને દુઃખમાં છીએ અને આપણે મહાર નીકળવાનો
 માર્ગ જાણીએ છીએ પણ તેમના કારણનો પ્રશ્ન અર્થ વગરનો છે.

૪ મૃત્યુઆદ [પરલોક જ્ઞાન]

અને હવે સંસારની જહાઝતું થોડું વિવેચન અને સૌ પ્રથમ
 તેનો પ્રગટ સિદ્ધાંત, શ્રુતિ સમયના જુના જમાનામાં મંદારનો ખ્યાલ
 ન હતો પણ કેવળ સ્વર્ગમાં તેનો મારો જન્મો (અને દૂંધ મહત્ત્વાદ)
 અધારા પ્રદેશમાં (પદ્મ ગમીરમ) તેના શિક્ષા-પછી નરકનો પ્રારબ્ધ
 ભારતમાં સંસારનો મૂલ સિદ્ધાંત, જદ્વો કે અમળના રૂપમાં પૃથ્વી ઉપર
 જન્મ ધારણ કર્યો તે આપ્યો. વેદાંત જન્મે શિક્ષિતોને જોડે છે અને
 તેથી કરીને તેને જમણું પ્રાપ્તિત થાતે પ્રથમ સ્વર્ગમાં અને નરકમાં
 અને પછી પૃથ્વી ઉપર નવા અવતારે આ જમણું પ્રાપ્તિત જુદું છે.
 (૧) સત્કર્મ કરનારા માટે “પિતૃયાણ” છે. (૨) સગુણ ભક્ત ત ઉપાસો.

દેવતાન મા જાન છે (૩) દૃષ્ટિયો જેને માટે ઉપનિષદમાં આજો ઉપેષ
 કર્યો છે તે તૃતીયમ્ સ્થાનમ્-ત્રીજા સ્થાનમાં દોરે છે. (૧) પિતૃપાન
 ક્રમવાર અધારા વિસ્તારમાંથી પસાર થઇ ગાગ કર્મોનું કૃણ ભોગવવા
 ચંદ્રમાં દોરે છે અને ત્યાં તેનો ઉપભોગ પૂરો થતાં પૃથ્વી ઉપર
 વિદ્યમાન થાય છે (૨) દેવતાન ઉત્પત્તિના વાતાવરણમાંથી પસાર થઇ
 અક્ષ વિશે સમજ જાન છે. જ્યાંથી પૃથ્વી ઉપર પાછા ફરતું નથી.
 કિંતુ આ અક્ષ કેવળ સંકુલ અક્ષ છે, અકિત પ્રયોજક છે અને તેના
 પરમ મકતો સંકુલ અક્ષમાં પ્રવેશતા હોવા છતાં પાછા નહિ ફરતા જ્યાં
 સુધી સમ્યક્ દર્શનમ્ (નિમ્નલે અક્ષરત્વ જ્ઞાન) દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિ ન થાય
 ત્યાં સુધી તેમાં તેમજો રાહ જોવી પડે છે. (૩) તૃતીયમ્ સ્થાનમ્, નરક
 પર્વથી પાછાના મિદ્ધાતો મહિત, તેમાં રાજાઓ વિશે ઉપદેશ આવે
 છે અને વધુમાં જણાવે છે કે પૃથ્વી ઉપર પાછા ફરતા પછાત વગ માં
 જાનવરમાં કે વનસ્પતિમાં જન્મ ધારણ કરી શિક્ષા ભોગવવી પડે છે.
 આ મધ્ય જુદા જુદા અને તરંગી સંસારના રસ્તાઓ જ્યાં સુધી આ
 દુનિયા છે ત્યાં સુધી આજા માનવામાં આવે છે, વડુ આગળ નહિ.
 સારી દુનિયા અને સંસારમાં જ્યાં જ માર્ગો ને અવિદ્યામાં છે તેમના
 જ માટે આજા અને વાસ્તવિક છે પણ તેને (અવિદ્યા) ને છતી ચૂકવે
 છે તેને માટે જ આપણે હમણાં જ જોઇશું તેમ નથી.

શુભ (esoteric) વેદાંતશાસ્ત્ર દુનિયા કે સંસારની સત્યતાને
 આવકારતું નથી કારણ કે ખરી સત્ય નસ્તુ માત્ર અક્ષ છે કે જે
 આપણામાં આત્મરૂપે જ ગિરાજે છે આત્મજ્ઞાન, પરાશુદ્ધિ-
 જ્ઞાન મત્ર અસ્તિ, એ સર્વ મોક્ષ પ્રદાન નથી પણ તે સ્વયંમોક્ષ જ છે.

જ્યારે આપણે અજ્ઞાને સર્વ જાણ અમર અધ જોઈએ ત્યારે
 આપણા હૃદયની અંતરિયા અને સર્વ ઉપાધિઓ વિખરાઈ જાન છે.
 કુચકાઓ નાશ પામે છે અને ક્રમ કાષ્ટ રહેતું જ નથી. ખરેખર

કોઈ મનુષ્ય ક્રમ' ક્યાં સિવાય રહી નથી. પણ મુક્ત સુદાં જાણે છે કે આ બધાં જ કર્મો જગત જેવાં આ છે અને તેથી કરીને તેઓ તેની સાથે બંધાતાં નથી. અને મૃત્યુ પૂનર્જન્મ તેમને માટે શક્ય નથી અને આવા માણસો કયા પ્રકાર ક્રમ' કરે છે? માણસે ઘણીવાર વેદાન્તની સાર બાવાય'માં દોષયુક્ત નિંદા કરી છે અને ખરેખર ભારતનું જીવિ સામર્થ્ય' કર્મોનો ઉકેલ કે માટે ખૂબ ચિંતનશીલ છે પણ તેમ છતાં સત્ય હકીકત તે છે કે સર્વો અને પરમપવિત્ર નીતેશાશ્રવિણા વેદાંતનાં તાત્કાલિક કાર્ય' કારણ આભારી છે. નીતિશાસ્ત્રનો ઉત્તમ પ્રકારનો નિયમ (gospel) ખ્રિસ્ત શાસ્ત્રની સુવાર્તા)માં બહુ સાચી રીતે દર્શાવે છે. "તમારા પડોશી તમારી જેમ આહો" પણ મારે તે શા માટે કરવું જોઈએ? જ્ય કુદરતના હુકમથી મને મારી જાતને જ સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય અને મારા પડોશીમાં નહિ? આનો જવાબ બાઈબલમાં નથી (પણ પવિત્ર પુસ્તક 'સેમેટિક' સત્યથી તદ્દન મુક્ત નથી.) પણ તે વેદમાં અને તે એક મહાન બાઈબલામાં છે. તત્ત્વ સ્વર્ગ અધિ, કે જે તથુ શબ્દોમાં આધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને નીતિ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપે છે. ત તમારા પડોશીને તમારી જેમ જ આહરો, કારણ કે તમે જ તમા પડોશી છો અને માત્ર ક્ષાંતિ જ તમને એમ મનાવે છે કે તમા પડોશી તમારાથી જુદા જ છે. અથવા બગવદ્ગીતાના શબ્દોમાં કહીને તો જે જાણે કે પોતે બીજા બધામાં છે અને બીજા બધું જ પોતામાં છે તે પોતાની જાતને પોતા ચક્રી હજીવો જ નથી. ન હિનસ્તિ આત્મન બાહ્યમાનમ્ આજ તેનો નીતિશાસ્ત્રનો સારાંશ છે અને જે મનુષ્ય પોતાની જાતને ઘડતરીકે જોઈએ છે તેનું દર્શિષિ'ક પણ આજ છે. તે પોતાની જાતને સર્વસ્વ માને છે, તેથી તેને કંઈ વાસના રહેતી નથી. કારણ કે એની પાસે સર્વ' કંઈ છે કારણ કે પોતાને સર્વસ્વ માને છે. તેથી તે કોઈને ધન કરમે નહિ કારણ કે તેને કોઈ ધન કરા નથી તે કુનિયામાં રહે છે. તે ગિથા આભાસથી ઘેરાએલો રહે છે!

P 48 :- निम्नलिखित।

4, 2, 11, 12, 22, 23, 24, 26,
28, 49, 115, 135